

Інститут історії України Національної академії наук України

На правах рукопису

Гальчак Сергій Дмитрович

УДК 94(477.82)(477.43/.44) «1945 – 2010»

**СТАНОВИЩЕ ЦИВІЛЬНИХ ПРИМУСОВИХ РОБІТНИКІВ РАЙХУ
В УКРАЇНІ (1945 – 2010 рр.):
ІСТОРИЧНІ, СОЦІАЛЬНО-ПОБУТОВІ ТА ПРАВОВІ АСПЕКТИ**

07.00.01 – історія України

**Дисертація на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук**

**Науковий консультант
Лисенко Олександр Євгенович,
доктор історичних наук,
професор**

Київ – 2011

ЗМІСТ

Вступ.....	4
Розділ 1. Історіографія, джерела і теоретико-методологічні засади дослідження.....	9
1.1. Стан наукової розробки теми.....	9
1.2. Аналіз джерельної бази.....	47
1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження.....	69
Розділ 2. Репатріація примусових робітників з Німеччини.....	86
2.1. Становище «східних робітників» на завершальному етапі війни та визволення їх із нацистського рабства.....	86
2.2. Юридично-правові засади репатріації.....	109
2.3. Організаційні заходи Радянського Союзу з підготовки до репатріації переміщених осіб.....	115
2.4. Ставлення до репатріації партнерів СРСР по антигітлерівській коаліції.....	123
2.5. Репатріація: перші кроки.....	127
2.6. Особливості репатріації.....	133
2.6.1. Фільтраційний процес.....	133
2.6.2. Діти як особлива категорія репатріантів.....	146
2.6.3. Медична перевірка.....	151
2.6.4. Поневіряння в дорозі додому.....	154
2.7. Кількісні параметри процесу репатріації	161
Розділ 3. Повернення на батьківщину в умовах «холодної війни».....	171
3.1. Процес репатріації в контексті загострення стосунків між переможцями у Другій світовій війні.....	171
3.2. Засоби ідеологічного впливу та юридично-правового забезпечення у боротьбі за повернення репатріантів до СРСР.....	177
3.3. Причини неповернення на батьківщину колишніх примусових робітників.....	194

3.4. Життя українських «неповерненців» за кордоном.....	205
Розділ 4. Адаптація репатріантів у радянському суспільстві.....	222
4.1. Без «батьківської турботи».....	222
4.2. Облік як форма контролю за репатріантами.....	232
4.3. Пропагандистський вплив на прибулих.....	241
4.4. Важливе джерело трудових ресурсів.....	246
4.5. У лещатах державного кріпосництва.....	251
4.6. Формування лояльності до радянського режиму.....	281
Розділ 5. Соціальна реабілітація колишніх «східних робітників».....	300
5.1. Реалізація конституційних прав і свобод.....	300
5.2. Колишні примусові робітники Райху в період «хрущовської відлиги».....	321
5.3. Забутий соціум.....	329
Розділ 6. Проблема остарбайтерів в умовах незалежної Української держави	342
6.1. Відновлення історичної справедливості	342
6.2. Моральна реабілітація.....	366
6.3. Невирішені проблеми.....	371
Висновки.....	381
Використані джерела та література.....	388
Додатки.....	477
Перелік умовних скорочень.....	487

ВСТУП

Актуальність теми визначається завданнями, які вирішує на сучасному етапі національна історична наука; зумовлена, зокрема, важливістю всебічного розкриття невідомих сторінок життя та нелегкої долі колишніх примусових робітників Райху, серед яких найчисельнішу групу (понад 2 млн. чол.) становлять насильно вивезені гітлерівцями на нацистську каторгу мешканці України. Впродовж багатьох десятиліть вони, жертви нацистського та сталінського тоталітарних режимів, з ідеологічних міркувань були забутим у СРСР, витісненим на маргінес, соціумом, а дослідницький інтерес вітчизняних і зарубіжних науковців зводився лише до аналізу використання нацистами їхньої праці. Широкий комплекс проблем, пов'язаний зі статусом цієї чисельної соціальної групи в умовах радянського тоталітаризму, коли не припинявся адміністративно-силовий тиск з боку владних інституцій, було видано десятки указів, постанов, інструкцій та наказів, котрі грубо порушували Конституцію, права людини, залишався на периферії наукових розвідок. Тому першочерговим й невідкладним є всебічне висвітлення далеко не розкритої тематичної ніші: репатріації колишніх рабів з Німеччини, зокрема, в період «холодної війни», еміграційного життя «неповерненців», адаптації репатріантів у радянському суспільстві, причин перетворення їх на батьківщині в зумисне замовчувану соціальну категорію, обрані ними стратегії виживання, їхнього правового й соціального статусу та реабілітації в незалежній Українській державі, важливості реалізації програми компенсаційних гуманітарних виплат урядом ФРН тощо. Вказані чинники визначають наукову актуальність дисертаційного дослідження.

Об'єктивне та всебічне осмислення історії радянської доби, чому сприяє доступ до архівних документів, напрацювань світової історичної науки, що відкрився після розпаду СРСР, який дає можливість виявити невідомі факти, піддати їх науковому аналізу на нових методологічних засадах, вільних від ідеологічних лекал, – це дієвий компонент утвердження України як правової держави, демократизації та гуманізації її суспільно-політичного життя.

Суспільна значимість розкриття цих і суміжних проблем диктується також необхідністю гармонізації гуманітарної сфери та відносин між соціумом і владою, утвердження громадянського суспільства, формування оптимальної, цивілізованої політики у сфері історичної пам'яті стосовно жертв нацистських переслідувань, що орієнтувалася б на світовий досвід і загальнолюдські цінності.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконане в руслі планових тем відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України, зокрема «Українське суспільство і влада на завершальному етапі війни. 1943 – 1945 рр.» (№ 0104U003293), а також у рамках загальнодержавної програми з підготовки науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією», затвердженої постановами Президії Верховної Ради України № 2256-ХІІ від 6 квітня 1992 р. і Кабінету Міністрів України № 530 від 11 вересня 1992 р.

Мета дослідження. На основі комплексного аналізу різноманітних джерел і літератури висвітлити історичні, соціально-побутові та правові аспекти життя українських примусових робітників на завершальному етапі Другої світової війни та після її закінчення, в таборах для переміщених осіб, в СРСР, незалежній Україні.

Для реалізації мети визначено такі завдання:

- з'ясувати стан опрацювання теми на фактологічному й теоретичному рівнях вітчизняними і зарубіжними дослідниками та схарактеризувати комплекс джерел, залучених до виконання роботи;
- розглянути становище «східних робітників» на завершальному етапі війни, в ході визволення каторжан із нацистського рабства військами союзників і Червоною армією;
- висвітлити основні причини, юридично-правові засади репатріації переміщених осіб, котрі в результаті Другої світової війни опинилися за межами держав, громадянами яких вони були;
- розкрити характерні риси перебігу масової репатріації колишніх примусових робітників Райху на батьківщину, умови їхнього побуту, правове становище, поневіряння під час повернення додому;

- дослідити хід репатріації в умовах «холодної війни», причини неповернення на батьківщину колишніх оstarбайтерів з Поділля та Волині;
- виявити особливості закордонного життя українських «неповерненців»;
- реконструювати процес реадптації репатріантів у радянському суспільстві, їхні життєві стратегії та моделі поведінки;
- уточнити обставини формування нової лояльності колишніх примусових робітників Третього Райху до радянського режиму;
- простежити трансформацію умов соціальної реабілітації «східних робітників», зокрема, у період «хрущовської відлиги»;
- визначити фактори перетворення оstarбайтерів на периферійну соціальну групу;
- простежити процес відновлення історичної справедливості стосовно жертв нацистських переслідувань;
- дати оцінку правовим, соціальним і побутовим аспектам життя колишніх цивільних примусових робітників Райху в незалежній Україні.

Об'єктом дисертаційного дослідження є життя українських оstarбайтерів, що розглядається через призму умов їх соціально-правового становища на заключному етапі війни в нацистській Німеччині, в післявоєнні десятиліття в СРСР та сучасній Українській державі.

Предмет дослідження – статус і взаємовідносини колишніх волинських та подільських «східних робітників» із німецькими владними структурами, радянською владою, («неповерненців» – з військовими адміністраціями окупаційних сил союзників, структурами ООН, органами державної та місцевої влади країн проживання); особливості репатріації примусових робітників, процес їх адаптації у повоєнному радянському суспільстві, моральної реабілітації та компенсаційних виплат у суверенній Україні.

Територіальні межі дослідження – територія Волині і Поділля [сучасних Волинської, Рівненської, Житомирської, Вінницької, Хмельницької (до 1954 року – Кам'янець-Подільської) областей, Монастирищенського району Черкащини, котрий

до 1954 року перебував у складі Вінницької області], а також колишнього Третього Райху, країн поселення представників третьої хвилі української еміграції.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють 1945 – 2010 рр. Нижня межа дисертаційної праці обумовлена завершенням Другої світової війни, що спричинила кардинальні зміни в житті українських примусових робітників Райху; верхня – практичною реалізацією ухваленого Верховною Радою України Закону «Про жертви нацистських переслідувань», їхньою остаточною соціальною реабілітацією в Українській державі.

Наукова новизна. 1) У дисертації вперше комплексно проаналізовано життя, соціально-правове становище українських цивільних примусових робітників Райху з волинського та подільського регіонів на заключному етапі Другої світової війни, характерні особливості визволення каторжан із неволі Червоною армією (*після 25 лютого 1946 р. – Радянська армія*) й військами союзників та їх репатріації на батьківщину, зокрема, в період «холодної війни», причини неповернення частини волинських і подільських колишніх примусових робітників, формування третьої хвилі української еміграції, розкрито особливості побутово-житлових умов, правового статусу, громадсько-культурної діяльності, закордонного життя українських «неповерненців».

Здійснено наукову реконструкцію життя, соціально-правового становища, адаптації репатріантів у радянському суспільстві по завершенню війни, в період пізнього сталінізму, обрані ними стратегії поведінки в умовах тоталітаризму, уточнено формування нової лояльності колишніх примусових робітників до радянського режиму, простежено динаміку змін у соціальній політиці СРСР стосовно остарбайтерів, трансформацію соціальної реабілітації «східних робітників» у період «хрущовської відлиги», визначено фактори перетворення їх у забутий соціум, здійснено характеристику процесу повернення історичної справедливості стосовно жертв нацистських переслідувань, подано оцінку правових та соціальних аспектів життя колишніх остарбайтерів у незалежній Україні.

2) Доведено, що цивільні примусові робітники стали жертвою двох тоталітарних режимів – нацистського і сталінсько-більшовицького, оскільки були безправними рабами в Райху, забутим, маргінальним соціумом – у СРСР.

3) До наукового обігу введено низку донині невідомих чи неопублікованих документів, інтерв'ю з українськими цивільними примусовими робітниками Райху, на підставі яких вдалося більш повно розкрити досліджувану тему.

Практичне значення дослідження. Реконструйовані події, теоретичні узагальнення, оцінки і практичні рекомендації можуть бути основою подальшої поглибленої наукової розробки окремих проблем ще не до кінця розкритої теми українських оstarбайтерів, особливо на регіональному рівні, використовуватись для підготовки узагальнюючих праць про жертви тоталітарних режимів, вузівських спецкурсів, у музейній практиці, різних формах меморалізації та комеморації, а також з метою вироблення державою зваженої політики пам'яті.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є результатом самостійних наукових пошуків автора. У ній викладено власні концепції, ідеї, інтерпретації та версії, а також особисті підходи до розробки її основних положень. Напрацювання, що належать співавторам, у дисертації не використовувалися.

Апробація результатів дисертаційного дослідження. Основні його положення, висновки та рекомендації обговорювалися на засіданнях відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України, оприлюднені на 10 міжнародних, 2 всеукраїнських, 7 регіональних наукових форумах.

Публікації. За темою дисертації підготовлено 30 публікацій, у тому числі 5 монографій (одна із них написана у співавторстві, в іншій – тема розкривається частково) і 25 статей, 21 з яких – у фахових журналах і збірниках наукових праць. Загальний обсяг публікацій становить 120 ум. друк. арк.

Структура праці зумовлена метою та завданнями дослідження. Вона складається зі вступу, шести розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури (750 позицій), додатків, переліку умовних скорочень. Загальний обсяг дисертації – 491 стор., з яких 387 стор. становить основний зміст.

Розділ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА І ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки теми

Обставини примусового вивезення гітлерівськими загарбниками населення з окупованих «східних територій» у нацистське рабство, використання їхньої праці в мілітаристській економіці Третього Райху, нелюдські умови життя та побуту примусових робітників на нацистській каторзі, їхня репатріація, повоєнна ресоціалізація в радянському суспільстві, власне, нелегка доля колишніх остарбайтерів у науковій літературі колишнього СРСР вивчені недостатньо. Незважаючи на те, що питання масової примусової депортації людей розглядалося Нюрнберзьким трибуналом, воно досить тривалий час залишалось «непіднятою цілиною», так і не набуло детального висвітлення істориками Радянського Союзу. Причина полягала не у відсутності наукового інтересу до нього, а в радянській реальності, де сильнішими над усе були ідеологічні доктрини, догми, застереження.

Особливість радянської історіографії полягала в тому, що вона формувалася не в плюралістичній боротьбі різних поглядів і концепцій істориків, а визначалася ідеологами КПРС. Переможне завершення найкривавішої з війн, ідеологічний потенціал тих історичних подій керівна партійна верхівка СРСР, як зазначає у статті «Проблема «остарбайтерів» як предмет соціальної історії» О. Лисенко, «прагнула використати для цементування «блоку комуністів і безпартійних», «морально-політичної єдності радянського народу». З огляду на це підносилися роль тих соціальних груп (у тому числі й тимчасових), які посідали помітне місце у боротьбі проти нацизму – генералів, офіцерів, солдатів Червоної армії, радянських партизанів та підпільників, учених, «трудівників тилу» та інших. Водночас із виразно ідеологічних позицій за-суджувалися колаборанти, «зрадники Батьківщини», українські буржуазні націоналісти... Існувало ще кілька соціальних категорій, долю яких зумисне замовчували.

До таких відносилися військовополонені, інваліди, діти, вдови, а також «остарбайтери». Ідеологічна непрезентабельність тематики, пов'язаної з їх життєдіяльністю за хронічного нарцисизму комуністичного режиму, перетворила ці верстви на «вигнанців» історіографії» [545, С. 8].

Саме з ідеологічних міркувань документи стосовно них фактично були недоступними для дослідників – зберігалися в архівах КДБ. Засекреченість архівних матеріалів унеможлиблювала поглиблене вивчення проблематики колишніх примусових робітників Райху, їх репатріації та повоєнної долі. Ізольованість радянського історіописання від світового поступу історичної науки обмежувала дослідницький інструментарій, істотно звужувала погляд на проблему, не давала можливості розвивати дослідження вшир і вглиб [584, С. 14].

Перші матеріали про остарбайтерів з'явилися в СРСР у період, коли Велика Вітчизняна війна наближалася до свого апогею, мали чітку ідеологічну спрямованість. 1942 р. в Уфі вийшла друком брошура З. Шульги «Українське селянство не буде у фашистській неволі» [680]. В ній йшлося про колоніальну експансію новітніх претендентів на світове панування, жахливе становище, в якому опинилися вивезені до Райху українські примусові робітники: «...У Німеччині уже створено 14 концетраційних таборів для українців. Це – табори сучасних рабів. Рабовласники вивозять їх з України й інших окупованих територій. Знущення й голод доводять нещасних до божевілля. Вони доведені до того, що їдять дощових черв'яків, траву, вибирають залишки їжі з помийних відер» [680, С. 23]. Констатація цих та інших аналогічних фактів, за задумом автора, мала викликати гнів й ненависть до ворогів у радянських громадян. Така спрямованість праці була виправдана з огляду на необхідність мобілізації всього населення на боротьбу із загарбниками. Власне, саме це було головним завданням радянської пропаганди в 1942 – 1943 рр.

Особливою емоційністю вирізнялась брошура О. Кононенко «Отомсти немцу» [525], в якій змальовувалась трагічна доля радянської дитини-раба. Адресована широкому загалу читачів, праця закінчувалася піднесеним закликком до всіх радянських людей – і тих, хто воював на фронті, і тих, хто працював у тилу: «Бий на смерть работорговців та дітогубців у німецьких мундирах! Бий вогнем та працею! Не для

того ми рослили своїх дітей, щоб німецькі м'ясники випробували свої ножі на їхніх тілах! Не для того ми берегли та пестили своїх дітей, щоб вони загинули у фашистській неволі» [525, с. 28].

11 травня 1943 р. опубліковано «Ноту народного комісара закордонних справ про масове насильне виведення в німецько-фашистське рабство мирних радянських громадян та про відповідальність за цей злочин німецьких властей і приватних осіб, які експлуатують підневільну працю радянських громадян в Німеччині» (згодом видану українською мовою) [239]. Вивезення цивільного населення окупованих територій СРСР на роботи до Німеччини кваліфікувалось у ній як злочин, відповідальність за який мають нести гітлерівський уряд та військово командування, а також «багато приватних осіб з цивільного населення Німеччини, що експлуатують підневільну працю радянських громадян». Наведені в «Ноті...» накази й розпорядження нацистського уряду доводили існування системи «перетворення радянських людей на рабів», для реалізації якої було розроблено спеціальну програму, сформовано величезний чиновницький апарат, застосовано brutальні методи вербування, а в самій Німеччині «створені ще більш жахливі умови каторжної праці, ніж у найпоганіші часи стародавнього рабовласництва» [474, С. 186].

В тому ж році вийшла брошура К. Поля «Іноземні робітники в німецько-фашистському рабстві» [609]. Її автор розвинув й обґрунтував зафіксовані в «Ноті...» положення щодо сутності примусової праці громадян СРСР на території Німеччини відповідно до основних радянських ідеологічних та пропагандистсько-агітаційних настанов. Водночас у праці вперше і востаннє за роки війни доволі детально висвітлено примусову працю іноземних робітників з усієї Європи, наведено велику кількість цифр, фактів та уривків з документів, за допомогою яких відображено велетенські масштаби використання примусової праці в Німеччині, brutальні засоби вербування, що застосовувалися до представників усіх окупованих європейських країн, виснажливу працю, жахливі побутові умови, голод, хвороби, але попри все це – активний опір поневолювачам. Червоною ниткою через всю брошуру проходила теза про поділ майже всієї Європи за принципом «раби» й «работорговці», де рабами названо

всіх іноземних робітників (а не лише радянських), а работорговцями та поневолювачами – практично всіх німців [474, С. 187 - 188]...

Допоки тривала війна, у Радянському Союзі примусові робітники постійно згадувалися у публічних зверненнях уряду як жертви сваволі ворога, зображувалися на агітаційних плакатах.

Восени 1945 року була ухвалена спеціальна постанова ЦК КП(б)У, яка зобов'язувала публікувати матеріали про хід репатріації, у тому числі на шпальтах газет та журналів. Усі розповіді тих, хто повернувся з неволі, повинні були мати переконливий характер, як і розповіді про обґрунтованість репатріаційних заходів, здійснюваних радянською владою, піднесений настрій невільників Райху після повернення на рідну землю. Саме такий характер видання «В родные края. Рассказы и очерки о советских людях, освобожденных Красной Армией из немецкой неволи» [213], брошур М. Бричова «Домой на Родину!» [394], Д. Заславського «Смерть и муки советских людей, побывавших в гитлеровской неволе» [495], М. Вістінецького «Родина знает о твоих муках» [408], газетних публікацій «Дорога щастя» (з німецької неволі на Батьківщину)» [344] – репортаж із Володимир-Волинського, «Веселі дівчата» [345] – кореспонденція з Яготинського району Київської області, «Після повернення на Батьківщину» [343] – публікація про стан політичної роботи з репатріантами у Кам'янець-Подільській області та ін.

Такі друковані матеріали найчастіше виходили у 1945 – 1946 рр. і саме з цих «старанно відцензурованих та відредагованих розповідей читачі дізнавалися про довгоочікуване щастя бути визволеним героїчною Червоною армією, про радісний та сповнений нових світлих надій шлях додому, про сердечну вдячність і відданість рідній батьківщині та Сталіну» [474, С. 195].

З кінця 1946 р. в інформаційний простір СРСР активно почали вводитися повідомлення про громадян, які «не змогли своєчасно виїхати на батьківщину» та яких «силоміць тримають у таборах для переміщених осіб». Доволі символічним було те, що в цих повідомленнях доля людей зображувалася в тих самих образах і категоріях, якими в межах радянського офіційного дискурсу наділялася примусова праця населення на території Райху [474, С. 200 - 201]: «Табори переміщених осіб перетво-

рено на своєрідні ринки невольників, де відбуваються торги із закупівлі рабів на найважчі й найбрудніші роботи за злиденну платню без найменших гарантій елементарних прав і свобод...» [413, С. 26].

Це протистояння рабства й вільного життя, що було «наріжним каменем» всієї радянської пропаганди воєнних часів, в умовах протистояння СРСР та колишніх союзників по антигітлерівській коаліції («холодної війни») використовувалося задля доведення експлуаторської сутності «країн так званої «західної демократії» та звинувачення їх у підготовці нової війни. І саме на прикладі долі переміщених осіб, яких, за радянською пропагандою, західні держави розглядали винятково як резерв невольників, а також погромників, шпигунів та найманих солдатів, проводилися гучні та вражаючі паралелі між політикою нещодавніх союзників і нацистської Німеччини [474, С. 201]: «Політика англо-американських імперіалістів щодо переміщених зовсім не нова і не оригінальна: це – повторення відомих зразків політики німецьких фашистів. Хіба гітлерівці, під керівництвом повішеного за рішенням Нюрнберзького трибуналу воєнного злочинця Заукеля, не використовували у своїх цілях невольників-робітників?.. Нині за цими гітлерівськими зразками діють англо-американські претенденти на світове панування» [496, С. 34].

Як відверто пропагандистські за змістом, побудовані в термінах жорсткого протистояння репатріаційної політики СРСР та західних країн, характеризувались опубліковані спогади О. Брюханова «Вот как это было: О работе миссии по репатриации советских граждан» [397], які він присвятив роботі радянської місії з репатріації громадян СРСР із англійської зони окупації Німеччини та з Данії, керівником якої був призначений наприкінці 40-х рр. Ці спогади мали закріпити в масовій свідомості ідею справедливої політики радянського уряду щодо своїх громадян та продемонструвати хижацько-експлуаторську сутність колишніх союзників, які вдавалися до тих самих заходів з уярмлення в неволю, що й нацистська Німеччина. Цю книгу до певної міри можна вважати етапною у висвітленні «репатріаційної» тематики [474, С. 202 - 203].

Найбільша кількість публікацій в СРСР, присвячених використанню праці радянських громадян у нацистській Німеччині та їх репатріації, припали на час війни та

перші повоєнні роки. «Холодна війна» та ідеологічне протистояння з Заходом не сприяли вивченню проблеми радянськими істориками. Згодом примусові робітники Райху як об'єкт дослідження фактично випали з їхнього поля зору.

Мимохідь згадали про них хіба що на зламі 50 – 60-х років – у контексті боротьби в'язнів трудових таборів – учасників європейського руху Опору (дослідженню спротиву радянських військовополонених та «східних робітників» у Німеччині, зокрема, присвятив наукові розвідки «Об антифашистской борьбе в Германии в годы Второй мировой войны» [396], «Коммунисты во главе освободительной борьбы советских военнопленных в гитлеровской Германии» [395] Ю. Броцький).

У 50-х рр. вийшли перші узагальнюючі праці про події Другої світової війни на території СРСР: «О Великой Отечественной войне Советского Союза» [645] та «Україна у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941 – 1945 рр.)» [656]. Автором першої виступав Й. Сталін. Хоч йому, як нікому іншому, було відомо про причини нищівних поразок, що їх зазнала Червона армія в 1941 – 1942 рр., інші трагічні сторінки війни, в праці про них фактично не сказано й словом, як і про величезні людські втрати на фронтах та результати нацистської окупації значної частини території країни, зокрема вивезення на нацистську каторгу мільйонів радянських громадян. Скрізь домінує бравурний тон, звеличення перемоги і радянського ладу.

Автором другої праці виступив М. Супруненко. Їй також притаманна подібна односторонність. Частина книги присвячена розкриттю нацистського окупаційного режиму, але через пануючі ідеологічні застереження у ній обійдено увагою використання праці цивільного населення республіки в нацистській військовій економіці.

Подальше розсекречення масивів архівних документів, розширення доступу до документальної бази стимулювало науковців до творчих пошуків, дозволило їм активізувати дослідження, вийти на рівень узагальнень.

Найбільш помітними працями радянських учених стали видані в 60 – 70-х роках 6-томна «История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941 – 1945 гг.» [504] та 12-томна «История Второй мировой войны, 1939 – 1945» [505]. Темі гітлерівської навали присвячені також книга 1-а 5-го тому шеститомної «Истории Коммунистической партии Советского Союза» [506] та 10-й том 12-томної «Истории

СССР с древнейших времен до наших дней» [513]. Їх вирізняє фундаментальність викладу, академізм, повнота висвітлення цілої низки аспектів війни, боротьби з окупантами на радянській землі та визволення Червоною армією поневолених народів Європи з нацистського ярма. Однак, як це не парадоксально, темі насильницького вигнання населення з окупованих територій як дешевої робочої сили для потреб Райху на сторінках цих видань виділено зовсім мало місця. Так, в «Истории Второй мировой войны» про це згадали буквально декількома словами. В тодішніх умовах розпалу «холодної війни» сама постановка проблеми використання трудових ресурсів зі Сходу, в т. ч. з України, для задоволення військово-економічних потреб гітлерівської Німеччини суперечила відомій номенклатурно-партійній аксіомі про «всехлопучий патріотизм радянського народу».

До певної міри цим хибує й тритомник «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941 – 1945 рр.» [664]. У великому епічному полотні «героїчної боротьби населення УРСР проти нацистського поневолення» примусова праця на ворога була представлена як наслідок окупаційного режиму, один із видів економічного пограбування України. У згаданому виданні було вперше опубліковано відомості про кількість вивезених до Райху громадян з різних областей УРСР. Від того часу й до сьогодні ці дані не піддавалися сумніву й не зазнавали серйозної перевірки з боку науковців.

Недостатньою увагою до долі оstarбайтерів хибує також сьомий том «Історії Української РСР» [514], названий «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941 – 1945)». Хоч у ньому міститься підрозділ «Режим рабсько-кріпосницької праці», про вивезення населення України у нацистське рабство йдеться лише на двох сторінках. Разом з тим тут міститься важливий висновок про те, що «режим рабсько-кріпосницької експлуатації на тимчасово окупованій території.., каторжна праця мільйонів радянських людей, силою вивезених до Німеччини, – один з найтяжчих злочинів фашизму».

Незважаючи на вихід у світ згаданих праць, існував явний дефіцит спеціальних досліджень, що безпосередньо стосувалися б аналізу і розкриття причин, форм, методів та особливостей нацистської депортації населення з загарбаних «східних те-

риторій», трудового визиску громадян СРСР у Німеччині, висвітлення тем, небажаних з точки зору домінуючої в суспільстві ідеології, не «заохочувалось» тодішнім режимом.

Дещо повніше порівняно з названими працями проблеми масового вигнання радянських людей, в тому числі українців, на нацистську каторгу розкрито в монографіях М. Ковалю «Історія пам'ятає: кривавий шлях фашистів на Україні» [519], де остарбайтери традиційно постають жертвами економічної експлуатації захоплених територій, а також М. Загорулька та А. Юденкова «Крах плану «Ольденбург» [494]. В ній дослідники також зосередили увагу на економічних аспектах. Ведучи мову про економічні чинники війни, вони, зокрема, наголосили, що в нацистських планах завоювання світового панування питанням економічного використання окупованих територій Радянського Союзу надавалось велике значення. Нацистська Німеччина сподівалась поповнити свої ресурси в хлібові, нафті, металі, а також у робочій силі. Нею, як виявилось, стали військовополонені, а також насильно вивезені до Райху остарбайтери. Однак повністю реалізувати плани економічного використання продуктивних сил окупованих територій СРСР гітлерівці не змогли через активний опір радянського народу. Крах цих планів помітним чином вплинув на стратегію, хід та результати війни.

Чималий фактичний матеріал про економічну політику окупантів, їхні плани уярмлення та знищення слов'янських народів, у тому числі каторжною працею, йдеться у книзі «Немецко-фашистский оккупационный режим (1941 – 1944 гг.)» [574]. Серед вміщених у ній публікацій особливу увагу привертає дослідження І. Слинька «Вигнання населення України в фашистське рабство» [639, С. 219 - 230]. Це – чи не перша в колишньому СРСР наукова розвідка, присвячена безпосередньо проблемам депортації мирного населення з окупованих гітлерівцями територій.

Учений доводить, що, примусово вивозячи людей на каторгу до Німеччини, нацисти переслідували мету: а) забезпечити зростаючу потребу в робочій силі та примусити мільйони іноземних робітників брати участь у війні на боці нацистської Німеччини, проти власних країн; б) знищити чи ослабити народи так званої «нижчої раси»; в) обезлюднюючи загарбані радянські території, підготувати умови для пере-

селення сюди нових господарів – німецьких колоністів. Свої висновки він вдало аргументує архівними джерелами, невідомими до того фактами.

Відтоді тема насильного вивезення наших співвітчизників на каторгу все частіше стає предметом наукової уваги дослідників. У 1970 р. побачила світ стаття І. Семєнова «Використання примусової праці монополіями фашистської Німеччини» [635, С. 118 - 138], а в 1979 р. вийшла друком монографія М. Коваля «Боротьба населення України проти фашистського рабства» [517]. У ній автор ретельно досліджує трансформацію форм і методів людиноненавистницької політики гітлерівців у тісній залежності від становища на фронті, простежує комплекс злочинних заходів окупантів, до яких вони вдалися з метою максимального використання людських ресурсів на загарбаних територіях, насамперед, в Україні, в інтересах німецької військової промисловості, детально аналізує систему каторжної праці. Осмислюючи трагічні результати масової депортації мирних громадян, учений робить висновок, що вона була проявом відвертого геноциду проти російського, українського, білоруського та інших народів СРСР, злочинним механізмом обезлюднення захоплених територій.

У 1983 р. з'явилося перше і останнє в СРСР дисертаційне дослідження, присвячене «остарбайтерській» проблематиці, – В. Шуплєцова «Насильственный угон мирного населения с оккупированных территорий СССР для принудительного труда в фашистской Германии (1941 – 1945 гг.)» [373], в якому політику насильницької мобілізації та використання праці радянського населення в економіці гітлерівської Німеччини в роки Другої світової війни розглянуто як специфічну рису нацистського варіанту державно-монополістичного капіталізму.

Низка змістовних праць з'явилася на завершальному етапі існування радянської держави: монографія Т. Першиної «Фашистский геноцид на Украине 1941 – 1944» [598], у якій ідеться про злочини нацистських загарбників в Україні, складовою яких була депортація в Німеччину української молоді, розкривається варварський механізм знищення мільйонів радянських людей, що опинились у руках нацистських катів, аналізується ідеологічне підґрунтя здійснених ними жахливих злочинів, статті М. Коваля «Український народ у Великій Вітчизняній війні (1941 – 1945)» [522], А. Шев'якова «Гитлеровский геноцид на территориях СССР» [675], В. Земско-

ва «Спецпоселенцы» (по документам НКВД – МВД СССР» [502], «К вопросу о репатриации советских граждан 1944 – 1951 гг.» [497], деякі інші. Остання з них цікава новизною теми, багата фактологічною базою, але в той же час містить чимало штампів, що мало чим відрізняються від ідеологізмів періоду «холодної війни». Ці вади притаманні й досить цікавому науковому дослідженню А. Шев'якова «Репатриация советского мирного населения и военнопленных, оказавшихся в оккупированных зонах государств антигитлеровской коалиции» [676], опублікованому автором у 1993 р., уже після розпаду СРСР.

Такі ж багатоаспектні та інформативні, проте в значній мірі позбавлені відмічених вище недоліків, надруковані в наступні роки праці російських дослідників: тих же А. Шев'якова «Тайны» повоенной репатриации» [677], В. Земскова «Репатриация советских граждан в 1945 – 1946 годах: Опираясь на документы» [500], «Некоторые проблемы репатриации советских перемещенных лиц» [498], «Репатриация советских граждан и их дальнейшая судьба (1944 – 1956)» [501], «Репатриация перемещенных советских граждан» [499], а також В. Пьянкевича «Репатриации и труд военнопленных как источник восстановления экономики СССР после Второй мировой войны» [620], В. Фурсенка «Ди Пи: дни и годы» [666], В. А. Князева «Условия жизни и здоровья лиц, преследовавшихся при фашизме» [516] та ін.

Взагалі на початку 90-х рр. тематику оstarбайтерів і дотичні теми репатріації, еміграції найбільш активно на пострадянському просторі вивчали саме російські історики. Зокрема, подією в науковому житті пострадянської Росії (та й не лише Росії) став вихід у світ фундаментальної праці П. Поляна «Жертвы двух диктатур. Остарбайтеры и военнопленные в Третьем Рейхе и их репатриация» [607], яка, безумовно, збагатила світову історичну науку. Вона стала першою на території СНД монографічною спробою узагальнюючого і панорамного дослідження комплексу питань, що стосуються радянських військовополонених і оstarбайтерів та інших радянських громадян, які під час війни опинилися за межами СРСР. Праця складається з двох частин. У першій – «Русские в рейхе: первые и последние» – описано обставини поневолення радянських військовослужбовців, примусового «вербування» та депортації до Німеччини цивільного населення, а також найбільш суттєві моменти їхнього

побуту та працевикористання. У другій частині – «Родина ждет вас, сволочи!..»: репатриация и бегство от нее» – висвітлено долю колишніх радянських військовополонених та оstarбайтерів під час і після повернення з Німеччини. Повідується, що процес репатріації інколи мало чим відрізнявся від форм нацистської депортації (це особливо стосувалося осіб, які вирішили не повертатися в СРСР), що перед тим, як стати репатріантами, всім без винятку бранцям довелося пройти принизливу для людської гідності фільтрацію, від результатів якої залежала подальша доля. Тому перш, ніж потрапити додому, багатьом із них, насамперед колишнім військовополоненим, довелося не один рік попрацювати в нелюдських умовах на будовах Вітчизни. Крім того, навіть після відбуття «покарання», особам, які отримали статус «спецпереселенця», заборонялось повертатись у батьківський край.

Позитивною особливістю книги є залучення широкого кола архівних джерел, їхній серйозний науковий аналіз.

Не можна обійти увагою і таку важливу деталь: оскільки поштовхом для початку роботи і написання книги стали листи, надіслані до московського історико-просвітницького товариства «Меморіал» (близько 400 тис.) після публікації на початку 1990 року в газеті «Неделя» статті О. Данкіна «Пенсия из-за рубежа», автор порушує проблему компенсацій потерпілим від нацизму німецькою стороною, стан проблеми до 1996 року та можливі перспективи її подальшого вирішення.

Ще більш деталізованим, збагаченим документально та значно поглибленим і аргументованим є друге видання праці «Жертвы двух диктатур. Жизнь, труд, унижение и смерть советских военнопленных и оstarбайтеров на чужбине и на родине» [606]. У ній дано відповіді на питання, порушені, але не до кінця висвітлені у першому виданні. Особливо це стосується поневірянь «безневинно винних» примусових робітників та радянських військовополонених уже в таборах та малообжитих куточках рідної батьківщини.

Розглядаючи репатріацію до СРСР всіх переміщених осіб, колишніх радянських громадян, В. Земсков, О. Шев'яков, П. Полян зосереджують увагу на міжнародних, правових, соціальних аспектах цього процесу. В їхніх працях детально відтворено структуру, методи діяльності радянських репатріаційних органів, наведено статис-

тичні дані, що ілюструють динаміку репатріаційних потоків у різні республіки Радянського Союзу, здійснено аналіз окремих соціальних груп репатріантів.

У той же час особисті погляди на сам процес репатріації в усіх трьох суттєво відрізняються. О. Шев'яков у концептуальному плані виступає апологетом політики керівництва СРСР й інтерпретує цю проблему з позиції держави. П. Полян розглядає ці явища через призму правозахисника і кваліфікує примусову репатріацію як гуманітарний злочин. В. Земсков погоджується, що в усій історії з репатріацією радянських переміщених осіб були й елементи насильства, і порушення прав людини, і гуманітарні злочини, але, на думку дослідника, це була, за образним висловом, перш за все, «хвилююча епопея набуття Батьківщини мільйонами людей, примусово позбавлених її чужоземними завойовниками» [589, С. 123].

Не менше уваги П. Полян надав і розкриттю такої ж маловивченої теми вестарбайтерів – військовополонених вермахту та країн – сателітів гітлерівської Німеччини, а також інтернованих німецьких цивільних громадян, чия праця, як і репатрійованих радянських військовополонених та остарбайтерів, використовувалася у післявоєнні роки на відбудові «народного господарства» СРСР. Цьому присвячено його праці «Вестарбайтеры: интернированные немцы в СССР (предистория, история, география)» [604], «Вестарбайтеры. Интернированные немцы на советских стройках» [605], «Репарации трудом»: мотивы и предистория послевоенного трудоустройства «интернированных и мобилизованных» – немецких гражданских лиц в СССР» [608]. Ця проблематика висвітлена також в працях С. Неліповича «Репрессии против подданных «центральных держав» [573], М. Семиряги «Приказы, о которых мы не знали: Сталин хотел вывезти из Германии в СССР всех трудоспособных немцев» [636], деяких інших сучасних російських дослідників.

З інших видань, що вийшли на пострадянському просторі, слід виокремити колективну монографію білоруських науковців «Білоруські остарбайтери – історико-аналітичне дослідження» [384], збірник наукових праць «Визволена пам'ять. Примусова праця білоруських громадян на окупованій території Білорусі (1941 – 1944 рр.)» [622], в яких здійснено досить глибокий аналіз історії використання нацистськими загарбниками дармової праці білоруського населення.

У 90-х рр. публікації, присвячені остарбайтерам, з'явилися й у незалежній Україні: М. Груби «Оккупационный режим в годы Великой Отечественной войны. Угон в Германию» [481], Д. Букалова «Остарбайтеры Донбасса» [398], І. Тарнавського «Депортація місцевого населення Донбасу до Німеччини у 1941 – 1943 рр.» [657], О. Буцько «Репатріація радянських громадян (1944 – 1946 рр.)» [400], Л. Стрільчук, В. Колесника «Геноцид проти населення Західної України в роки Другої світової війни (1939 – 1945 рр.)» [649], Л. Стрільчук «Примусова репатріація радянських громадян та створення таборів для переміщених осіб у перші повоєнні роки» [652], «Доля військовополонених і депортованих громадян СРСР у роки Другої світової війни та після її закінчення» [648], В. Холодницького «Репатріаційна політика радянської влади на території Чернівецької області у 1944 – 1945 рр.» [671], В. Холодницького, Н. Житарюка «Репатріація радянських громадян (1944 – 1952 роки)» [670], Ю. Макара, С. Рудика «Проблеми видачі українських втікачів і переміщених осіб Радянському Союзові після Другої світової війни» [552], І. Біласа «Репресивно-каральна система в Україні 1917 – 1953» [385], Т. Вронської «Режимно-обмежувальні заходи органів влади на визволеній території України під час Великої Вітчизняної війни та в перші повоєнні роки» [421], В. Ткачука «Зловживання владою як специфічна риса сталінського режиму в Західній Україні» [660], Б. Яроша «Тоталітарний режим на західноукраїнських землях. 30 – 50-ті роки ХХ століття (історико-політологічний аспект)» [684].

У ранніх пострадянських дослідженнях історики намагалися в першу чергу компенсувати найбільш разючі недоліки доперебудовної історіографії, зняти неофіційне тавро зрадників з колишніх остарбайтерів та військовополонених, відновити історичну справедливість стосовно цих категорій учасників війни, прагнули витіснити радянську ідеологічну термінологію та політизовані судження з наукового вжитку. Це суттєво допомогло (принаймні в основних моментах) моральній реабілітації в суспільстві цих категорій жертв нацизму та сталінізму. З іншого боку, попри зняття ідеологічного тиску, появу нових, раніше заборонених тематичних сюжетів, згадана проблематика продовжувала розглядатися з позицій політичної мегаісторії. У більшості вітчизняних праць переважно вивчалися дії владних структур (нацистської Ні-

меччини чи СРСР) стосовно примусових робітників, сама система примусу до праці [584, С. 27 - 28].

Загалом поява у світовому співтоваристві України як незалежної держави викликала політичну необхідність до відродження її національної історії й, відповідно, створення власної версії подій Другої світової війни, виокремлення української складової проблеми остарбайтерів [584, С. 208]. Розв'язуючи її, українські вчені намагаються по-новому, неупереджено та об'єктивно, на сучасних методологічних засадах поглянути на події минулого. Як справедливо зазначає історіограф В. Стецкевич (м. Кривий Ріг) у статті «Україна в роки навали 1941 – 1945 рр.: спроба аналізу сучасного історіописання окупаційної доби та актуалізації проблеми», в Україні впродовж років її незалежності «пишеться нова історіографія війни, яка з одного боку, постає якісно збагаченою новими науковими знаннями, а з іншого, – демонструє тяглість науково-дослідницького історіописання. Цей поступ дозволяє подавати історію війни більш документально, поліфонічно, значно ширше і всеохоплююче, а головне, – більш осмислено й глибше в історіософській площині, аніж це робилося в 40 – 80-х рр. ХХ ст. Велику роль у цьому відіграли зміни, що відбулися в дослідницькій культурі й методології. Та особливо помітна еволюція у світоглядних орієнтаціях дослідників, їх прихильність до осягнення історії в гуманітарних та антропологічних вимірах. Не останню роль тут відіграє й поміркований та науково виважений україноцентризм – писання історії з позицій власного народу» [646, С. 173].

Саме на цих принципах розглядається багатовимірний комплекс питань історичної долі «східних робітників», у тому числі з Волині та Поділля. Зокрема, цей підхід простежується у працях П. Брицького «Україна у Другій світовій війні» [393], Г. Бондаренка «Проблеми Другої світової війни в історії Волині» [387], О. Потильчака «Трудові ресурси радянських військовополонених та «остарбайтерів» з України у нацистській військовій економіці в роки Другої світової війни» [616], О. Буцько «С возвращеньцем»: Судьба украинских граждан, репатриированных на Родину» [401], С. Рудика «До питання про причини, джерела та характер третього етапу української еміграції до країн Північної Америки» [627], Л. Стрільчук «Причини третьої хвилі української еміграції» [653] та ін.

Важливим стимулом наукового інтересу до проблем остарбайтерів у незалежній суверенній Україні стала реалізація державної програми поіменного увічнення жертв війни. В її рамках на Вінниччині видано 9 томів «Книги Пам'яті» [227], 3 томи «Книги Скорботи» області [232], в яких видруковано імена воїнів-земляків, цивільних громадян, котрі загинули на фронті внаслідок бойових дій під час гітлерівської окупації та на каторжних роботах в Німеччині. 10 томів «Книги Пам'яті» [231] і 4 томи «Книги Скорботи» [235] видано на Хмельниччині, а також відповідно 12 [229] та 3 [233] – на Житомирщині, 4 [230] та 6 [234] – на Рівненщині. Три томи «Книги Пам'яті» видано у Волинській області [228]. Їх вихід у світ, як і аналогічних праць у інших регіонах України, – це не лише данина пам'яті жертвам війни, а й глибоке осмислення, об'єктивне вивчення історії українського народу.

Зокрема, вартий уваги підсумковий том історико-меморіального серіалу «Книга Пам'яті України» «Безсмертя» [202]. Його авторський колектив доклав зусиль, щоб видання було вільним від стереотипів та ідеологічних кліше минулого, від кон'юнктурних висновків. Аналітично-документальні матеріали книги містять неусталені оцінки, узагальнення науковців про внесок українського народу в перемогу над нацизмом у Другій світовій війні, про подвиг громадян України в боротьбі за свободу і незалежність, про страждання, яких довелося зазнати нашим співвітчизникам під час гітлерівської агресії. Цінним є те, що у книзі вміщено розділ «Гірка доля українських «остарбайтерів» [518, С. 212 - 219] (автор – М. Коваль), в якому йдеться про депортацію населення окупованих територій в Німеччину, поневіряння їх у нацистському рабстві, а також репатріацію примусових робітників на Батьківщину. Основні моменти публікації відображають назви підрозділів: «Німеччина дає вам роботу і хліб» (про підступність ворожої агітації під час так званої «вербувальної» кампанії), «Полювання як на диких звірів» (про насилля гітлерівців на загарбаних українських територіях стосовно беззахисного населення), «Депортація під приводом «евакуації» (про форми насильницького вивезення примусових робітників у нацистський Райх), «Краще зразу вдома вмерти, ніж до німців їхать жить» (про гостре небажання «східних робітників» відправлятися на непривітну чужну), «На каторзі «нової Європи» (про нелюдські умови життя і праці рабів ХХ століття в нацистській державі), «Про-

щавай, Німеччино. «Здрастуй», Колима» (про невиправдану суворість радянської Вітчизни до своїх синів і дочок, які не з власної волі опинилися за її межами в час війни).

Значну увагу проблемі остарбайтерів М. Коваль приділив в інших своїх працях, зокрема, в монографії «Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939 – 1945 рр.)» [521], яка, в той же час, є частиною багатотомної історичної серії під загальною назвою «Україна крізь віки», науковій статті «Остарбайтери» України – раби Гітлера, ізгої Сталіна» [520]. В них об'єктивно висвітлив питання, що стосуються вивезення населення окупованих територій на нацистську каторгу, використання української робочої сили в економіці Третього Райху, ставлення до мобілізаційних заходів окупантів представників націоналістичного руху, безправного становища колишніх каторжан після повернення на батьківщину тощо.

Особливо ретельно та продуктивно українські дослідники розробляли тему «остарбайтерів» у 2000 – 2010 рр., опублікувавши низку наукових статей, у яких порушили чимало аспектів проблеми. З'явилися у цей період й монографічні дослідження, а також перші дисертаційні праці, що своєю фактографічною базою та софістським аналізом помітно зменшили кількість існуючих лакун у досліджуваній тематичній ніші.

О. Лисенко сфокусував увагу на визначенні місця примусових «східних робітників» у соціальній піраміді радянського та пострадянського суспільства. В статті «Проблема «остарбайтерів» як предмет соціальної історії» він наголошує, що остарбайтери становлять окрему соціальну групу за своїм походженням, обставинами формування, умовами і тривалістю існування, характером життєдіяльності, ієрархією і субординацією, способами виживання, сприйняттям тогочасних подій та іншими критеріями». Це дало йому підстави виокремити колишніх «східних робітників» у «самостійний тимчасовий соціум» [545, С. 7].

Низку робіт присвячено вивченню обставин зародження та формування даного соціуму, а саме вивезенню цивільного населення на нацистську каторгу. Про це, зокрема, йдеться у працях Т. Пастушенко «Примусове вивезення робочої сили з Броварського району до нацистської Німеччини» [587], «Депортація киян до нацист-

ської Німеччини» [579], «Основні етапи депортації цивільних робітників з Києва та Київської області до Німеччини у 1942 – 1944 рр.» [583], Е. Андріїв «Вплив суспільно-політичної, військової ситуації на політику трудових депортацій в роки німецької окупації (1941 – 1944)» [375], «Методи мобілізації робочої сили у дискрикті Галичина під час Другої світової війни (1941 – 1944 рр.)» [376], Ю. Олійника «Політика окупаційної влади щодо використання трудових ресурсів міст Хмельниччини у 1941 – 1944 роках» [575], А. Мелякова «Мобилизационные акции в оккупированном Харькове: Взгляд потенциальных «остарбайтеров» [560].

Взагалі до розкриття цього питання дослідники, як уже зазначалось, звертались у різні часи, починаючи ще з радянського періоду. Про їхній науковий здобуток, а також особливості умов, в яких доводилося працювати першопрохідцям, йдеться у доповіді вдалому історіографічному дослідженні того ж А. Мелякова та С. Посохова «Депортації цивільного населення України до Німеччини під час Другої світової війни (1941 – 1944 рр.): до історіографії питання» [561]. Опрацювавши наявні публікації, автори зазначають три основні періоди вивчення депортації цивільного населення України до Німеччини у вітчизняній історіографії, зазначаючи, що кожному з цих періодів відповідали різні конкретно-історичні обставини, які зумовлювали тип і форми видань, їх зміст та функціональне призначення, ідеологічне навантаження, що вказані чинники, в свою чергу, базувалися на концептуальних підходах до ролі та місця цієї сторінки історії Другої світової війни.

Перший період, який припадає на 40-і роки минулого століття, вони характеризують як агітаційно-пропагандистський, другий (друга половина 1950-х – середина 80-х років) – контекстуальний, третій, що розпочався наприкінці 80-х років і триває донині та пов'язаний з радикальними змінами у зовнішньо- та внутріполітичному становищі України, відходом від традиційних для радянської історіографії засобів дослідження та висвітлення даної теми, – періодом нових можливостей...

У дослідженнях В. Кучера «Рух опору на окупованій території» [535], М. Слободянюка «Пасивний супротив населення України німецько-фашистським окупантам у 1941 – 1944 рр. (на матеріалах південних областей)» [641], О. Перехреста «Заходи нацистських окупантів з вивезення сільського населення України на роботу до Ні-

меччини та протидія їм» [597], Е. Андріїв «Протидія ОУН-УПА окупаційній політиці трудових депортацій із Галичини під час радянсько-німецької війни» [378], «Протидія ОУН (М) політиці трудових депортацій із Галичини під час німецької окупації» [377], «Протидія Української Греко-Католицької Церкви трудовим депортаціям з Галичини в роки Другої світової війни» [379] йдеться про форми спротиву масовому вивезенню нацистськими загарбниками цивільного населення окупованих територій на примусові роботи до Німеччини. Ними, насамперед, були пасивний опір місцевих мешканців шляхом саботування рішень окупаційної влади, а також активний, що особливо проявився, коли максимально активізували свою діяльність партизанські формування, патріотичне та націоналістичне підпілля.

З'явилося чимало напрацювань з дослідження умов невольницького життя, рабського становища українських примусових робітників у Райху. Дана тематика досить широко розкривається в наукових статтях М. Баки «Полтавські «остарбайтери» у фашистській Німеччині» [382], Я. Довгополого «Українці на примусових роботах в Третьюму рейху» [485], Г. Грінченко «Остарбайтеры» Третьего рейха – стратегии выживания» [476], Т. Пастушенко «Остарбайтери» – українські робітники нацистської Німеччини» [586], «Використання праці українських примусових робітників у Третьюму райху» [578], «До питання про взаємовідносини у середовищі українських примусових робітників нацистської Німеччини» [580], Т. Лапан «Українські жінки на примусових роботах у Третьюму Райху» [538], «Порівняльний аналіз становища українців дискрипту Галичина і райхскомісаріату Україна на роботах в Німеччині під час Другої світової війни» [537] та інших.

Не менший дослідницький інтерес проявився й до теми репатріації колишніх примусових робітників на батьківщину, яка супроводжувалася не лише радістю повернення на рідну землю, а й значними труднощами суб'єктивного характеру, що виникли уже на початковому етапі репатріації. О. Потильчак та М. Терентьев у статті «Перевірчо-фільтраційні пункти НКВС СРСР для «переміщених осіб» на Волині у 1944 році» [614] звернули увагу на те, що особливістю організаційного періоду в історії діяльності ПФП НКВС стали численні проблеми в їх облаштуванні, брак найнеобхіднішого, кадрові та організаційні труднощі. Негативний вплив на цю роботу

справив і традиційний для радянської системи міжвідомчий егоїзм, суб'єктивізм у ставленні господарських чиновників, військових, партійної та радянської влади на місцях до цієї ланки мережі репатріаційних органів, що, загалом, досить негативно позначилося на процесі репатріації.

Ці та інші проблеми порушуються також у працях М. Терентьєва «Становлення системи репатріації в Українській РСР у 1944 р.» [658], Т. Пастушенко «Репатріація українських «остарбайтерів» на батьківщину: 1944 – 1947 рр.» [589], Л. Стрільчук, М. Куницького «Перевірчо-фільтраційні табори для репатріантів після Другої світової війни на території Волинської області» [651], М. Куницького «Примусова репатріація радянських громадян після Другої світової війни» [532], «Особливості перебігу репатріаційних процесів радянських громадян після Другої світової війни (український вектор)» [531], О. Буцько «Створення і діяльність радянських органів репатріації 1944 – 1946» [402] та ін. [633].

Слід зауважити, що О. Буцько однією із перших подала загальну структуру та характеристику діяльності репатріаційних органів в Україні. На документах архівів України та Російської Федерації вона розкрила основні аспекти цієї складної і суперечливої теми: особливості репатріації військовополонених та цивільних осіб, діяльність обласних репатріаційних органів в Україні, правові, соціальні, ідеологічні та моральні проблеми репатріантів після повернення на батьківщину. У своїх працях дослідниця підкреслила, що доля співвітчизників, які в результаті війни опинилися в руках гітлерівців, а потім були репатрійовані в СРСР, виявилася нелегкою, адже радянський уряд вважав усіх радянських підданих, котрі тимчасово вийшли з-під контролю, зрадниками, незалежно від обставин, що привели їх за кордон, і того, як вели себе ці люди в чужій стороні. Особливо це стосувалося військовополонених. Ось чому після репатріації сотні тисяч колишніх фронтовиків опинилися в таборах Вітчизни. Не обминула така гірка доля й багатьох остарбайтерів. Сама ж репатріація з її обов'язковою, принизливою для людської гідності фільтрацією, поневір'яннями у збірно-пересильних таборах та в дорозі додому теж виявилась нелегким випробуванням для мільйонів бранців.

У названих вище працях «червоною ниткою» проходить теза про те, що радянська репатріаційна система була одним із дієвих різновидів тотального контролю за громадянами з боку держави, а також їхньої дискримінації, у зв'язку з чим повернення на батьківщину не завжди виявлялось щасливим та радісним для репатріантів.

У працях М. Куницького «Створення та функціонування таборів для переміщених осіб в західних окупаційних зонах» [533], «Українська еміграція після Другої світової війни: причини, характер та наслідки» [534], Л. Стрільчук «Українські політичні біженці та переміщені особи після Другої світової війни» [654], Л. Стрільчук, М. Куницького «Громадсько-політична та освітня діяльність українських емігрантів третьої хвилі у США та Канаді» [650], М. Головка «Проблема «переміщених осіб» та українські громадські об'єднання зарубіжжя після Кримської конференції» [470] простежується становище й доля колишніх українських робітників, котрі через страх репресій не повернулися на батьківщину, сформувавши третю хвилю української еміграції.

Ще один тематичний зріз – становище репатріантів у період пізнього сталінізму, їхня нелегка реадаптація у радянському суспільстві – висвітлюється в статтях В. Вронської «Зайві люди» радянської влади: депортації членів родин учасників повстанського руху в Західній Україні» [416], «Політичні репресії за сімейною ознакою у каральній практиці радянської влади: ідеологія і право» [420], Т. Пастушенко «Спадок війни: політико-правове становище репатріантів у повоєнному радянському суспільстві» [591] та інших [466].

Повоєнний період, як наголошує Т. Пастушенко у згадуваній статті, – один із ключових та найбільш драматичних етапів розвитку тоталітарної системи й радянського суспільства. На той час СРСР як держава-переможниця у Другій світовій війні досяг своєї найвищої могутності на міжнародній арені. З іншого боку, у перші повоєнні роки кількість в'язнів ГУТАБу сягнула своїх найвищих показників від часу існування цієї структури. До хвилі репресованих потрапив переважно «воєнний» контингент, у тому числі колишні військовополоненні та цивільні примусові робітники, які повернулися до СРСР за репатріацією. Не всі вони обов'язково зазнавали кримінального переслідування, але «другосортність», невизначеність їхнього громадян-

ського статусу, незважаючи на задекларовані державою права і соціальні гарантії, були досить відчутними.

Згадувані вище праці доповнюють статті О. Янковської «До питання про долю українських репатріантів Великої Вітчизняної війни» [682], О. Забронець «Волинські остарбайтери (1941 – 1945)» [491]. В останній, зокрема, виокремлено найважливіші етапи історії життя «східних робітників» регіону, наводяться яскраві приклади, пов'язані з насильницьким переміщенням бранців з рідної землі, стражданнями та рабською працею в Німеччині, суб'єктивними труднощами після повернення їх додому.

У статтях М. Дубик «Прибутки, одержані іноземним промисловим капіталом за рахунок використання примусової праці українців» [489] та О. Буцько «В неоплаченому долгу: к вопросу о компенсации труда рабов Третьего рейха» [399] вперше в українській історіографії розглядається тема компенсаційних виплат жертвам нацизму.

Започаткували українські дослідники й інший не менш важливий напрям, пов'язаний з історичною пам'яттю. Саме цьому питанню присвячені наукові статті Г. Грінченко «Пам'ять про війну як об'єкт історичного дослідження: інверсія традиційної перспективи» [477], «Остарбайтери нацистської Німеччини: від поневолення до визнання» [475], «Принудительный труд в нацистской Германии: историческая память и проблемы анализа биографического интервью» [479], О. Лисенка «Друга світова війна як предмет наукових досліджень та феномен історичної пам'яті» [544], А. Портнова «Велика Вітчизняна війна» в політиках пам'яті Білорусі, Молдови та України: кілька порівняльних спостережень» [611].

Аналогічне можна сказати й про тему примусового використання праці громадян переможених країн в СРСР. Ця проблематика відображена, зокрема, в публікаціях В. Левикіна «Деякі аспекти працевикористання іноземних військовополонених у Радянському Союзі (1944 – 1950 роки)» [541], «Про процес репатріації німецьких військовополонених з СРСР у 1945 – 1956 роках» [542], О. Потильчака «Смертність німецьких військовополонених в СРСР: історико-демографічний аналіз проблеми» [612], «Табори для військовополонених в Україні та репатріаційні заходи радянського уряду (1953 – 1954 рр.)» [613].

Полемічні питання новітньої історіографії українських остарбайтерів розглядаються у роботах В. Гриневича «Історія Другої світової війни у сучасній історіографії та політичній боротьбі» [472], Г. Бондаренка «Волинь періоду Другої світової війни в радянській та сучасній літературі» [387], О. Лисенка «Українська історіографія Другої світової війни: між закономірністю і парадоксом» [546], І. Ребрової «Примусова праця остарбайтерів у публіцистичному радянському дискурсі під час Другої світової війни та в перші повоєнні роки (1942 – 1949)» [623], М. Дубик «Використання праці примусових робітників з України: основні тенденції в сучасній зарубіжній історіографії» [488], Н. Лаас «Соціальна історія повоєнної України: досвід української та англomовної історіографії» [536], Т. Пастушенко «Ульріх Герберт про політику та практику «використання іноземців» у військовій економіці Третього райху» [595], «Сучасна історіографія українських остарбайтерів: політичний контекст і методологічні новації» [594].

Низку публікацій, в яких різнобічно розглядається тема остарбайтерів, виніс на суд наукової громадськості автор цього дисертаційного дослідження [218], [422], [423], [424], [425], [426], [427], [428], [429], [430], [431], [432], [433], [434], [435], [436], [437], [438], [439], [440], [441], [442], [443], [444], [445], [446], [447], [448], [449], [450], [451], [452], [453], [454], [455], [456], [457], [458], [459], [460], [461], [462]. Серед них – монографічні дослідження «Східні робітники» з Поділля у Третьому рейху» [459], «Украинские остарбайтеры Подольского региона» [460], «На узбіччі суспільства» [439].

В 2000 – 2010 рр. з'явилися монографії й інших авторів. Зокрема, досить інформативно депортації українських примусових робітників на роботи в нацистській Німеччині розкрито в монографії К. Курилишина «Українське життя в умовах німецької окупації (1939 – 1944 рр.): за матеріалами україномовної легальної преси» [534a] (розділ «Переселенські акції: юридичне підґрунтя і практика»), хоч основним завданням дослідження був аналіз змісту україномовної преси, що виходила у Генерал-губернаторстві та райхскомісаріаті «Україна».

Монографія Т. Пастушенко «Остарбайтери Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942 – 1953)» [584] присвячена долі мільйонів громадян Украї-

ни, які в роки Другої світової війни примусово працювали в нацистській Німеччині, та історії їх повернення і повоєнної ресоціалізації. Дослідження базується на архівних документах, спогадах учасників тих подій з Києва та Київської області. У роботі розглянуто, якою мірою расові теорії нацистів були втілені в суспільстві; яку роль у житті пересічної людини відігравали «начальники» й «виконавці» з бюрократичного апарату тоталітарної держави; які були можливості у самих примусових робітників вплинути на власну долю.

Новизною порушених проблем відзначається розвідка дослідниці «Соціальна адаптація репатріантів у повоєнному радянському суспільстві» [590], опублікована в колективній монографії «Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.)» [602], в якій висвітлюється широке коло проблем соціальної історії України періоду пізнього сталінізму, аналізуються основні параметри соціальної стратифікації українського радянського соціуму, динаміка соціальних процесів і трансформацій усередині різних соціальних груп. Як наголошує Т. Пастушенко, після повернення на батьківщину колишнім оstarбайтерам і військовополоненим доводилося починати своє життя «з чистого аркушу» не лише через втрату майна, родини, а також через набуття нового громадянського статусу, який визначався підозрілістю, а також незрідка злочинним ставленням радянської влади до колишніх репатріантів. Вважалося, що тривале перебування на ворожій території, виробничі та інші контакти з ідеологічним супротивником вплинули на класову свідомість робітників, селян чи представників інтелігенції, які опинилися за межами СРСР (саме від ступеня класової свідомості залежало те місце, яке могла обіймати людина в радянському суспільстві).

Режим був переконаний, що «простою» бесідою зі співробітником контррозвідки чи працівником НКДБ/НКВС під час фільтрації «класову свідомість» виявити практично неможливо. Наявність/відсутність такої свідомості могли показати поведінкова стратегія репатріанта, його подальше життя, зокрема, готовність громадянина виконувати рішення держави. Тому колишні примусові робітники Райху постійно перебували під її жорстким контролем. Вважаючи їх проблемним соціумом, влада систематично проводила стосовно них дискримінаційну політику у всіх важливих

для повсякденного життя сферах: розподілі житла та промислових товарів, наданні продовольчих карток тощо. Таким чином, репатріанти опинилися у заздальгідь визначеній їм суспільній ніші, фактично ставши маргінальною групою населення.

Автор підкреслює, що через упередженість правлячого режиму процес реадптації репатріантів у повоєнному радянському суспільстві відбувався складно, мав за-тяжний характер.

У монографіях Т. Вронської «Позасудові репресії членів сімей учасників національно-визвольного руху в західних областях України (1944 – 1952)» [418] та «Заручники тоталітарного режиму: репресії проти родин «ворогів народу» в Україні (1917 – 1953 рр.)» [419] комплексно досліджено каральну політику та практику радянської влади проти «ворогів народу», до числа яких потрапило й чимало колишніх примусових робітників Райху, проаналізовано головні риси та наслідки цієї політики у західноукраїнському регіоні.

Дослідженню третьої хвилі української еміграції, інтеграції її у західне суспільство присвячена монографія В. Макара «Соціально-політична інтеграція українців у поліетнічне суспільство Канади» [553]. Своєрідним продовженням теми стала праця Л. Баженова і В. Логвіної «Володимир Січинський (1894 – 1962 рр.). Життя, діяльність, творчість в ім'я України» [381] – про одного із українських «неповерненців», який з багатьма колишніми остарбайтерами в силу обставин залишився після війни на чужині. У фокусі дослідження – подолянин В. Січинський – всесвітньо відомий вчений-історик, мистецтвознавець, архітектор, художник-графік, громадський і культурний діяч України та української еміграції, котрий до 1990-х років через заборо-рону радянських спецслужб залишався невідомим для широкої громадськості.

Заслуговує на увагу та схвальну оцінку монографія Г. Грінченко «Між визволенням і визнанням: примусова праця в нацистській Німеччині в політиці пам'яті СРСР і ФРН часів «холодної війни» [474]. В ній комплексно розглядається проблема історичної пам'яті, під котрою розуміється свідомо ретрансльоване знання про колективний досвід певної спільноти. Насамперед, монографія присвячена місцю, яке в політиках пам'яті ФРН і СРСР посідала примусова праця цивільних громадян у нацистській Німеччині. У дослідженні висвітлено питання, яким чином та за допомо-

гою яких ресурсів у публічному дискурсі ФРН і СРСР упродовж повоєнних десятиліть формувалися, транслиювалися та сприймалися різні версії пам'яті про цю групу жертв нацистських переслідувань, як змінювалося усвідомлення місця примусових робітників у загальному пантеоні учасників війни, яких трансформацій зазнавали значеннєві наголоси та символічне навантаження образів цієї групи людей.

Дослідниця, зокрема, зазначає, що в перші повоєнні роки праця в нацистській Німеччині в офіційному радянському дискурсі репрезентувалася за допомогою образу дівчини-полонянки, формуванню якого значною мірою сприяли фольклор самих оstarбайтерів та відображення цього явища в творах українських радянських письменників. Однак у 60-х рр., після утвердження переможної версії пам'яті про війну, його витіснив на другий план образ борця-антифашиста, який їй більше відповідав. Слушним видається й висновок авторки про те, що в цій радянській пам'яті образ примусового робітника-«остівця» хоч і був відсунутий на маргінес, але не витиснутий з офіційного дискурсу [415].

Більш глибоко й ґрунтовно опрацьовано аспекти порушеної проблеми в дисертаційному дослідженні Г. Грінченко «Українські оstarбайтери в системі примусової праці Третього райху: проблеми історичної пам'яті» [362].

Заслуговують на увагу й інші дослідження: Г. Боряка, М. Дубик, Н. Маковської «Нацистське золото» з України: у пошуках архівних свідчень» [391], що порушує проблему компенсацій, А. Кравченко, С. Батурина «Українські невольники Третього рейху (минуле і сучасність)» [527], в якому здійснено спробу комплексного дослідження проблем жертв нацистських переслідувань у нашій державі, подано узагальнюючу інформацію про створення та діяльність Українського національного фонду «Взаєморозуміння і примирення» і його партнерських організацій – спілок та об'єднань різних категорій колишніх в'язнів – жертв нацизму в Україні.

Ще предметніше «оstarбайтерська» проблематика висвітлюється в дисертаційних працях. Тему використання оstarбайтерів, належним чином розкрито в дисертаційній роботі О. Потильчака «Експлуатація трудових ресурсів України гітлерівською Німеччиною у роки окупації» [371]. У ній ретельно досліджено розпорядження як вищого керівництва Німеччини, так і структур, що безпосередньо займалися депор-

тацією, насамперед, відомства Заукеля. На основі цих директив, а також німецького міжвідомчого листування, розкрито форми та методи мобілізації (здебільшого насильницької) мешканців України. Певну увагу автор приділив ролі агітаційної кампанії, яку розгорнули загарбники на окупованих територіях, і за допомогою фактичного матеріалу визначив масштаби цього процесу.

У дисертації С. Гальчака «Остарбайтери з Поділля (1942 – 1947 рр.)» [361] на основі широкого кола джерел досліджуються політика та практичні дії нацистського окупаційного режиму з примусової мобілізації людських ресурсів краю, дискримінація, пограбування, умови життя, каторжна праця остарбайтерів Вінниччини та Хмельниччини у військовій промисловості і сільському господарстві Райху, а також використання трудових ресурсів Поділля румунською окупаційною адміністрацією, протидія подолян нацистським планам уярмлення населення загарбаних територій в лавах радянського підпілля і партизанів, сил національно-визвольного спрямування, європейського руху Опору. У праці, окрім іншого, йдеться про механізм репатріації, а також ставлення партійно-державного керівництва СРСР й УРСР до репатріантів.

Соціальне становище мешканців даного регіону в роки Другої світової війни, реалізацію політики органів окупаційної влади з вивезення населення на примусову працю до нацистського Райху у генеральній окрузі «Волинь-Поділля» (нині – це територія Волинської, Рівненської, Хмельницької, частини Тернопільської, Вінницької та південних районів Брестської і Пінської областей Республіки Білорусь) досліджено в дисертації Ю. Олійника «Нацистський окупаційний режим в Україні у 1941 – 1944 рр. (на матеріалах генеральної округи «Волинь-Поділля»)» [369].

Дисертація Т. Пастушенко «Остарбайтери з України: вербування, примусова праця, репатріація (історико-соціальний аналіз на матеріалах Київщини)» [370] є здійсненим на прикладі Києва та Київської області комплексним історико-соціальним дослідженням окремої спільноти громадян України, котрі в роки Другої світової війни перебували на примусовій праці в нацистській Німеччині і належали до категорії остарбайтерів. У роботі викладено основний історичний контекст побутування цієї соціальної групи, простежуються особливості нацистської окупаційної політики та функціонування радянської репатріаційної системи в Київській області, проаналі-

зовано існуючі статистичні дані щодо завербованих та репатрійованих жителів Київщини, розглядаються зміни в соціальній структурі, правовому статусі, життєвих циклах, настроях, поведінковій стратегії колишніх «східних робітників» у часовому проміжку від вивезення на територію Райху до повернення й початкового етапу соціальної адаптації на батьківщині.

Дисертація Т. Лапан «Вербування і депортація населення України до Німеччини та умови його праці і побуту у неволі (1939 – 1945 рр.)» [364] ґрунтується на дослідженні й порівняльному аналізі проблеми вербування та депортації українців з різних частин окупованої території УРСР, а також умов їх праці і побуту в Третньому райху. В роботі показано різні методи і форми мобілізацій, вербування і вивезення українського населення з Генерал-губернаторства та райхскомісаріату «Україна» і прифронтової смуги, умови праці і побуту українських робітників з різних теренів України у німецькій промисловості та сільському господарстві; з'ясовано специфіку у ставленні німецької влади і німецького населення до українських остарбайтерів і робітників дискрикету «Галичина»; проаналізовано ефективність діяльності спеціально створених систем – системи мобілізації та депортації (переважно на окупованих територіях УРСР), а також наглядово-каральної системи в самому Райху стосовно експлуатації праці українських робітників. Дослідниця показала неоднозначне ставлення до вивезення українських робітників на роботи до нацистської Німеччини з боку уряду СРСР, українського національно-визвольного руху, радянського підпілля, релігійних об'єднань. Досліджено роль і значення громадських організацій галицьких українців, створених як у дискрикті «Галичина», так і в Німеччині під час війни.

Вказане коло проблем висвітлюється у дисертаційній праці Е. Андріїв «Мобілізація трудового населення Галичини нацистською Німеччиною (1941 – 1944)» [358], в якій наголошується, що умови життя і роботи українців з Галичини залежали від їх трактування на території Райху, а на захист галицьких українців, у міру своїх можливостей, стали Український Центральний Комітет (УЦК), ОУН(Б), Українська греко-католицька церква (УГКЦ).

У дисертації М. Куницького «Примусова репатріація громадян СРСР після Другої світової війни (український вимір)» [363] висвітлюються питання примусової репат-

ріації радянських громадян до СРСР після Другої світової війни, її наслідки для радянських громадян і політичного іміджу Союзу РСР у світі. Автор проаналізував також політичні, соціально-економічні, національні та релігійні причини, що призвели до небажання частини радянських переміщених осіб повертатися в СРСР. Український вектор репатріації обґрунтовано тим, що саме Українська РСР прийняла й пропустила через свою територію основний потік повоєнних репатріантів. Значне місце відведено характеристиці методів та механізмів здійснення репатріації, особливостям перевірки та фільтрації репатріантів. Спростовано міф, створений радянською історіографією, про добровільне повернення усіх без винятку радянських громадян до СРСР. У праці простежуються долі примусових репатріантів і доведено, що більшість їх після повернення на батьківщину тривалий час піддавалися дискримінації.

Про причини небажання повертатися в СРСР частини радянських громадян, серед яких були й колишні оstarбайтери, йдеться в дисертації В. Вісіна «Радянський режим у Волинській області (вересень 1939 – червень 1941 року)» [359].

На тому, що еміграція українців по завершенню війни носила яскраво виражений політичний характер, наголошується в дисертаційному дослідженні Л. Стрільчук «Українські біженці та переміщені особи після Другої світової війни» [372]. В роботі також аналізується соціальний склад українських «неповерненців», процес утворення та функціонування таборів для переміщених осіб, еволюція еміграційних законодавств країн Європи та Америки, діяльність переселенських організацій.

«Oстарбайтерської» тематики стосуються дисертаційні праці джерелознавчого характеру А. Мелякова «Масові джерела з історії депортації цивільного населення Харківщини до Німеччини в період 1941 – 1943 рр.» [366] та Є. Максимчука «Діяльність державних комісій з розслідування злочинів нацистів на території України (1941 – 1951 рр.): типово-видовий склад та інформаційний потенціал джерельного комплексу» [365].

Однак в Україні відсутні дисертаційні та монографічні праці, в яких ґрунтовно розкривалося б питання соціальної реабілітації колишніх «східних робітників» у період «хрущовської відлиги» й епохи «застою», характер перетворення їх в радянському суспільстві у «забутий соціум», досліджувалося б їхнє життя під кінець існу-

вання СРСР, у незалежній Українській державі. Виконана на регіональному рівні, ця дисертація є фактично першою спробою заповнити існуючу лакуну.

До теми «переміщених осіб» проявили інтерес також дослідники далекого зарубіжжя. Вже в 1945 році вийшла книга американського вченого Д. Фріда «Експлуатація іноземної робочої сили в Німеччині» [703]. Основну увагу в ній автор зосередив на використанні в німецькій економіці робочих рук із країн Західної та Центральної Європи. В той же час у праці практично нічого не згадується про оstarбайтерів – найбільш масову та пригноблену групу іноземних робітників у Райху. В результаті вона виявилась завуженою у виборі предмета дослідження, однобокою, а тому її цінність полягає більше у започаткуванні теми, ніж у глибині розкриття порушених проблем.

Значно вдаліша монографія О. Далліна «Німецьке правління в Росії: 1941 – 1945. Аналіз окупаційної політики» [696], що вийшла друком у 1957 р. Вона містить важливі розділи про радянських військовополонених, а також примусових робітників. Торкаючись питань становища останніх, автор веде мову саме про оstarбайтерів, насилля стосовно них з боку гітлерівців, нелегкі умови їхнього життя на чужині.

У монографії достатньо ґрунтовно розглядається політика німецьких військових на окупованій території, нелюдське ставлення до місцевого населення та його зворотня реакція, організація і структура окупаційної влади. Робота побудована переважно на матеріалах і документах Нюрнберзького процесу та опитуванні «переміщених осіб». Яскравий фактаж дав підстави ученому аргументовано характеризувати війну нацистської Німеччини проти СРСР як «винищувальну».

Окупаційній політиці Німеччини в СРСР (значною мірою – на українських землях) присвячена праця англійського дослідника Д. Райтлінгера «Будинок, побудований на піску» [739], який, розглянувши планування та підготовку верхівки Райху до нападу на Радянський Союз, трагічну долю радянських військовополонених, «східних робітників», також наголосив на злочинному характері війни.

Чільне місце серед наукових робіт посідає дослідження американського вченого Е. Гомзе «Праця іноземців у нацистській Німеччині» [720]. На багатому фактичному матеріалі, зокрема, тих же документах Нюрнберзького процесу, колишніх мініс-

терств Райху, аналітичних донесеннях групи військових фахівців про результати огляду бомбардувань німецьких промислових центрів союзницькою авіацією, на основі інших джерел Національного архіву США в ньому розкривається залежність німецької воєнної економіки від доставленої робочої сили з окупованих територій, протиріччя між нацистськими міністерствами та використанням праці іноземців, диференційованість у ставленні німецьких рабовласників до різних груп іноземних робітників. Та праця теж видається неповною, оскільки сильний акцент у ній робиться на сюжети про західних робітників, у першу чергу французів, тоді як остарбайтери згадуються лише в окремих випадках.

Темі репатріації насильно депортованого гітлерівцями населення окупованих територій присвячені роботи американця М. Елліота «Репатріаційна глава в радянсько-американських відносинах 1944 – 1947 рр.» [701], британця Н. Бетелла «Остання таємниця: насильницька репатріація в Росію 1944 – 1947 рр.» [687], російського історика-емігранта М. Толстого «Жертви Ялти» [661]. Ці роботи та інші публікації учених далекого зарубіжжя в основному присвячені проблемі перебування переміщених осіб у західноєвропейських країнах після закінчення Другої світової війни, примусовій репатріації до СРСР колишніх радянських громадян, які не бажали повертатися в країну свого народження.

Окремо слід зупинитися на висвітленні використання примусової праці, життя «східних робітників» у нацистському Райху в німецькій історіографії.

Найбільша кількість публікацій воєнної пори, присвячених іноземним робітникам, мала сильно виражені ознаки «геббельсівської» пропаганди. Так, у брошурі «Європа працює в Німеччині» [697] обґрунтовувалась законність використання Райхом примусової робочої сили у власній економіці: «...Ворожа агітація намагається зараз донести до наших союзників чи пов'язаних однією долею з нами націй Європи, що нижче їхньої гідності відпускати робітників до Німеччини... Генеральний уповноважений з використання робочої сили, а разом з ним і весь німецький народ, з усією ясністю представляють іншу точку зору: коли сьогодні у найжорстокішій боротьбі проти плутократії та більшовизму, яку коли-небудь переживало людство, за Німеччину та не з меншою мірою за реорганізацію всього континенту еліта на-

шої нації веде на фронтах запеклі бої та приносить тяжкі криваві жертви, зрозуміло, що моральний обов'язок решти держав, як мінімум, допомогти підсобними та кваліфікованими робітниками й фахівцями...» [697, S. 33].

Інші аналогічні видання спрямовувалися на роз'яснення наказів у сфері трудового права та соціальної політики, форм поводження німецького населення з примусовими робітниками, роз'яснювали «психологічні особливості» та «національні риси характеру» робітників-іноземців. У брошурі «Відбір та залучення до праці остарбайтерів. Психологічні розмірковування, продуктивність праці та її підвищення» [711], зокрема, характеризувано «східних робітників»: «Констатуємо, що молоді люди мають дуже слабке національне почуття. Це пояснюється тим, що росіянин з раннього віку більшою чи меншою мірою жив сам для себе, що зумовлене величезними розмірами країни. Це також можна спостерігати в остарбайтерів, чиї виховання та освіта беруть початок частково з царських часів. Ще більше це посилювалося у молодих людей завдяки більшовицько-єврейській пропаганді інтернаціоналізму. Та обставина, що більшість цих людей раніше працювали в сільському господарстві, а в країні панували вбогість й нестатки, породила такі відмінні риси: невибагливість, терплячість, упертість і постійне незадоволення життям... Низька зарплата зумовлювала наполегливу боротьбу за більш вигідне робоче місце. Опікування власним добробутом усувало будь-які стримувальні міркування та стимулювало найнищі людські інстинкти, як от: егоїзм, брехня, звірина жорстокість, підлабузництво... Таким чином маємо особливий тип...» [711, S. 48 - 50].

Із завершенням війни доля остарбайтерів впродовж багатьох наступних років не мала широкого резонансу в німецькому суспільстві, не викликала великого інтересу в дослідників, хоч націонал-соціалістична «Програма рабської праці» постала в Нюрнберзі як один із чотирьох головних пунктів звинувачення і стала центральним пунктом також на процесі проти провідних німецьких промисловців. Тривалий час в основному досліджувалися лише політичні та військові аспекти нацизму.

Характерна у цьому плані робота учасника замаху на А. Гітлера Г. Гізевіуса «До гіркого кінця. Записки змовника» [707]. В ній аналізується широкий зріз суворої діяльності нацистської Німеччини, інтриги правлячої верхівки у боротьбі за владу, без-

пошадність карально-силових структур до реальних і надуманих ворогів Райху, агонія військово-господарського комплексу «Третьої імперії» в умовах катастрофи на фронтах. Проте нічого й словом не мовиться про дармову виснажливу працю примусових робітників, їхнє рабське становище.

У 1954 р. у Бонні вийшла досить об'ємна (майже на 800 стор.) книга колишнього генерала піхоти Курта фон Тіппельскірха «Історія Другої світової війни. 1939 – 1945» [730]. Але вона, незважаючи на таку всеохоплюючу назву, повністю присвячена лише військовим аспектам найбільшої із війн.

Першою розвідкою про використання в нацистській економіці іноземних робітників у німецькій науковій літературі стала стаття професора К. Пфєффера «Німці та інші народи в Другій світовій війні», опублікована в 1953 р. у колективній праці «Підсумки Другої світової війни: Висновки переможених» [688]. В ній визнається, що «військова економіка Німеччини могла забезпечувати... величезні військові зусилля лише в тому випадку, коли замість чоловіків, котрі пішли на фронт, у її розпорядження надходила робоча сила з інших джерел». Таким джерелом були «завербовані робітники з окупованих областей і в нейтральних країнах». Далі міститься твердження, що основною причиною переміщення іноземних робітників на промислові підприємства Райху було безробіття (хоч це далеко не так), котре заставляло їх відбувати в Німеччину, де можливості отримати роботу і заробітки були значно кращими (тут він має на увазі не радянських «завербованих»). Автор фактично не бере до уваги того факту, що основною формою переміщення в Райх оstarбайтерів стала їхня депортація. Єдине, з чим можна цілковито погодитись, так це із визнанням, що поводження з «вільними російськими робітниками» «було не гідним людини».

У західнонімецькій історіографії 50 – 60-х рр. домінували дослідження, автори яких в основному прагнули спростувати звинувачення, висунуті проти німецьких підприємців у використанні примусової праці. Вони намагалися підтвердити, що німецька економіка перебувала під сильним тиском держави, що її адміністративні структури не повинні нести безпосередньої відповідальності за використання та погане ставлення до примусових робітників, що німецькі підприємці розпочали за-

стосування іноземної робочої сили під час війни згідно з законами, постановами та офіційними розпорядженнями керівництва їх країни [595, С. 62].

У 1968 р. побачила світ монографія Г. Пфальмана «Іноземні робітники та військовополонені у німецькій військовій економіці 1939 – 1945» [738]. Використання примусової праці іноземних робітників розглядається в ній як варіант успішної європейської зовнішньої політики Райху, в якій, щоправда, траплялися зумовлені війною «випадковості», а також безчинства. Хоча дослідник мав можливість користуватися архівними матеріалами і особливо документами Міністерства праці та Генерального уповноваженого з трудового використання Ф. Заукеля, але в своїй праці обмежився лише широкими статистичними оглядами та копіюванням витягів соціально-політичних положень із різноманітних указів і розпоряджень міністерств.

Перші ж спроби в німецькій історіографії зобразити цілісну картину використання іноземців у Райху здійснили історики з НДР Є. Шмельцер [741], К. Дробіш [699], Є. Зеєбер [742]. Вони трактували використання робітників з окупованих Третім райхом країн не як соціально-економічну, а швидше як політико-моральну проблему. Їхні роботи переконливо доводили, що примусове вигнання, погане харчування та нестерпні побутові умови – це злочин проти іноземних робітників, у першу чергу, з Польщі та СРСР [584, С. 16], у той час як у ФРН зовнішня політика нацистів описувалась лише нейтрально, а з соціально-політичної точки зору – як цілком прийнятна.

Невдовзі тема невольницької праці в НДР стала однією з найпопулярніших. З цієї тематики з'явилися навіть дисертаційні дослідження [741], [706], [705].

Теза щодо відповідальності представників промислового комплексу та безпосереднє створення концепції використання праці іноземців більшою мірою втілилася саме в роботах східнонімецьких істориків, на відміну від яких радянські науковці розглядали причетність до цієї справи і державних, і партійних органів нацистської Німеччини, «гітлерівського режиму» загалом [474, С. 228]. З іншого боку історики НДР надто наполегливо проводили в своїх працях деякі тези марксизму-ленінізму, зокрема, про інтернаціональну солідарність трудящих та їхній спільний опір фашистській диктатурі, провідну роль у цій боротьбі комуністичних організацій тощо.

Прорив у дослідженні теми використання іноземних примусових робітників у нацистському Райху в ФРН стався в середині 80-х років, причому на основі більш об'єктивних, ніж раніше, підходів у висвітленні порушених проблем, свідомого уникнення домінуючих впродовж попередніх десятиліть ідеологічних штампів, але в першу чергу, – завдяки фундаментальним працям відомого історика У. Герберта.

В 1985 р. вийшла друком його монографія «Іноземні робітники: політика і практика «використання іноземців» у військовій економіці Третього райху» [716]. Відразу ж після виходу в світ вона стала першим у Федеративній Республіці Німеччини ґрунтовним і всебічним дослідженням з цієї проблематики.

Книга складається з дванадцяти розділів, ґрунтується на широкому колі джерел німецьких державних, регіональних та міських архівів, що дозволило показати еволюцію процесу використання іноземної праці від найвищих партійних, міністерських та військових установ до ситуації в окремих галузях промисловості та регіонах. У чотирьох основних розділах досліджується процес експлуатації іноземної робочої сили між початком та спадом «Східної кампанії» у 1941 – 1942 роках, а також після поразки під Сталінградом до закінчення війни, причому чітко виокремлюється політичний розвиток від власне «практики використання».

Зроблені в монографії висновки на сьогоднішній момент відображають офіційну позицію ФРН у питанні оцінки праці іноземних робітників у Райху. Дослідник вважає, якщо нині розглядати історичне значення так званого «використання іноземців» загалом, то очевидно, що німецька військова економіка найпізніше з серпня 1942 р. не мала альтернативи залученню іноземних примусових робітників і, зокрема, робітників з Радянського Союзу. Без іноземців у сільському господарстві до кінця 1940 року, а у військовій промисловості – до кінця 1941 р. був би неможливим випуск продукції у необхідному обсязі.

Ведучи мову про ідеологічну сутність нацизму, німецький історик підкреслює, що на ставлення до радянських примусових робітників впливав не тільки економічний, а й ідеологічний фактор. Чим кращим було воєнне становище держави, тим більш жорстоким та диференційованим, згідно з «расовою» теорією, були інструкції стосовно поведінки з остарбайтерами. Певне покращення умов їхнього життя та праці,

що мало місце на окремих підприємствах під кінець війни, відбулося тільки під тиском воєнних подій і необхідності підвищення продуктивності праці невольників Райху.

Монографія реконструює загальну схему, за якою здійснювалося застосування іноземних робітників в економіці Третього райху, вибудовує хронологію подій, дає чітке уявлення про різновиди методів і засобів реалізації цієї політики нацистським керівництвом, містить великий статистичний матеріал [595].

Особливий інтерес викликає аналіз скарг «східних робітників». Спектр їхнього незадоволення досить широкий. Тут і голодне існування, і обов'язковість носіння принизливого тавра «Ост», і силові заходи під час «вербування», і використання не за спеціальністю, і розміщення в таборах, обнесених колючим дротом, і заборона виходу із табору, і грубе поводження табірної охорони, і вкрай низька зарплата, і заборона на поштове листування, і протиріччя між обіцянками та дійсністю.

Варта уваги також його праця «Європа і «Зразковий райх»: іноземні цивільні робітники, військовополонені та кримінальні цивільні в'язні в Німеччині 1938 – 1945» [715], в якій він намагається з'ясувати залежність розгортання партизанського руху в країнах Європи від активізації зусиль відомства Заукеля стосовно вивезення місцевого населення до Німеччини. Автор, зокрема, робить такий висновок: «Робочі руки набули в різних європейських країнах великого значення, оскільки вони стали важливим, часто вирішальним фактором для зростання і популярності організації опору. Безпосередньо у Франції та Радянському Союзі виникнення й розширення партизанського руху тісно пов'язані з депортацією робітників. Німецькій окупаційній владі було добре відомо, що багато людей втікали до лісів чи до «магіс» («макі»), надавали перевагу ризику боротися перед відправкою до Німеччини» [715, S. 15].

Темі використання праці іноземних примусових робітників у нацистській державі присвячено низку інших робіт ученого [714], [718], [717]. У них здійснено комплексний аналіз проблеми підневільної праці в окремо взятих галузях господарства, розглянуто відмінності в експлуатації робочої сили з окупованих європейських країн.

Широке коло питань, пов'язаних з переміщеними особами, що виникли після падіння Райху, порушено в монографії В. Якобмайєра «Від примусової праці до

іноземців без громадянства. Переміщені особи в Німеччині. 1941 – 1945» [723], яка вийшла друком у 1985 р. Центральне місце в дослідженні займає аналіз адміністративно-регламентативної сутності застосованих стратегій під час вирішення післявоєнної долі колишніх примусових робітників, котрі не бажали повертатися на батьківщину і залишалися на території Німеччини: примусової репатріації значної частини радянських громадян, добровільної репатріації всіх інших недавніх примусових робітників, переселення (переважно в заокеанські країни) тих переміщених осіб, котрі залишилися в західних окупаційних зонах. Крім того, автор порушує питання соціально-психологічного характеру, адже після визволення такі примусові робітники опинилися у не менш критичній ситуації з єдиною альтернативою між репатріацією і таборами для переміщених осіб. Закритість же таборів позиціонувала їхніх мешканців як ворожих, ізольованих від місцевого населення, недругів.

У 80-х роках провідне місце в науковому ландшафті посіли локальні та регіональні дослідження [474, С. 165], зокрема, присвячені використанню примусової праці іноземців на промислових підприємствах та в сільському господарстві землі Баден-Вюртенбург [702], Баварії [709], землі Північний Рейн-Вестфалія [689]. Побачили світ розвідки, присвячені окремим таборам для цивільних робітників [735], використанню примусової праці жінок та долі їхніх дітей [749], злочинному умертвленню примусових робітників [713] тощо.

У згаданих публікаціях певне відображення знайшла й проблема остарбайтерів, але з наголосом на їхню «російську» приналежність. Цю характерну для західної історіографії особливість (ігнорування зарубіжними істориками українського фактору в системі використання робочої сили з окупованих територій СРСР) можна пояснити лише тривалою відсутністю на політичній карті світу держави Україна.

Таке суттєве упущення почало виправлятися лише з появою в 2001 р. монографії М. Шперера «Примусова праця під свастикою. Іноземні цивільні робітники, військовополонені та в'язні в Німецькому Райху та окупованій Європі» [746]. Вона вирізняється серед інших німецьких досліджень не лише широтою підходів і майже енциклопедичним охопленням тематики примусової праці, а й виокремленням серед остарбайтерів робітників з України [584, С. 19].

Такою ж обширною та багатоаспектною є монографія А. Гьотца «Народна держава Гітлера. Грабунок, расова війна й національний соціалізм» [708].

Окрім тенденції, пов'язаної з проведенням узагальнюючих досліджень в цій тематичній ніші, в сучасній німецькій історіографії можна виділити іншу рису: продовження започаткованого у 80-х роках висвітлення проблеми використання примусової праці на джерельному матеріалі окремих регіонів, міст, підприємств. Так, Б. Болль зосередив увагу на примусовій праці в містах Баден [691], Оффенбург [690], Х. Брюхерт – у Вісбадені [694], А. Нойгебауер – у Рюссельгаймі [737], А. Хойслер – у Мюнхені [719], Ф. Дорн і К. Гойер – в регіоні південного Гессену [698], Г. Фрайтаг – у регіоні Ліппе [704]. М. Руфф присвятила своє дослідження українським остарбайтерам, які працювали під час війни у Ворарльберзі – одній із земель Австрії [740]. В низці публікацій аналізується використання праці іноземних примусових робітників, зокрема остарбайтерів, на заводах великих концернів, таких як Фольксваген [743], Даймлер-Бенц [721], ОСРАМ [722] та ін. До цього можна додати ще локальні дослідження окремих таборів у Німеччині [692], [686] та Австрії [747].

З'явилися роботи, в яких крізь призму долі примусових робітників вивчається українська історія періоду Другої світової війни: М. Ейкеля «Через брак людей...» Німецька політика набору робочої сили та примусової депортації робітників із окупованих областей України 1941 – 1944 рр.» [700], Т. Пентер «Робота на ворога» чи «примусова праця» у вугільній промисловості Донбасу під час окупації 1941 – 1943 рр.» [596], інших науковців.

В останні роки німецькі дослідники порушують проблему визначення компенсаційних претензій та платежів за примусову працю в Третньому Райху. Цій темі присвячено публікації М. Арнінга [685], М. Брюнінга [695], М. Шпюрера [745] та ін.

Зацікавлення читачів викликало дослідження Т. Кучинського [729], що базується на даних про чисельність примусових іноземних робітників, кількість відпрацьованих ними годин, вартість праці німецького робітника у Райху. Вихідним мотивом для автора було те, що заробітна плата тих же остарбайтерів значно відрізнялася від зарплатні німецьких робітників, тому його метою було підрахувати отриманий підприємствами додатковий прибуток за рахунок використання дешевої або зовсім бе-

зоплатної робочої сили, як це було у випадку використання праці в'язнів концтаборів. Автор визначив сім умовних категорій примусових робітників, умови праці яких відрізнялись між собою, та підрахував у процентному співвідношенні додатковий прибуток державної скарбниці Третього Райху, підприємств громадського сектора та приватних підприємств. За підсумками дослідника, у Райху працювало близько 14 – 15 млн. примусових іноземних робітників, загальний робочий час яких становив понад 21 млн. років. Завдяки використанню примусової праці було отримано додатковий прибуток, що з урахуванням різниці між курсом райхсмарки і німецької марки та співвідношення воєнного стандарту життя до сьогоденного відповідає сумі 180 млрд. марок. Цю цифру важко порівняти з 10 млрд. марок, які були представлені німецькими підприємствами для надання «компенсацій» Німецьким Федеральним Фондом [490].

Низку аспектів використання підневільної праці в економіці Райху висвітлено в працях польських дослідників В. Ястржембовського [724], Х. Зургажа [748], Ч. Лучака [732] [733], К. Керстен [726] та ін.

Серед історичних напрацювань учених української діаспори науковий аналіз примусової праці співвітчизників у Райху, їх долі у повоєнній Європі представлений в роботах К. Кейданського «Табори для переміщених осіб у Німеччині та Австрії: погляд на структуру і діяльність» [515], М. Марунчака «Українські політичні в'язні в нацистських концентраційних таборах» [556], «Система німецьких концтаборів і політика винищення в Україні» [555], монографії В. Косика «Україна і Німеччина у Другій світовій війні» [727], котра заслуговує на особливу увагу, насамперед тим, що у ній порушено власне українську проблематику.

Робота розкриває загальну мету та практичні дії націонал-соціалістів Німеччини щодо України. Крім того, чимало місця у ній відведено депортації українського населення на каторжні роботи до нацистського Райху. При цьому зроблено спробу проаналізувати методи «вербувальної» кампанії, форми протидії насильницькій депортації, включаючи партизанську боротьбу.

Використовуючи документи Нюрнберзького трибуналу та джерела з німецьких архівів, дослідник визначив причини, що спонукали німецьке керівництво вдатися

до насильницького набору робітників, з'ясував за участю яких саме вищих керівників Німеччини проводилася депортація, які обставини зумовлювали її інтенсивність. Окремо автор зупинився на факті занепокоєння методами мобілізації з боку самих же керівників німецьких військових частин та промислових підприємств, наголошуючи на тому, що саме необачне та жорстоке поводження з цивільним населенням сприяло зміні його ставлення до німецької військової присутності в бік негативного, а, отже, значною мірою ініціювало активізацію націоналістичного та радянського руху опору.

Загалом у діаспорній літературі примусові робітники зображаються жертвами як нацистської Німеччини, так і Радянського Союзу. Причому сталінський тоталітаризм часто показується більш жорстоким, ніж гітлерівський нацизм. Для більшості видань діаспори притаманна чітка антирадянська спрямованість, героїзація національно-визвольної боротьби, акцентування уваги на опорі різних прошарків Ді Пі насильницькому поверненню до СРСР. Безумовним позитивом праць істориків діаспори став їх україноцентричний погляд на події 2-ї світової війни [584, С. 20 - 21].

Отже, різновекторність розвитку національних історіографій останнього 70-річчя, протистояння країн Сходу і Заходу, антагонізм домінуючих у них світоглядних цінностей, поява суверенної Української держави суттєво позначилися на комплексному розкритті теми долі колишніх примусових робітників Райху. Та, попри це, історіографія проблеми постійно збагачується новими працями вчених із різних куточків світу, в тому числі вітчизняних. При цьому помітно вдосконалюється дослідницький інструментарій, розширюється тематичний спектр публікацій. Все це повною мірою стосується напрацювань істориків України.

1.2. Аналіз джерельної бази

Оскільки дисертаційний проект виконано в руслі соціальної історії, самі джерела можна класифікувати за запропонованим М. Ліндманом у шеститомній «Енциклопедії європейської соціальної історії» [731, Р. 32] визначенням: джерела урядового

та адміністративного походження, неурядові джерела, джерела, створені науковцями (опитування, усна історія та ін.).

Загалом основу джерельної бази дисертаційного дослідження становлять неопубліковані архівні документи, доповнені великою групою вже виданих матеріалів. Вони характеризуються різним ступенем інформаційного насичення, достовірності, ідеологічної заангажованості, а також походженням, стилістикою і т. п.

Що стосується документальних видань у СРСР воєнного періоду, то такими були ретельно відфільтровані епістолярій та спогади «східних робітників», фольклорний матеріал, а також добірки офіційних урядово-партійних документів. Характерна особливість усіх публікацій листів – добір таких зразків, що містили емоційні й гранично-негативні висловлювання авторів на адресу «роботодавців» та німецького населення в цілому, праці та побуту на чужині. Уведення офіційних документів до публічного простору, так само як і документів особового походження, під час війни починалося вибірково цитуванням, яке мало місце в роботах мобілізаційно-пропагандистського характеру, в офіційних партійних і державних повідомленнях, в урядових нотах, наказах, розпорядженнях [474, С. 217]. Саме такий зміст опублікованих невеликих за обсягом добірок «Письма из немецкого рабства» [257], «В фашистском аду: Рассказы советских людей, побывавших в гитлеровской неволе» [214], «Советские люди на немецкой каторге» [272], «На фашистській каторзі: Розповідь колгоспниці Валентини Качури» [241], «Песни невольниц: Песни, сложенные девушками, угнанными в Германию» [256], «Документы обвиняют» [215]. Як і всі публікації воєнного часу, вони мали яскраво виражене ідеологічне забарвлення.

Ідеологічно відфільтрованими були також документальні видання, присвячені репатріації вчорашніх невольників на Батьківщину, зокрема, збірник офіційних матеріалів Управління з репатріації при Раднаркомі СРСР «Репатриация советских граждан» [266], збірники «Родина знает о твоих муках» [408] (за авторством М. Вістінського), «На фашистской каторге: Рассказы репатриированных жителей Дона» [240], альбом «Они вернулись на Родину» [249]. Крім них (в основному в післявоєнний період) вийшли у світ деякі інші збірки матеріалів і документів, в яких фрагментарно, дозовано висвітлюються певні аспекти насильницького переміщення до

Райху сотень тисяч радянських громадян із окупованих нацистами територій СРСР: «Слідами фашистських звірів» [271], «Сборник сообщений Чрезвычайной Государственной Комиссии о злодеяниях немецко-фашистских захватчиков» [270]. У них, так би мовити, «по гарячих слідах» повідується про звірства окупантів, спричинені ними біди та збитки. Як злочин подається насильницьке вивезення мирного цивільного населення у Німеччину.

В той же час підготовлений до видання ще в 1943 р. Надзвичайною державною комісією зі встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників і завданих ними збитків громадянам, колективним господарствам (колгоспам), громадським організаціям, державним підприємствам і установам СРСР збірник документів під умовною назвою «Німецька каторга», хоч і був використаний радянською стороною на Нюрнберзькому процесі, проте друком так і не вийшов. Як свідчать архівні документи, така ж доля спіткала і збірник фольклору українських примусових робітників, запланований до видання вченими Радянської України, написану Т. Лефтеровою дисертацію «Вигнання радянських громадян в неволю у фашистську Німеччину (1942 – 1943 рр.)» [17; 5].

Особливо вартий уваги збірник «Листи з фашистської каторги» [237], в якому зроблено спробу розповісти мовою документів (листів оstarбайтерів) про умови їхньої рабської праці і життя у гітлерівській Німеччині. Однак впадає у вічі «причесаність» окремих надрукованих листів, повна відсутність справжніх імен та прізвищ їхніх авторів (замість них подаються навмисні скорочення типу «Ольга Г – ба», «Василь І – о», «Б. К.» і т. д.), що викликає певну недовіру до вміщених матеріалів.

Аналогічний за формою подачі, та й змістом, збірник «Люди Радянської Житомирщини про німецьку каторгу» [238]. Тут також на документальній основі вміщено колективну розповідь про насильницьку депортацію радянських громадян до Німеччини, їхнє рабське становище в Райху. І хоч обидва хибують виразною тенденційністю, однобокністю у підборі документального фактажу, ідеологічною зашореністю, та, попри це, поява збірників, безумовно, сприяла зародженню у глибинах суспільної думки зміни і подальшої трансформації поглядів на оstarбайтерів як не «во-рогів народу», майбутній реабілітації цієї категорії жертв нацизму, адже документи

красномовно свідчили, що на чужині вони опинилися не зі своєї волі, змушені були працювати на ворога в умовах крайнього насильства.

Досить вдало доповнюють загальну картину проявленої сваволі вміщені як додатки документи окупаційної влади. Проте їх зовсім обмаль. Вони лише фрагментарно, дозовано висвітлюють певні аспекти насильницького переміщення до Райху мирних радянських громадян із окупованих нацистами територій СРСР.

Значною мірою це «упущення» ліквідовано у наступних збірниках, зокрема, «Житомирщина в період тимчасової окупації німецько-фашистськими загарбниками, 1941 – 1944 рр.» [219], опублікованих матеріалах Нюрнберзького процесу [244; 245; 248]. Після їх виходу у світ мільйони жителів колишнього Радянського Союзу вперше ознайомились із людиноненависницькими надтаємними і таємними документами нацистського уряду і німецького військового командування. До наукового обігу була введена значна кількість нових фактів, що послужили пізніше основою низки наукових досліджень і узагальнень. Вони викривали божевільні ідеї світового панування, страшні злочини гітлерівців проти людства. У збірниках висвітлено до того невідомі сторінки примусового використання військовополонених та цивільного населення загарбаних країн у військовій економіці Третього Райху.

Багатий на цікавий фактаж збірник «Преступные цели – преступные средства» [262]. Його перше видання було здійснене, причому російською, німецькою і французькою мовами, в 1963 р. у зв'язку з 3-ю Міжнародною конференцією з історії руху Опору в м. Карлові Вари, присвяченій окупаційній політиці нацистської Німеччини в роки Другої світової війни. Вміщені у ньому документи яскраво викривають злочинні дії загарбників, наочно засвідчують навмисні масові звірства стосовно радянського мирного населення та військовополонених – конкретне втілення у життя державної політики нацистського Райху. Одним із злочинних проявів була депортація підневільного населення у нацистське рабство, про що окремо йдеться у збірнику в четвертому розділі «Рабсько-кріпосницькі умови праці населення на окупованій території Радянського Союзу і масове вигнання радянських людей на роботу в Німеччину». В цій тематичній добірці мовою реальних фактів спростовується твердження

гітлерівської пропаганди про «масову добровільну згоду «східних робітників» на «вербування», розповідається про каральні операції під час здійснення цих заходів.

Окремі відомості про насильницьке використання радянських громадян у німецькій мілітаристській економіці містяться у перекладених з німецької мови і виданих в СРСР збірниках документів «Анатомия войны» [200], «СС в действии» [276], «Женщины Равенсбрюка» [217], незаперечною позитивною рисою яких є їх насиченість цікавими, малодоступними на той час документальними матеріалами, які створюють більш широкий проблемно-тематичний фон для вивчення історії Другої світової війни.

Поряд зі згаданими збірниками в колишньому Радянському Союзі виходили також книги матеріалів і документів, котрі «прив'язувалися» винятково до конкретних територій – тодішніх союзних республік. Першим в Україні таким був збірник документів і матеріалів «Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні» [243], виданий у 1951-у та перевиданий в 1963 р. Вміщені в ньому документи дають уявлення про характер «нового порядку». Значна кількість матеріалів присвячена примусовому вивезенню українців на німецьку каторгу. І це цілком закономірно, адже саме Україну нацисти розглядали основним джерелом робочої сили для своєї економіки. Документи також свідчать, що депортація здійснювалась в обстановці кривавого терору, цілеспрямованого насильства, цілковитої зневаги до людської гідності.

Значний емпіричний масив різного походження містить тритомний збірник «Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945» [274]. У ньому окрім документального наповнення широкої гами проблем, спричинених гітлерівською навалою на українську землю, йдеться також про те, що населення республіки не схилилось перед новітніми рабовласниками, а чинило мужній опір ворогові, що так і не дочекались у Німеччині тисяч і тисяч українців, яким була вготована нелегка доля оstarбайтерів.

Безумовний інтерес серед документальних збірок становить підготовлене на основі трофейних документів вченими-істориками та архівістами УРСР видання «Історія застерігає» [225]. У збірник включено розділ «Каторжна праця та вигнання населення в рабство», в якому розкривається політика свавілля, насильства, беззаконня

гітлерівських окупантів. Документи свідчать про каторжні умови праці під страхом смертної кари, рабський режим експлуатації, примусову мобілізацію робочої сили з широким застосуванням спеціальних каральних експедицій окупантів.

Не можна обминути увагою також документальні збірники, в котрих висвітлюється період нацистської окупації, в т. ч. депортація цивільного населення, ще більш диференційовано – в окремих регіонах України. Це, насамперед, видання, що стосуються безпосередньо областей республіки: «Житомирщина у Великій Вітчизняній війні 1941 – 1945 рр.» [220], «Поділля у Великій Вітчизняній війні (1941 – 1945 рр.)» [259], «Вінниччина в роки Великої Вітчизняної війни (1941 – 1945 рр.)» [209] та ін.

У двох останніх збірниках йдеться про кривавий терор, якого зазнало населення Подільського краю в роки гітлерівської навали, про свавілля і жорстокість поневолювачів, що зумовлювались не лише расистською ідеологією нацистів, а й тим, що на подільській землі, під Вінницею, загарбники розмістили нацистський об'єкт № 1 – ставку А. Гітлера «Вервольф». Крім неї порівняно недалеко існувала ще одна надсекретна споруда – ставка «Штайнбрух» райхсмаршала Г. Герінга.

Чимало документів розповідають про жорстокість та насильство, яким супроводжувалась депортація тисяч юнаків і дівчат під час війни, активний і пасивний опір населення окупантам. В той же час через тенденційний підбір документальної бази, заздалегідь визначену ідеологічну спрямованість у збірниках не розкрито повної, об'єктивної картини реальної дійсності.

Низка документальних видань, в яких порушується тема остарбайтерів, вийшла за період незалежності України. Для них характерна максимальна наближеність до об'єктивних оцінок подій 40-х років, вільних від ідеологічних кліше та стереотипів минулого.

Особливо помітним став вихід у світ збірника документів та матеріалів «Київський процес» [226]. У ньому вперше опубліковано документи і матеріали кримінальної справи 15 німецьких військових злочинців, розгляд якої відбувся в столиці України в січні 1946 р. і чимось нагадував відомий Нюрнберзький процес. Особлива цінність цих документів полягає в тому, що в протоколі судового засідання містяться показання самих воєнних злочинців. Тому кожен, хто знайомиться з оприлюднени-

ми документами, має змогу довідатися про мотиви вчинків підсудних, так би мовити, «з перших вуст». Із протоколів допитів обвинувачених, свідків та інших матеріалів постають жахливі своєю правдивістю факти свавілля нацистів на окупованій території України, в тому числі й ті, що розповідають про насильницьке вигнання цивільного населення у німецьке рабство.

Це ж можна сказати і про збірник «Архіви окупації» [201], де вперше опубліковано інформацію про так звані «окупаційні фонди», у складі яких зосереджено документи центральних та місцевих органів влади й управління, військових структур, адміністративно-судових, каральних органів, а також підприємств, установ, організацій, що діяли на окупованій території України, реалізацію ними нацистської політики стосовно «примітивних слов'ян».

Подією стала поява документального серіалу, що містить матеріали німецького походження, – 4-томного видання «Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів». У 2 та 3 томах цього видання знаходимо практично невідомі науковцям України документи про добу окупації. Особливий інтерес викликають аналітичні матеріали німецьких спецслужб про діяльність радянського підпілля й партизанського руху, націоналістичний рух, окупаційну політику німців та настрої місцевого населення тощо. Багатотомник досить інформативно насичений й дозволяє більш повно досліджувати українську історію 1941 – 1944 рр. [280], [281].

З другої половини 90-х років в Україні започатковано видання збірок сучасних спогадів колишніх примусових робітників, що конкретикою особистісних вражень доповнюють цілу низку питань, на які внаслідок своєї специфіки не дають і не можуть дати вичерпної відповіді офіційні архівні джерела: про стосунки між самими оstarбайтерами та між ними й «новими господарями» – бауерами, адміністрацією підприємств, німецьким інженерно-технічним персоналом, місцевим населенням; побутові умови; гендерний аспект; моделі поведінки і стратегії виживання; адаптаційну спроможність; моральну реабілітацію тощо. Саме ці аспекти висвітлюються в книгах «Oстарбайтери: Спогади жителів Рівненщини, вивезених гітлерівцями на каторжні роботи до Німеччини» [250], «Пам'ять заради майбутнього» [254], [255],

«Остарбайтери: Спогади, статті» [251], В. Смереки «В німецькій неволі» [644], Л. Демчиної «Зі Сходу на Захід» [483], О. Воловича «Спомини про «світле минуле» [414], В. Котляра, О. Сидоренка «Книга українських «остарбайтерів» [526], «Життя, сповнене тривоги. Жінки Житомирщини у роки Великої Вітчизняної війни» [221] та ін. [388], [640], [222].

Опубліковані спогади в силу своєї специфіки сприяли зародженню в Україні широко використовуваної нині нової історичної дисципліни – усної історії, становлення якої відбулося у країнах Західної Європи й Америки в 60 – 70-х рр., справивши помітний вплив на розвиток світової історичної науки. Її головним предметом є індивідуальний досвід окремої людини, головним джерелом досліджень – розповіді очевидців, а головним завданням (за визначенням одного із основоположників дисципліни Пола Томсона) – «повернути людям, які робили й переживали історію, центральне місце в ній» [662].

Залучення до історичних студій спогадів очевидців, як відзначає у статті «Спогади «остарбайтерів» – інший погляд на війну» [593] Т. Пастушенко, наближає історика до розуміння думок та почуттів пересічної людини конкретного історичного періоду, мотивів тих чи інших дій у виниклих ситуаціях.

Першим в Україні виданням джерел усної історії примусових робітників, підготовлених згідно з методикою усної історії, стала збірка спогадів «Невигадане: усні історії остарбайтерів» [242]. Це видання з'явилося в результаті польового дослідження доцента Харківського національного університету ім. В. Каразіна Г. Грінченко, яка записала свідчення жителів Харкова та Харківської області. Згодом побачили світ наступні впорядковані нею збірки наративних джерел: «Спогади-терни: Про моє життя німецьке...: Спогади про перебування на примусових роботах у нацистській Німеччині» [275], «Прошу вас мене не забувати»: усні історії українських остарбайтерів» [265].

У 2006 р. в Києві вийшов черговий збірник, сформований на джерелах усної історії, – «...То була неволя» [278]. Першу його частину становлять наукові статті провідних українських дослідників історичної долі колишніх «східних робітників», другу – власне «усні історії». Зібраний Т. Пастушенко матеріал представлений у

формі відповідей на запитання анкети, автобіографічних рукописів і транскрипту усних історій.

Серед інших документальних видань, у яких порушується тема використання нацистами праці мирного населення України в мілітаристській економіці Райху, книги «Помним» [260], «ОСТ: тавро неволі» [252]. Листи «остарбайтерів», які через перепони гітлерівської цензури так і не дійшли до адресатів, опубліковано у збірнику «Україна сниться...» [279]. В них зафіксовано біль і тривоги каторжан. В той же час це досить об'єктивні викривальні документи страшних злочинів гітлерівців проти слов'янських народів, зокрема, українців.

Окрему групу становлять публікації, в яких аналізується наявна джерельна база «остарбайтерської» тематики: статті Г. Грінченко «Східний робітник» у нацистській Німеччині – усна історія примусового досвіду» [480], «Автобіографічні конструкції та стратегії самопрезентацій в інтерв'ю-спогадах» [473], «Примусова праця в нацистській Німеччині: міжнародний проект збору документальних свідчень і проблем аналізу біографічних інтерв'ю» [478], М. Мелякова «Матеріали фільтраційних справ як історичне джерело: спроба класифікації» [559], «Листи українців-остарбайтерів: різновиди, зміст, класифікація» [558], «Про можливість застосування табличного методу обробки листів українських «остарбайтерів» [562], Т. Пастушенко «Будні нацистської окупації України у спогадах колишніх остарбайтерів» [577], «Способи виживання українських остарбайтерів у Райху: спогади очевидців» [592], «Листи як джерело вивчення проблеми українських «остарбайтерів» періоду Другої світової війни» [582], «Остарбайтери Київщини: історико-статистичний та джерелознавчий аналіз» [585], «Про що листувалися між собою українські примусові робітники в Німеччині в роки Другої світової війни» [588], Т. Пастушенко, О. Лисенка «Огляд писемних джерел по проблемі українських «остарбайтерів» періоду Другої світової війни» [581], В. Чиркової «Листи остарбайтерів як приклад документів особового походження» [673] та ін. [523], [539], [543], [564], [565], [566], [567], [568], [569], [600], [659].

Свій внесок у дослідження теми остарбайтерів зробили українські вчені діаспори. В 1966 р. вийшло видання «Ясир: листи, оповідання і народна творчість у ні-

мецькій неволі» [284], в якому колишній в'язень нацистських таборів О. Воропай опублікував матеріали, зібрані ним у таборах для переміщених осіб.

Розповіді колишніх невольників Райху, написані очевидцями через декілька десятиліть після закінчення війни, поряд з різноманітними спогадами, свідченнями, документами Другої світової війни, містить збірник канадського дослідника М. Марунчака «В боротьбі за Українську державу» [207]. Американський дослідник українського походження Г. Г. Вербицький видав друком збірник документів та спогадів «Остарбайтери. Історія росіян, насильно вивезених на роботи в Німеччину (Друга світова війна)» [405].

Побачили світ спогади окремих остарбайтерів-емігрантів: С. Гліда «Фрагменти життя і мук. Спогади з часів німецької окупації України» [468], О. Гоголя «Спогади про моє перебування в таборі «остарбайтерів» [469], С. Ляшенка «Щоденник 1943 – 1957» [550], С. Феденка «Розлука. Спогади із Другої світової війни» [665], А. Хелемендика-Кокота «Колгоспне дитинство й німецька неволя» [667]. Серед них також спомини про минуле «На перехресті долі» [628] активної діячки української діаспори, громадянки ФРН Н. Сайц. Це – щира і відверта автобіографічна розповідь про життєвий шлях української дівчини, яка не повернулася після війни в Україну, оповідь про те, як вижила між чужими людьми в чужій зруйнованій країні, як зберегла любов до України, власну національну гідність.

Із країн СНД найбільшого успіху у виданні документальних збірників, присвячених проблемам насильницького вивезення до Райху робочої сили та репатріації примусових робітників на батьківщину, домоглися білоруські науковці. В 1996 – 1998 роках у Мінську вийшли друком чотири книги документів і матеріалів під загальною назвою «Білоруські остарбайтери» [203], [204], [205], [206]. У першій книзі повідується про вигнання населення республіки на примусові роботи в Німеччину в 1941 – 1942 роках, у другій – в 1943-44 рр. Третя та четверта книги збірника присвячені проблемам репатріації радянських громадян, зокрема, білорусів у рідні краї.

В 2003 р. вийшло у світ спільне видання білоруських і австрійських дослідників «Ostarbeiter» – «Остарбайтеры». Weißrussische Zwangsarbeiter in Österreich. Doku-

mente und Materialien. – Принудительный труд белорусского населения в Австрии. Документы и материалы» [253].

Перелічені вітчизняні й зарубіжні видання досить інформативні (окремі фрагментарно повідують навіть про сьогодення колишніх невільників Райху), відкривають нові можливості для вивчення ще далеко не дослідженої долі остарбайтерів.

Найповніша ж джерельна база з даної проблематики, безумовно, сконцентрована в архівах. Слід зазначити, що після «горбачовської перебудови», проголошення незалежності України вона стала більш доступною для дослідників. Цьому сприяло масове розсекречення архівних документів, проведене в українських архівах (за період 1989 – 1995 рр. – понад 10 тис. фондів, що становить близько 1 млн. справ усіх центральних та обласних державних архівів) [554], яке відкрило двері до десятиліттями приховуваної з політико-ідеологічних міркувань інформації.

Значний інтерес, зокрема, становлять фонди Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України). У цьому архіві зосереджено документи ЦК Компартії України (до жовтня 1952 р. – ЦК КП(б)У). Оскільки комуністична партія в радянському суспільстві конституційно була керівною і спрямовуючою силою, ЦК до серпня 1991 року мав статус вищого політичного керівного органу республіки. Це визначало його незаперечну роль у вирішенні всіх питань державного рівня, в т. ч. в організації партійно-комсомольського підпілля, партизанської боротьби на окупованій гітлерівцями території республіки, у розслідуванні та встановленні злочинів і збитків, спричинених населенню загарбниками, поверненні на батьківщину та трудовлаштуванні насильно вивезених до Німеччини мирних громадян. Його постанови, резолюції, рішення, котрі досить часто дублювали аналогічні розпорядчі документи ЦК КПРС, проливають світло на події воєнного та післявоєнного періодів, допомагають глибше уявити ставлення держави до долі українців, яким довелося зазнати страждань на нацистській каторзі, зіткнутись із труднощами як під час репатріації, так і після повернення у рідні краї.

Значним евристичним матеріалом володіють також інші види партійних документів: доповідні записки, інформаційні повідомлення, зведені дані, акти про злодіяння окупаційного режиму, масові знищення мирних громадян та військовополоне-

них, примусове вивезення цивільного населення на каторжні роботи до Німеччини, що їх регулярно надсилали на адресу ЦК КП(б)У обласні, міські та районні комітети партії.

Особливий масив джерел становлять документи Української республіканської комісії з обліку збитків та злодіянь, завданих німецько-фашистськими загарбниками. Це – завірені місцевими органами влади протоколи опитування громадян, котрі пережили окупацію, акти збитків, спричинених населенням пунктам, промисловим підприємствам, колективним господарствам республіки, кількісні показники та поіменні списки насильно депортованого населення, надіслані з регіонів місцевими партійно-радянськими органами, обласними, міськими, районними комісіями сприяння Надзвичайній державній комісії зі встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників і завданих ними збитків громадянам, колективним господарствам, громадським організаціям, державним підприємствам і установам СРСР.

Окремі факти злочинів нацистських окупантів та їхніх прислужників стосовно мирного населення загарбаних територій відображено в довідках, доповідних записках, донесеннях Наркомату внутрішніх справ УРСР, Українського штабу партизанського руху, партизанських формувань до ЦК КП(б)У.

В архіві зберігаються матеріали партійних з'їздів, конференцій, пленумів, рішень яких відображали політику партії, визначали умови та рівень життя населення, в т. ч. й колишніх «східних робітників», у період пізнього сталінізму, «хрущовської відлиги», «розвиненого соціалізму», «застою», «перебудови». Всі ці документи зосереджені у досить об'ємному фонді № 1 (Центральний Комітет Комуністичної партії України).

Варта уваги дослідників також колекція документів Комісії з історії Великої Вітчизняної війни при Академії наук УРСР (ф. 166, оп. 2; 3). Колекція представлена документами про нацистський окупаційний режим на території України, зокрема, політику окупаційних властей щодо населення загарбаних територій, листами на батьківщину радянських громадян, примусово вивезених до Німеччини.

У фондах 1, 23, 30 зосереджені документальні джерела, завдяки яким видається можливим проаналізувати роль, місце та «зону відповідальності» партійно-державних органів у здійсненні депортаційних акцій, інших карально-репресивних заходів в добу «радянзації» західноукраїнських земель, з'ясувати методи реалізації вказівок Москви на республіканському рівні. Своєрідним доповненням до них є архівно-слідчі справи реабілітованих громадян (ф. 263).

Такі ж багаті на інформацію і фонди Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України).

У фонді № 2 зосереджено документи Ради Міністрів УРСР (до березня 1946 р. – Ради Народних Комісарів УРСР). Із них, зокрема, можна довідатись про діяльність уряду республіки з організації заходів, спрямованих на повернення в Україну радянських громадян, примусово вивезених гітлерівцями на нацистську каторгу, їх облаштуванню на батьківщині, участі у відбудові зруйнованого війною господарства республіки. Серед документів – відповідні урядові розпорядження та рішення, директиви, інструкції, методичні поради, вказівки відділу з питань репатріації, спеціально створеному при Раднаркомі УРСР, звіти, доповідні записки, довідки, відомості аналогічних відділів, що функціонували до початку 50-х років при виконкомах обласних Рад депутатів трудящих, розпорядчі, інформаційно-довідкові документи міністерств і відомств (освіти, охорони здоров'я, фінансів, важкої, вугільної промисловості та інших), що були безпосередньо задіяні у вирішенні цього блоку питань.

Зведені відомості про вбивства мирного населення, насильство окупантів, вивезення громадян на примусові роботи до Німеччини містяться у документах Державної планової комісії (Держплану) при РНК УРСР (ф. 337, оп. 30, спр. 73), республіканської Надзвичайної комісії з встановлення збитків та злодіянь, завданих німецько-фашистськими загарбниками (ф. 3538), Комісії з історії Великої Вітчизняної війни при Академії наук УРСР (ф. 4620).

Особливий інтерес становлять документи окупаційної влади, зокрема, Райхсміністерства окупованих східних областей (ф. КМФ-8), оперативного штабу імперського керівника Розенберга для окупованих східних областей (ф. 3674; ф. 3676) та райхскомісаріату «Україна» (ф. 3206). Це документи офіційного характеру, призначені

для внутрішнього користування – різного роду інформації, доповіді, звіти. Вони дозволяють повніше збагнути сутність політики геноциду, яку здійснювали нацистські завоювальники на загарбаних територіях.

Так, відомості про пропагандистські заходи з розгортання «вербувальної» кампанії можна почерпнути із матеріалів фонду 3538 (оп. 2, спр. 256), про умови життя остарбайтерів у нацистській неволі – із фондів 3260 (оп. 1, спр. 38), 4620 (оп. 3, спр. 285). У фонді 3206 (оп. 2, спр. 6, 185, 187; оп. 6, спр. 306 – 358) зосереджено списки українців, які працювали на каторзі у Райху, алфавітну картотеку, судові справи.

В архіві також зберігається фонд генерал-комісара Волині і Поділля (ф. 2077). В ньому зосереджено постанови, розпорядження райхскомісара України, генерал-комісара Волині і Поділля щодо повноважень обласних комісарів; встановлення поземельного податку; здійснення цінової політики в окупованих областях; мобілізацію населення на роботу тощо.

Значну цінність для вітчизняних дослідників становить зроблена з трофейних документів, переданих американською воєнною місією Національному архіву США, колекція мікрофотокопій, у якій йдеться про діяльність німецьких адміністративних установ, армійських груп та тилових охоронних підрозділів на окупованих східних територіях, зокрема, в захопленій Радянській Україні.

Не менш цікава з точки зору особистісних вражень про рабське становище в Райху також колекція документів і листів остарбайтерів (ф. 4470).

У фондах 342 «Міністерство охорони здоров'я Української РСР», 582 «Центральне статистичне управління УРСР», 4648 «Рада у справах релігійних культів при Раді Міністрів УРСР», 4762 «Комітет у справах культурно-освітніх установ Української РСР», 4960 «Уповноважений Ради у справах промислової кооперації Української РСР» та ін. міститься інформація про соціальні, суспільно-політичні процеси, що відбувалися в УРСР в 50-х – 80-х рр., які в тій чи іншій мірі позначалися на долі колишніх примусових робітників Райху, хоча безпосередньо про остарбайтерів у них не йдеться. Статистичні дані про компенсаційні виплати жертвам нацистських переслідувань у період незалежності України можна почерпнути з матеріалів про діяльність УНФ «Взаєморозуміння і примирення» (ф. 5250).

Цінні фотодокументи, на яких зафіксовано відправлення українських примусових робітників до Райху, зберігаються в Центральному державному кінофотофоноархіві України ім. Г. С. Пшеничного (ЦДКФФА України) (од. обліку: 0-17089; 0-17127; 0-17128; 0-17097; 0-230365; 0-230366; 0-230367; 0-174608; 2-67937; 2-118489 та ін.). Тут також зосереджується чимало кінодокументів, що стосуються теми: німецький пропагандистський фільм про українську молодь, вивезену на роботи до Райху, призначений для демонстрування населенню окупованих територій СРСР (1942 р.; арх. № 3254); пропагандистський кіносюжет із закликом до українських дівчат виїздити на роботи до Німеччини, в якому широко використано агітаційні плакати (1943 р.; арх. № 3269), німецька кінохроніка з оглядом тижневих новин, що містять фрагментарні сюжети про остарбайтерів: примусових робітників з СРСР, які працюють токарями та зварювальниками на одному із заводів (1943 р.; арх. № 3274), робітників з України та Росії на сільськогосподарських роботах (1943 р.; арх. № 3282), збори на заводі, де працюють українські робітники, виступи керівника підприємства (1943 р.; арх. № 3279), кіножурнал «Радянська Україна» (квітень, 1945 р.), в якому розповідається про дітей, які повернулися з нацистського полону й оселилися в Київському дитячому будинку (арх. № 222) тощо. Ще більше відеоматеріалів про події, що в значній мірі, або частково, впливали на долю колишніх примусових робітників Райху, містять стрічка «Кримська конференція» (1945 р., арх. № 2050), кіносюжети про те, як депутати Верховної Ради УРСР затверджують Закон про Державний план розвитку народного господарства (31 грудня 1958 р.; арх. № 0-81619), делегати ХХІІІ з'їзду Компартії України ухвалюють резолюцію за звітною доповіддю ЦК КПУ (17 березня 1966 р.; арх. № 2-101700) тощо.

Значна кількість джерел, що безпосередньо стосується остарбайтерів, зосереджена у фондовій колекції документів Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років» (м. Київ). Серед них – зразки агітаційної продукції: оголошення, листівки, ілюстровані плакати окупаційної влади із закликами записуватися на роботу до Німеччини (фонди КВ-12729, Л-1394; КВ-26554, Л-2289; КВ-1648, Л-841; КВ-16473, Л-789); особисті документи остарбайтерів, видані українськими «арбайтсамтами», що відображають процедуру мобі-

лізації робочої сили на початку «вербувальної» кампанії на окупованій Україні: повістки бірж праці, різноманітні анкети, листи, опитування (КВ-12406, Л-4974; КВ-23155, Д-4826; КВ-68922, Д-14234; КВ-13312, Д-2661; КВ-13197, Д-2598; КВ-13181, Д-2583); робочі картки, які отримували наші співвітчизники після прибуття до Райху й розподілу на роботу (КВ-10714, Д-1794; КВ-19093, Д-1943; КВ-19414, Д-4274; КВ-19408, Д-4268; КВ-19409, Д-4269; КВ-65699, Д-13695; КВ-196096, Д-29300); листи та поштові картки «східних робітників» (КВ-10726, Л-545; КВ-10725, Л-544).

Значним доповненням колекції листів та особистих документів українських цивільних примусових робітників Райху є матеріали фотодокументального фонду, в якому представлено близько сотні зроблених у Німеччині портретних і групових фотографій українських робітників.

У 2003 р. започатковано фонд усної історії остарбайтерів. У ньому зібрано значну кількість усних та писемних спогадів жителів України, які в роки Другої світової війни примусово працювали в нацистській Німеччині. Це – переважно рукописи, листи з відповідними анкетами, спеціально розробленими співробітниками музею (КВ-10725, Л-537/88).

Багаті на інформацію з проблем примусового вивезення гітлерівцями цивільного населення Волині та Поділля на каторжні роботи до Німеччини, перебування волинців і подолян у нацистському рабстві, їх репатріації на Батьківщину, опору окупантам у рядах радянських партизанів, патріотично-комсомольського та націоналістичного підпілля фонди державних архівів Вінницької (ДАВО), Волинської (ДАВЛО), Житомирської (ДАЖО), Рівненської (ДАРО) та Хмельницької (ДАХО) областей.

В усіх архівах зібрано документи окупаційного періоду, насамперед, органів окупаційної влади: райхскомісаріату «Україна», гебітс- і штадтскомісаріатів, міських, повітових (в румунській зоні окупації), районних, сільських управ. Зокрема, накази, вказівки, розпорядження райхскомісаріату, Е. Коха з адміністративно-господарських питань, запровадження і виконання трудової повинності, вербування населення до Німеччини та використання робочої сили на місцях, зустрічаються серед документів гебітс- та штадтскомісаріатів (адміністративних одиниць у райхскомісаріаті «Україна» обласного та міського рівня), які, в свою чергу, видавали директиви та

розпорядження з різних питань, у т. ч. з приводу організації «вербувальної» кампанії, відправлення робочої сили до Німеччини та ін. (ДАВО: ф. 2271, оп. 1, спр. 1; ф. Р - 1504, оп. 1, спр. 1; ДАХО: ф. Р - 426, оп. 1, спр. 1; ф. Р - 429, оп. 1, спр. 1; ДАЖО: ф. Р - 1154, оп. 1, спр. 43).

Аналогічні документи, лише більш конкретизовані і «прив'язані» до місцевості, підпорядкованих населених пунктів, характерні і для діяльності органів місцевого управління – міських, районних та сільських управ. Тут і рапорти у вищі органи про виконання тих чи інших заходів новоявленої влади, і листування з приводу відправки робочої сили до Німеччини, і погрози покарання непокірних, і списки насильно депортованих та тих, хто ухилився від «трудової мобілізації» тощо (ДАВО: ф. Р - 1312, ф. Р - 1358, ф. Р - 1433 та ін.).

Особливо великий за обсягом фонд Р - 434 «Кам'янець-Подільська міська управа» (ДАХО). Він нараховує 2021 справу. В них зібрано накази, оголошення генерального комісара Волині і Поділля, гебітскомісаріату, польового коменданта; відомості перепису населення; списки робітників та службовців установ, підприємств міста на отримання хлібних карток; список виплат на утримання сімей, члени яких вибули до Німеччини, ряд інших документів. Подібна інформація міститься також у фондах Шепетівської (ДАХО, ф. Р – 435), Проскурівської (ДАХО, ф. Р – 437), Деражнянської (ДАХО, ф. Р – 436), Славутської (ДАХО, ф. Р – 2413) міських управ.

Безумовний інтерес дослідників викликають трофейні документи, котрі безпосередньо стосуються ставки Гітлера «Вервольф», – діяльності охоронної групи «Ост» таємної польової поліції імперської служби безпеки, в яких, крім іншого, йдеться про масове ухилення населення від вивезення до Німеччини, розгортання збройної партизанської боротьби в прилеглих до ставки районах, про каральні акції окупантів (ДАВО, ф. П - 425, оп. 1).

Окремий масив становлять документи, що розповідають про пасивний та збройний опір мешканців Волині та Поділля гітлерівським загарбникам, їхню участь у патріотичному підпіллі та в рядах загонів народних месників, формувань національно-визвольного спрямування, про масову протидію мешканців Волино-Подільського регіону планам нацистів здійснити тотальну депортацію працездатного ци-

вільного населення до Райху (ДАВО, ф. П - 425; ДАХО, ф. Р - 1941, ф. Р - 1475, ф. Р - 3484; ДАВЛО, ф. П - 597; ДАЖО, ф. 1376; ДАРО, ф. Р - 534).

В архівах зберігаються листи остарбайтерів, написані на каторзі в Райху (а в держархіві Рівненської області – листи, адресовані примусовим «східним робітникам»), їхні спогади (ДАВО, ф. Р - 4277, ф. Р - 5333, ф. Р - 6022; ДАВЛО, ф. Р - 409; ДАРО, ф. Р - 24), документи місцевих комісій сприяння Надзвичайній державній комісії зі встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників і завданих ними збитків громадянам, колективним господарствам, громадським організаціям, державним підприємствам та установам СРСР (ДАВО, ф. Р - 1683; ДАВЛО, ф. Р - 164; ДАЖО, ф. Р - 2636; ДАРО, ф. Р - 658; ДАХО, ф. Р - 863). Серед документів чимало поіменних списків депортованих гітлерівцями громадян, акти про інші злочини нацистських загарбників (ДАВО, ф. П - 425, оп. 1, спр. 17; ф. Р - 1683, оп. 1, спр. 5; ДАХО, ф. Р - 863, оп. 2, спр. 42; ДАЖО, ф. Р - 1150, оп. 8, спр. 521 та ін.), свідчення та заяви громадян.

Джерельна інформація, що міститься в свідченнях та заявах громадян, протоколах допитів, відтворює не лише відомості персонального рівня (збитки, завдані населенню, вивезення громадян до Німеччини), а й дає підстави для узагальнень щодо злочинів на окупованій території. Як специфічний вид документів свідчення та заяви потерпілих склали основу для зведених актів.

В усіх архівах зосереджена значна кількість переданих органами СБУ фільтраційних справ на волинян та подолян, які перебували в концтаборах та на примусових роботах в Німеччині й інших країнах під час Другої світової війни (ДАВЛО, ф. Р - 4666; ДАЖО, ф. Р - 5013; ДАРО, ф. Р-2771; ДАВО, ф. Р - 6023; ДАХО, ф. Р - 6193).

Як правило, фільтраційні справи складаються з документів державних установ (органів виконавчої влади, НКВС, СМЕРШу та ін.), німецьких документів та матеріалів, копій документів союзницьких військ.

Дуже інформативними є документи радянського походження, які умовно можна розподілити на такі групи: особисті документи громадян, депортованих до Німеччини; матеріали допитів, анкети, протоколи та ін.; відомче і міжвідомче листування з метою отримання інформації про цих людей; матеріали свідків про діяльність де-

портованих громадян під час їх перебування поза межами України; характеристики, складені офіційними представниками влади на депортованих осіб після їх повернення на батьківщину та інші.

У фільтраційних справах (але в основному у фондах Р - 2700 «Виконавчий комітет Вінницької обласної Ради депутатів трудящих», Р - 6 «Виконавчий комітет Волинської обласної Ради депутатів трудящих», Р - 1150 «Виконавчий комітет Житомирської обласної Ради депутатів трудящих», Р - 338 «Виконавчий комітет Кам'янець-Подільської обласної Ради депутатів трудящих», Р - 200 «Виконавчий комітет Рівенської обласної Ради депутатів трудящих») зустрічаються й «опитувальні аркуші» осіб, які повернулися. В таких «аркушах» фіксувалися умови «вербування», відомості про життя в неволі, нерідко називаються конкретні імена новітніх рабовласників. Крім того, у цих фондах зосереджено документи, що стосуються роботи відділів у справах репатріації, створених при облвиконкомах, діяльності власне обласних виконавчих комітетів з питань організації повернення у рідні місця насильно вивезених на німецьку каторгу мешканців Волині та Поділля, роботи обласних приймально-розподільчих пунктів.

Матеріали про створення та діяльність репатріаційних органів СРСР в Україні, процес повернення примусових робітників на Волинь і Поділля можна поділити на три групи: документи організаційного характеру, статистичні та аналітичні документи. До першої групи належать накази, розпорядження, інструкції, котрі стосуються різноманітних організаційних моментів формування й налагодження роботи відділу у справах репатріації при РМ УРСР, обласних відділів у справах репатріації, пересильних пунктів і таборів. До другої – матеріали обліку прибулих та переміщених репатріантів. До третьої – місячні та річні звіти репатріаційних відділів облвиконкомів, відділу репатріації при РМ УРСР Центральному Комітету КП(б)У.

У згаданих фондах містяться численні матеріали про виконання у Волинському та Подільському регіонах рішень центральних партійних і державних органів з питань соціально-економічного, суспільно-політичного розвитку у післявоєнний та наступні періоди існування СРСР.

Необхідну для розкриття проблеми колишніх примусових робітників Райху інформацію можна почерпнути й з фондів архівів УСБ України у Вінницькій (спр. 20 / 4), Хмельницькій областях (спр. П – 28198).

В усіх згаданих архівних установах зберігаються періодичні видання, що також наповнені важливою інформацією з «остарбайтерської» тематики, в тому числі про мешканців Волині та Поділля. Періодика, крім того, зберігається у газетному фонді НБ України ім. В. Вернадського, обласних універсальних наукових бібліотек.

Певні відомості про життя волинських та подільських колишніх примусових робітників Райху можна почерпнути з матеріалів довідково-інформаційного фонду Науково-довідкової бібліотеки центральних державних архівів України.

Особливо багаті на фактаж з проблематики життя примусових робітників, різноманітні аспекти її юридичного підґрунтя центральні російські архіви, й насамперед, Державний архів Російської Федерації (ДАРФ). Тут зосереджено документи Надзвичайної державної комісії зі встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників і заподіяних ними збитків громадянам, колективним господарствам, громадським організаціям, державним підприємствам та установам СРСР (ф. 7021; цей фонд нараховує 155 описів, 42826 справ, понад 3,5 млн. одиниць документів). У ньому міститься 54 тис. зведених актів про збитки та злочини німецьких загарбників та понад 250 тис. протоколів опитувань свідків і особистих заяв, близько 200 тис. опитувальних листів із розслідування злочинів нацистських загарбників.

Поряд із створенням документальної бази зі встановлення та розслідування злочинів нацистів до завдань комісії входив також поіменний облік німецьких працекористувачів для притягнення їх до суду чи подання позову на відшкодування витрат на лікування та виплату пенсій остарбайтерам, котрі втратили здоров'я і працездатність. Тій же меті слугували й опитувальні листи репатріантів.

У матеріалах комісії широко представлені Волинь та Поділля. Це – акти про злочини гітлерівців, надіслані з кожної місцевої Ради регіонів, списки розстріляних мирних громадян та примусово вивезених у німецьке рабство, цифрові дані про замучених військовополонених, свідчення про нелюдське утримання їх у концтаборах,

що в період окупації існували на території Вінницької, Волинської, Житомирської, Кам'янець-Подільської, Ровенської областей, матеріали про спалені села тощо.

Такий же вагомий фонд 9526, в якому зібрано документи діяльності Управління Уповноваженого РНК СРСР у справах репатріації (5 описів, 13000 справ). Насамперед, варті уваги підсумкові звітні матеріали, зокрема, об'ємний «Звіт про виконання рішень уряду Союзу РСР по здійсненню репатріації громадян СРСР і громадян іноземних держав у період Великої Вітчизняної війни (1941 – 1945 рр.)». В цьому розлоному документі відображено різноманітні аспекти репатріації радянських громадян, в т. ч. уродженців Української РСР, за час від початку репатріації до 1 березня 1946 р. Чимало змістовної інформації міститься у фонді перевірко-фільтраційних таборів (ф. 9408).

Документи нормативно-правового й організаційно-розпорядчого характеру зосереджені у фондах РНК (Ради Міністрів) СРСР 1921 – 1991 рр. (ф. 5446), Президії Верховної Ради СРСР, її комітетів та комісій (ф. 7523), Прокурора СРСР (ф. 8131), Верховного Суду СРСР (ф. 9474), Наркомату (Міністерства) юстиції СРСР (ф. 9492), Секретаріату НКВС-МВС, у так званій «Особливій теці тов. Сталіна» (ф. 9401), матеріали якої через обмежений допуск не використовуються у цій дисертаційній роботі.

Зацікавлення дослідників викликають документи, що зберігаються в Російському державному архіві соціально-політичної історії (РДАСПІ), утвореному 15 березня 1999 р. згідно постанови уряду Російської Федерації шляхом об'єднання Російського центру зберігання, використання документів новітньої історії та Центру зберігання документів Московської області. Так, досить цінні відомості містять різноманітні довідки, інформації, доповідні записки про політичні настрої репатріантів, підписані секретарями обкомів ВКП(б). Серед них є і документи Кам'янець-Подільського обкому партії за період з липня до жовтня 1945 р. Вони містять ґрунтовні дані про віковий та соціальний склад репатріантів, їхнє побутове та трудове влаштування, розмір державної матеріальної допомоги, настрої тих, хто повернувся з німецької каторги на батьківщину. На жаль, через обмежений доступ у дисертації не були

використані підготовчі матеріали до засідань Політбюро (Ф. 17), на яких серед інших розглядалися і питання, що стосувалися остарбайтерів.

Унікальні трофейні документи зібрано в колишньому Центрі зберігання документальних колекцій, що з 15 березня 1999 р. структурно увійшов до складу Російського державного військового архіву (РДВА). Про їх зміст говорять назви фондів: ф. 700 «Відомство з Чотирирічного плану», ф. 1164 «Документальні матеріали поліцейських органів Німеччини на радянських і польських громадян, котрі перебували в Німеччині в період Другої світової війни в німецько-фашистському полоні», ф. 1165 «Документальні матеріали на радянських і польських громадян, які перебували в німецько-фашистському полоні, і російських емігрантів, засуджених німецько-фашистським судом», ф. 1382 «Документальні матеріали на радянських та іноземних громадян, які перебували в Німеччині в період Великої Вітчизняної війни».

Важливими для з'ясування аспектів окупаційної політики загарбників, здійснених ними заходів щодо пограбування захоплених територій, відправки робочої сили до Німеччини та інших, є документи окупаційної влади. Значна їх кількість, зокрема документи Райхсміністерства окупованих східних територій (Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete), служби безпеки Райху (Reichssicherheitshauptamt), Райхсміністерства праці (Reichsarbeitsministerium), що впродовж тривалого часу були складовими фондів Федерального архіву Німеччини (Бундесархіву) (м. Кобленц) (Bundesarchiv, Koblenz), а також Федерального військового архіву (м. Фрайбург) (Bundesarchiv / Militärarchiv, Freiburg), з 1997 року зберігається в Берліні. Серед них директиви нацистських властей стосовно «вербування» населення і його використання в економіці Німеччини, матеріали, що розкривають механізм «вербування» «східних робітників» шляхом застосування насильства як з боку каральних служб, так і з боку військових та цивільних окупаційних структур влади. У той же час деякі документи засвідчують, що з метою залучення добровольців для робіт у Німеччині у пропагандистських цілях їм та їхнім сім'ям передбачались певні пільги: збереження за ними права на отримання наділів землі, виплати родичам у випадку їхньої непрацездатності грошової допомоги тощо. У багатьох документах можна віднайти докази того, що всі прибулі до Німеччини робітники брались на облік місцевою по-

ліцією, що нелюдське ставлення до них у Райху визначалось і регламентувалось численними пам'ятками, інструкціями, розпорядженнями, ухваленими на державному та місцевому рівнях. Досить значною є кількість архівних джерел, у яких йдеться про злиденне, голодне існування «східних робітників», їх утримання в закритих таборах, дискримінацію в оплаті праці та її каторжний характер, позбавлення оstarбайтерів будь-яких людських прав. Чимало документів також свідчать, що примусові методи «вербування» робочої сили були неефективними, що вони, як і нелюдське поводження з оstarбайтерами, активно стимулювали партизанський рух, патріотичне підпілля.

Певна джерельна база міститься також в державних земельних та місцевих комунальних архівах Німеччини і Австрії.

Значну кількість архівних джерел, насамперед, тих з яких знято гриф «таємно» і котрі зберігаються у вітчизняних та обласних державних архівах, введено до наукового обігу вперше.

Важливим джерелом стали також біографічні інтерв'ю та рукописні спогади колишніх оstarбайтерів, зібрані безпосередньо автором дисертаційного проекту. Використання такого типу наративних джерел дозволяє розглянути внутрішній світ людини, її емоційно-духовне життя, стосунки з близькими людьми в родині та поза нею, що у свою чергу, за висновком Т. Пастушенко, дає можливість показати її певним активним суб'єктом індивідуальної діяльності, навіть в умовах тоталітарного обмеження особистої свободи [585, С. 33].

Наявність обширної різнобічної джерельної бази, її ґрунтовне використання дозволило підійти до розкриття дисертаційної теми більш комплексно та аргументовано.

1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження

Історична наука сьогодні потребує всебічного розгляду розвитку всіх своїх напрямів, як конкретних історичних досліджень, так і історіософських. У цьому контексті ніяк не дискусійним є питання про необхідність об'єктивного, багаторівневого і

різнопланового аналізу та висвітлення конкретних історичних періодів і процесів. Зокрема, такої прискіпливої уваги науковців потребує післявоєнний (друга половина ХХ ст.) період життя та розвитку радянського суспільства, в якому, як у дзеркалі, відбилися такі проблеми радянської історії, як політичне лідерство, взаємозв'язок ідеології й економіки, взаємовідносини в середині владної ієрархії, проведення реформ (задум – здійснення – підсумки), співіснування з державою різних груп суспільного соціуму (привабливих, як, скажімо, військовослужбовці-фронтвики, радянські партизани, герої-підпільники, і ледь не маргінальних – українські буржуазні націоналісти, остарбайтери) та інші. Це був час, коли втрачали своє значення одні тенденції і напрями соціального розвитку і впевнено заявляли про себе інші. Вони виявились доволі рельєфно, хоча здійснювані владою в той період кроки, як показали подальші події, мали половинчастий характер і взагалі не торкалися основ державного і суспільного устрою, а здійснення в умовах наростаючих кризових явищ перших спроб реформування старої системи відбувалося з метою корегування малоефективного політичного курсу.

В умовах пануючої в суспільстві компартійної ідеології головна увага науковців-істориків зосереджувалась на тематиці, що покликана була розкривати макроісторичні явища, описувати великі події, діяльність партії, структур, галузей господарства, класів тощо. Відповідно до цих масштабів домінували такі соціальні категорії, як «робітничий клас», «колгоспне селянство», «трудова маса» і фактично не згадувались через ідеологічну непрезентабельність остарбайтери. На догоду владі відверто фальсифікувалися події війни, замовчувалися деякі історичні факти. Щодо історії українського народу в роки Другої світової війни, то будь-яка самотність апріорі виявлялась приреченою. Замовчувалось насильство радянської влади до її опонентів. Довгі роки радянська історіографія справно виконувала свою соціальну функцію, будучи «фільтром», крізь який не могли пройти чужі, не працюючі на існуючий політико-ідеологічний режим концепції та історичні сюжети. Учені повинні були у своїх працях доводити непереможність соціалізму, підносити «славні революційні, бойові і трудові традиції партії та народу», постійно цитувати класиків марксизму-

ленінізму, очільників КПРС, рішення партійних форумів, ЦК, ні на мить не забувати про принципи класового підходу та партійності.

Вкрай негативно на науковому опрацюванні «остарбайтерської» тематики позначилася й «холодна війна». Ідеологічне протиборство двох світових систем у 40-х – 80-х рр. поставило радянських та зарубіжних науковців «по різні боки» барикад, породило інтелектуальну ворожнечу. Чимала група вітчизняних вчених була залучена до ідейної боротьби проти західних істориків, яких огульно таврували як «буржуазних фальсифікаторів». Ізольованість вітчизняних науковців відгороджувала їх від живого спілкування з колегами, що репрезентували інші історичні школи, а це збіднювало методологічний арсенал, тематичний спектр досліджень, деформувало методологічні основи наукового пошуку. Принципи історизму, об'єктивності, системного підходу, без яких неможливе повноцінне реконструювання історичного полотна, підмінялись ідеологічними догмами та штампами. Принцип діалектичного розуміння процесу бачився лише як незаперечний постулат про нежиттєвість капіталістичної системи і неминучість тотального утвердження соціалізму (розвинутого соціалізму), який мав трансформуватись у комунізм.

За таких умов не було, та й не могло бути, повноцінного вивчення долі мільйонів остарбайтерів, які сприймалися, особливо в добу пізнього сталінізму, як вірогідні «вороги народу». Не випадково в СРСР, УРСР за часи їх існування так і не було видано жодного ґрунтовного наукового видання «остарбайтерської» тематики.

Якісно новий етап у розвитку вітчизняної історичної науки розпочався зі здобуттям Україною незалежності. Помітно змінилася тематика наукових праць. Значно розширився доступ науковців до архівних фондів, з'явилася реальна можливість більш повно, об'єктивно і неупереджено висвітлювати історичні процеси та події. Відійшли в минуле принципи класовості, партійності, які на догоду офіційній ідеології активно насаджувались у національній історіографії й суворе дотримання яких вважалося «священним обов'язком» історика.

Вітчизняна історіографія все виразніше стала висвітлювати історію війни 1941 – 1945 рр. у людських вимірах, на загальноцивілізаційних і гуманітарних засадах. Відтак почала писатися історія війни «з людським обличчям», тобто історія, в якій все

більше місця відводиться пересічній людині, її долі. Антропоцентричні (історико-антропологічні) підходи до вивчення й осягнення історії України в роки війни ставлять у центр досліджень саме людину, вивчають усі категорії, прошарки й спільноти української людності, регіональні, соціально-станові, партійні, ідеологічні, конфесійні, національні групи.

Вивчення історії війни в антропоцентричних вимірах включає у себе не лише написання історії «людини в добу війни» в узагальненому вигляді, а й макроісторії, аж до історії повсякденності, що відкриває широке поле для наукових розвідок в царині історичної демографії, історичної соціології, історіо- та етнопсихології (вивчення, наприклад, психологічних станів, настроїв різних категорій і верств населення, а саме психології військовослужбовця, партизана, вояка УПА, цивільної людини і, особливо, жінок, дітей, тих, хто пережив усі жахи окупації, остарбайтерів, «неповерненців») тощо [647, С. 27].

Ще одна характерна складова парадигми сучасної української історичної науки полягає в тому, що поряд зі зміною світоглядних орієнтацій дослідників, їхньої прихильності до осягнення історії в гуманітарних та антропологічних вимірах неzapечечним є прагнення до поміркованого та науково виваженого україноцентризму – написання історії з позицій власного народу.

Ця дисертація виконана у фарватері згаданих змін. Одночасно з присутністю елементів політичної та економічної історії визначальною у дисертації є соціальна історія. Її центральним об'єктом є соціальна стратифікація суспільства, критерії та механізми поділу його на різні за рівнем, тривалістю і функціями соціальні групи, їх взаємодія між собою та з державою, а також соціальні процеси, соціальна політика держави стосовно своїх громадян, у нашому випадку – колишніх українських цивільних примусових робітників Райху.

Суспільство, в якому їм довелося жити після повернення додому, О. Удод визначає як «суспільство рухливе, суспільство у стадії становлення нових соціальних форм і спроб відновлення окремих рис довоєнного ладу» [663, С. 11]. Ось чому дослідження складних, перехідних суспільних явищ потребує спеціальних методик.

Найбільш продуктивними є ті, які пропонує соціальна історія, а також історія повсякденності – новий дослідницький напрям у вітчизняній історичній науці.

Історія повсякденності – це, перш за все, процес олюднення побуту, психологізація щоденного життя, ставлення людини до побутових проблем, до влади, держави і суспільства через призму особистісного сприйняття умов життя. Об'єктом пізнання у ній є сама людина у її взаєминах з оточуючим світом. Оскільки різні сторони соціального буття досліджуються також іншими соціальними і гуманітарними науками, історія повсякденності використовує їх доробок і методи, а тому виступає інтегральним, комплексним дисциплінарним напрямом, який охоплює усю сутність суспільних взаємин людей – політичних, громадянських, економічних, етнічних, сімейних, правових, культурних тощо.

Соціальний напрям дослідження визначив міждисциплінарний характер роботи. Так, аналіз перипетій життя колишніх примусових робітників Райху у завершальний період війни, об'єктивних і суб'єктивних труднощів, з якими їм довелося зіткнутися у довгій дорозі додому, особливо після повернення на рідну землю, поневірянь «неповерненців» у таборах для «переміщених осіб» та відповідні узагальнення у цій площині здійснено із застосуванням історичної антропології, як інструменту осмислення соціокультурних стереотипів. Ця процедура відбувалася шляхом полідисциплінарного синтезу, сфокусованого на конкретних групах жертв війни та нацистських переслідувань у всіх їх проявах і перетині соціальних зв'язків, культурно-історичних традицій.

Правові методики використано для з'ясування позицій союзних держав і СРСР стосовно репатріації переміщених осіб, висвітлення основних причин, юридично-правових засад самої репатріації мільйонів бранців, котрі в результаті Другої світової війни опинилися за межами країн громадянства; на їх основі дається оцінка правовим та соціальним аспектам життя колишніх остарбайтерів у післявоєнну радянську добу, в незалежній Україні, реалізації ними своїх конституційних прав і свобод, розглядається обґрунтованість компенсаційних виплат урядом ФРН жертвам нацистських переслідувань.

Дисертант сповідує системний підхід, що передбачає аналіз окремих історичних феноменів, об'єднаних у єдину системну цілісність. Зокрема історичний феномен потерпілих від тоталітаризму репатріантів-остарбайтерів, котрі в результаті свідомого здійснення владою політики штучної маргіналізації опинились на периферії суспільства, трактується як елемент суспільної системи радянської держави. Структурними елементами суспільства виступають політична, економічна та соціальна системи, які охоплюють політичні та адміністративні структури, інституції позаекономічного примусу до праці, репатріаційних органів СРСР та України, репресивно-каральну системи та систему режимно-обмежувальних заходів, паспортну систему тощо [590, С. 251]. У свою чергу кожна система включала різні структурні елементи. В результаті простежено вплив визначальних систем та окремих структурних елементів на формування й функціонування соціальної групи (колишніх примусових робітників Райху) в цілому та на долю конкретної людини, а також творчу, інноваційну діяльність індивідів у межах окремих систем.

Розуміння того, що кожна система складається з компонентів – підсистем, елементів, тісно переплетених, взаємодіючих, кожен з яких виконує певну функцію, діє за власним алгоритмом і в певному середовищі, дало також можливість реконструювати структуру радянських репатріаційних органів, їх республіканських складових та інституцій, розкрити характерні моменти репатріації остарбайтерів на батьківщині, побутово-житлові умови, правовий статус, громадсько-культурну діяльність та інші особливості закордонного життя «неповерненців», процес формування третьої хвилі української еміграції тощо.

Історико-порівняльний аналіз використано для порівняння психології, моральних, національно-політичних, ідеологічних, релігійних і ментальних настроїв та мотивів остарбайтерів, які прагнули повернутися на батьківщину, і «неповерненців», реєстрованих і тих, хто перебував в окупації, що дало можливість досягнути складну, суперечливу палітру зв'язків, які виникають у суспільстві, втягнутому у війну. Застосування цього методу, який передбачає аналіз, встановлення внутрішніх зв'язків, закономірностей розвитку, здійснюваних шляхом порівняння, з'ясування спільного, відмінного, повторюваного, закономірного, дозволило простежити динаміку змін у

соціальної політиці СРСР стосовно остарбайтерів, соціальної реабілітації «східних робітників» у період «хрущовської відлиги», а також суттєві відмінності у вирішенні проблеми остарбайтерів у Радянському Союзі та незалежній Українській державі.

У ході проведення дисертаційного дослідження широко використовувався оперативний інструментарій усної історії – запис спогадів, інтерв'ю, анкет, розповідей – ефективний засіб відтворення минулого, безпосередніх вражень про життя людей у його справжньому вигляді. Завдяки реконструктивному методу з інтерв'ю запозичувалися окремі факти, описи, події, які доповнювали конкретну картину буття, додавали загальній оповіді соковитих деталей, людського досвіду, прикладів, тобто робили дослідження переконливішим.

Бралось до уваги також застереження Н. Лаас, що дані усної історії мають селективний характер, зумовлений специфікою індивідуальної пам'яті, яка не лише здатна з часом забувати окремі події чи їх деталі, а й надавати їм іншого оціночного звучання, різних емоційних конотацій, а також несвідомо селекціонувати події під впливом як індивідуальних психологічних чинників (молоді роки завжди пам'ятаються як кращі), так і особливостей державної політики пам'яті [536, С. 77].

У більшості випадків усноісторичні методики слугували допоміжними поряд з використанням основних джерел, найчастіше – архівних даних.

У дисертації використано також низку інших методів. Так, за допомогою індуктивного методу (збирання та узагальнення фактів, систематизації матеріалів) визначено фактори перетворення остарбайтерів у забутий в СРСР соціум, здійснено аналіз процесу повернення історичної справедливості стосовно жертв нацистських переслідувань.

Застосування соціологічного методу дозволило уточнити формування нової лояльності колишніх примусових робітників до радянського режиму (насамперед, в період пізнього сталінізму, а також після «хрущовської відлиги»).

Метод історичної біографістики став інструментом відтворення життєвих стратегій примусових робітників Райху, остарбайтерів-репатріантів, «неповерненців» на завершальному етапі Другої світової війни, у післявоєнний період.

При оперуванні з цифровим матеріалом застосовувався статистичний метод, який дав можливість назвати кількість примусово депортованих у нацистський Райх волинян та подолян, приблизну кількість тих, хто з різних причин так і не повернувся на батьківщину, кількісні показники репатрійованих у різні періоди репатріаційної кампанії, розміри компенсаційних виплат жертвам нацистських переслідувань урядом ФРН, австрійським фондом «Примирення, мир, співробітництво», благодійними організаціями, окремими громадянами-філантропами.

Проблемно-хронологічний метод застосовувався при викладі історичного матеріалу в хронологічній послідовності; діахронічний (метод періодизації) – при виокремленні певних періодів життя «східних робітників». Зокрема, за допомогою цього методу розглянуто сутність злочинних намірів та дій нацистів стосовно остарбайтерів на завершальному етапі війни, характерні особливості визволення каторжан із неволі Червоною армією й військами союзників, досліджено перебіг репатріації під час «холодної війни».

Використання проблемно-хронологічного методу дозволило побачити події і явища у часовій послідовності, русі, змінах. Цей розгляд відбувався із застосуванням як синхронного, так і діасинхронного способів, тобто аналізу подій, фактів, що відбувалися одночасно, в одну й ту ж історичну добу, так і подій і фактів різночасового, різномоментного порядку. Гармонійне поєднання синхронних і діасинхронних підходів дало можливість добитися проблемно-хронологічного розкриття визначеної теми. Саме завдяки проблемно-хронологічному методу систематизовано події, факти і реконструйовано картину життя, соціально-правового становища репатріантів на різних етапах повоєнного розвитку радянського суспільства, висвітлено проблеми, що постали перед жертвами нацистських переслідувань в умовах української незалежності.

Історико-типологічний метод застосовувався на тих етапах дослідження, коли потрібно було із багатоманіття фактів, подій, явищ виділити в один ряд певні їх типи (класи). Враховувалась певна відмінність між класифікацією і типологізацією. Якщо в першому випадку має місце просте групування об'єктів, як засіб упорядкування і систематизації конкретних даних про об'єкт дослідження, то типологізація як різно-

вид класифікації передбачає врахування не тільки зовнішніх ознак, а й внутрішніх властивостей, виявлення суттєвих зв'язків і взаємозалежностей, що характеризують відібраний ряд. Зокрема, історико-типологічний метод застосовувався під час дослідження процесу фільтрації радянських громадян, які поверталися на батьківщину, аналізу, визначення законодавством ФРН категорій жертв нацистських переслідувань з метою наступних компенсаційних виплат, деяких інших випадках.

Дисертаційне дослідження побудоване на загальнонаукових принципах історизму, діалектичного розуміння історичного процесу, об'єктивності, системності, багатофакторності та ін. Принцип історизму дозволив реконструювати історичні процеси, що мали місце в історії України, СРСР, Європи під час Другої світової війни, в післявоєнний період, на початку ХХІ ст., комплексно вивчити життя та долю «східних робітників» з Волині й Поділля в нацистській Німеччині, радянському суспільстві, незалежній Українській державі, забезпечив врахування різних чинників, що впливали на умови та спосіб життя даного соціуму; принцип діалектичного розуміння процесу – охарактеризувати виклад подій у розвитку, динаміці, логічній послідовності; принцип об'єктивності – осягнути проблему крізь призму фактів, їх внутрішньої логіки, відійти від одноманітного розуміння історії взагалі, поцінування окремих історичних фактів, здійснити дослідження на засадах реалізму, правдивості, без ідеологічних нашарувань, кон'юктурності. Він же дозволив неупереджено підійти до аналізу історичних джерел, історіографічного осмислення і оцінок порушених науковцями проблем, висвітлити тему максимально об'єктивно, правдиво.

Принцип багатофакторності забезпечив врахування різних чинників, що впливали на життя цивільних каторжан у нацистському рабстві, під час репатріації, після повернення на батьківщину, адаптації в радянському суспільстві, а також причин та факторів, котрі впливали на несприйняття радянської дійсності «неповерненцями», формування нової хвилі української еміграції.

У багатьох випадках згадані вище принципи доповнювали принципи світоглядного плюралізму, формальної логіки (поняття, судження, синтез, порівняння, узагальнення тощо).

Композиційно кожен тематичний розділ дисертації містить дослідження проблеми на трьох рівнях. На першому – висвітлюється державна політика з конкретного питання, що розглядається у розділі і стосується життя та долі досліджуваного соціуму. На другому – шляхом викладу фактичного матеріалу реконструюється практичне втілення цієї політики, аналізується її вплив на колишніх примусових робітників Райху. На третьому – подаються їхні особистісні оціночні судження подій, про які йдеться, ставлення до них конкретних індивідумів та як ці події позначилися на їхній долі.

У зв'язку з багатоаспектністю досліджуваної проблеми, у тексті використовуються міждисциплінарна термінологія, певний понятійний арсенал:

1). «Примусова праця». Це злочинне використання нацистами праці депортованого цивільного населення окупованих територій (країн), а також військовополонених у видобувній, оборонній промисловості, на транспорті, будівництві, у сільському та домашньому господарстві Райху;

2). «Остарбайтер» (Ostarbeiter). У перекладі з німецької даний термін означає «східний робітник». До цієї категорії нацистські чиновники відносили багатонаціональну групу цивільних робітників (не німців), вивезених з окупованих територій Радянського Союзу, які до 17 вересня 1939 р. входили до складу СРСР, чітко позначаючи таким чином їхнє відмінне від інших іноземців соціально-правове становище. Жителі приєднаних в 1939 р. Галичини, Волині та інших західних етнічних українських регіонів вважалися польськими підданими і на них поширювалися злочинні розпорядження, як на громадян окупованої Польщі (Генералгубернаторства). Радянська ж сторона трактувала поняття «остарбайтер» значно ширше, розуміючи під ним також і насильно вивезених у Німеччину громадян із територій, що увійшли до складу СРСР у передвоєнні роки.

На сьогодні нацистський термін «остарбайтер» набув усталеності, став загальноживаним на академічному та побутовому рівні. Під ним розуміються усі депортовані на нацистську каторгу з окупованих територій СРСР цивільні мешканці, котрі станом на 22 червня 1941 р. мали радянське громадянство. Це дозволяє уникнути необхідності додаткового пояснення та уточнення досить широкого поняття «при-

мусовий робітник», хоч остарбайтери також були примусовими робітниками, а також чітко визначити як географію походження робочої сили та історичний контекст цієї соціальної групи, так і її дискримінаційний статус у системі залучення примусової праці іноземців нацистською Німеччиною.

Сучасні українські дослідники виділять остарбайтерів у «тимчасовий соціум», який займав периферійне місце у соціальній піраміді радянського суспільства;

3). «Нацистські переслідування». Згідно із Законом України «Про жертви нацистських переслідувань» (розділ перший), це – «злочинне позбавлення Німеччиною в роки Великої Вітчизняної війни та Другої світової війни волі мирного населення на тимчасово окупованій території України або за її межами, а також насильне вивезення мирного населення на примусові роботи на територію Німеччини або її союзників, що перебували у стані війни з колишнім СРСР, або на території окупованих ними інших держав» [265];

4). «Жертви нацистських переслідувань». Тим же Законом (стаття 4-а) визначено перелік осіб, які належать до числа «жертв нацистських переслідувань». Ними є: «...колишні в'язні концентраційних таборів, гетто та інших місць примусового тримання та місць примусових робіт у роки Великої Вітчизняної війни та Другої світової війни; особи, які були вивезені з території колишнього Союзу РСР на примусові роботи на територію Німеччини або її союзників, що перебували у стані війни з колишнім Союзом РСР, або на території окупованих ними інших держав; діти, які народилися в місцях примусового тримання їх батьків та в місцях відбування батьками примусових робіт; діти партизанів, підпільників, інших учасників боротьби з націонал-соціалістським режимом у тилу ворога, яких у зв'язку з патріотичною діяльністю їх батьків було піддано репресіям, фізичним розправам, гонінням.

До жертв нацистських переслідувань належать також особи, які у роки Великої Вітчизняної війни та Другої світової війни були насильно вивезені з території інших держав, що після 1944 року увійшли до складу колишнього Союзу РСР, а також особи, які після звільнення з концентраційних таборів, гетто, інших місць примусового тримання та місць примусових робіт були переселені на територію України»;

5). «Внутрішні переміщені особи». Це – насильно зірвані з рідних місць громадяни СРСР, які, однак, не вивезені гітлерівцями за межі країни, в'язні гетто, військово-полонені, згодом визволені Червоною армією;

6). «Переміщені особи» («Переміщені особи Об'єднаних Націй» – «Displaced Persons of United Nations» – DP чи Ді Пі). Згідно з офіційним трактуванням Ді Пі – це громадяни, які через обставини військового часу опинилися поза батьківщиною, котрі бажають або повернутися в її межі, або знайти собі нову Вітчизну, але у будь-якому випадку не можуть зробити ні того, ні іншого самотійно, без сторонньої допомоги. За визначенням партнерів СРСР по антигітлерівській коаліції, до них відносились такі категорії Ді Пі: громадяни колишніх країн суперників; громадяни країн суперників; громадяни СРСР; колишні цивільні полонені; громадяни Англії і США; особи з невстановленим громадянством; особи, чия державна приналежність не встановлена у зв'язку із територіальними змінами; особи, що політично чи релігійно переслідуються; громадяни нейтральних держав; не німецькі колабораціоністи.

7). «Репатріація». «Повернення на батьківщину, в країну громадянства, постійного проживання або походження певних категорій осіб (біженців, переміщених осіб, військовополонених), які внаслідок обставин опинилися поза її межами. Здійснюється на підставі міжнародних договорів або відповідних законів зацікавлених держав» [283, С. 293];

8). «Репатріанти». Учасники цього процесу;

9). «Неповерненці». Переміщені особи, в тому числі колишні оstarбайтери українського походження, котрі опинилися в Західній Європі внаслідок Другої світової війни і які з політичних та інших причин відмовилися повертатися в СРСР;

10). «Еміграція». «Вимушене або добровільне переміщення людей з країни постійного проживання в інші країни. Зумовлене причинами політичного, економічного, військового, етнографічного, культурного і релігійного характеру» [282, С. 357].

11). «Вороги народу». Широковідоме визначення, запозичене з часів французької революції, штамп сталінської пропаганди та ідеології, що використовувався для позначення політичних супротивників (від 1940 р. в офіційних документах частіше

вживався узагальнений термін – «вороги радянської влади», зокрема, коли йшлося про терор на західноукраїнських землях) [360, С. 15];

12). «Вірогідні вороги народу». Особливий у радянському суспільстві статус колишніх оstarбайтерів, чия вина так і не була доведена, але до яких влада ставилися з підозрою та недовірою;

13). «Ресоціалізація». «Повернення особи в суспільство. Процес, спрямований на відновлення морального, психологічного і фізичного стану особи, її соціоанальних функцій, приведення індивідуальної чи колективної поведінки у відповідність із загальноновизнаними суспільними правилами та юридичними нормами» [283, С. 296].

Окреслене теоретичне поле, термінологія, принципи і методи в сукупності забезпечили теоретико-методологічну основу наукового пошуку, можливість реалізації завдань дисертаційного дослідження, досягнення поставленої мети.

Висновки до першого розділу

Отже, в радянські часи тенденції історіографії визначалися ідеологами КПРС, а не формувалися в плюралістичній боротьбі різних поглядів і концепцій істориків. Саме з ідеологічних причин (через ідеологічну непрезентабельність) колишні примусові робітники Райху впродовж десятиліть залишалися в СРСР поза серйозною увагою науковців. Тому тема примусового вивезення гітлерівськими загарбниками населення з окупованих «східних територій» у нацистське рабство, використання їхньої праці в мілітаристській економіці Райху, нелюдські умови життя та побуту примусових робітників на нацистській каторзі, їхня репатріація, повоєнна ресоціалізація в радянському суспільстві розроблена явно недостатньо. Не сприяла вивченню проблеми й затяжна «холодна війна». Ізолюваність радянського історіописання від світового поступу історичної науки обмежувала дослідницький інструментарій, істотно звужувала погляд на проблему, не давала можливості розвивати дослідження вшир і вглиб.

Низка змістовних праць з'явилася лише на завершальному етапі існування СРСР, але вони містили чимало штампів, що мало чим відрізнялися від ідеологізмів періоду протистояння між Сходом та Заходом.

На пострадянському просторі на початку 90-х рр. ХХ ст. тематику остарбайтерів і дотичні теми репатріації, еміграції найбільш активно вивчали російські науковці. У ранніх пострадянських дослідженнях історики намагалися, в першу чергу, компенсувати найбільш разючі недоліки тоталітарної історіографії, зняти неофіційне тавро зрадників з колишніх «східних робітників», прагнули елементарно витіснити з наукового вжитку радянську ідеологічну термінологію.

Поява у світовому співтоваристві України як незалежної держави викликала політичну потребу відродження її національної історії й, відповідно, формування власної версії подій Другої світової війни, виокремлення української складової проблеми остарбайтерів. Розв'язуючи її, українські вчені намагаються по-новому, неупереджено та об'єктивно, на сучасних методологічних засадах поглянути на події минулого. Особливо помітні зміни у світоглядних орієнтаціях дослідників, їх прихильність до досягнення історії в гуманітарних та антропологічних вимірах, на основі поміркованого та науково виваженого україноцентризму. Саме на цих принципах розглядається багатовимірний комплекс питань долі «східних робітників», у т. ч. з Волині та Поділля.

Попри певні здобутки науковців, особливо в останньому десятиріччі, коли значно розширився тематичний спектр досліджень, в Україні відсутні ґрунтовні роботи, в яких розкривалися б питання адаптації та соціальної реабілітації колишніх остарбайтерів у радянському суспільстві, причини та характер перетворення їх в СРСР у «забутий соціум», досліджувалося б їхнє життя в незалежній Українській державі.

Піонерами у розробці теми використання примусової праці у нацистському Райху виявилися дослідники далекого зарубіжжя, зокрема США та Англії, однак у їхніх працях не виокремлювалися власне українські остарбайтери.

У Німеччині, як і в СРСР, під час Другої світової війни тема примусової праці була сильно заідеологізованою. Із завершенням війни доля «східних робітників»

впродовж багатьох наступних років не мала широкого резонансу в німецькому суспільстві, не викликала помітного зацікавлення дослідників.

Перші спроби в німецькій історіографії зобразити цілісну картину використання праці іноземців у Райху, але з позицій марксистсько-ленінської ідеології, здійснили історики НДР. Прорив же у дослідженні теми використання іноземних примусових робітників у Третньому райху стався в середині 80-х рр. у ФРН. Це відбулося на основі більш об'єктивних, ніж раніше, підходів у висвітленні порушених проблем, свідомого уникнення домінуючих впродовж попередніх десятиліть ідеологічних шармів.

У діаспорній літературі примусові робітники зображаються жертвами як нацистської Німеччини, так і Радянського Союзу. При цьому сталінський тоталітаризм часто трактується як жорстокіший, ніж гітлерівський нацизм. Більшості видань діаспори притаманна чітка антирадянська спрямованість, героїзація національно-визвольної боротьби, акцентування уваги на опорі різних прошарків Ді Пі насильницькому поверненню в СРСР. Безумовним позитивом праць істориків діаспори став їх українськоцентричний погляд на події Другої світової війни.

Незважаючи на певний суб'єктивізм в оцінці окремих подій чи явищ, праці іноземних дослідників нерідко містять глибокі теоретичні положення й висновки. Крім того, їхня незаперечна цінність полягає ще й в тому, що вони опираються на документи та джерела зарубіжних архівів, у багатьох випадках малодоступних для вітчизняних дослідників.

Однак загалом тема українських остарбайтерів ще далеко не закрыта в західній історіографії. У ній практично відсутні спеціальні комплексні дослідження, присвячені вивченню колоніальної експансії Німеччини, зорієнтованої на використання в нацистській економіці трудових ресурсів з окупованої України (УРСР).

Що стосується документальних видань, то в СРСР у воєнні роки це були переважно епістолярії та спогади «східних робітників», фольклорний матеріал, а також добірки офіційних урядово-партійних документів. Усі видання мали яскраво виражене ідеологічне забарвлення. Також ідеологічно відфільтрованими були документальні збірники, що вийшли в СРСР, УРСР у післявоєнні десятиліття. Через тенден-

ційний підбір джерельної бази, заздалегідь визначену ідеологічну спрямованість у них не розкрито повної, об'єктивної картини реальної дійсності.

Низка документальних видань, в яких порушується тема остарбайтерів, вийшла в період незалежності України. Для них характерна максимальна наближеність до безсторонніх оцінок подій 40-х років, вільних від ідеологічних кліше та стереотипів минулого.

З другої половини 90-х рр. в Україні започатковано видання збірок сучасних спогадів колишніх примусових робітників. Постійно зростаюча зацікавленість вчених саме цим видом джерел сприяла зародженню в Україні нової історичної дисципліни – усної історії, яка дозволяє поглянути на події очима безпосередніх їх учасників.

За видовою ознакою опубліковані документи можна поділити на три групи. Найбільшу групу становлять радянські документи воєнного часу, що стосуються мобілізації населення на активний спротив ворогові, діяльності патріотичного підпілля та народних месників, документи, що викривають грабіжницькі і насильницькі дії гітлерівських загарбників. Другу групу – тематично підібрані документи окупаційної влади, третю – документи епістолярного та мемуарного жанрів (спогади, щоденники, листи остарбайтерів з нацистської каторги).

Порівняльний аналіз опублікованих збірників джерел радянського і пострадянського періодів засвідчує певні відмінності у поданні інформації. Для документальних збірників, виданих в СРСР до 1991 р., характерні тенденційність підбору документальної бази, заздалегідь визначена ідеологічна спрямованість, що обмежували повноту відображення історичної дійсності. Значно більшою об'єктивністю відзначаються документальні збірники пострадянського періоду. Окрему інформативну сторінку становлять усні історії колишніх примусових робітників.

Низку документальних збірників про остарбайтерів видали дослідники близького зарубіжжя, представники української діаспори, розширивши джерельну базу, що відкриває нові можливості для вивчення ще далеко не дослідженої долі «східних робітників».

Загалом же різноманітний, об'ємний джерельно-документальний масив, який зберігається в скарбницях історичної пам'яті (вітчизняних та зарубіжних архівах) і став

у нових історичних умовах доступнішим для дослідників, створює умови для масштабної реконструкції ученими історичних подій та максимально об'єктивного, глибокого їх осмислення, відновлення історичної правди й справедливості. Чимало архівних джерел, значна кількість яких введена в науковий обіг вперше, використана в дисертаційному дослідженні.

Дисертація виконана в руслі соціальної історії, науково виваженого україноцентризму.

Методологічну основу дослідження становлять безпосередньо пов'язана з політичною антропологією історія повсякденності, усна історія, міждисциплінарні загальнонаукові та спеціальні дослідницькі методики, принципи історизму, об'єктивності, діалектичного розуміння процесу, сучасний понятійно-категоріальний апарат. Саме вони визначили теоретико-методологічні засади наукового пошуку, дали можливість виявити, вивчити джерела, проаналізувати, систематизувати, узагальнити отриману інформацію.

Розділ 2

РЕПАТРІАЦІЯ ПРИМУСОВИХ РОБІТНИКІВ З НІМЕЧЧИНИ

2.1. Становище «східних робітників» на завершальному етапі війни та визволення їх із нацистського рабства

У жовтні 1944 року Червона армія вступила на територію Німеччини (в Східній Пруссії). 19 січня 1945 року радянські танки перетнули колишній польсько-німецький кордон у Верхній Сілезії. Невдовзі під час Вісло-Одерської операції вони широким фронтом вийшли до річки Одер і захопили низку плацдармів на її західному березі. У лютому того ж року почався наступ союзників на Західному фронті. До середини березня їхні війська вийшли до Рейну. Переміщення Східного та Західного фронтів на територію власне Німеччини означав початок заключного етапу Другої світової війни.

Наступ радянських та американо-англійських військ ніс довгоочікуване визволення поневолених народів від нацистського гніту. Причому це стосувалося не тільки корінних мешканців, а й мільйонів насильно переміщених до Райху осіб, які використовувались там як дармова робоча сила.

Усіх депортованих іноземних робітників німецька адміністрація ділила на категорії:

1. Фремдарбайтери (Fremdarbeiter – «іноземний робітник») – робітники із країн Скандинавії та Італії.

2. Цвангарбайтери (Zwangsarbeiter – «примусовий робітник»). Ця категорія поділялася на дві групи:

2а. Мілітерітернірте (Militärinternierte – «військовоінтернований») – в основному військовополонені з країн Європи.

2б. Цівільарбайтери (Zivilarbeiter – «цивільний робітник») – в основному польські полонені.

3. Остарбайтери (Ostarbeiter – «східний робітник») – робітники з окупованих територій СРСР у кордонах до 17 вересня 1939 року [374, С. 7].

Остарбайтери належали до примусових цивільних робітників і становили основну групу рабів Третього райху. Так, станом на 30 вересня 1944 року кількість лише українських невольників становила 2174,6 тис. чол. Другими за кількісним показником йшли поляки – 1662,3 тис. чол., третіми – французи – 646,4 тис. чол. Використовувалась праця цивільних робітників ще кількох країн [715]. Загалом восени 1944 р. серед іноземних цивільних робітників і військовополонених громадяни СРСР становили майже 3 млн. чол. [716, S. 315]. Якщо врахувати, що 53 % радянських робітників [606, С. 735 - 738] були вивезені з України (за різними оцінками від 1,7 [746, S. 83] до 2,4 млн. осіб [521, С. 183]), то українців слід вважати однією з найчисельніших груп рабів Райху [265, С. 9].

Використовувалася ж наймасовіша «робоча сила зі Сходу» по всій Німеччині, а також на території Австрії, Бельгії, Італії, Польщі, Норвегії, Чехословаччини, Франції, інших країн. Примусові робітники з Волині та Поділля також опинилися у різних куточках Центральної та Західної Європи.

Мешканці Поділля, як робоча сила, зокрема, вивозилися в промислові центри Німеччини. Так, їхня праця досить широко використовувалася на шахтах, металургійних заводах Руру – в містах Ессені, Дортмунді, Дуйсбургу, Гельзенкірхені, Бохумі, Ботропі, Оберхаузені, на шахтах Східної Німеччини, рудниках кольорових металів у приморських районах, металургійних підприємствах Саарської області, міст Бремена, Любека, Зальцгіттера, Пейме, Зігена. Подолян також примушували працювати на підприємствах авіаційної промисловості Гамбурга, Мюнхена, Франкфурта, Аугсбурга, на танкових заводах у Ворамсі, Кельні, текстильних фабриках міст Вупперталя, Крефельда, Білефельда (Північний Рейн-Вестфалія), Аугсбурга, Штутгарта (Південна Німеччина), Айслебена, Райхенбаха (Східна Німеччина), на багатьох інших підприємствах військової промисловості.

Ще ширше використовувалася їхня праця в сільському господарстві, а також у якості домашньої прислуги.

В Австрії робочі руки подолян знаходили застосування в основному на промислових підприємствах придунайських міст, у Польщі та Чехословаччині – в Сілезії, у Франції – у департаменті Па-де-Кале.

Найдалі ж від рідних домівок опинилися ті подоляни (наприклад, В. Маремпольський та М. Мельник із с. Маркушів Уланівського району, І. Скоцький із с. Струтинки Липовецького району, П. Янівець із с. Павлівки Погребищенського району та ін.), котрих доля закинула на Нормандські острови (володіння Великобританії), що в протоці Ла-Манш, зокрема на острів Джерсі, де вони змушені були зводити фортифікаційні укріплення, або ж у Норвегію, як І. Топоровський з с. Чепелів Уланівського району, М. Мельник із с. Северинівки Тростянецького району. А П. Тарасюку із с. Мончина Погребищенського району довелось каторжно працювати навіть на Африканському континенті, в м. Каїрі, куди був вивезений на примусові роботи у складі «трудових батальйонів Тодта» [439, С. 416 - 417].

Практично аналогічна «географія» використання у Райху й праці волинян: уродженець с. Білашів Ковельського району П. Левчук каторжно працював на різних роботах в самій Німеччині [140], Г. Лемешук із с. Порпук Іваничівського району Волинської області – в Німеччині та Норвегії [137], В. Калінський з містечка Вербка Вербського району Ровенської області – в Німеччині, Фінляндії, Норвегії [177, спр. 9113], Є. Грицук з Висоцького району Ровенської області – у Франції [176]...

Всього ж із Радянського Союзу німецькі окупаційні власті насильно вивезли, як вказувалось у звинувачувальних документах Нюрнберзького трибуналу, 4 мільйони 978 тисяч 735 чоловік цивільного населення [246, С. 126]. Усі вони були примусовими робітниками – безправними рабами нацистського режиму.

Умови їхнього життя і праці регламентувалися численними директивними документами, різноманітними інструкціями та додатками до них, що ухвалювалися на державному, відомчому та місцевому рівнях. Одним із перших у цьому ряду «стоїть» директивний лист Г. Герінга, який, по суті, став підсумковим документом проведеної в Берліні 7 листопада 1941 р. наради з питань використання праці радянських цивільних осіб. Цим розпорядженням райхсмаршала визначався статус «вільних східних робітників» – вони прирівнювалися до військовополонених. «Використання

робітників і ставлення до них повинне бути на практиці таким же, як до російських військовополонених» [247, С. 524], – наголошувалося в документі.

Таким чином автоматично знімалося питання про їхнє нормальне харчування, забезпечення зручним житлом, справедливою зарплатою, належним медичним обслуговуванням, іншими соціальними благами. Тому зовсім не випадково в «арбайтс-таборі» м. Галле, наприклад, (як і в інших подібних таборах) на утримання одного остарбайтера виділялося 22,5 марки на місяць, а на харч для собаки, яка їх охороняла, – 20 марок [202, С. 218]. Так само автоматично визначалося і ставлення до них – як до робочої худоби, їхнє життя було нічого не варте. Цінність становили лише робочі руки.

З підкресленим педантизмом викладено правила та умови праці депортованих «східних робітників» в іншому документі – у таємній інструкції Головного імперського управління безпеки (РСХА) від 20 лютого 1942 р., підписаній його керівником Р. Гейдріхом, – «Загальні настанови з вербування і використання робочої сили зі Сходу». Наскрізь проникнута духом расизму, вона вимагала використовувати робочу силу із СРСР ізольовано від німецького населення, іноземних робітників, усіх військовополонених. За остарбайтерами мав здійснюватись постійний нагляд охорони. Передбачалося суворе покарання за найменшу провину [285].

Було розроблено і видано (1942 р.) спеціальну пам'ятку про норми поведіння з цивільними іноземними робітниками в Німеччині. Цей та інші аналогічні документи дозволяють повніше збагнути те безправ'я і жорсткі рамки, в які ставилися бранці зі східних територій, в тому числі з Волині та Поділля:

«...1. Східних робітників утримувати в закритих таборах, які вони мають право покидати тільки для виробничих потреб, під постійною охороною вартових чи начальника табору.

На дрібних сільськогосподарських підприємствах чи в одноосібних господарствах, де дозволено використання робітників поодиноці, можна розміщувати робітників поза табором у приміщеннях, що добре замикаються, де є чоловік-німець, який зможе взяти на себе контрольні функції.

2. Статеві стосунки між німцями і східними робітниками заборонені і караються для східних робітників смертю, для німців – відправленням у концентраційний табір.

3. Відвідування церкви східними робітниками заборонене. Духовне опікунство з боку німців не дозволяється.

[...] 5. Східні робітники, які використовуються індивідуально, повинні проводити своє дозвілля в господарстві роботодавця. Дозвіл на відлучення під відповідним німецьким наглядом повинен розглядатись певною мірою як заохочення. Східні робітники мають право піти до лікаря лише в супроводі німця.

6. У випадку необхідності покарати східного робітника потрібно донести до відомої місцевої поліції...» [263, С. 194 - 195].

Обов'язковим для всіх «східних робітників» було носіння дискримінаційного знаку «Ост», що мав постійно інформувати про їхнє ненімецьке походження, а отже (в світлі канонів нацистської расової теорії) – «неповноцінність». За нехтування цієї вимоги порушники суворо карались.

Принизливе тавро «Ост» застосовувалося до 1944 р., аж поки не було запроваджено нові знаки національної приналежності остарбайтерів – окремо для українців, білорусів, росіян. Останні отримали хрест Святого Георгія (цей символ став емблемою також власівського руху), білоруси – пшеничний колос і зубчате колесо. «Український» же знак становив орнаментований еліпс із стилізованим тризубом.

Відміна дискримінаційного знаку «Ост» означала перегляд цінності іноземних робочих рук, що зростала чи не прямо пропорційно погіршенню загального військового становища Німеччини. Однак обов'язкове носіння «національних знаків», як і до того, підкреслювало другосортність людей, доставлених сюди зі Сходу.

«Східні робітники» не користувалися правами та можливостями, передбаченими для інших примусових робітників, котрі своєю трудовою участю підтримували життєдіяльність багатогалузевого господарства Райху. Так, у документі «Умови праці для іноземних робітників в Німеччині» від 15 квітня 1943 року вказувалося, що всім необхідним ті забезпечують себе із зароблених коштів. У таборах для них передба-

чалися медична допомога, влаштування спортивних клубів, бібліотек, кінозалів, організація курсів німецької мови тощо.

Проте це не стосувалося остарбайтерів, хоч вони також були іноземними робітниками. В документі прямо говорилося: «Всі пункти умов стосуються усіх іноземних робітників, однак піклування про російських та українських емігрантів заборонено» [616, С. 29 - 30].

Робітникам з окупованих районів СРСР заборонялося також «користуватися громадським транспортом поза межами місця роботи, відвідувати заходи культурного і релігійного спрямування для німців та інших іноземців, входити до ресторанів і кав'ярень, за винятком спеціальних. Потрапивши до лікарні, українець утримувався і лікувався окремо від німців. Навіть у магазині остарбайтер був небажаним» [616, С. 34]. Крім того, піддаючись нещадній дискримінації, «вільні російські робітники» фактично позбавлялися свободи пересування. Кожен їхній крок контролювався поліцією. Навіть у вихідний день, неділю, їх часто закривали на замок до наступного ранку.

Найвідвертіше сутність перебування та умов життя радянських людей в нацистській Німеччині викладено в інструкції Генерального уповноваженого по використанню робочої сили Ф. Заукеля від 20 квітня 1942 року: «Всі робітники повинні отримувати таке харчування і таке житло і зазнавати такого ставлення, які давали б можливість експлуатувати їх на найвищому рівні при наймінімальніших затратах» [494, С. 343].

На заключному етапі війни доля усіх остарбайтерів, котрі в жорстоких умовах нацистської каторги зуміли дожити до весни 1945 року, висіла «на волосині». Будь-якої миті над ними могла бути вчинена кривава розправа. Агонізуючий гітлерівський режим мав намір потягнути за собою в могилу доведений до катастрофи німецький народ, а також тих, кого нацисти не вважали за людей взагалі. А. Шпеер згадує, що, виступаючи 3 серпня 1944 року в Познані на зборах гауляйтерів, А. Гітлер заявив: «Якщо німецький народ у цій боротьбі зазнає поразки, значить він був досить слабким. Значить, він не витримав свого випробування перед історією і ні до чого іншого, крім загибелі, він не був визначений...» [678, С. 252].

Аналогічне висловлювання фюрера наводить і Гудеріан: «Якщо війна буде програна, то і народ загине. Ця його доля невідворотня. І нам нічого турбуватися про збереження тих матеріальних основ, які знадобляться людям для їхнього подальшого примітивного існування...» [710, S. 385].

19 березня 1945 року А. Гітлер навіть видав спеціальну директиву (більше відому як «наказ Нерона»), котрою зобов'язав гауляйтерів негайно приступити до обов'язкового знищення на території Німеччини «всіх військових об'єктів (включаючи шляхи сполучення і засоби зв'язку), промислових підприємств і підприємств комунального господарства, а також матеріальних запасів, якими противник зможе у будь-якому вигляді – негайно ж чи в осяжному майбутньому – скористатися» [736, S. 164] – «всеодно вціліють після війни лише неповноцінні...» [710, S. 385].

Однак і їм не жити на землі!

«Якщо націонал-соціалістична Німеччина мусить загинути, то наші вороги... не повинні святкувати тріумфу... Вони не повинні дожити до цього дня. Такий чіткий і логічний наказ фюрера, і я потурбуюсь про те, щоб він був виконаний чітко і ґрунтовно» [681, С. 101], – з такою погрозою виступив, 5 березня 1945 року Гімmlер.

Досить відверто висловився і головний ідеолог Райху Й. Геббельс, який 20 березня того ж року записав у своєму щоденнику: «Особливого клопоту завдає нам у Берліні проблема іноземних робітників. Ми повинні спробувати тримати їх до того часу, поки берлінська промисловість взагалі зможе працювати. Адже ми маємо намір домагатися, щоб у крайнім разі підприємства промисловості озброєнь продовжували працювати навіть у випадку оточення Берліна. Проте, з іншого боку, в столиці Райху перебуває близько 100 тисяч східних робітників. Якщо вони потраплять у руки Рад, то через три-чотири дні стануть крупними піхотними силами Кремля, які воюватимуть проти нас. Тому в разі загрози ми повинні... якомога швидше прикрити... східних робітників» [464, С.324]. Зрозуміло, що мав на увазі одіозний міністр пропаганди Німеччини.

Крім того, внаслідок розбомблення англо-американською авіацією низки таборів примусових робітників під час інтенсивних нальотів на німецькі населені пункти, частина вцілілих невільників Райху, щоб вижити, змушена була вдаватись до жебра-

кування, а то й пограбування місцевих мешканців, у яких нацистське керівництво вбачало лише одне: намагання «неарійців» завдати шкоди Німеччині. Німецький дослідник У. Герберт подає інформацію про жахливий за своїм цинізмом розстріл остарбайтерів, які «бродяжничали» біля маленького містечка Зуттроп поблизу Ваштайна (Північний Рейн-Вестфалія). Після того як командир дивізії ZV2, що діяла в цьому районі, генерал СС Каммелер під час прогулянки лісом зустрів велику групу іноземних робітників, що влаштувалася на відпочинок та обскубували курей для вечері, він надіслав до штабу дивізії повідомлення, в якому зазначив, що «ця зграя» становить величезну загрозу безпеці, котру треба терміново усунути. Необхідність «термінового усунення» обґрунтовував тим, що радянські примусові робітники тільки тоді матимуть перспективи повернутися додому цілими й здоровими, якщо проявлять себе антифашистськими борцями шляхом проведення терористичних актів, і хоча до цього значних сутичок у районі ще не було, їх треба очікувати обов'язково та по-можливості запобігати. Окрім того, за його твердженням, ситуація з постачанням харчування німецькому населенню є вельми поганою і її лише погіршує перебування тут іноземних робітників, тому є тільки одна альтернатива: «або ми, або вони». 20 березня 1945 року загін солдатів вермахту вирушив до споруди, де у Варштайні тимчасово мешкали іноземні робітники. На вимогу відгукнутися тим, хто хоче бути переведеним до іншого табору, вийшло багато іноземців, переважно остарбайтерів, серед яких було 56 жінок, 14 чоловіків та шестирічна дитина. Їх посадили на вантажівки, вивезли за місто, стратили і поховали в спільній ямі. Наступного дня все повторилося: загін приїхав у табір, відібрав «80 міцних остарбайтерів для роботи» та розстріляв їх на виїзді з міста. Третя страта, під час якої було вбито 57 остарбайтерів (35 чоловіків, 21 жінку та одне немовля) відбулася через кілька днів. Загалом внаслідок «обурення» командира дивізії наявністю в місті жебраків-остарбайтерів наприкінці березня 1945 року у Варштайні, за сім днів до звільнення міста американськими військами, було розстріляно, як мінімум, 208 радянських громадян [716, S. 394 - 395].

Існувала й інша необхідність фізичного знищення остарбайтерів – німецькі власті побоювалися можливого «повстання рабів». Тому ще в 1942 році розробили деталь-

ний план придушення такого вияву непокори. План отримав назву «Валькірія» і передбачав застосування сили, зокрема, армії резерву безпеки Берліна, інших великих міст. Незважаючи на те, що іноземні робітники не були озброєні, а також достатньо організовані, цю потенційну небезпеку керівництву Райху доводилось враховувати ледь не до кінця війни.

У Берліні усвідомлювали, що величина загрози зменшувалася б із помітним порідінням рядів потенційних «бунтівників». Проте через нестримне просування фронтів нацистам було не до масових екзекуцій, хоч вони, як бачимо, все ж здійснювалися. І такі випадки непоодинокі. Для ілюстрації скористаємось спогадами колишнього остарбайтера М. Дейнеки, уродженця с. Кормільче Орининського району Кам'янець-Подільської області, запротореного в кінці війни в штрафтабір Ладе.

«...В ніч на 5 квітня нас підняли о третій годині і вигнали на плац, наказавши чекати... О 7-й годині ранку виступив начальник табору і сказав, що з цієї хвилини цей табір уже не штрафний, а звичайний цивільний: «Вас всіх переведем в м. Ганновер і там скажуть, що робити далі».

...На дворовій площі [Ганноверської тюрми] нам дали по шматочку хліба і відібрали 300 чоловік, дали їм по лопаті, вивели на вулицю. Всім рабам, що залишилися, начальник табору оголосив, що зараз їх поведуть на міську біржу праці. Там тим, хто не має робочого місця, його дадуть...

Де знаходилась біржа праці, я знав... Бачу, що біржу проминули, не заходячи, пішли далі. Коли нас виводили на дорогу, то підігнали машини і навантажили із складу кулемети (4 штуки), багато патронів у стрічках, туди посадили повні кузови поліції з собаками. Нам сказали, що вони їдуть на фронт відганяти ворога. Коли ми пройшли біржу..., я зрозумів, що нас ведуть на бійню і я вирішив тікати...

Проминувши декілька вулиць, нарешті, побачив безлюдну і побіг до найближчого зруйнованого будинку. Чую, сюди біжать люди... На наше щастя почалось рвіння сирен, що повідомили про повітряну тривогу. Німці під час тривоги всі ховаються у бомбосховище. Так що нам Бог допоміг...

А весь табір розстріляли... [Всіх невільників] загнали на Вюльфельдський цвинтар... Ті 300 чоловік, що їм дали лопати і погнали першими, вирили траншею довгу і

широку. Їх поставили на край неї і тоді запрацювали кулемети. І так декілька разів рили і стріляли» [254, С. 201 - 204].

Інші остарбайтери згадують про знищення людей у крематоріях [254, С. 232; 316], а німецький дослідник М. Келлер на основі звіту СС навіть написав книгу «З російськими бабами покінчено» [725]. Власне, це – документальне розслідування трагедії, що сталася 26 березня 1945 року (за тиждень до приходу американців) у таборі Хірценхайн у Фогельсберзі побіля Нідерталя, коли 81 жінка (остарбайтерки і полячки) та 6 чоловіків були розстріляні гітлерівцями.

Могла бути страченою й уродженка Тульчинського району Вінницької області Г. Дудник: «...Уночі [23 квітня 1945 року] нас підняли й наказали збиратися, бо нас будуть евакуювати. Нас вже повантажили в машини, як налетіли літаки й почалося бомбардування. Серед шоферів, які мали нас вивозити, були латвійці, вони говорили російською мовою й сказали нам, щоб ми розбігалися хто куди, бо нас поведуть не в евакуацію, а на розстріл. Ми почали тікати...» [255, С. 308].

Про розправу над примусовими робітниками, котрі працювали у заможного бауера, згадує уродженка с. Лучин Попільнянського району Житомирської області З. Синицька (Шатохіна): «...До закінчення війни графиня і всі інші повтікали, а бригадир Людвіг, безногий, відкрив вогонь по в'язням...» [254, С. 376].

Проте найінтенсивніше рідили ряди в'язнів концтаборів, серед яких було чимало цивільних примусових робітників:

«...Не можна забути таке. Взимку 1945 року есесівське керівництво табору Гузен-П здійснило один з найкривавіших злочинів. В один із вечорів воно знищило усіх хворих ревіру. Усіх роздягнули «наголо», вигнали із блоку на мороз і, обливаючи холодною водою, тримали там, поки всі замерзли... Їх було дуже багато, не менше півтисячі чи навіть більше...» [254, С. 330].

«...Я був насильно вивезений у Німеччину. З біржі направлений на роботи до бауера. Пізніше потрапив у Дрезденську тюрму, а потім – у концентраційний табір Бухенвальд... Там гори трупів. Крематорій не встигав спалювати... [Людей] складали у штабелі з просмоленими шпалами, розводили вогнища... Найстрашніше, що люди були ще живі...» [254, С. 232].

«З наближенням воєнного краху Німеччини, нацистський режим посилив свої репресії щодо в'язнів Бухенвальда. За даними табірної статистики в січні 1945 року прибуло до табору 24197 в'язнів, з них було вбито і замордовано 2002 в'язнів, або 8,3 відсотка, в лютому прибуло 13066 в'язнів, а знищено було 5523 в'язнів або 42,3 відсотка, в березні 1945 року прибуло до табору 6650 в'язнів, а знищено було 5531 чоловік, або 84,3 відсотка. За час існування табору Бухенвальд через його ворота пройшли 238980 в'язнів, із них 56545 в'язнів залишились там навечно...» [254, С.287].

Як відомо, крім Бухенвальда, Гузена-ІІ на території Третього райху активно функціонували не менш відомі фабрики смерті: Аушвіц, Бельзен, Біркенау, Гросс-Розен, Дахау, Дора-Мітельбау, Заксенхаузен, Майданек, Мартраген, Марібор, Маутхаузен, Нацвейлер, Нойенгамме, Папенбург, Освенцім, Равенсбрюк, Сосібор, Тремблінка, Флоссенбург, Штутгофф, десятки інших.

Особливо стрімко переміщувався Західний фронт, де гітлерівці фактично не чинили серйозного опору, хоч кровопролитні бої розгорялися й тут. Згадаймо хоч би відому Нормандську десантну операцію (6 червня – 24 липня 1944 року), яка започаткувала відкриття другого фронту в Європі. Тоді, захоплюючи стратегічний плацдарм на французькому узбережжі Ла-Маншу, союзники втратили 122 тис. своїх солдатів і офіцерів [208, С. 495 – 496]. Або ж битву в Арденнах, де англо-американські війська потрапили в дуже важке становище і ледь не зазнали поразки, від якої їх врятував лише наступ Червоної армії, оскільки німецькому командуванню терміново довелося перекинути всі наявні резерви на Східний фронт. Та й чисельність гітлерівських військ, що протистояли союзникам, була значно меншою, ніж на Сході. До початку червня 1944 року на радянсько-німецькому фронті діяло 239 дивізій противника, в т. ч. 181 німецька (решта – країн-сателітів нацистської Німеччини). У Франції, Бельгії і Нідерландах залишалось 58 німецьких дивізій низької боєздатності [208, С. 20]. Лише у січні 1945 року їхня чисельність зросла до 74 [208, С. 193], але вона не мала вирішального значення. Незначна кількість військ була, на думку Й. Геббельса, основною причиною поразок військ вермахта на Заході [464, С. 170].

Завдяки стрімкому просуванню союзницьких армій, а також особливостям згаданої вище «географії» розміщення робочої сили у Райху, більшість остарбайтерів, вивезених гітлерівцями з Волині та Поділля, була визволена з нацистської неволі саме військами союзників.

Зрозуміло, цей день залишився в пам'яті кожного невірника на все життя.

«...З їдкою тугою у серці ми чекали смерті. Але несподівано прийшло визволення. Налетіли американські літаки і стали скидати на місто бомби. Одна з них вибухнула на території табору... Вирвало двері, у мене задзвеніло у вухах. Декого вбило, багато робітників отримали поранення... Німецька охорона в паніці розбіглася і більше ми її не бачили. Згодом з'явився американський танк. Він зупинився недалеко від воріт табору. З нього вийшли два танкісти. Один був негр... Другий – схожим на нас. Напевне офіцер. На поганій російській мові він сказав, що ми тепер вільні...» [80]. (Зі спогадів В. Кириленка, с. Бубнівка Гайсинського району Вінницької області).

«...Працювала я в Баварії у м. Людвігштадт на заводі «Вайс унд Етріх», який виробляв азбестове полотно, що застосовувалось у літакобудуванні... За кілька днів до визволення майстер Етріх вирішив мене позбутися (перед тим він мене дуже побив) і приєднав до інтернаціональної колонії, яку гнали в Кронас у крематорій. Але, коли ми увійшли в Кронас, у цей час налетіли літаки і стали обстрілювати місто. Скориставшись виниклою нагодою, я втекла з колонії, добралась до якогось села, а звідти знову повернулась у Людвігштадт. Там уже були американці. Невдовзі опинилась у таборі серед своїх співвітчизників, з якими повернулася додому...» [439, С. 423]. (Ю. Мокренко, с. Завалля Монастирищенського району).

«Я працювала в Гамбурзі на рибній фабриці. Місто систематично бомбила англійська авіація. Англійці дуже полюбили фугасні бомби, які призводили до великих пожеж. Від такої бомби ще у 1943 році згорів наш табір, тому нас перевели в коношню на околиці міста. Там ми і жили. Ми бачили, що німці готувалися до оборони. Всюди в місті вони зводили барикади. Коли їх звели, німці зовсім забули про нас. Не вивели на роботу, не давали ні води, ні їжі... Так тривало кілька днів, аж поки на будинках не з'явилися білі прапори. Тоді прийшли наші визволителі – ан-

гліяці...» [81]. (Зі спогадів В. Гуменчук, с. Павлівка Калинівського району Вінницької області).

«...Весна 1945 року. Відчувається наближення кінця війни. Американці безпощадно бомблять. Німці лютують навіть стосовно своїх: на вулиці на дереві повісили двох молодесеньких німців, солдатиків-дезертирів. 10 квітня 1945 р. Тиша. Дивимось: у вікнах німці вивісили білі простині. Американці увійшли в місто. Ми вибігли на вулицю назустріч танкам...» [254, С.257]. (Зі спогадів остарбайтерки Л. Кочержиної).

Як показує аналіз документів, визволення «східних робітників», у тому числі каторжан-подолян та волинян, військами союзників у багатьох випадках обходилося без тривалих запеклих боїв – німці, особливо в останні місяці війни, помітного опору не чинили, а організовано здавались у полон. Достатньо зазирнути в щоденник заключного періоду війни Й. Геббельса, щоб пересвідчитись у цьому: «...Я просто згоряю від сорому, дізнавшись, що місто Рейдт зустріло американців білими прапорами. Не можу собі цього уявити, насамперед не можу уявити, що білий прапор розвіявся на будинку, в якому я народився...» [464, С. 101] (6 березня 1945 р.); «...Із Касселя, як свого часу Мангейма, надійшло повідомлення, що місто повідомило по телефону про свою готовність капітулювати...» [464, С. 276 - 277] (4 квітня 1945 р.); «На заході не викристалізувалось жодного символу опору, на зразок тих, якими на сході є, наприклад, Бреслау чи Кенігсберг» [464, С. 298] (27 березня 1945 р.).

Така поведінка військ дуже дратувала Гітлера. Так, Гудеріан згадує слова фюрера: «На Східному фронті солдати воюють значно впертіше. Те, що на Західному фронті вони так швидко капітулюють, пояснюється виключно цією ідіотською Женевською конвенцією, яка гарантує їм добре поводження в полоні. Ми повинні розірвати цю ідіотську конвенцію...» [710, S. 388].

Йому підтакував Геббельс: «Я вважаю, що якби ми не діяли більш радикально в питаннях поводження з військовополоненими, то німецькі солдати і офіцери не відправлялися б в англо-американський полон у такій великій кількості, як це має місце тепер. У даний момент військові дії на заході є для противника не більше, ніж дитячою забавою...» [464, С. 298].

Однак справа була не лише в Женевській конвенції. Серед воюючих німців вважалося за краще опинитись під контролем західних держав, ніж допустити за Ельбу Червону армію, що переможно наступала на столицю Райху. Хоч траплялись й винятки.

«В кінці квітня одна з частин союзницької армії підійшла впритул до стін перетвореного у фортецю старовинного Цербста, – читаємо у спогадах колишнього примусового «східного робітника» В. Колісника. – Міські ополченці, в основному старики та молодь, перекрили в'їзні шляхи так званими «панцершперре» – проти-танковими загородженнями. Це були довгі стволи сосон заввишки до 2 чи 3 метрів, а між стінами – мішки піску. Можна було тільки дивуватись фанатизму приречених безумців, що затримали своїми спорудами союзницькі танки лише на одну ніч. Танкісти зупинились та, звільнивши промислове передмістя з декількома фабриками та ще й табори невільників при них, того вечора пішли відпочивати.

Та в ті ж надвечірні часи з двомоторного літака союзники висипали на місто листівки з ультиматумом: якщо німці не відкриють загородження, то після 10-и годин наступного дня місто буде зруйноване і спалене. Проте згоди не було... В згадану рокову годину дві ескадрильї 4-моторних бомбардувальників обрушили свій смертоносний вантаж на місто... На щастя, ми з цього пекла вийшли живими... та поспішили до будинку, у підвал якого були загнані та зачинені наші військовополонені. Трагічною виявилась їхня доля. Вони загинули під цегляними руїнами...» [254, С. 249 - 250].

Проте було чимало жертв і серед «східних робітників». Як свідчать архівні документи, чимало цивільних примусових робітників гинуло, зазнавало каліцтв саме під час проходження Західного фронту, насамперед, в результаті бомбардувань авіацією тих же союзників. Особливо багато жертв було у великих містах...

«...Напиши, Мітя, які новості на Україні... Бо тут, де ми, то ви ще не чули такого звуку ніколи, скільки прожили на білому світі. Наше місто маленьке, то його три рази бомбили. А більші міста, то горять усі. Тут коло нас є місто Ессен. Воно тягнеться на 60 км. Його збили, що стоять одні стіни» [71]. (Із листа С. Романенка, с. Стадниця Вінницького району).

«...Передай Степану, що його сестри Дукиї нема на світі і Кифора Луцикового дівчини. Той город дуже бомбили і вони погинули. Розбило їх табір...» [280, С. 92]. (Із листа І. Бажана, с. Вахнівці Староушицького району Кам'янець-Подільської області).

«...Живу дуже погано, безвихідне положення... Фабрику розбомбило... Я була в такому огні, що не знаю, як зосталася жива...» [280, С. 27]. (Із листа Г. Барткової, с. Янчинці Деражнянського району Кам'янець-Подільської обл.).

Сучасні німецькі дослідники підраховали, що в результаті бомбардувань союзницькою авіацією було зруйновано 3,6 млн. житлових будинків, загинуло 600 – 630 тис. чоловік [736, S. 226]. Значну частину цих жертв становлять наші співвітчизники: військові бранці й цивільні примусові робітники.

Визволені союзниками оstarбайтери, загальна кількість яких стрімко збільшувалась, переростаючи із десятків у сотні тисяч чоловік, зосереджувались у так званих збірних центрах, що охоронялися американськими чи то англійськими, чи французькими (після поділу Німеччини на зони окупації) військовослужбовцями. Проте режим утримання був ліберальним – мешканцям таборів у разі необхідності дозволявся короткочасний вихід за межі табору. Колишніх оstarбайтерів не примушували працювати, брати участь у бойових діях. Вони просто набиралися сил, отримуючи триразове харчування, котре, до речі, було в міру калорійним. Наприклад, в американському таборі Аахені на сніданок їм видавали каву чи какао з сухим незбираним молоком, дві скибки білого хліба з шматком сиру чи маргарину; на обід – густий макаронний суп із слідами м'ясних консервів, пюре та шматок м'яса з підливою; на вечерю – чорну каву та декілька галет [549]. «...Кормили нас американці як на убой...» [265, С. 71]. (Зі спогадів О. Мішкевич, м. Костопіль Рівненської області).

«...Союзники дуже добре ставились до нас. Годували добре» [172, арк. 38]. (З описувального аркуша Л. Яремчук, Клеванський район, Рівненщина).

Проте зголоднілим, виснаженим каторжною працею людям цього інколи здавалося мало. Перебуваючи за межами табору, невеликі групи наших співвітчизників нерідко вдавались до пограбування місцевого населення. Так, К. Мосьонз (с. Орлівка, Вінниччина) у своїх спогадах розповідає про пограбування недавніми оstarбай-

терами монастиря у Кобленці. При цьому у потерпілих були відібрані лише продукти харчування [70].

Короткочасний вихід за межі табору часом навіть обертався трагедією. Той же К. Мосьонз пригадує випадок, коли, скориставшись таким правом, група остарбайтерів випадково знайшла в Ерфурті, що перебував під американським контролем, ємкості з технічним спиртом і поділилася ним із співвітчизниками. Від спожитої отрути загинуло майже 500 чоловік.

Проте не питання хліба насущного чи те, як «випити за перемогу», як у згаданому вище випадку, були головними для багатьох вчорашніх остарбайтерів – їх турбувало майбутнє. Кожного цікавило: чи буде вдома надана робота до душі? Чи повернуть їм власні домівки? Чи збережуться за ними колишні квартири? Що буде з дітьми, народженими в Німеччині? Які права гарантуються інвалідам, котрі зазнали каліцтва на нацистській каторзі? Що буде з молоддю, насильно вивезеною на чужину? Чи не всі задумувалися над тим, як їх зустрінуть на батьківщині? Багато хто не тішив себе особливими ілюзіями, налаштувався на думку, що, найвірогідніше, ставлення буде, як до злочинців, хоча й сподівався на краще.

За словами Л. Олійник із с. Горбівці Літинського району Вінницької області, чутки про те, що усіх спершу відправлять у Сибір за те, що працювали на німців, а вже звідти, після відбуття покарання, – додому, почали поширюватись по табору ще в перший тиждень перебування під контролем союзників. Але вона ніяк не могла усвідомити своєї провини перед Вітчизною: на каторгу її вивезли примусово («все село бачило»), у Німеччині ледь не загинула з голоду та під час спустошливих бомбардувань Гамбурга, працювала там, як рабиня, що світу білого не бачила. І за це карати? [315]...

Більше всього терзало душу людей побоювання, що уряд СРСР може відмовитися від них, позбавити радянського громадянства. Переважна більшість радянських людей все ж мала твердий намір повернутися на батьківщину, незалежно від того будуть чи ні вони покарані. Серед тих «східних робітників», хто твердо вирішив повернутись, було не менше 70 %, серед тих, хто не мав наміру цього робити, – 5 %,

решту 25 % становили ті, хто не визначився (здебільшого вони були не проти повернення в СРСР, але остерігались репресій) [497, С. 27].

Аби розвіяти ці сумніви, Уповноважений Ради Народних Комісарів СРСР у справах репатріації громадян СРСР із Німеччини та окупованих нею країн П. Голиков 11 листопада 1944 року дав обширне інтерв'ю кореспонденту ТАРС, яке тоді ж з'явилося в газеті «Правда». Фактично це було урядове звернення до цивільних радянських громадян, які опинилися за рубежем, і військовополонених.

У ньому говорилося, що є немало прикладів того, коли люди, які вороже ставляться до Радянської держави, намагаються обманом, провокацією і т. п. отруїти свідомість наших громадян і заставити їх повірити жахливій брехні, немовби Радянська Вітчизна забула їх, відмовилась від них і не вважає їх більше своїми громадянами. Ці люди залякують наших співвітчизників тим, що в разі повернення на Батьківщину вони начебто будуть піддані репресіям. Зайве спростовувати такі нісенітниці.

Радянська країна пам'ятає і турбується про своїх громадян, котрі потрапили в німецьке рабство. Вони будуть прийняті вдома як сини Вітчизни. У радянських колах вважають, що навіть ті з радянських громадян, які під німецьким насиллям і терором здійснили дії, не сумісні з інтересами СРСР, не будуть притягнені до відповідальності, якщо вони стануть чесно виконувати свій обов'язок після повернення на Батьківщину... [339].

Ця обумовленість («якщо вони стануть чесно виконувати свій обов'язок після повернення на Батьківщину») все ж наштовхувала на здогадку, що така умова прощення – своєрідний гачок, який можна легко накинути на жертву, що невдовзі й діялося. Так, Г. Медвідь із с. Лучинчика Копайгородського району (Вінниччина), засумнівавшись після повернення з Німеччини в ефективності колгоспної системи, був арештований і відправлений для відбуття покарання в далеку від Поділля Мурманську область [91]. І таких фактів можна навести чимало.

У середині листопада 1944 року інтерв'ю П. Голикова було поширено у таборах серед радянських громадян, звільнених Червоною армією та військами союзників. У кінці 1944 – на початку 1945 років – воно видане окремою листівкою загальним ти-

ражем понад 2 млн. екземплярів [607, С. 193]. Інтерв'ю Уповноваженого РНК СРСР у справах репатріації громадян СРСР із Німеччини та окупованих нею країн, безумовно, відіграло визначену роль у досягненні поставленої мети. Сотні тисяч репатріантів повірили у зміну на краще у власній долі й прагнули прислужитися Вітчизні.

«Під час війни звільнені союзниками радянські громадяни, очікуючи в транзитних таборах відправки додому, намагалися допомогти Батьківщині всім, що було в їх силах. Про це свідчить, наприклад, масова кампанія по збору грошей і цінностей у фонд оборони. У січні – березні 1945 року тільки в таборі «Святого Андрія» (Італія) радянські громадяни зібрали і передали представникам органів репатріації 206 тис. лір; від депортованих радянських громадян, які перебували у Франції, у фонд оборони СРСР надійшло 3982246 франків. Група репатріантів транзитного табору Басра (район Персидської затоки) зібрала більше 3 тис. англійських фунтів стерлінгів, 15 тис. франків, понад 20 тис. лір; а ті репатріанти, що перебували у таборі Бен-дер-Шаха (там же) – 2887 лір, 1165 марок, 1310 франків, 177 кун, 200 драхм, 200 бельгійських франків і 150 ріалів» [497, С. 29].

Всі, хто мав намір із власної волі повернутись у рідну країну, сподівався, що держава буде до них лояльною, належним чином врахує їхнє рабське становище в нацистській Німеччині і по-материнськи простить усі справжні й уявні провини перед нею.

Темпи ж просування Червоної армії виявились значно повільнішими, оскільки саме на радянсько-німецькому фронті протягом усієї війни концентрувалась основна маса німецьких військ, що чинили тут відчайдушний супротив. На початок 1944 року, коли гітлерівці перейшли до жорсткої позиційної оборони, котру тримали до свого цілковитого розгрому, тут воювало 198 їхніх дивізій та 6 бригад, а також 38 дивізій і 18 бригад країн-сателітів. Всього ж німецька армія мала на цей час 314 дивізій та 8 бригад. У рядах вермахту нараховувалось близько 6,7 млн. чол. Із них майже 5 млн. військовослужбовців використовувались на радянсько-німецькому фронті, де гітлерівці мали близько 54,6 тис. гармат і мінометів, 5400 танків і штурмових гармат та понад 3 тисячі літаків [208, С. 19]. Щоб здолати таку силу, необхідно було докласти досить величезних зусиль.

Особливо впертим виявився опір гітлерівців на німецькій території. Ця непоступливість зумовлювалася особливою значимістю результатів протистояння: у разі успіху однієї зі сторін світ або тріумфально наближався до довгоочікуваного миру, або ж продовжувала б шаленіти війна. Тому не випадково 12 березня 1945 року Й. Гебельс записав у своєму щоденнику: «На сході вирішується все!» [464, С. 159].

Наступаючим радянським військам досить часто ціною великих жертв доводилось брати з боєм чи не кожен населений пункт, укріплення.

Процитуюмо ще два записи зі щоденника головного ідеолога Третього райху: «...Бреслау в результаті запеклих вуличних боїв перетворився у справжнє море руїн, однак гарнізон кріпості використав і цю обставину. Він відчайдушно захищає кожную купу каміння. У битві за Бреслау Ради проливають надзвичайно багато крові...» [464, С. 243] (21 березня 1945 р.); «...Бої у Верхній Сілезії продовжують мати дуже запеклий характер – точно так, як в Західній і Східній Пруссії...» [464, С. 293] (26 березня 1945 р.).

Визволяючи з нацистського ярма поневолені народи Європи, Червона армія звільняла й своїх співвітчизників, котрі опинилися в німецькій неволі.

«...Не зчувся, як упав на землю. Через декілька секунд зрозумів, що це мене хазяїн ударив. За що ж? За те, що я працюю із світанку до ночі голодний, сплю на соломі, вкриваюсь мішками... І за це мене бити! Піднімаюсь, беру вила в руки і з усього розмаху його по хребту. Раз, другий. За другим разом він впав. З образи я не тямив, що робив. Коли він упав, тільки тоді дійшло до свідомості, що я німця побив. І я втік на город в картоплю, вже стемніло і мене не видно. Сиджу і думаю куди мені діватись. В будинок дорога уже закрита, нічого й думати туди повертатись. А між іншим, на сході уже гримлять канонади. І вирішив я податись на схід, назустріч Радянським військам... На сьомий день німецьке рабство для мене закінчилось...» [258, С. 57] (Зі спогадів І. Осаулка, с. Вікентіївка Липовецького району Вінницької області).

«...Спершу мені довелось працювати в Гамбурзі, але потім німці перевели в Освенцім. Розмістили тут у таборі № 2, а згодом у № 5 – суворого режиму для радянських громадян. Працював електрозварювальником на будівництві фабрики «Фарбеніндустрі». В кінці грудня 1944 р. радянські війська підходили до Кракова і нас

партіями стали переводити у тил Німеччини. Проте зробити це повністю німцям не вдалося. Мене і ще багатьох робітників відбила у них наша армія...» [319] (Зі слів П. Рашківського, с. Джупинівка Іллінецького району Вінницької області).

«...21 квітня 1945 р. наш табір бомбили, і снаряди влучали в цистерни, вони вибухали, і всі палаючі куски летіли в табір. Ми всі вистрибували з бараків і бігли з табору, хто куди. Я з [сестричкою] Аннечкою і дівчинкою Марією з Дніпропетровської області бігли разом із табору, охорони уже ніякої не було. Коли ми бігли, довкола вибухали снаряди і свистіли кулі, і ми від страху зістрибнули в траншею. Я своїм тілом прикрила свою сестричку, а Марію осколком поранило в ягодицю... Тут ми побачили, як до нас біжать наші бійці. Ми стали обніматися і плакати від радості...» [254, С. 228].

«Я працювала в селі за кілометрів десять від Одера. Одного разу навесні від річки донісся сильний гуркіт, схожий на грім, а небо на сході вночі стало червоним. То наступали наші. Потім канонада приблизилася... [Я] заховалась у погребі.., щоб не вбило снарядом, і більше не підходила до дверей... Як тільки стрілянина вщухла, я наважилася виглянути зі своєї схованки. В селі були уже наші. Дуже брудні, в кіптяві. Було дуже багато поранених. Сльози заступили мені очі, посипалися, як град. На radoщах я побігла у бік вулиці. Якийсь солдат, сприйнявши за переодягнену в лахміття німкеню, хотів, мабуть, мене вбити із автомата. Я закричала, що я наша. Він сердито відповів, що наші на фронті воюють, а не шляються тут із німцями, і брутально обізвав мене. Але стріляти не став. Інші солдати, що підійшли, виявилися добрішими. Не стали мене ображати, розпитали хто я, чи не заховалися в підвалі фріци, де хазяїн?.. Того ж дня вони пішли далі, а мене передали у свій тил, звідки я згодом поїхала додому...» [78] (Із спогадів Г. Блащук, с. Лисогора Вінницького району).

Проте траплялись випадки глумливого ставлення військовослужбовців до щойно визволених з неволі остарбайтерів, особливо жінок та дівчат.

«...Прийшов час, коли місцевих жителів попередили, щоб вони брали з собою саме необхідне, щоб покидали свої домівки і тікали звідси, тому що радянські війська наступали і уже були зовсім поряд. Хазяї зібрались швиденько, сіли на підводи, коні

в них були добротні, доглянуті. Мене хазяйка послала в дім забрати пакунок з їхніми речами, який вони забули. Я поки побігла в дім, знайшла цей пакунок, ви-несла, а на подвір'ї вже нікого не було, навіть сліду їхнього. Вони втекли. Я залишилась одна... Залізла по драбині у клуні на сіно. Драбину відкинула вбік, вона впала на землю, а я заховалася в сіні від німців, які всіх виганяли із своїх домівок, дивились, щоб ніхто не залишився – ні місцеві, ні полоненні. Усіх гнали вглиб Німеччини. Спочатку я чула тільки німецьку мову. Потім стало дуже тихо. Через короткий час я почула, що десь далеко рвуться бомби...

Вечоріло. Гуркіт збільшувався. Рвалися бомби поруч, земля двигоніла. Було дуже страшно, але я, як прикута, сиділа на горищі клуні і моє тіло здригалося від кожного вибуху...

На ранок я почула рідну мову, дуже зраділа. Для мене це було щастя і сльози радості, а з ними надія повернутися знову на свою Батьківщину...

Вийшла на подвір'я, нікого ніде не було. Потім підійшов до мене російський військовий, попитав звідки я тут взялася, де ховалася? Я показала на клуню. Він сказав, що мене могло б убити, якби бомба чи снаряд вцілили у клуню, що могла б згоріти від пожежі. Але все обійшлося.

Худоба ревіла, хотіла їсти, хотіла, щоб її подоїли. Цей військовий попросив, щоб я здоїла корову, бо сильно хотів молока. Я здоїла корову, він попив молока, потім повів мене до місця збору, там уже було 6 полячок. Їсти дуже хотілося, але нічого не було, я не їла більше трьох діб. Мені і цим полячкам дали по кружці вина, заставили випити, потім використали насильно. Ось така в мене була плата за Німеччину...» [111] (3 листа Т. Чернявської (Семенюк), с. Білопілля Козятинського району Вінницької області).

Промовиста в цьому плані й доповідна записка секретаря ЦК ВЛКСМ М. Михайлова від 29 березня 1945 року Г. Маленкову. В ній йдеться, що близько 100 дівчат та жінок із числа репатріанток, які перебували в розпорядженні комендатури м. Бунцлау (1-й Український фронт) і тимчасово проживали в гуртожитку поблизу неї, були буквально затероризовані військовослужбовцями цієї комендатури, котрі по ночах вривалися в гуртожиток і гвалтували беззахисних жінок. Автор доповідної записки

наводить характерні висловлювання цих нещасних: «Я вдень і вночі чекала приходу Червоної Армії та свого визволення. А от тепер бійці ставляться гірше німців. Я не рада, що живу на світі». «Важко нам було жити у німців. Але й зараз не радісно. Яке це визволення, коли над нами так знущаються...» [607, С. 204 - 205].

Про аморальність окремих визволителів повідав у своєму фронтовому щоденнику й відомий український письменник-фронтвик О. Гончар, зробивши у ньому в березні 1945 р. такий запис: «Вночі молоді мадярки не можуть знайти собі місця... Із будинків біжать у бункери, із бункерів з вереском вистрибують – там теж немає спокою. Дивує їх, з якою пристрасстю івани турбуються про поширення російської раси. І сміх, і горе» [471, С. 81]...

Чимало звільнених примусових робітників та робітниць тут же поповнювали ряди наступаючої Червоної армії.

«Це було 7 березня 1945 р. недалеко від села Лойберт, де я працювала у бауера. Усіх таких, як я, німці зібрали і заставили на околиці лісу рити траншею. Перепочивати не давали й хвилини, бо уже за кілька кілометрів від нас час від часу доносилися звуки бою... Не встигли ми вкопатися й по пояс, як несподівано налетіли наші літаки, відкрили вогонь із кулеметів. Хтось із дівчат не розгубився, замахав хустиною. Літаки полетіли далі. Німці, що поховались у лісі, вискочили до нас... Усі були дуже злі і хотіли нас тут же розстріляти. Але не встигли, бо в цей час із лісу вискочили другі німці. До наших мучителів вони крикнули: «Хенде хох!», а нам російською мовою наказали падати. Ми всі попадали на дно ще недокопаної траншеї, навіть не розуміючи, що відбувається. Тієї ж миті пролунали постріли... Коли нам наказали підніматись, побачили, що ті, хто хотів нас розстріляти, лежать мертві. «Другі німці» виявилися нашими солдатами, тільки зодягненими у німецькі комбінезони, мабуть, розвідники...

Це було зранку. А під кінець дня усі ми були біля самої лінії фронту уже далеко від села, де ми відбували каторгу. Нам доручили виносити трупи полеглих наших солдатів. Через два дні польовий військкомат забрав нас на фронт уже офіційно. Нас, дівчат, і багатьох хлопців, що були німцями вивезені в Німеччину, одягли у військову форму. Так із остарбайтера я стала санітаркою в/ч 01665 Першого

Українського фронту. Довелося повоювати до кінця війни. Із своєю військовою частиною 11 травня 1946 р. я повернулася додому» [79] (Із спогадів П. Олефір, с. Степанівка Вороновицького району Вінницької області).

«Я працював на цегельному заводі м. Бляхамер... Як саме прийшли наші, я не бачив. Коли останній раз німці привели нас з роботи в барак, я був дуже зморений. Відразу ж заснув. А перед ранком мене будять хлопці. Кажуть: «Вставай, ура, русккі прийшли!» Хоч було ще темно, в мене аж в очах розвиднілось...

Того ж дня, 12 березня 1945 р., усіх хлопців забрали в армію. Нам видали гвинтівки, по 150 патронів, ми прийняли присягу. Правда, на передову відправили через тиждень, а то все вчили нас стріляти, виконувати армійські команди...» [322] (Зі спогадів А. Стасюка, с. Шендерівка Турбівського району Вінницької області).

Та були випадки, коли доводилось вступати у бій без всякої армійської підготовки. За словами С. Общака із с. Татарське Селище Козятинського району (Вінниччина), йому довелося прийняти бойове хрещення у день свого визволення (у січні 1945 р.), коли гітлерівці спробували контратакувати, створивши критичне становище. У тому бою йому пощастило залишитись живим і неушкодженим, а от багатьом старбайтерам, які щойно, як і він, взяли до рук зброю, пофортунило значно менше – деякі отримали поранення, в т. ч. важкі, четверо – полягли від ворожих куль та осколків [312].

Як зазначає російський дослідник П. Полян, «наявність у Німеччині чи Австрії великої кількості радянських громадян призовного віку виявилась особливо доречною. Адже бойові дії на заключному етапі війни (наприклад, на Берлінському напрямі) відзначались винятковою впертістю і великими втратами у живій силі з обох боків. Так що не дивно, що тільки в оперативній зоні 1-го Українського фронту ще до 20 березня 1945 року в бойові частини було направлено понад 40 тис. чол. з числа репатріантів» [607, С. 206].

Показове у цьому плані також донесення від 7 квітня 1945 року начальника політичного управління 1-го Українського фронту гвардії генерал-майора Ящечкіна начальнику Головного політичного управління Червоної армії: «Політико-моральний стан абсолютної більшості бійців, призваних з числа радянських громадян, які пере-

бували в німецькій неволі, здоровий. Випробувавши на собі всі страхи німецької неволі., бійці поповнення сильно ненавидять німецьких окупантів і висловлюють нетерпіння зі зброєю в руках відомстити на полі бою. Більшість бійців нового поповнення у боях б'ється стійко, при цьому багато виявляють мужність і відвагу» [607, С. 206].

Не поскупився на похвалу навіть маршал Радянського Союзу І. Конєв: «...Поповнення із репатріантів зарекомендувало себе стійким, хоробрим і гідним звання воїнів Червоної Армії...» [607, С. 206].

Як бачимо, просування Західного і Східного фронтів сприяло довгоочікуваному визволенню каторжан нацистського Райху, серед яких найчисельнішу групу склали українські примусові цивільні робітники, чиє становище на заключному етапі існування гітлерівської Німеччини було критичним. Чимало їх зазнало також наруги з боку співвітчизників-визволителів. Значна кількість визволених Червоною армією «східних робітників» поповнила її лави, зробивши посильний внесок у Перемогу.

2.2. Юридично-правові засади репатріації

Успішно долаючи опір ворога, Червона армія та збройні сили союзників зіткнулися з проблемою вибухоподібного зростання кількості визволених ними насильно депортованих гітлерівцями громадян, особливо з Радянського Союзу, а також військовополонених. Поряд з остаточним розгромом ворога питанням № 1 постала їхня репатріація, що вимагала і від союзників, і від СРСР оперативного врегулювання її міжнародних юридично-правових засад.

Насамперед, потрібно було вирішити, хто і на яких умовах мав передаватися протилежній стороні, організувати побут, норми харчування переміщених осіб у збірних центрах та в аналогічних радянських таборах, якими, власне, правами та обов'язками вони наділялися.

Кожна сторона мала свій погляд на репатріантів і власне бачення вирішення проблеми. У дипломатичних стосунках про майбутнє переміщених осіб, включаючи переговори і, особливо, листування, активізація яких простежується з середини 1944

року, СРСР наполягав на поверненні на Батьківщину усіх без винятку радянських громадян, що з власної та чужої волі опинилися за рубезем і перебували під німецьким контролем чи під контролем союзників, насамперед тих, хто не бажав повертатися додому (за законами СРСР прагнення змінити громадянство або виявлення емігрантських настроїв входило до переліку політичних злочинів (ст. 58 Кримінального кодексу РРФСР) нарівні зі шпигунством, антирадянськими заколотами, шкідництвом, контрреволюційною агітацією й т. ін. [584, С. 152]).

Союзники ж не бажали визнавати радянськими мешканців територій, котрі увійшли до складу СРСР у 1939 р., – Бессарабії, Буковини, Західної України та Західної Білорусії, Прибалтійських республік.

Головним чином по дипломатичних каналах з наростаючою активністю обговорювалася доля військовополонених. Враховуючи вкрай упереджене ставлення до них радянської сторони, союзники побоювалися, що поголовна передача «колишніх військовослужбовців Червоної армії» і судова розправа над ними можуть викликати негативний резонанс, спровокувати посилення репресивних заходів до англійських та американських військовослужбовців, котрі перебували у німецькому полоні. Тому еволюція британської політики (за визначенням англійського дослідника Н. Толстоґо) була такою: спершу – відмова передати тих полонених, які могли б бути покараними, до припинення військових дій, що призвело б до німецьких контрзаходів, потім – згода з відправкою всіх полонених, але за умови, що радянські власті до них не застосують будь-яких репресій до капітуляції Німеччини. Насамкінець – згода на загальну і безумовну репатріацію, незалежно від індивідуального бажання полонених [661, С. 41].

Остаточна доля військовополонених радянською та англійською сторонами була вирішена 11 жовтня 1944 року під час переговорів у Москві прем'єр-міністра У. Черчілля і міністра закордонних справ Англії Е. Ідена.

Складнішими виявилися взаємовідносини між радянською та американською сторонами. Американці наполягали, щоб в підході до військовополонених керуватися винятково положеннями Женевської конвенції 1929 року. Тому пропонували усіх полонених, захоплених у німецькій військовій формі, котрі, до того ж, оголошували

себе німецькими громадянами, такими й вважати. Однак, як відомо, Радянський Союз Женевської конвенції не підписав, а крім того, серед цієї категорії військовополонених була значною частка радянських колабораціоністів, які зі зброєю в руках воювали на боці гітлерівців (були серед них й окремі подоляни та волиняни, як, наприклад, Г. Найгебянс та С. Ніколенко з Вінницької області, які в силу обставин служили в німецькій армії, П. Москальчук (Вінниччина), який служив у так званій РОА – Російській Визвольній Армії, деякі інші). Дозволити таким особам уникнути покарання сталінське керівництво не могло і вимагало безумовної видачі їх.

Не погоджуючись вчинити саме так і, в той же час, намагаючись не псувати відносин з СРСР, авторитет якого після серії перемог над гітлерівцями явно зріс, американська сторона вдалася до тактики ухиляння від конкретних рішень, затягування діалогу, зриву переговорів. Так, у листопаді 1944 року передбачалося розглянути питання про обмін звільненими військовополоненими в особливому підкомітеті Європейської узгоджувальної комісії, однак обговорення навіть не відбулося через відсутність в американській делегації необхідних повноважень для ухвалення будь-яких рішень.

Вирішальною для зміни поглядів заокеанського союзника стала тверда позиція авторитетного у США політика генерала Д. Ейзенхауера, який, не бажаючи ставити «під удар» американських військовополонених, яких визволяли радянські війська, виявився прихильником примусової репатріації. Саме завдяки його тиску, виконуючий обов'язки держсекретаря Стеттініус вручив 8 листопада 1944 р. радянському послу А. Громику листа, де йшлося:

«Уряд США вживе всіх необхідних заходів, щоб відокремити всіх полонених, котрі заявили про радянське громадянство, і збере їх у спеціально визначеному місці, де представники радянського посольства зможуть мати до них доступ для проведення допитів. Кожна особа, чиї твердження про радянське громадянство будуть перевірені американськими властями при співробітництві з вашим посольством і повернення якої під радянський контроль вимагатиметься вами, буде передана вашим властям» [607, С. 197].

У відповідь керівництво СРСР обіцяло сприяння в якнайшвидшій репатріації американських військовополонених при умові репатріації всіх колишніх радянських. Врешті, 10 грудня 1944 року американською стороною було заявлено: «Уряд США вирішив дотримуватись такої політики: всі полонені, котрі заявили про своє радянське громадянство, будуть видані радянському уряду незалежно від їх бажання» [607, С. 197].

Питання стосовно цивільних осіб немовби було другорядним. Оскільки ні з Англії, ні з США не здійснювалась насильницька депортація місцевого населення на торговні роботи до Німеччини, то фізично не могло бути й взаємообміну між СРСР та союзниками цією категорією переміщених осіб, як й (з огляду на це) зацікавлених рівноцінних переговорів. Фактично мова про передачу союзниками Радянському Союзу недавніх цивільних примусових робітників Райху велась у контексті повернення на батьківщину військовополонених обох сторін.

Найважливіші документи на найвищому рівні, які стосувалися усіх категорій репатріантів, як військовополонених, так і цивільних осіб, були ухвалені на Кримській конференції, що проходила 4 – 11 лютого 1945 року в Ялті за участю Й. Сталіна, Ф. Рузвельта, У. Черчілля. Тоді після предметних переговорів за уповноваженням своїх урядів В. Молотов та Е. Іден підписали двосторонню англо-радянську «Угоду стосовно військовополонених і цивільних осіб, звільнених військами, що перебувають під радянським командуванням, і військами, що перебувають під британським командуванням», а генерал-лейтенант А. Гризлов та генерал-майор Д. Дін – американсько-радянську «Угоду стосовно військовополонених і цивільних осіб, звільнених військами, що перебувають під радянським командуванням, і військами, що перебувають під командуванням Сполучених Штатів Америки». Обидві угоди мали не лише ідентичні назви, а й зміст. Оскільки вони мали закритий характер, сутність домовленостей в загальних рисах було оприлюднено у спільній англо-американській заяві для преси, зробленій 10 лютого 1945 року. Заява містила розділ, присвячений звільненим військовополоненим та цивільним особам. У документі зазначалося: «Було досягнуто всебічної угоди, що передбачає детальні заходи по захисту, утриманню і репатріації військовополонених та цивільних осіб Британської Співдруж-

ності, Радянського Союзу та Сполучених Штатів Америки, звільнених союзними силами, що вступають зараз у Німеччину. У відповідності з цими заходами кожен союзник буде надавати харчування, одяг, медичне обслуговування та іншу необхідну допомогу громадянам країн-союзників до того часу, поки не буде подано транспорт для їх репатріації.

...Ми зобов'язуємось надавати всебічну допомогу, сумісну з вимогами ведення військових операцій, з метою забезпечення швидкої репатріації всіх військовополонених і цивільних осіб» [273, С. 211].

14 лютого 1945 року інформацію про угоди між союзними державами стосовно військовополонених та цивільних осіб було опубліковано в газеті «Известия» [330]. Її виклад фактично не відрізнявся від спільної англо-американської заяви для преси. У самій же Угоді (для посилення візьмемо англо-радянський документ) проголошувалося: «Британські і радянські військові власті вживуть необхідних заходів для захисту таборів та збірних пунктів від ворожих бомбардувань, артилерійських обстрілів і т. п.» (Стаття 1);

«...Ворожа пропаганда, спрямована проти Сторін, що домовляються, чи проти будь-якої із Об'єднаних Націй, не буде дозволена» (Стаття 2);

«...Компетентні британські і радянські власті будуть постачати звільнених громадян чи підданих відповідним харчуванням, одягом, житлом і медичним обслуговуванням як в таборах чи збірних пунктах, так і в дорозі, а також транспортом до моменту передачі їх відповідно радянським чи британським властям. Таке забезпечення харчуванням, одягом, житлом і медичним обслуговуванням повинне бути... встановлене згідно норм для рядових, молодшого командного складу і офіцерів. Норми забезпечення цивільних осіб повинні бути, наскільки це можливо, такими ж, як і норми для солдатів.

Сторони, що домовляються, не будуть вимагати компенсації за ці та інші аналогічні послуги...» (Стаття 3);

«...Колишні військовополонені та цивільні особи кожної зі Сторін, що домовляються, можуть до їх репатріації використовуватись для управління та підтримки порядку в таборах чи збірних пунктах, у яких вони перебувають. Вони також мо-

жуть бути використані в добровільному порядку з метою сприяння об'єднаним військовим зусиллям на таких роботах поблизу їх таборів, про які домовляться між собою компетентні радянські та британські власті...» (Стаття 6);

«Сторони, що домовляються, кожного разу, коли для цього буде необхідність, використовують всі можливі засоби для того, щоб забезпечити евакуацію в тил... звільнених громадян і підданих. Вони також зобов'язуються використати всі доступні засоби для перевезення звільнених громадян і підданих у визначені за погодженням пункти, де вони можуть бути передані відповідно радянським чи британським властям. Передача цих звільнених громадян чи підданих ніяким чином не може бути затримана чи відмінена внаслідок вимог їх тимчасового використання» (Стаття 7);

«...Ця Угода набуває чинності негайно після підписання» (Стаття 9) [273, С. 283 - 287].

Там же, в Ялті, В. Молотов та Е. Іден підписали ще один важливий документ, що стосувався долі репатріантів, – «Угоду між урядом Союзу Радянських Соціалістичних Республік та урядом Об'єднаного Королівства Великобританії і Північної Ірландії стосовно звільнених радянських громадян в Об'єднаному Королівстві», згідно з яким радянські громадяни, звільнені союзниками, мали негайно «відокремлюватися від німецьких військовополонених і утримуватися окремо від них», після чого передбачалось їх зосередження «в певних місцях і таборах, куди радянські представники з репатріації будуть негайно допускатись» [607, С. 198].

Дещо пізніше (13 березня та 26 червня 1945 року) угоди, аналогічні ялтинським, були укладені між СРСР та Бельгією («Угода між СРСР і Бельгією про репатріацію їх громадян, «переміщених» внаслідок війни»), СРСР та Францією («Угода про утримання та репатріацію радянських і французьких громадян, що перебувають відповідно під контролем французьких та радянських властей»).

Своєрідним «технічним протоколом» до ялтинських домовленостей став документ, ухвалений 22 травня 1945 року в Галле, – «План передачі через лінію військ колишніх військовополонених та цивільних осіб, звільнених Червоною Армією та військами союзників». Він був підписаний після переговорів між заступником Упов-

новаженого Ради Народних Комісарів СРСР у справах репатріації генерал-лейтенантом К. Голуб'євим, заступником начальника Штабу Верховного командування Союзних експедиційних сил американським генерал-майором Р. Баркером та начальником відділу у справах переміщених осіб Верховного командування Союзних експедиційних сил генерал-майором Міккельсоном.

«...Переговори розпочались 16 і завершилися 22 травня і були самі по собі нелегкими. Союзники спершу відмовлялись санкціонувати передачу всіх громадян СРСР, та ще за списками і актами, вимагаючи негайної передачі всіх полонених англійців та американців, звільнених Червоною Армією, і наполягаючи на доставці репатріантів із СРСР і в СРСР повітряним шляхом, силами їхньої авіації, але з рекогностуванням аеродромів СРСР. Р. Баркер пропонував нічого не підписувати і обмежитись усною домовленістю «джентльменів». Серед питань, що дебатувалися, перебували й ті, що стосувалися особистого майна репатріантів: союзники пропонували обмежити його 20 кг, а радянські представники, вбачаючи у цьому бажання партнерів залишити майно в себе, проти такої безсердечності найрішучіше протестували. Проте багато із радянських вимог союзники прийняли...» [607, С. 228].

Прийнятий у Галле документ важливий тим, що ним було остаточно відрегульовано існуючі юридично-правові перешкоди на шляху повернення на батьківщину мільйонів переміщених осіб.

2.3. Організаційні заходи Радянського Союзу з підготовки до репатріації переміщених осіб

Для Радянського Союзу необхідність репатріації диктувалась як економічними, так і політичними інтересами. СРСР був зацікавлений у тому, щоб: по-перше, за рахунок співвітчизників, котрі примусово опинилися по той бік фронту, дещо нівелювати спричинені війною відчутні людські втрати;

по-друге, використати незадіяні людські ресурси для відбудови зруйнованого гітлерівцями господарства країни, а також для поповнення рядів діючої армії;

по-третє, не допустити у післявоєнний час нової еміграції, котра неодмінно стала б інструментом антирадянської політики ворожих СРСР сил;

по-четверте, наполегливими, послідовними діями, спрямованими на повернення на батьківщину своїх громадян, які в результаті війни опинилися в різних країнах Європи та світу, СРСР мав намір здобути собі міжнародний імідж держави, котрій не байдужа доля своїх підданих, котра готова проявити турботу, поборотися за своїх громадян, де б ті не перебували і скільки б це не коштувало.

Серйозною перепоною для здійснення цих намірів було упереджене ставлення Й. Сталіна та його оточення до всіх, хто побував за кордоном (навіть не з власної волі). На них гласно і негласно поширювалось звинувачення ледь не у ворожому ставленні до радянського народу та своєї держави. Тому правомірно вести мову і про п'яту причину репатріації – повернути в СРСР і належним чином покарати усіх «ворогів народу».

Хоч офіційно остарбайтери до цієї категорії не належали, на них все ж падала чорна тінь підозри у зраді. Вони також могли бути покараними. Наприклад, на основі Указу № 43 Президії Верховної Ради СРСР від 19 квітня 1943 року «Про заходи покарання для німецько-фашистських розбійників, винних у вбивствах та катуваннях радянського мирного населення та полонених червоноармійців, для шпигунів, зрадників Батьківщини з числа радянських громадян та їх пособників». Указ був досить радикальним і передбачав для всіх перерахованих публічну страту через повішання: «...тіла повішаних залишати на шибениці протягом кількох днів, щоб всі знали, як караються і яка розплата чекає на кожного, хто здійснить насильство та розправу над цвільним населенням і хто зрадить свою Батьківщину» [607, С. 48]. Тому всім остарбайтерам належало довести відсутність особистої провини перед Вітчизною. Про їхню якнайретельнішу перевірку радянська сторона потурбувалася сповна, розглядаючи це питання чи не серед найголовніших у майбутній репатріаційній кампанії.

Виходячи з цього, а також з метою організованого їхнього повернення в СРСР, ще 24 серпня 1944 року Державний Комітет Оборони (ДКО) видав постанову № 6457 ат «Про організацію прийому радянських громадян, що повертаються на Бать-

ківщину, насильно забраних німцями, а також, що з різних причин опинилися за прикордонною смугою між СРСР та Польщею».

Серед найважливіших організаційних заходів постанова передбачала створення мережі перевірко-фільтраційних таборів (пунктів) поблизу західного кордону СРСР. На її виконання Раднарком та ЦК КП(б) України 31 серпня того ж року ухвалили власну постанову, якою зобов'язали республіканський НКВС організувати у Львівській, Дрогобицькій та Волинській областях перші шість таких таборів. Аналогічні постанови були прийняті й в ряді інших союзних республік.

Зважаючи на більш, ніж вражаючу кількість репатріантів, вирішити проблему фільтрації ці табори, зрозуміло, не могли. Тому, щоб жодна особа, котра мала знову перетнути кордон СРСР (тепер уже у східному напрямку), не уникла ретельної перевірки на предмет політичної благонадійності, щоб повернення на батьківщину було не хаотичним, а суворо контрольованим і організованим процесом, передбачались інші заходи. Так, з метою концентрації репатріантів крім існуючих армійських збірно-пересильних пунктів, до функцій яких входив збір (концентрація) «колишніх» військовослужбовців, які втекли з полону чи вийшли з оточення, при кожній армії відтепер також створювались перевірко-фільтраційні табори. Якщо існуючі ще з кінця грудня 1941 року армійські збірно-пересильні пункти «обслуговували» військово-вий контингент, то перевірко-фільтраційні табори розраховувались на цивільних репатріантів.

Восени 1944 року збірно-пересильні пункти були створені при діючих фронтах. Зокрема, 23 жовтня у 1-й Прибалтійській, 1-й, 2-й і 3-й Білоруські, 1-й, 2-й, 3-й та 4-й Українські фронти надійшло розпорядження про створення при них по одному збірно-пересильному пункту (табору). Пізніше, в лютому – березні 1945 р., кількість таких фронтових пунктів зросла до 57-и. Особливо багато їх, відповідно 18 та 11, було організовано при 1-у Українському та 1-у Білоруському фронтах. Усі вони також призначалися «для збору, прийому та організованого відправлення на Батьківщину звільнених громадян СРСР із Німеччини та окупованих нею країн» [1, арк. 7].

11 травня 1945 року Ставка радянського Головнокомандування видала директиву за номером 11086 про створення при фронтах ще ста таборів ємкістю по 10 тис. чол.

кожен. При 1-у Білоруському фронті їх необхідно було організувати 30. Така ж кількість таборів додатково мала функціонувати при 1-у Українському фронті; при 2-у Білоруському – 15, при 2-у та 3-у Українських – по 10, при 4-у Українському фронті – 5.

Але і цього виявилось замало. Тому в липні 1945 р., коли вже повним ходом йшла репатріація, на території Німеччини згідно з директивою № 9276 від 08 липня 1945 року начальника Генштабу Червоної армії з'явилося ще 27 таборів [607, С. 207]. Вони були місцем концентрації репатріантів та їхньої перевірки. В армійських та фронтових збірно-пересильних пунктах (таборах) репатріантам надавалась медична та матеріальна допомога, тут із ними проводилася політико-виховна робота.

Для підвищення її ефективності безпосередньо за рубежем було організовано видання двох спеціальних газет: «Родина зовет» і «Вести с Родины». Перший часопис видавався в м. Білефельді в період з 22 червня до 17 жовтня 1945 року (його редактором був начальник збірного пункту В. Родніков), другий – в Парижі, який, починаючи з лютого 1945 року, готувався до друку посольством СРСР у Франції. Репатріантам адресувався й тижневик «Счастливый путь», що друкувався в німецькому місті Гемер [607, С. 195].

Крім зовнішньої табірно-фільтраційної структури, дислокованої за межами СРСР, існувала й внутрішня. Зокрема, у червні 1945 року нараховувалось 35 прикордонних збірно-пересильних пунктів (таборів). 14 із них «розміщувались у Львівському військовому окрузі, 11 – в Барановицькому, 3 – у Центральній групі військ, по 2 – у Прибалтійському та Особливому округах і по 1-у – в Одеському та Прикарпатському округах, а також у Південній групі військ» [607, С. 208].

Враховуючи обсяг роботи, яку належало виконати, значна увага приділялась зростанню кількості перевірко-фільтраційних пунктів НКВС, розташованих вздовж державного кордону СРСР. Станом на 23 грудня 1944 року їх уже було п'ятнадцять: в Молдавії – Болград і Кишинів, у Чернівецькій області – Чернівці, у Дрогобицькій – Мостиська і Хирів, у Львівській – Рава-Руська і Яворів, у Волинській – Володимир-Волинський, у Білорусії – Брест, Вовковинськ і Гродно, в Литві – Високо-Литовськ і Пружани, в Ленінградській області – Выборг і в Карелії – Сортовала [607, С. 208].

Пізніше, у січні 1946 р., перевірко-фільтраційні пункти НКВС СРСР були передані відповідним територіальним органам НКВС, а існуючі на той час табори НКВС – до складу таборів ГУТАБу НКВС СРСР).

За перевірку репатріантів безпосередньо відповідали органи НКВС, НКДБ і СМЕРШУ. В усіх перевірко-фільтраційних пунктах працювали спеціальні комісії, що склалися з працівників цих відомств. Згідно з розпорядженням наркома внутрішніх справ СРСР Л. Берії від 14 травня 1945 р. такі перевірко-фільтраційні комісії були створені також при кожному збірно-пересильному пункті та таборі для репатріантів. Комісії органів СМЕРШУ перевіряли колишніх військовослужбовців Червоної армії. Рівень політичної благонадійності цивільних осіб визначали комісії з представників НКВС, НКДБ, СМЕРШУ під головуванням представника НКВС. Пізніше до цієї роботи активно залучались і місцеві органи НКВС, радянські працівники.

Для більш чіткої організації та координації справи навесні 1945 року в системі НКВС був створений спеціальний відділ «Ф», на який покладалась відповідальність за хід перевірки та фільтрації радянських і зарубіжних репатріантів.

Досить потужною була ще одна внутрішня структура, покликана практично виконати поставлене завдання з повернення співгромадян на рідну землю. У лютому – березні 1945 року органи репатріації створено в усіх союзних республіках, що зазнали окупації, зокрема, відділи по репатріації – при 7 республіканських РНК, 56 облвиконкомах і при 55 повітових виконкомах. Крім того діяла мережа із 249 приймально-розподільчих пунктів, у тому числі 14 республіканських, 83 обласних і 152 повітових [607, С. 208].

В Україні на кінець 1945 року нараховувалось 45 таких приймально-розподільчих пунктів, розташованих переважно в населених пунктах неподалік від великих вузлових залізничних станцій [31, арк. 39 - 40].

Відділи з питань репатріації вже в першій половині 1945 р. функціонували при Вінницькому, Волинському, Житомирському, Кам'янець-Подільському та Рівненському облвиконкомах. У тому ж році були створені обласні приймально-розподільчі пункти. На Вінниччині – у Жмеринці та Козятині [59, арк. 469], з 21 червня 1945 р. – у Вінниці [60, арк. 13], у Волинській області – в Луцьку (для військовополонених),

по два – у Володимир-Волинську та Ковелі [118, арк. 114], на Житомирщині – у Бердичеві, Житомирі, Коростені [152; 150, арк. 19; 153], у Кам'янець-Подільській області – в Проскурові, Шепетівці, Ярмолинцях [439, С. 441], на Ровенщині – у Здолбунові [161, арк. 170], а також тимчасово у Дубно [160, арк. 2].

Відповідальність за хід репатріації на республіканському рівні покладалась на спеціальних уповноважених та на заступників голів республіканських Рад Народних Комісарів, в областях – на заступників голів облвиконкомів і керівників відділів з питань репатріації, в районах – на голів міських, районних, селищних та сільських Рад депутатів трудящих. Зокрема, в Українській РСР загальне керівництво органами репатріації покладалося на заступника Голови РНК І. Сеніна.

Важливим організаційним заходом для здійснення широкомасштабної репатріації було утворення Управління Уповноваженого РНК СРСР у справах репатріації громадян СРСР із Німеччини та окупованих нею країн. Цей орган конституювано 23 жовтня 1944 р. – постановою № 1482-456 т Ради Народних Комісарів СРСР. Тоді ж затверджено Положення про Уповноваженого Ради Народних Комісарів СРСР у справах репатріації громадян СРСР із Німеччини та окупованих нею країн, а також штати Управління, включаючи представників Уповноваженого за кордоном.

Сам же Уповноважений, його заступники та помічники були призначені дещо раніше – 10 жовтня 1944 р. – на основі постанови РНК СРСР № 1315-392. Ним став генерал-полковник П. Голиков (колишній начальник головного розвідувального управління Генерального штабу Червоної армії), його заступниками – генерал-полковник І. Смородінов і генерал-лейтенант К. Голубєв, помічниками – генерал-майор В. Драгун та А. Смірнов.

На Управління покладались великі завдання – налагодити всю табірну, транспортну, організаційну інфраструктуру, сформувати мережу органів репатріації в діючих військах, тилових округах, у республіках та областях, і ледь не по всьому світу за кордоном. Йому були підзвітні усі низові органи, а саме Управління – ЦК ВКП(б), уряду та його органам. Згідно розпорядження РНК СРСР № 21407 т від 15 листопада 1944 р. П. Голиков першого та п'ятнадцятого числа кожного місяця мав подавати у Держплан СРСР відомості про хід репатріації в цілому та в областях. Тричі на

місяць зведення про результати репатріації радянських та іноземних громадян надсилались у ЦК ВКП(б) та союзний уряд [607, С. 191]. Як координуючий і організуючий центр, Управління наділялось правом видавати важливі інструктивні директиви, що поряд із урядовими розпорядженнями сприяли б організованому, контрольованому переміщенню на батьківщину репатріантів.

Серед інших важливих організаційних заходів радянської сторони можна назвати такі:

1. Створення у жовтні – грудні 1944 р. при військових радах двох Прибалтійських, трьох Білоруських та чотирьох Українських фронтів оперативних груп з питань репатріації. Спершу вони склалися з чотирьох офіцерів та представника Уповноваженого РНК СРСР у справах репатріації. Пізніше, 6 січня 1945 р., групи були реорганізовані у відділи зі штатною чисельністю по 10 чол., а з 13 травня того ж року – до 17 чол. 7 червня 1945 р., коли уже відпала потреба в існуванні фронтів, при Військових Радах Центральної, Північної та Південної груп військ, а також Групи радянських окупаційних військ у Німеччині, були створені Управління з репатріації. Якщо штатна чисельність Управлінь Північної та Південної груп залишилася на рівні 17 чоловік, то решти – доведена до 79 чол.;

2. Організація безпосередньо на демаркаційній лінії з союзними військами в Німеччині та Австрії для обміну репатріантів із союзниками 7 приймально-передавальних пунктів: «1) Вісмар (східна частина) / Вісмар (західна частина); Кривітц / Вюстмарк; 3) Пархім / Людвігслуст; 4) Магдебург (східна частина) / Магдебург (західна частина); 5) Десау / Лейпціг; 6) Торгау / Стендаль; 7) Різа / Плауен...» [607, С. 207 - 208];

3. Створення радянських закордонних представництв (або як їх ще називали – місій) з питань репатріації. За декілька останніх місяців війни вони закріпились у десятках країн і з часом охопили практично всі місця фактичного чи можливого зосередження радянських громадян.

Детальніше процес формування відповідної мережі виглядав таким чином (у дужках – дати її створення): Фінляндія (03.11.1944); Франція (10.11.1944); Румунія (11.11.1944); Іран (16.11.1944); Італія (13.12.1944); Польща (30.12. 1944); Бельгія (01.

11.1944); Єгипет (04.01.1945), група «Балкани» (Греція, Югославія, Албанія: 18.01.1945); Англія (27.01.1945); Німеччина – в тому числі 5 із 6 регіональних груп для роботи на територіях, звільнених Червоною армією, – Померанська, Брандербурзька, Сілезька, Східно-Прусська і Австрійська (всі – 19.02.1945); Швеція (21.03.1945), Угорщина (23.04.1945), США (02.05.1945).

Вже після капітуляції Німеччини відкрилась так звана Нюрнберзька група (15.05.1945) – щось подібне до першого десанту радянської репатріаційної служби на територію союзників, прообраз майбутніх репатріаційних місій в їхніх окупаційних зонах. У травні – червні приступили до роботи представництва в Норвегії (16.05.1945), Чехословаччині (09.06.1945), Данії (20.07.1945) і Швейцарії (26.07.1945), а в серпні – комісії з репатріації в зонах окупації союзників у Західній Німеччині – американській (13.08.1945) і англійській (17.08.1945) [607, С. 216];

4. Організація мережі медико-санітарного обслуговування майбутніх репатріантів. За офіційними даними, для їхнього обслуговування було розгорнуто 142 госпіталі, 418 стаціонарних лікарняних пунктів, 514 лазень і 690 дизкамер... Крім того, на території західних зон Німеччини було розгорнуто ще 60 радянських госпіталів, на території Франції – 11, Норвегії – 7 і Італії – 1 [607, С. 206].

Для здійснення перевезень передбачалось широке залучення транспортних засобів, зокрема залізничного транспорту. Репатріантів планувалось доставляти до місць призначення також автотранспортом і морським шляхом.

Ще одна важлива ланка в системі організаційних заходів – кадрове забезпечення репатріаційної кампанії. В період з липня по жовтень 1945 року, коли органи репатріації були повністю укомплектовані і працювали з максимальним навантаженням, у них нараховувалось 50755 чол., у тому числі 44827 військовослужбовців та 5928 вільнонайманих. Сюди відносяться кадри центрального Управління Уповноваженого в Москві (551 чол.), групи за кордоном (523 чол.), груп військ (36872 чол.), військових округів (7451 чол.), співробітники органів з репатріації в регіонах (14200 чол.). У період масового прибуття репатріантів до обласних і районних приймально-розподільчих пунктів додатково залучалось ще приблизно 30 – 40 тис. чол. із радянського, партійного, комсомольського і профспілкового активу [607, С. 208 – 209].

Отже, зусилля радянської сторони з підготовки репатріації співвітчизників звелися до реалізації широкомасштабних організаційних заходів, спрямованих на створення відповідних органів для її проведення та розгалуженої багатошарованої табірно-фільтраційної мережі, на що було затрачено чимало сил і коштів.

2.4. Ставлення до репатріації партнерів СРСР по антигітлерівській коаліції

У репатріації були зацікавлені і союзники СРСР у війні. Вирішальним фактором, що визначав актуальність і необхідність її проведення, був економічний. Звільнивши з нацистського рабства мільйони громадян різних країн, союзникам доводилося брати їх на своє утримання. За рахунок власних платників податків цю величезну масу голодних, обірваних та знесилених людей потрібно було годувати, одягати, взувати, лікувати, охороняти. Витрачалися значні кошти, що виявилось витратно навіть для багатих Англії та Сполучених Штатів Америки. Ось чому спершу ні англійці, ні американці не заперечували проти вільного переміщення західних робітників, котрі вирішили самостійно діставатися рідних домівок.

Серед цієї маси людей було чимало наших співвітчизників. Наприклад, у доповідній записці співробітників торгового представництва СРСР А. Сіняка та М. Пашиніна від 19 вересня 1944 року на ім'я виконуючого обов'язки голови торгового представництва СРСР у Великобританії П. Соловйова йшлося: «Будучи у відрядженні у Франції 13 – 17 вересня 1944 року, ми були свідками великого переміщення дорогами Франції радянських людей, вивезених німцями у фашистське рабство... Цей потік напівзамучених людей, які пересуваються групами і поодинці, чоловіків, жінок, дітей, стариків являв собою страшну картину: напіводягнені, у лахмітті, босі.., без знання французької мови у Франції – всі вони рухаються у напрямі Верденського табору для росіян... Однак жодного радянського представника нема ні у таборі, ні по дорогах слідування... Американська окупаційна влада і французи ставлять недвозначні запитання, що ми збираємося робити зі своїми громадянами і чому донині немає жодного нашого представника... А самі постраждалі, дізнавшись, що ми росі-

яни, з сльозами радості на очах запитують: «Ви приїхали, щоб забрати нас додому?..» [7, арк. 74].

Потік людей настільки заповнив дороги, що серйозно ускладнив транспортне сполучення, доставку військової техніки, боєприпасів та спорядження для наступаючих армій, саме їх пересування. Щоб вплинути на ситуацію, з літаків скидалися тиражі щоденної газети «S.N.A.E.F.». Поряд із вміщеними «Десятьма заповідями для іноземного робітника» в ній друкувалась й пряма вимога не запруджувати доріг, не гальмувати пересування військ [728, S. 101]. Але це не допомагало. З усією гостротою постало питання: терміново взяти стихійний процес під контроль і повернути справу в організоване русло. А для цього довелося подбати про місця концентрації людей, тобто про створення збірних центрів ("Assembly Centers"), простіше, таборів.

До початку березня 1945 року, коли війська союзників підійшли до Рейну, в країнах Західної Європи – на території визволених Голландії, Бельгії та Франції – уже існувало 162 таких центри. В них зосереджувалося на той час 245730 чол., у тому числі 45587 радянських громадян [723, S. 27]. Надалі кількість таборів, як і число їхніх мешканців, стрімко зростали. При цьому окремі табори були досить великими і могли вмістити понад 10 тисяч осіб.

«Всього союзниками було заплановано 1500... таборів, їхня розрахункова пропускна спроможність... становила 4,5 млн. чол.» [607, С. 214]. Так що за кількістю таборів союзники навіть помітно перевершили радянську сторону.

Партнери СРСР по антигітлерівській коаліції вжили й інших організаційних заходів. Щоб контролювати складний процес репатріації та впливати на нього, при штабі Верховного командування Союзних експедиційних сил було утворено спеціальний відділ, який безпосередньо займався цим питанням. Очолював відділ генерал Стенлі Р. Міккельсон.

Невдовзі структура репатріації зазнала певної диференціації. Оскільки кожен із союзників мав власну зону дії, а згодом – окупації Німеччини, то і проблеми повернення на батьківщину репатріантів знайшли свою прив'язку конкретно до кожної з зон. Для їх вирішення англійці, наприклад, утворили Управління у справах військовополонених та переміщених осіб на чолі з бригадним генералом Кінчінгтоном,

відповідні відділи в землях та провінціях, що безпосередньо підпорядковувалися Управлінню. Крім того, уряд надіслав свого повноважного представника, котрий займався цими питаннями, – командуючого англійськими окупаційними військами маршала Дугласа.

Аналогічні структурні нововведення здійснили американці та французи.

Якщо спершу після успішного просування Західного фронту організація та проведення репатріації повністю лежали на плечах армії, то пізніше союзники все охочіше передавали вирішення проблеми цивільним органам, спеціально створеним міжнародним організаціям, зокрема UNRRA (ЮНРРА) – United Nations Relief and Rehabilitation Administration – Адміністрації Об'єднаних Націй з надання допомоги і відбудови. ЮНРРА була створена у Вашингтоні 9 листопада 1943 року 44-а країнами світу, в тому числі і Радянським Союзом, її керівні органи (штаб-квартира генерального директора ЮНРРА) розміщувались в американській столиці. У Лондоні функціонувала штаб-квартира представника генерального директора ЮНРРА в Європі.

Послугами ЮНРРА користувалась і радянська сторона. Так, існувало співробітництво між цією організацією й урядом Білорусії. 8 січня 1946 року Раднарком БРСР та ЦК КП(б)Б ухвалили спільну постанову про створення при РНК БРСР Управління з питань поставок ЮНРРА [205, С. 17], покликане займатись розподілом матеріальної допомоги, що адресувалася репатрійованим особам. Аналогічну структуру було створено й при РНК УРСР. Станом на 1 червня 1947 року за програмою ЮНРРА УРСР одержала промислових товарів і сировини на суму 16524,5 тис. доларів США [10, арк. 39]. Крім того, ЮНРРА своїм транспортом доставила в УРСР 3482 т одягу та взуття, зібраних у США товариством «Рашен-Реліф» для допомоги постраждалим від війни [10, арк. 41]. Допомога ЮНРРА частково доходила й до Поділля [195, арк. 54] та Волині [169]. Траплялися випадки, коли мешканцям Волині адресувалася й інша «американська» допомога – від колишніх земляків-емігрантів, громадськості США та інших країн світу [165], [166], [167].

«Всього в Європі було розгорнуто 32 регіональних і 40 спеціальних управлінь ЮНРРА, 99 збірних центрів і 10 добровільних агентств.

Першочерговими завданнями ЮНРРА, згідно резолюції ООН від 26 вересня 1944 року, було опікунство над біженцями та іншими переміщеними особами з країн – членів ООН, котрі перебували на ворожій території, і допомога в їх поверненні на батьківщину чи в іншому доленосному для подальшого життя рішенні. Її діяльність була розподілена між чотирма «театрами»: західні зони Німеччини, західні зони Австрії, Італії і Близький Схід...

Більше 4/5... 8-тисячного персоналу ЮНРРА перебувало в окупаційних зонах західних союзників. 25 листопада 1944 року генеральний директор ЮНРРА Херберт Х. Леман і головнокомандуючий англо-американськими військами генерал Дуайт Д. Ейзенхауер підписали угоду, згідно з якою органи ЮНРРА приписувались до тих чи інших структур Верховного командування Союзних експедиційних сил і, відповідно, підкорялись наказам Головнокомандуючого та діяли по військових каналах. Разом з тим військовий персонал таборів [для репатріантів] належало з усією можливою повнотою та оперативністю замінити службовцями ЮНРРА.

Все це мало забезпечити необхідну наступність при переході від військового адміністрування до цивільного. Під опікою ЮНРРА перебували, однак, не всі табори, частина їх залишалась під контролем союзних експедиційних військ» [607, С. 214].

Союзники охоче передавали частину функцій і органам місцевого німецького самоврядування, котрі, зокрема, відповідали за забезпечення таборів меблями та постільною білизною, за деякі інші питання підтримання їхньої життєдіяльності.

Пізніше, з 1 липня 1947 р., питання репатріації покладалось на інше відомство, що прийшло на зміну ЮНРРА, – Міжнародну організацію у справах біженців та переміщених осіб – International Refugee Organisation (IRO).

Помітно різнився від радянського політичний підхід до об'єкту репатріації – самих репатріантів. Усі вони вважалися «переміщеними особами Об'єднаних Націй» («Displaced Persons of United Nations»), або ж скорочено DP, чи Ді Пі. Таким, до речі, було і офіційне визначення репатріантів самою ООН. Згідно з офіційним трактуванням Ді Пі, як уже згадувалось, – це громадяни, які через обставини військового часу опинилися поза батьківщиною і бажають або повернутися в її межі, або знайти

собі нову Вітчизну, але у будь-якому випадку не можуть зробити ні того, ні іншого самостійно, без сторонньої допомоги.

Партнери СРСР по антигітлерівській коаліції визначали такі категорії Ді Пі: громадяни колишніх країн-суперників; громадяни країн-суперників; громадяни СРСР; колишні цивільні полонені; громадяни Англії і США; особи з невстановленим громадянством; особи, чия державна приналежність не встановлена у зв'язку із територіальними змінами; особи, що політично чи релігійно переслідуються; громадяни нейтральних держав; не німецькі колабораціоністи.

Виходячи з цього, сортування, групування переміщених осіб у збірних таборах здійснювалось не за національним принципом, а за державною приналежністю (певні винятки зроблено хіба-що американською стороною).

Не було з боку союзників приготувань для проведення фільтрації та перевірки репатріантів (на зразок заходів, здійснених радянською стороною), хоч і вони цікавилися минулим іноземців, котрі тимчасово опинилися під їхнім контролем. Інтерес союзників зводився до виявлення архівних відомостей про переміщених осіб, а також різноманітних документів про їхнє перебування в Німеччині. Союзники особливо цікавилися не німецькими колаборантами, вороже налаштованими до СРСР елементами, котрих планували використати пізніше у підричних акціях проти Радянського Союзу. Що стосується сотень і сотень тисяч недавніх остарбайтерів, то вони перебували у збірних центрах (таборах), будучи фактично обійденими увагою спецслужб партнерів СРСР по антигітлерівській коаліції.

Таким чином, партнери СРСР по антигітлерівській коаліції також подбали про організований характер майбутньої репатріації, не зволікати з якою їх примушував, у першу чергу, економічний фактор.

2.5. Репатріація: перші кроки

У той час, коли союзники СРСР по антигітлерівській коаліції готувалися до здійснення крупномасштабної репатріації переміщених осіб, повернення радянських громадян на батьківщину з зони дії Червоної армії набувало все більшого розмаху.

Цей процес започаткувався ще тоді, коли на радянсько-німецькому фронті стався корінний перелом на користь СРСР. Переможно наступаючи, Червона армія звільняла від гітлерівців не лише загарбані ними радянські території, але й визволяла з неволі тисячі військовополонених, в'язнів гетто, а також тих цивільних громадян, яких загарбники насильно зірвали з рідних місць з метою використання як дешевої робочої сили в прифронтовій зоні та більш глибокому тилу.

У жовтні 1943 року розпочалося визволення Житомирської області [202, С. 316], 20 грудня 1943 р. – Вінницької області [426, С. 40], 1 січня 1944 року – Кам'янець-Подільської [624, С. 5], в кінці січня 1944 р. – Ровенської та Волинської областей [202, С. 333]. 4 квітня 1944 року Поділля [412, С. 6], а 21 липня 1944 р. – Волинь [383, С. 3] були повністю очищені від ворога. З території Вінниччини назавжди зникли зловісні «місця утримання», табори, розташовані в населених пунктах Коло-Михайлівка та Стрижавка Вінницького району, Гайсин, Дашів, Тернівка Джулинського району, Жмеринка, Калинівка, Шевченківка Калинівського району, Козятин, Літин, Немирів, Рогізна Немирівського району, Гнівіль Тиврівського району, Вапнярка Томашпільського району, Уланів, Хмільник, Мазурівка Чернівецького району, Івашківці Шаргородського району, вінницькі шталаги № 309, № 329 [216, С. 204 - 206]; з території Кам'янець-Подільщини – Славутський «Гросс-лазарет – 301», концтабори у с. Раково під Проскуровом, у Деражні, Дунаївцях, Кам'янець-Подільському, Летичеві, Шепетівці, Ярмолинцях, Славутський шталаг № 301, Старокостянтинівський № 346, Проскурівський шталаг № 355 [216, С. 218 - 222]; з території Житомирщини – концтабори в Андрушівці, Радомишлі, Новоград-Волинську, в с. Червона Гора Бердичівського району, Бердичівський дулаг № 205, житомирські дулаг № 201 та шталаг № 358 [216, С. 214 - 216]; Ровенщини – табори у селах Пухова та Три-Копці Олександрійського району, в с. Смородова Млинівського району, в Дубно, Здолбунові, Корці, Костополі, Острозі, три табори № 361 у Ровно та шталаг № 360 [216, С.232 - 236]; Волинської області – табори в Луцьку та Любомлі, Ковельський шталаг № 301, Володимир-Волинський концтабір «Ковельські казарми», офлаг № 11 а, шталаг № 365 [216, С. 206 - 208].

Було ліквідовано усі гетто, створені загарбниками в «Трансїстрії». Десятки тисяч в'язнів, як військовополонених, так і цивільних громадян, вийшли на волю.

«Гетто Могилів-Подільського на початок 1944 р. було найбільшим у Трансїстрії. У ньому перебувало близько 19 тисяч євреїв... 19 березня 1944 року Могилів-Подільський був звільнений частинами Червоної Армії... Настав порятунок... в'язнів...» (Зі спогадів А. Каплана, м. Могилів-Подільський) [254, С. 96 - 97].

У квітні – травні 1944 року тисячі насильно переміщених вчорашніх в'язнів гетто, що існували в населених пунктах Вінниччини, повернулися в місця довоєнного проживання [407, С. 54 - 63].

Повернулися додому й тисячі цивільних невільників, що їх гітлерівці гнали з Лівобережжя України, Київської, Черкаської, Кіровоградської та інших областей. Багатьох із них разом з місцевими мешканцями було призвано до лав Червоної армії.

Загалом таких людей («внутрішніх переміщених осіб») виявилось чимало. За підрахунками деяких дослідників, зокрема, П. Поляна, їхня кількість сягнула більше одного мільйона чоловік [607, С. 221].

З осені 1944 року, коли Східний фронт перемістився на території країн Центральної Європи, з'явилися перші тисячі класичних репатріантів, тобто людей, які поверталися на батьківщину з-за кордону. Спершу їх було порівняно небагато, а тому й увага до них – не цілком достатньою. Як зазначалось у директивному листі за № 27 від 23 жовтня 1944 р. П. Голикова, адресованому військовим радам усіх фронтів, лише частина звільнених військовополонених направлялась тоді в армійські збірні чи збірно-пересильні пункти. Стосовно радянських цивільних осіб, то вони нерідко взагалі залишалися на місці, після чого самостійно й неорганізовано вирушали додому [1, арк. 6 - 9].

«...[Я] самостійно добрався до Львова, а далі попутним транспортом до м. Ковель. Далше знову на попутних, із Ковеля по дорозі зустрівся знайомий чоловік з с. Видранці, який мав коня з возом і підвіз до урочища «Римача», що на р. Вижві. Тут переплив річку та вночі пішов на рідний хутір Чоповник. І вже глибокою ніччю ступив на поріг рідної домівки...» [551, С. 107]. (Із спогадів М. Мазурика, с. Дубечно Ковельського району).

Неорганізоване повернення у рідні місця рішуче засуджувалося Уповноваженим РНК СРСР у справах репатріації, адже в людському потоці могли легко розчинитись дезертири, диверсанти, особи, котрі ухилились від призову в армію. З метою виявлення цієї категорії громадян у визволених областях і районах здійснювалося тотальне «прочісування». Про розмах операції свідчать кількість і склад її учасників: 774 працівники НКВС і міліції, 5539 військовослужбовців НКВС, 1595 сільських і партійних активістів, 1077 бійців винищувальних батальйонів [202, С. 344].

Такій «стихійності» було покладено край і про самовільне повернення на батьківщину колишніх нацистських невільників мова вже не йшла.

Станом на 10 листопада 1944 року відомством Уповноваженого РНК СРСР у справах репатріації було взято на облік 466528 осіб, котрі підлягали репатріації. До цього дня із них прибуло в СРСР 84650 чол. – 50989 колишніх військовополонених і 33661 чол. цивільних осіб [607, С. 221].

Пізніше кількість репатріантів помітно збільшилася. За п'ять місяців, з січня до травня наступного року, органи репатріації у військах зібрали, прийняли на збірно-пересильні пункти і зареєстрували загалом 1835377 чол. Із них цивільного населення – 1254232 чол., колишніх військовополонених – 581145 чол. У січні – квітні 1945 року в СРСР із цієї кількості було доставлено 1354020 чол. [607, С. 221].

Тягар труднощів у здійсненні репатріаційних заходів ліг на армійські та фронтові збірно-пересильні пункти, інші військові служби. «...Командири передових частин і частин охорони фронтового тилу, дорожні частини фронтів та армій, а також військові коменданти і місцева адміністрація займались оповіщенням та збором репатріантів, їх направленням і розміщенням у таборах (збірно-приймальних пунктах), наданням їм медично-санітарної допомоги, матеріальним забезпеченням (харчуванням, а тим, хто гостро відчував потребу, – одягом і взуттям), політико-виховною роботою (в тому числі бойовою та політичною підготовкою тих із них, хто ще не вийшов із призовного віку, а також шкільним процесом – для тих, хто ще призовного віку не досяг), підготовкою і відправленням репатріантів за призначенням» [607, С. 205].

Відправлення здійснювалося лише після перевірки кожного репатріанта співробітниками органів НКВС і СМЕРШУ на предмет політичної благонадійності.

Всіх перевірених на збірно-пересильних пунктах громадян направляли:

а) військовозобов'язаних – у Червону армію;

б) осіб, котрі не підлягали призову, – до місця їхнього проживання, за винятком мешканців прикордонної смуги Литовської РСР, БРСР, УРСР і Молдавської РСР, яких дозволялось направляти додому лише через прикордонні перевірко-фільтраційні пункти. (Слід також зазначити, що не всім репатріантам дозволялося повертатися в місце довоєнного мешкання. Зокрема, їм заборонялося поселятись у Москві, Ленінграді, Києві. Лише після розпорядження РНК СРСР за № 10407 т від 07 липня 1945 року юнаки та дівчата могли повернутися у Київ, але за умови, що там проживають їхні батьки);

в) колишніх червоноармійців, які служили у ворожих частинах, – у перевірко-фільтраційні табори НКВС чи Головного управління військової контррозвідки СМЕРШу за місцем вчинення злочину чи проживання.

Після появи 18 січня 1945 року двох спільних директив начальника тилу Червоної армії генерала армії Т. Хрульова й Уповноваженого РНК СРСР у справах репатріації генерал-полковника П. Голикова (№ 1/1240645 т та № 1/1240646 т; розісланих Військовим Радам фронтів і військових округів [2, арк. 44 - 49]), репатріантів почали ділити на такі сім категорій:

- колишні військовополонені – рядовий і сержантський склад (направлялись в армійські збірно-пересильні пункти, а після перевірки органами СМЕРШу – в армійські та фронтові запасні частини);

- колишні військовополонені-офіцери (направлялись у спецтабори НКВС);

- військовополонені та цивільні особи, котрі служили в німецьких спецформуваннях, власівці, поліцаї та інші підозрілі (направлялись у спецтабори НКВС);

- інтерноване цивільне населення (направлялось у фронтові збірно-пересильні пункти та прикордонні перевірко-фільтраційні пункти НКВС);

- чоловіки призовного віку (після перевірки направлялись у запасні частини фронтів чи округів, решта – до місця постійного проживання);

- мешканці прикордонних областей (направлялись у прикордонні перевірко-фільтраційні пункти НКВС. На Волині такі пункти у вересні 1944 р. було відкрито у Любомлі та Володимир-Волинську. Проте ПФП у Любомлі не зміг налагодити нормальної роботи і 26 жовтня 1944 р. наказом НКВС СРСР № 001323 був ліквідований [615, С. 293; 296]);

- діти-сироти (направлялись у дитячі будинки та притулки наркоматів освіти та наркоматів охорони здоров'я союзних республік) [607, С. 206].

Можна також погодитись із судженнями вітчизняного історика О. Буцько, яка твердить, що репатріантів загалом ділили на три умовних категорії. До першої зараховували тих, кого вважали «ворогами» радянської влади – насамперед, «власівців» та «бандерівців». До другої – тих, кого не можна було доказово звинуватити у співробітництві з ворогом. До третьої – тих, чия лояльність до радянської держави була очевидною [401, С. 150].

23 травня 1945 року, на основі остаточних домовленостей між радянською стороною і союзниками в м. Галле, було дано «зелене світло» масовій репатріації. Ось як про це розповідає колишній остарбайтер К. Мосьонз (с. Орлівка Теплицького району Вінницької області): «Вранці американці нам повідомили, що ми відправляємось додому. Радісне «ура» заgrimіло в багатьох куточках табору. Оскільки людей було дуже багато, одночасно всі виїхати не могли, встановилася черга, яка витримувалася протягом усього періоду передачі нас радянській стороні. На практиці це виглядало так: від'їжджаючим видавався сухий пайок (хліб, консерви, галети т. і.), з особистими речами вони сідали на машини і з табору їхали колоною до міста Десау, де направлялись через Ельбу. Потім машини від демаркаційної лінії поверталися за новою партією репатріантів...» [439, С. 466].

Аналогічна картина спостерігалась також в інших місцях окупаційних зон союзників. Причому це був не односторонній потік людських мас. Одночасно радянською стороною передавалися союзникам їхні громадяни, визволені з нацистської неволі Червоною армією. Проте переважаючим був потік із заходу на схід.

«...На машинах нас привезли на станцію міста Франкфурт-на-Майні, де нас уже очікував ешелон із пасажирських вагонів і прекрасний сухий пайок, а також доброт-

ний одяг... Із Франкфурта-на-Майні нас привезли в місто Різа-на-Ельбі, де і передали радянським військам. Перейшовши понтонним мостом через Ельбу, ми опинились уже в радянській зоні окупації. Нас тут же, неподалік від мосту, всіх вишикували повагонно, як ми їхали, а це значить чоловік по 50, і перед нами, проходжачучи вздовж шеренги, військова людина у званні старшини своїм зичним голосом промовила: «Громадяни репатрійовані, ви прибули з того боку, тому: в кого є пістолети, планшети, комскладівські ремінці, фінки, кастети і т. д., все здати. В протилежному разі – розстріл». І ми подумали – нічого собі, потрапили до своїх. Нігде, ніколи і ніхто на американській території нам не говорив про те, що за щось ми будемо розстріляні. А свої відразу ж попередили...» [254, С. 134].

З приймально-передавальних пунктів, розташованих на демаркаційній лінії, репатріанти – наші співвітчизники направлялись у збірно-приймальні табори (пункти). Їх на підконтрольній радянській стороні території нараховувалось десятки: в Східній Німеччині – в Ростоці – № 210, Віттенберзі – № 222, Магдебурзі – № 225, Фрідріхштадті – № 225, Бранденбурзі – № 227, Бельцігу – № 228; Альтенграбові – № 230, Франкфурті-на-Одері – № 232, Рослау – № 238, Кіці – № 249, Плау – № 252, Гросенхайні – № 257, Фінстервальді – № 259, Котбусі – № 260, Зоннерфельді – № 264, Герліці – № 265, Загані – № 266, Штрігау – № 270, Бурцлау – № 273, Лейсуздорфі – № 276, Бітерфельді – № 361 та ін., в Австрії – в Мельні – № 298, Граці – № 299, Відні – № 306, в Польщі – Бунцлау – № 273, в Угорщині – в Шапроні – № 301, в Чехословаччині – в Монацкі – № 283, Влашепі – № 290, інших населених пунктах. Тут репатріанти поіменно реєструвались, проходили обов'язкову для всіх фільтрацію.

2.6. Особливості репатріації

2.6.1. Фільтраційний процес

Сама ж перевірка на предмет лояльності репатріантів до батьківщини, їхньої політичної благонадійності (фільтрація), відповідно до службових інструкцій, мала тривати до п'ятнадцяти днів. Одним із головних її елементів було заповнення спеці-

альної анкети. Репатріанту пропонувалось щиросердно відповісти на низку запитань, у тому числі на такі: «Де проживали, чим займались у період тимчасової німецької окупації?», «Як і за яких обставин потрапили на територію Німеччини?», «Де ви проживали в Німеччині і чим займались?», «Чи утримувались у спецтаборах противника і що там робили (вказати назву табору і адресу)?», «Чи проходили службу в німецькій армії, загонах, військових частинах, госпіталях, будівельних та інших батальйонах, що створювалися противником?», «Чи служили в німецьких установах, на підприємствах, організаціях? В яких? В якій якості?», «Скільки разів ви арештовувались і допитувались, перебуваючи на території Німеччини?», «Кого ви знаєте із зрадників Батьківщини?» [603, С. 438].

Досить репатріанту було відповісти, що арештовувався чи допитувався гітлерівцями в Німеччині, як дізнання влаштовували уже працівники радянських фільтраційних органів. Їхній інтерес, насамперед, зводився до вияснення чи, бува, оstarбайтер, перебуваючи в ув'язненні, не завербовувався гестапівцями? Якщо так, то яке завдання виконував? Якої шкоди завдав?..

Така особа надовго потрапляла у поле зору радянських спецорганів. Так у фільтраційній справі Н. Ніколашеної із с. Вівсяників Самгородоцького району (Вінниччина) читаємо: «Перевірена. Будучи в Німеччині, тричі арештовувалась поліцією за втрату знака «Ост». Вимагає опрацювання як «посібник». Довести облікову справу. 19.07.45 направлена в с. Вівсяники. 15.11.46 особову справу направлено в Самгородоцьке МПС для подальшого опрацювання» [102].

Відповіді на питання «Як і за яких обставин потрапили на територію Німеччини?» та «Кого ви знаєте із зрадників Батьківщини?» слугували своєрідним джерелом для складання списків лояльно налаштованих до нацистського режиму осіб. У першому випадку виявлялись імена старост та поліцаїв, котрі відправляли у нацистське рабство своїх співвітчизників; відповіді на друге запитання дозволяли виявити ще більше коло посіпак ворога – від тих, кого репатріант знав удома, до відомих йому за час перебування в Німеччині. Зрозуміло, ті репатріанти, котрі опинилися в цьому списку, підлягали особливо ретельній перевірці.

Як зазначає у спогадах більшість колишніх репатріантів, фільтрація в основному проходила без застосування грубої сили, цілеспрямованого знущання, катувань, хоч траплялись й такі випадки. Так, А. Сивопляс із с. Турбова Турбівського району Вінницької області згадує, що в таборі, де особисто проходила фільтрацію, окремих жінок били і навіть (за те, що «шлялися з німцями») катували... [439, С. 470].

П. Шевчик з Камінь-Каширського району Волинської області згадує як радянські солдати катували його, не поступаючись гестапівцям: «...Під конвоєм привели у відділ міністерства безпеки. Вишукані тортури, яких зазнав тут, важко було порівняти зі звірствами німецького офіцера. Кілька днів його нещадно катували, примушували зізнатися, що він бандерівський зв'язківець. Не раз, дивлячись на залитий кров'ю документ з Буглінської шахти, він згадував мудрі поради випадкових зустрічних про те, що безпечніше не повертатися до Радянського Союзу. Катування припинилися лише тоді, коли дали запит у Камінь-Каширський військкомат, а звідти у Ворокомле і отримали відповідь, що дійсно у 1942 році Петро Шевчик був вивезений на примусові роботи до Німеччини» [465].

Окремі репатріанти розповідали, що їх кілька разів підряд (як правило, посеред ночі) викликали слідчі, ставлячи одні й ті ж питання. При цьому вели себе грубо, високомірно [242, С. 51]. Особлива прискіпливість проявлялась до співвітчизників, які були звільнені військами союзників.

Велике значення надавалось також тому, коли і за яких обставин радянська людина опинилася на території країн, що воювали з СРСР, або окупованої Німеччиною країни. При цьому членам фільтраційної комісії належало з'ясувати в якій якості репатріант потрапляв за кордон – як військовополонений, мобілізований чи виїхав добровільно.

Непростою виявилась фільтрація саме для таких «добровольців» та військовополонених. Так, за словами М. Мельник із с. Северинівки Тростянецького району Вінницької області, «в радянську зону [окупації Німеччини репатріанти-остарбайтери] в'їхали разом із військовополоненими. Тут нас розділили... Більше ми цих наших полонених не бачили... Їх відправляли в концтабори...» [300].

Сама процедура фільтрації була неприємною для репатріантів, припинувала морально і фізично, призаставляла збагнути свою «другосортність», нікчемність перед величчю системи, що тріумфально розгромила німецький нацизм, відчуті, бодай малу, особисту провину перед батьківщиною, хоча б за те, що у важку годину випробувань не допомагали їй, а працювали на ворога. Душевний дискомфорт посилювала тривалість перевірки – у визначений півмісячний термін комісії не вкладалися і репатріантам доводилося очікувати вирішення власної долі незрідка тижнями, а то й місяцями, що дуже гнітило, призводило до душевних страждань.

Пізніше інколи траплялося, що працівники репатріаційних місій за кордоном ставили однією з умов швидкого повернення додому, а що найголовніше – з можливістю уникнути тривалої перевірки, обіцянку відпрацювати певний часовий термін у якійсь конкретній галузі, наприклад, у шахті чи на підприємстві хімічної промисловості [651, С. 392]. Як ілюстрацію наведемо текст наступної телеграми: «Повідомляємо, що 20 серпня 1947 року ешеленом № 50370 відправлено до Ковеля 687 сімей українців, слідуванням у області довоєнного проживання і 42 білоруси, які виявили бажання працювати шахтарями в Донбасі. Прошу організувати особисту зустріч їх у Ковелі і до мінімуму скоротити процедуру перевірки» [10, арк. 159].

Однак абсолютній більшості репатріантів доводилось запасатись неабияким терпінням й довго чекати, причому в умовах надзвичайної скупченості, невлаштованості, антисанітарії. «...Сьогодні – уже 1 листопада, а я все ще у Володимир-Волинську. Ти не можеш собі уявити, скільки тут уже людей, землянок не вистачає, двору не вистачає, люди знаходяться за дротом і по всьому полю. У нас в землянці біля двохсот чоловік. Вдень і вночі двері не закриваються, і не дивлячись на це, повітря завжди важке. Світла немає. По воду доводиться йти більше кілометра. Що б ти не поклав, усе вкрадуть. Білизну попрати ніде, вимитись ніде, взагалі табір не пристосований для утримання людей, абсолютно ніяких життєвих зручностей немає. Отримуємо продукти сухим пайком, а зварити ніде... Навіть туалету немає...» [26, арк. 257] (Із листа О. Крюкової).

До речі, згаданий лист як не бажаний для адресата виокремлено серед інших кореспонденцій під час перлюстрації військовою цензурою НКДБ УРСР [584, С. 169].

Про численні проблеми перевірко-фільтраційних та приймально-розподільчих пунктів Волинської області, пов'язані з матеріально-побутовою невлаштованістю приміщень, браком найнеобхіднішого приладдя, продовольства, палива, одягу і взуття, ліків і медичного обладнання, йдеться в численних архівних документах. Так, начальник Любомльського пункту підполковник держбезпеки Макаров у доповідній записці на адресу уряду Української РСР 10 жовтня 1944 р. скаржився не лише на матеріально-побутову скруту, а й на повну байдужість районної влади у справі облаштування приміщень ПФП, його забезпечення найнеобхіднішим – будівельними матеріалами, меблями, паливом, транспортом, харчуванням, одягом і взуттям для репатріантів: «Районні органи нам не допомогли навіть у тому, щоб звільнити займану прикордонним загоном половину нашого будинку... Наразі прикордонний загін, звільняючи приміщення, приводить їх до напівзруйнованого стану, знімають віконні рами та двері, виймають і вивозять із собою обладнання печей. У результаті – знову доведеться займатися капремонтom цих приміщень» [4, арк. 26 зв].

Голова Волинського облвиконкому Решетняк та зав. відділом Євсеєнко, звітуючи у Київ про роботу відділу репатріації за 1945 рік, констатували: «По місту Володимир-Волинську приймально-збірний пункт має 23 землянки вмістимістю 2,5 – 3 тис. чол., побудований харчоблок, але через відсутність котлів не працює» [118, арк. 114].

Про зловживання службових осіб йдеться в іншому документі – «Наказі по відділу репатріації при Волинській обласній Раді депутатів трудящих від 8.IX.1945 р.»: «Під час перебування в командировці Зам. Зав. відділу Репатріації при Облвиконкомі тов. Прадідом встановлено, що Зав. обласним ПРП тов. Брускін не зрозумів завдання обласного ПРП по прийому і влаштуванню репатрійованих громадян з німецької неволі. Громадяни, які прибули на пункт, використовуються в особистих інтересах тов. Брускіним. Мобілізував трьох громадян прати білизну в себе на квартирі. Такі вчинки з боку тов. Брускіна нічого спільного не мають з існуючими завданнями обласного приймально-розподільного пункту по прийманню репатрійованих радянських громадян...» [115, арк. 2 - 3].

В одній із телефонограм Волинського обкому КП(б)У повідомлялося, що начальник Володимир-Волинського ЗПП НКО «поводить себе грубо із репатріантами, вигонить їх геть, погрожує застрелити чи заколотити штиком. Одну із репатріанток працівники пункту завели в темне місце, зняли з неї годинник і забрали всі речі. Винний у цьому лейтенант не був покараний і зник у невідомому напрямку. Репатріанти скаржаться, що обслуговуючий персонал поводить себе з ними в дорозі грубо. Шофери і начальники колон змушують дівчат вступати з ними в сексуальні стосунки, купувати горілку, відбирають особисті речі» [26, арк. 91] .

Ще однією нагальною проблемою став брак чисельності кадрів. Уже через місяць після створення Володимир-Волинський приймально-розподільчий пункт прийняв 22000 осіб, а його штат був укомплектований лише на 30 %. Відповідно на пункті спостерігалися величезні черги під час реєстрації, люди отримували продукти на третій чи четвертий день після прибуття, оскільки до реєстрації продуктів не видавали [26, арк. 91].

Численні негаразди мали місце й на інших приймально-розподільчих та приймально-фільтраційних пунктах. Так, заступник Голови РНК І. Сенін доповідав секретарю ЦК КП(б)У Д. Коротченку: «Особливо незадовільний стан прийому репатріантів в осінньо-зимовий період на прикордонних ПРП у Рава-Руській, Ковелі, Львові й Володимир-Волинському, де відсутні житлові приміщення й бараки для розташування репатріантів. Львівський військовий округ, Волинська й Львівська облради зі значним запізненням розпочали будівництво бараків і землянок. Великі надходження репатріантів на зазначені пункти у вересні й жовтні, настання несприятливих погодних умов і значне похолодання, а також нестача залізничного транспорту створює винятково складне становище для репатріантів, які прибувають на зазначені пункти» [26, арк. 154].

Враховуючи стрімке зростання кількості осіб, які поверталися у рідні краї, НКВС – КДБ СРСР у лютому 1945 року своєю директивою дозволили спрощену 5-денну перевірку стосовно жінок із дітьми та літніх людей. Пізніше, 22 травня 1945 р. (тобто за день до початку масової репатріації із зон союзників), зважаючи на грандіозні обсяги роботи, яку належало виконати, Державний Комітет Оборони СРСР скоротив

термін перевірки і для всіх інших категорій громадян, обмеживши її 10 днями, – з тим розрахунком, що кожного, хто повернувся з-за кордону, органи НКВС додатково перевіряють за місцем проживання чи у своїх спецтаборах.

Оскільки фронтові та армійські збірно-приймальні пункти не справлялись із наростаючим потоком репатріантів, на повну потужність задіявались і перевірко-фільтраційні табори, розташовані в районі радянського державного кордону. Через брак необхідної кількості транспорту, 16 червня 1945 року Державний Комітет Оборони змінив схему відправлення репатріантів на батьківщину з фронтових таборів – відтепер до місця фільтрації, тобто до одного з 35 прикордонних таборів, репатріанти діставались пішки. Щоправда, це не стосувалося хворих, стариків, жінок з дітьми до 15-и років та дітей-сиріт такого ж віку – в одне із цих міст чи безпосередньо в область мешкання вони доставлялись залізницею [607, С. 293].

Інших «чекав багатоденний піший марш за принципом «табір-колона»... Інструкцією були передбачені добовий темп руху – 15 км, перепочинок на 3 – 4 години і відпочинок через кожні 3 дні маршу, транспорт для продовольства та особистих речей (по 50 кг на душу), тих, хто захворів чи відстав на марші. Для супроводження колони в 1000 – 1500 чол. виділявся офіцер, фельдшер, один-два політпрацівники і група бійців...» [607, С. 293].

Дехто з репатріантів твердить, що за день доводилось долати не п'ятнадцять, а п'ятдесят кілометрів. «...По 50 км в день йшли... Йшли через Польщу, через Краків пройшли і добрались. Під Новоград-Волинським ми стояли цілий місяць, сиділи в карантині. А це вже був серпень місяць. Дощі йдуть... Зробили курені, а... дощ, вони протікають...» [242, С. 185] (Зі спогадів репатріантки Ю. Швайченко). «...Пішки ми йшли 2 тижні від ранку до вечора, напівголодні, ночували в полі, в лісі, де нічка застане, ноги в усіх попухли...» [242, С. 187] (Зі спогадів А. Бернацької, с. Хомівка Житомирської області).

Як і на початку 1945 року, в усіх фільтраційних пунктах репатріантів ділили на згадувані сім категорій (відтепер дія ухвалених 18 січня 1945 р. двох спільних директив начальника тилу Червоної армії Т. Хрульова та Уповноваженого РНК СРСР

у справах репатріації П. Голикова поширювалася й на репатріантів, прибулих із зон окупації союзників).

Разом із перевіркою на політичну благонадійність під час фільтрації вирішувалось також питання: як використати репатріантів із максимальною користю для Батьківщини?

Колишні остарбайтери призовного віку (як і їх ровесники-військовополонені після ухвалення Президією Верховної Ради СРСР Указу від 7 липня 1945 року «Про амністію у зв'язку з перемогою над гітлерівською Німеччиною») зараховувались у діючі запасні частини армії, стаючи таким чином військовослужбовцями. Звідси багато хто потрапляв на передову, насамперед колишні остарбайтери, визволені під час війни Червоною армією, а також репатріанти з окупаційних зон союзників, котрі брали участь у розгромі милітаристської Японії.

Всього за період з жовтня 1944 до березня 1946 року в ряди Червоної армії було направлено 1055925 репатріантів, із них 268794 чол. – у 1944 році, 779406 чол. – в 1945 і 7725 чол. – у 1946 році [607, С. 298]. Причому серед них було чимало жінок, в т. ч. подолянок та волинянок. Так, М. Симчук із с. Червоного Ситковецького району залишена в Німеччині для роботи у військовій комендатурі [83], Н. Волос із с. Носківців [84] та Н. Єременко із с. Ометинців того ж Ситковецького району [85] працювали санітарками у військових госпіталях, К. Носур із с. Гулі Барського району – пекарем при військовій частині № 29655 [96], на різних роботах в підсобних господарствах військових частин трудилися Н. Степко із с. Мар'янівки Уланівського району [86], Г. Лискіна із с. Гути-Літинської Літинського району [87], С. Муравська із с. Болюхівки Іллінецького району [93], Г. Братийчук із с. Верба Вербського району Рівненської області [170, арк. 158 зв] та ін.

Багатьох недавніх остарбайтерів тимчасово залишали в Німеччині для робіт, зв'язаних з демонтажем та транспортуванням трофейного чи репараційного обладнання. Загалом до кінця листопада 1945 р. на промислових і сільськогосподарських об'єктах Німеччини та Австрії було зайнято репараційними операціями понад 300 тис. радянських громадян-репатріантів [607, С. 319].

«Займалася наша бригада, якщо правильно висловитись, репарацією. Це – демонтаж і вивезення обладнання з вцілілих заводів і фабрик у рахунок плати за заподіяні збитки в нас. Коротше кажучи, займались самим справжнім грабунком, як і німці у нас...» [258, С. 24] (Зі спогадів І. Осаулка, с. Вікентіївка Липовецького району Вінницької області).

Нерідко ці роботи виявлялись досить небезпечними для здоров'я і, навіть, життя репатріантів. «Так, чотиритисячний загін колишніх остарбайтерів використовувався на демонтажі шкідливих хімічних виробництв на заводі «ІГ Фарбеніндустрі» в Освенцімі (а пізніше на демонтажі й інших хімічних виробництв) без будь-якого захисту від... отруйних речовин, без профілактичного харчування та ліків» [607, С. 319].

Трудомісткість робіт, крім того, вимагала багато робочого часу. А тому робітникам, зайнятих на них, доводилося до року, а то й більше, перебувати в Німеччині, хоч кожен із них мріяв якнайшвидше повернутись додому.

Масово використовувалася ще одна форма трудового залучення тих, хто повертався у рідні місця. Не дивлячись на те, що у відповідності з постановою Раднаркому СРСР від 6 січня 1945 року «Про організацію прийому і влаштування радянських громадян, що репатріюються, звільнених Червоною Армією і військами союзних держав» основна маса репатріантів, непридатних для військової служби, а також осіб непризовного віку та жінок повинна була направлятися у місця їхнього постійного проживання, Генштаб Червоної армії дав вказівку начальникам збірно-пересильних пунктів формувати трудові батальйони з осіб 1916 – 1926 років народження чисельністю по 1000 чол.

Формування таких батальйонів почалося ще в кінці війни. Використовувались вони на різноманітних інженерних роботах як на передовій, так і в тилу наступаючої Червоної армії.

Однак і в післявоєнний час робота з їх створення велася не менш інтенсивно. Називалася вона «мобілізацією в трудові батальйони». Зміни сталися лише у місцевих користанні цих формувань. Як правило, в спецешелонах під охороною військ НКВС їх направляли у найважливіші промислові райони СРСР, де від кожного «мобілізованого» вимагалась ударна праця.

У складі таких батальйонів було чимало подолян. Так, колишньому мешканцеві с. Катюржинців Теофіпольського району Кам'янець-Подільської області І. Ільчуку довелося працювати на одному з ремонтних заводів Сталінграда [189], Б. Яворському з с. Моховатої Самгородського району Вінницької області – на металургійному заводі м. Златоуста Челябінської області [105], М. Мусійцю із Козятина – на цегельному заводі м. Копейська тієї ж області [89], В. Антонюку із с. Скарженівки Теплицького району Вінницької області – на руднику ім. С. Кірова у Мурманській області [97], його землякам О. Кучеренку із с. Леухів Дашівського району – в Підмосков'ї [439, С. 474], С. Надибському з с. Окладного Барського району – на заводі металургійного обладнання в м. Дніпропетровську [103], А. Омельчуку із Козятина – на заводі в м. Серові Свердловської області [108], І. Мовчану із с. Івчі Літинського району – на Уралі на одному з підприємств тресту «Магнітобуд» [95], П. Янівцю з с. Павлівки Погребищенського району – на 9-у нафтопромислі м. Баку [104], В. Міхеєву із с. Сутисок Тиврівського району – на руднику «Кок-Янгах» у Киргизії [99], І. Огороднику із с. Завадівки Теплицького району – на одному з підприємств тресту «Чіатурімарганець» у Грузії [94], а С. Олійнику із с. Чернявки Плисківського району, А. Наумцю із с. Рогізної Немирівського району, П. Мельникову із с. Наріївки Гайсинського району – в Іркутській області на спорудженні Байкало-Амурської магістралі [439, С. 474]...

Далеко від рідних домівок довелося працювати й багатьом волинянам. «Звільнили всіх наші війська, і всі поїхали додому. Тата мого на кордоні з Україною не відпустили з мамою і зі мною, а відправили до Харкова на Харківський тракторний завод» [254, С. 376]. (Зі спогадів З. Синицької, с. Лучин Попільнянського району Житомирської області).

Далеко за межами рідної України опинились уродженці с. Буща Вербського району Рівненської області: В. Галій, М. Матвійчук, П. Ящук – у Молотовській області, О. Приходько – Куйбишевській, Ф. Павлюк – у м. Краматорську, А. Ящук – м. Вологді [175, арк. 10; 12]. Уродженця с. Королівка Устилузького району Волинської області І. Лигерка привезли в Астраханську область [142], його земляка із с. Білашів Ковельського району П. Левчука – в м. Кізелі Молотовської області [138]...

Та найчастіше людей направляли у Донбас, де вони брали участь у відбудові та експлуатації шахт. Саме туди, а не у рідні батьківські домівки, потрапили після війни П. Олійник із с. Лісової Лисіївки Турбівського району, І. Нестерук із с. Антонівки Теплицького району, О. Негалюк із с. Кунки Гайсинського району, П. Найчук із с. Качанівки Хмільницького району, М. Немировська із с. Червоної Греблі Чечельницького району [439, С. 474], І. Лемещук із с. Палимичі Володимир-Волинського району [141], М. Левчук із Локачівського району Волинської області [136], А. Галій, О. Грицишин із с. Буша Вербського району Ровенської області [175, арк. 10; 12], тисячі інших уродженців Подільського та Волинського краю.

Трудові батальйони передавались у відання відповідних міністерств, наприклад, вугільної промисловості, і закріплювались за ними. Навіть «з досягненням демобілізаційного віку з робочих батальйонів, як правило, нікого не звільняли і не відправляли додому, а закріплювали за підприємствами та будовами, де на той час працював робітник. Залишити підприємство мали право лише інваліди, і то тільки у випадку, якщо вони переїжджали до постійного місця проживання, та люди, котрі досягли зрілого віку і були найстарішими у батальйонах» [607, С. 300]. Лише 30 вересня 1946 р. Рада Міністрів СРСР своєю постановою поширила на них норми діючого законодавства про працю, а також права і привілеї, якими користувалися робітники та службовці тих же підприємств та будов. 12 червня 1947 р. вона ж розпорядженням № 7240 т зобов'язала міністерства і відомства, а також керівників підприємств республіканської і місцевої промисловості звільнити від роботи в 1947 році для від'їзду в місця постійного мешкання репатрійованих громадян усіх національностей за винятком німців і осіб, які служили в німецькій армії, легіонерів, «власівців» і поліцаїв [125, арк. 23].

Через трудові батальйони пройшли десятки тисяч репатріантів. Так, станом на 1 січня 1946 року в них служило 608095 чол., із них 344448 колишніх військовополонених і 263647 – колишніх цивільних осіб [607, С. 299].

Беззастережним було трудове використання тих, хто в результаті фільтрації визначався у так званий спецконтингент. Російський дослідник В. Земсков дає таку класифікацію депортованих осіб: менша частина з них ставала висланцями (тобто

відправленими у вислання на певний термін), більшість – спецпоселенцями (виселені з місць свого проживання практично навечно), цю групу також називали адміністративно висланими [502, С. 3]. До спецконтингенту зараховували військово-полонених-офіцерів, колишніх військовослужбовців та цивільних осіб, які служили в стройових німецьких спецформуваннях, власівців, поліцаїв та «інших підозрілих». До числа «інших підозрілих» нерідко потрапляли й колишні остарбайтери, які після катувань у застінках гестапо поповнювали ряди власівців або ж давали згоду на співробітництво з ворогом. Таких нестійких остарбайтерів, як і інших зарахованих у спецконтингент, направляли не лише на примусові роботи, а також на спецпоселення «на 6-річний термін».

«Перед відправленням їм оголошувалось приблизно таке. Як зрадники Батьківщини згідно статті 193.22 Кримінального кодексу СРСР всі вони заслуговують одного і тільки одного покарання – розстрілу з конфіскацією майна. Однак у зв'язку з перемогою над ворогом Вітчизна-мати проявляє до них велику милосердність і, звільнивши від понесення вказаної кримінальної відповідальності, обмежується їх переведенням на спецпоселення строком на 6 років» [607, С. 302].

Місця для спецпоселення визначались, як правило далекі, глухі та необжиті, але де в необмеженій кількості потрібна була людська праця. Так, остарбайтер М. Матічук із с. Криштопівки Дашівського району Вінницької області відбував покарання в Амурській області. За службу в німецькому трудовому батальйоні був висланий на спецпоселення в Сибір колишній примусовий «східний робітник» І. Мізюк із с. Вахнівки Липовецького району [439, С. 475 - 476]. П. Матвійчук із с. Сапогів Ківерцівського району Волинської області разом із дружиною та дочкою відбував покарання у Кіровській області [132, арк. 115], Є. Грищук із с. Коршово (Ровенська область) – у Медвежогірському спецтаборі НКВС СРСР [176].

У кого провина була менш суттєвою, міг відбувати покарання й значно ближче. Наприклад, колишній остарбайтер М. Яворський із с. Хмелівки Погребищенського району за те, що його батьки виявилися куркулями, спершу 5 років примусово працював у Московській області, лише потім – у Челябінській [106].

Обов'язковому поселенню у спеціально визначених місцях підлягали й репатріанти-фольксдойче. Причому труднощі у них виникали ще у пересильних фільтраційних пунктах: «На Володимир-Волинському ПФП у жовтні 1945 р. був відсутній транспорт для відправки контингенту перевірених репатріантів (понад 3 тис. осіб) за місцем проживання та на поселення в Новосибірську область» [6, арк. 29]. Серед них було 1700 спецпоселенців-«фольксдойче». Причому переважну більшість становили діти. Ці люди вже понад три місяці проживали на території ПФП, який не мав необхідних для зимового періоду будівель, палива тощо [584, арк. 169 - 170].

Як правило, репатріантів-фольксдойче засилали достатньо далеко. Так, колишня ямпільська колгоспниця Є. Шмідт (Вінничина) за рішенням фільтраційної комісії стала мешканкою Барнаула Алтайського краю [110], уродженка с. Пагурців Уланівського району Г. Міллер – ст. Калдимда того ж Алтайського краю [439, С. 476], уродженка м. Луцька Ц. Лейман (із трьома синами) – м. Караганди Казахської РСР [138], Л. Лемке з с. Станіславка Луцького району – Койткерівського району Комі АРСР [139]...

Кількість спецпереселенців загалом була чималою. Однак не відповідають істині і є досить завищеними цифрові дані, котрими оперує англійський дослідник М. Толстой. Він стверджує, що з усіх радянських репатріантів, які опинилися в СРСР, 20 % були розстріляні або ж покарані 20 роками таборів, 15 % – засуджені на 5 – 10 років таборів, 10 % – вислані в райони Сибіру терміном не менше 5 років, 15 % – направлені на примусові роботи у найважливіші промислові центри країни [661, С. 469].

Ті ж, хто, пройшовши фільтрацію, не були призвані на службу в армію, не залишались тимчасово в Німеччині для виконання репараційних робіт, не залучались у трудові батальйони, не спроваджувались у спецконтингент, визначалися для відправлення додому. Вони становили основну масу репатріантів, їхня праця мала використовуватись за місцем проживання.

У фільтраційних справах, заведених на таких осіб, робились примітки: «За час проходження перевірки компрометуючі матеріали відсутні. Фільтраційну справу здати в 1-й спецвідділ», «Перевіркою компроматів не виявлено», «Дозволити проживання по місцю народження», «Направити по місцю проживання», «Взята на об-

лік у зв'язку із поверненням в СРСР через польсько-радянський кордон», «Відправити на батьківщину», «Передати фільтраційну справу в РВ МДБ для подальшого агентурного опрацювання» тощо.

Таким особам видавалось тимчасове посвідчення, в якому вказувалося прізвище, ім'я та по-батькові, рік і місце народження, час перебування у фронтовому чи армійському таборі, збірно-пересильному пункті, перевірчо-фільтраційному пункті, прикордонному фільтраційному таборі чи іншому подібного роду місці, а також обране репатріантом місце проживання. У цьому ж документі було дві примітки: «Видом на мешкання служити не може» і «Посвідчення по приїзду до місця мешкання необхідно здати в місцевий орган НКВС для отримання виду на помешкання». Більше ніяких особистих документів репатріантам на руки не видавалось. Усі документи, що підтверджували перебування людей на каторзі, в концтаборах і тюрмах нацистської Німеччини, забирались у них під час фільтрації.

Таким чином, перевірка політичної благонадійності репатріантів (фільтрація) була принизливою, досить важкою у морально-психологічному плані процедурою і мала доленосне значення для кожного, хто повертався на батьківщину. Одночасно під час неї вирішувалося питання про використання кожного репатріанта з максимальною користю для Радянської держави.

2.6.2. Діти як особлива категорія репатріантів

У складі основної маси репатріантів, визначених для відправлення додому, було чимало неповнолітніх дітей. Одні прибули в Німеччину разом з батьками, забрані ми на нацистську каторгу, інші з'явилися на світ у Німеччині.

«Я народився 14 січня 1937 р. в с. Кам'яна Гірка Лугинського району Житомирської області... У вересні 1943 р. мене шестирічною дитиною з родиною вигнано в Німеччину...» [254, С. 172]. (Зі спогадів Ф. Висоцького).

«В 1943 р. ми жили в с. Хомівка Житомирської області, село спалили, і нас забрали в Німеччину. Маму і нас, 4-х дітей. Я була найстарша, мені було 12 років...» [255, С. 187]. (Зі спогадів А. Бернацької (Туровської)).

«...Забрали мою маму до Германії 22 червня 1942 р. із с. Лучин Попільнянського району Житомирської області... Там одружилася з моїм татом... Я народилася також там в 1943 р., 16 листопада. Там же народилися і мої односельці Мисник-Тарасова Ніна Павлівна і Савченко Анатолій Васильович. Хазяїн дозволив нашим мамам забрати своїх немовлят із родильного будинку, тоді як інші хазяї не дозволяли, і дітей, народжених в неволі, викидали в яму...» [254, С. 375 - 376]. (Зі спогадів З. Синицької (Шатохіної)).

Тому не стало рідкістю повернення на батьківщину цілих сімей. Так, І. Ярмолук їхав у рідне село Тихомель Білогірського району Кам'янець-Подільської області разом із дружиною Марією, синами Леонідом – 1937 року народження, дочкою Клавою – того ж року народження; Р. Мироновська – у с. Майдан-Бобрик Хмельницького району Вінницької області – з сином Казимиром – 1934 року народження, дочками Вірою – 1932 року народження, Галиною – 1937 року народження, Фонею – 1941 року народження, Марією – 1944 року народження...

З дорогим поповненням (народженими в Німеччині малюками) повертались до рідних осель матері-подолянки: К. Соляченко – в с. Тирлівку Джулинського району з дочкою Лідою; з синами: в с. Закриниччя Плисківського району – Є. Загребельна, с. Війтівці Липовецького району – І. Мороз, м. Тульчин – К. Тимошенко та ін. [439, С. 478].

Дехто повертався з чужими малюками. «Ми переїхали в Польщу в місто Судова Вишня. Тут ми пройшли перевірку радянськими органами, після чого хто чим міг, тим добирався додому. Я приїхала товарняком до ст. Чоповичи. А ще привезла з собою дитину 2,5 років. Її мама була забрана в концтабір, а тата, минувши Дрезден, забрали в армію наші війська. Нас із села їхало 5 дівчат. Нас попросив її тато, щоб ми на Україні здали в дитячий будинок. Дівчинка прожила у нас дома до 21 вересня 1945 року. Мама її залишилася в живих і приїхала до мене по свою дочку. Я всім дала адресу, куди беру дитину. Мама Надя з дочкою Валею поїхала до чоловіка і його батьків у Ленінград...» [278, С. 131]. (Зі спогадів Г. Гриценко, с. Мелені Чоповицького району Житомирської області).

Особливу категорію репатріантів становили діти-сироти. Інструкція санітарного відділу Управління Уповноваженого РНК СРСР про порядок їх репатріації, а також дітей, які тимчасово втратили батьків, надійшла на пункти зосередження радянських громадян у середині лютого 1945 року. В документі наголошувалося, що з метою забезпечення на збірних пунктах та в дорозі належних матеріально-побутових і санітарно-гігієнічних умов, а також організованого їх розселення у дитячих закладах СРСР, слід здійснити ряд обов'язкових заходів. Серед них – ретельне виявлення та облік дітей, групування за віком: до 4 років і від 4 до 14 років, а також по областях, звідки вони були вивезені до Німеччини, забезпечення одягом, білизною і взуттям у залежності від пори року, розміщення на збірних пунктах окремо від дорослих групами по 20 – 25 чол. та забезпечення таких груп обслуговуючим персоналом і необхідними предметами, належне медичне та санітарне обслуговування. Документ зобов'язував також «забезпечити на збірних пунктах і в дорозі триразову видачу гарячої їжі та чаю. Для приготування їжі виділяти окрему кухню... До вибору асортименту продуктів та меню підходити диференційовано, з урахуванням дитячого віку... Приготування і видачу їжі дітям проводити під контролем медичного персоналу... Транспортування дітей-сиріт залізничним та водним транспортом здійснювати у спеціально виділених для них вагонах, каютах з обладнаними для відпочинку та сну місцями».

В інструкції наголошувалось, що «розподілення прибуваючих із збірних пунктів дітей-сиріт по дитячих закладах здійснюється органами Наркомату охорони здоров'я – дітей до чотирьох років і органами Наркомату освіти – з 4 до 14 років...» [439, С. 479].

Нерідко таких дітей всиновлювали по місцю їх прибуття на батьківщину чи прямо на пероні вокзалу (для прикладу скористаємось спогадами Г. Стрижакової):

«Війна позбавила мене всього: батьків, батьківської хати, Вітчизни, дитинства, віку, замінивши все табірним номером 69929. Номер був виколотий на лівій руці в концтаборі Освенцім-Бжезинка... Сама я багато чого не пам'ятаю про перебування в таборі, оскільки на момент визволення мені було 3,5 роки. Прибула я в концтабір, як зафіксовано на трофейній кіноплівці, на руках жінки, котра виходила з вагона. Чи

була ця жінка моєю матір'ю чи такою ж мученицею фашистського пекла, встановити, на жаль, не вдалося. По частково збережених транспортних списках, у яких вказується лише номер в'язня.., була встановлена дата мого прибуття у концтабір – 4 грудня 1943 року.

У таборі від в'язнів-дітей вимагали, в першу чергу, кров, брали її педантично і буденно, «відпрацьований матеріал» безжалісно знищувався. І те, що кров була не «арійською», мало хвилювало винахідників найдикішої расистської теорії...

У дитинстві я свято вірила, що цукор – чорний і спочатку гіркий (від крихт махорки), бо ж саме таким я побачила його на простягнутій долоні солдата 27 січня 1945 року, в день звільнення табору. Багато з дітей не дожили до цього дня...

Поїзд з маленькими в'язнями Освенціма прийшов у Київ навесні 1945 року. Мене винесли на перон. Вимучений, знекровлений скелетик, весь у гнійних ранах – ось такою побачила мене мама. Йдучи на вокзал, Онисія Петрівна, красива, кароока молода жінка із вінком із чорних кіс навколо голови, вирішила взяти дівчинку, найбільше схожу на неї. А побачила мене з сумною русавою голівкою і вирішила – вона. Медсестра, котра супроводжувала дітей із табору, сказала, що у дівчинки шість разів брали кров, і звать її Аня, так називають її діти, і більше про неї нічого не відомо. Вік пізніше встановила судово-медична комісія.

Мене вдочерила українська сім'я – мама Люся – Онисія Петрівна Зазимко і батько – Михайло Андрійович Коваль. Я уже не пам'ятаю, як у лікарняну палату, куди мене помістили на лікування, приходили мама і бабуся. Із сльозами на очах пригадувала мама, як я зустрічала їх з недитячою серйозністю, поглядом багатострадалної маленької бабусі, а від людей у білих халатах – ціпеніла, немов зацьковане звірятко, тряслась від страху, але при цьому мовчала, тому що засвоїла – кричати не можна. Одного разу бабуся принесла мені кошения. Побачивши маленький пухнастий клубочок, я вперше спробувала усміхнутися. Добре пам'ятаю, як, огорнувши теплою хустиною, мама несла мене додому. Бережно притискала до себе, і щоки її були мокрими чи то від дощу-снігу, чи то від сліз.

Все своє життя мої батьки, люди із щедрим серцем, турботливими і ласкавими руками і добрими помислами, присвятили поверненню до життя маленької в'язні, в

якій ледь тепліло життя. Люди творять зло інколи не із злості, а по недорозумінню. «Нерідна», – шепотіли деякі при нагоді, в основному в спину. Я старалась не слухати таких розмов, та й як можна в це повірити, що «не рідна кров», коли стільки крові перелито із маминих вен...

Фашизм хотів знищити мене в концтаборі, а я живу. Хотів осиротити, а я з 1945 року прожила в такій дружній, чудовій сім'ї, що, дай Бог, усім дітям землі мати таку» [254, С. 396 - 399].

Нерідко такі сироти не знали ні імені батька та матері, ні дати та місця народження, як у даному випадку. Тому не виключено, що фізіологічними батьками Ганни (Галини) (після удочеріння – Михайлівни, після заміжжя – Стрижакової) були подоляни чи волиняни, а місцем народження – один із населених пунктів Волині чи Поділля.

Основна маса репатрійованих дітей-сиріт спрямовувалась у дитячі будинки Криму (Алушти, Сімферополя), Києва, інших міст, зокрема Поділля і Волині: у Вінницький та Могилів-Подільський дитячі будинки, в Кам'янець-Подільський дитячий будинок ім. Крупської, Корчунецький спецбудинок ім. Леніна Ружичнянського району, Приворотненський дитячий будинок Кам'янець-Подільського району, Шепетівський дитячий притулок [439, С. 480], Луцький спецдитбудинок, Крупо-Границький, Борятинський, Киверецький, Гущанський, Вовнянський, Любомльський, Камінь-Каширський, Ромачівський, Володимир-Волинський дитячі будинки [124, арк. 1] та інші подібні заклади.

Про кількість прибулих дітей-сиріт, їх направлення в дитячі будинки обласні відділи з питань репатріації систематично інформували керівника відділу у справах репатріації при Раді Міністрів УРСР М. Зозуленка: «Дітей-сиріт прибуло в нашу [Волинську область] 55 чол., всі вони оприділені в Рожинський дитбудинок...» [118, арк. 115], «Дітей-сиріт прибуло в нашу [Волинську] область 74 чол., всі вони оприділені в дитячі будинки і патронати, забезпечені взуттям та одягом...» [118, арк. 71].

Діти, насамперед, сироти, були найбільш незахищеною категорією репатріантів. Випробування, які випали на їхню долю, – один з найжахливіших злочинів людиноненависницького нацистського режиму.

2.6.3. Медична перевірка

Перебуваючи в збірно-пересильних та інших таборах, репатріанти проходили ще одну обов'язкову перевірку – медичну, яка включала в себе медичний огляд та санітарно-профілактичні заходи стосовно кожного, хто повертався на територію СРСР.

По-перше, серед них дійсно було дуже багато хворих. Виснажені каторжною працею та хронічним голодом, вони виявилися беззахисними перед численними недугами, особливо інфекційними – туберкульозом, грипом, ангіною, черевним тифом, коростою та ін. Чимало хворих потерпало від венеричних хвороб, а також від заданих через відсутність лікування під час перебування на нацистській каторзі. Для прикладу пошлемось на статистичні дані, що містяться у звіті про роботу відділу репатріації при Волинській обласній Раді депутатів трудящих за 1945 рік: «...Інфекційних хворих, які пройшли через пункти області: гонорея – 706 [чол.], сифіліс – 139, туберкульоз – 370, короста – 1680, інші [захворювання] – 3800» [118, арк. 121].

По-друге, багато було покалічених в результаті масованих бомбардувань населених пунктів Німеччини авіацією союзників, проходження Східного та Західного фронтів, внаслідок відсутності на виробничих підприємствах Райху елементарної охорони праці, від нещасних випадків, нелюдських катувань у штрафних та концентраційних таборах. Так, повертались додому інвалідами уродженці сіл Буща, Судобич Вербського району Ровенської області І. Мандзюк, Ф. Кулинюк, С. Горачек, С. Ярешов [175, арк. 14; 61 - 62], а їхні земляки С. Метелюк, А. Метелюк (с. Буща), П. Мельничук, Х. Стасишин (с. Студінка) [175, арк. 13; 59 зв] взагалі не доїхали до батьківських домів, померши від хвороб у Німеччині. Така ж доля спіткала Н. Запорожець, О. Поліщука, М. Сліпчук, Є. Шміголь, Д. Прокопенка, О. Слободянюка, Д. Гончарука, Д. Підлісного, Л. Настюк, насильно вивезених на німецьку каторгу із с. Червоного Немирівського району Вінницької області [570, С. 38], багатьох інших українських цивільних примусових робітників Райху.

По-третє, до цього зобов'язувала вимога, що містилась у «Положенні про фронтовий збірно-пересильний пункт для звільнених громадян СРСР, котрі перебували на території Німеччини та окупованих нею країн», де конкретно вказувалось, що всі

громадяни, які прибувають на приймально-розподільчий пункт, підлягають санітарній обробці, а особистий одяг – дезинфекції.

Для лікування та ізоляції уражених недугою людей при збірно-пересильних пунктах обладнувалися госпіталі та санітарні ізолятори, використовувались місцеві медичні установи.

Це ж можна сказати і про прикордонні перевірчо-фільтраційні пункти. Ось яку лікувально-санітарну роботу, наприклад, було виконано у липні 1945 року на такому пункті в м. Чернівцях, через який пройшло чимало подолян: прийнято лікарями – 666 чол., оглянуто на предмет вошивості та проведено дезинфекцію – 666 чол. Захворюваність: 1) сипний тиф – 2 чол.; 2) шлунково-кишкові хвороби – 7 чол.; 3) грип – 16 чол.; 4) ангіна – 10 чол.; 5) короста – 10 чол.; 6) венеричні хвороби – 3 чол.; 7) психоневрологічні хвороби – 3 чол.; 8) туберкульоз – 8 чол.; 9) запалення легенів – 3 чол.; 10) коклюш – 2 чол.; 11) проста диспенсія – 18 чол.; 12) токсична диспенсія – 2 чол.; 13) крупозна дистрофія – 1 чол.; 14) фурункульоз – 10 чол.; 15) абсцес гомілки – 1 чол.; 16) малярія – 2 чол. З них ізолювано – 64 чол.; госпіталізовано – 12 чол. Смертних випадків – 3 чол. [195, арк. 115].

За офіційними даними санвідділу Управління Уповноваженого РНК СРСР у справах репатріації, для обслуговування репатріантів було розгорнуто 142 госпіталі, 418 стаціонарів, 514 лазень і 690 дизкамер. Число зафіксованих ними хворих досить велике: 1080034 чол., з яких 66,3 % потребували амбулаторного лікування і 33,7 % – стаціонарного. Інфекційних хворих було виявлено 31989 чол., найпоширенішою інфекційною хворобою – особливо після червня 1945 року – був черевний тиф (5635 чол.). За період із січня 1945 до січня 1946 року, так і не доїхавши до батьківщини, вмерло 3298 репатріантів [607, С. 206]. Так, вісімнадцятирічна вчорашня оstarбайтерка, уродженка с. Зозулинець Самгородоцького району Вінницької області Н. Нечипорук, котра серйозно підірвала здоров'я на нацистській каторзі, вмерла, щойно прибувши у збірно-пересильний табір [88].

За інформацією, яка міститься у звіті про роботу відділу репатріації при Волинській облрадї за 1945 рік, дев'ятнадцять волинян померли, перебуваючи у приймально-розподільчих пунктах області [118, арк. 122].

Особливо часто вмирили діти. У вересні 1945 року заступник наркома держбезпеки Б. Кобулов передав генералу П. Голікову виписки із листів репатріантів, які утримувалися на збірно-пересильному пункті у місті Лансберг, що на території Німеччини. Репатріанти писали рідним: «Додому не відправляють, тому що перевантажений транспорт. Зібрали 20 тис. чоловік у одному таборі і тримають. Нам тут дуже погано. Кожного дня помирає багато дорослих і дітей... Ляшенко В. С. 02.08.1945 р.». «Коли дивлюсь на малюків, стає нестерпно шкода таких малят. Бідні. Кожного дня помирають від клятої дизентерії. Бондаренко. 03.08.1945 р.». «Я перебуваю на збірно-пересильному пункті. Тут дуже багато вагітних і жінок з дітьми... Люди помирають, особливо багато помирає дітей... Дружбіна Н. 08.08.1945 р.» [277, С. 89 - 90]. Аналогічні трагічні випадки зафіксовано й в інших місцях зосередження репатріантів, у тому числі на Волині. Всього в приймально-розподільчих пунктах Волинської області в 1945 році було госпіталізовано 659 чол., 92486 особам надавалась медична допомога, 240793 пройшли санітарну обробку [118, арк. 115].

Отримати повноцінну медичну допомогу усі не могли, тому не інфекційних хворих відправляли додому в розрахунку, що вони продовжать лікування за місцем проживання, де зціленню мав допомагати й звичний клімат (особливо тим, у кого довго не заживали та гноїлися рани). Проте обмаль кваліфікованих медичних кадрів, недостатність необхідних ліків, погана облаштованість лікарень незрідка зводили лікування нанівець. Вже вдома у 1945 – 1947 роках, наприклад, померли, повернувшись із Німеччини, З. Менчинська з с. Держанівки Хмельницького району [92], В. Дзьобак із с. Білян Мурованоктуриловецького району [100], яким тільки б жити й жити. Обірвалося життя багатьох інших підкошених хворобами, покалічених в Німеччині недавніх примусових «східних робітників».

Про всі випадки інфекційних захворювань серед репатріантів негайно доповідалось телеграфом в Москву в санвідділ Управління Уповноваженого РНК СРСР у справах репатріації. Туди ж щомісячно надсилались звіти за встановленою формою.

Більшість евакуаційних госпіталів, що обслуговували репатріантів, припинили своє існування у червні 1946 року – у відповідності з наказом Міністерства охорони здоров'я СРСР.

Отже, одночасно з фільтрацією, репатріанти проходили ще одну обов'язкову перевірку – медичну, що диктувалася великою кількістю хворих та покалічених людей, які поверталися з поваленого Райху додому й потребували невідкладної медичної допомоги. Однак в силу обставин вона не завжди була ефективною.

2.6.4. Поневіряння в дорозі додому

У переважній більшості випадків проходженням фільтрації та медичною перевіркою поневіряння репатріантів у збірно-пересильних таборах не закінчувалися – не дивлячись на незручності, людям днями, а то й тижнями доводилося чекати транспорту, насамперед, спеціально виділених поїздів, яких і не вистачало.

«Ви собі не уявляєте, як нам хотілось додому... За тим поїздом усі очі вигледіли, а його все нема... Коли й прибував якийсь, то не наш... То для сталінських, то для харківських, то полтавських людей... Народу в таборі ціле море, а день, як рік. Всі чекають... Ой, як це важко...» (Із розповіді Г. Миронюк, с. Рахнівка Гайсинського району Вінницької області) [303].

Не дивлячись на тривалість перебування репатріантів у збірно-пересильних, перевірко-фільтраційних таборах, усі витрати з їх утримання брала на себе держава. Конкретно ці обов'язки покладались на Народний комісаріат оборони СРСР. До вересня 1945 року репатріанти харчувались за армійською нормою № 4. Тобто отримували такі ж харчі, як і солдати тилових частин Червоної армії. На тих, хто перебував у дорозі, поширювалася дія армійської норми № 3. Згідно з її нормативами репатріантам видавався сухий пайок на час від 3 до 10 днів – у залежності від відстані до кінцевого пункту.

Великої різниці між цими нормами не існувало. Так, згідно з нормою № 3 взимку видавалось 750 г хліба, згідно з нормою № 4 – 700 г (влітку на 50 г менше), відповідно риби – 120 і 100 г, цукру – 25 і 20 г., макаронів, м'яса, комбіжиру, овочів та інших продуктів – однаково [3, арк. 123 - 124].

Із вересня 1945 року РНК СРСР було встановлено такий порядок продовольчого забезпечення репатріантів. На збірно-пересильних пунктах (таборах) і в дорозі до

приймально-розподільчих пунктів забезпечення здійснювалось по лінії НКО СРСР, виходячи із розрахунку на одну людину на добу: 700 г хліба, 50 г пшеничного борошна, 150 г крупи (включаючи бобові та макарони), 50 г м'яса і риби, 20 г масла, 30 г цукру, 1 г чаю, 900 г картоплі та овочів, 30 г солі [205, С. 13].

Діяли й інші нормативи. Так, окремі репатріанти (ті, хто найбільше відчував у цьому потребу) забезпечувалися обмундируванням, взуттям та білизною («від 200 до 500 штук на табір; але при розрахунку жіночого одягу чомусь виходили із доли жінок у 10 %, хоч жінки у фронтових таборах, як правило, становили більшість» [607, С. 206]).

Одноразове гаряче харчування організовувалось для пасажирів репатріаційних поїздів лише на батьківщині у приймально-розподільчих пунктах.

Досить часто виділеного пайка виявлялось замало і пасажери або голодували, або рятувались раніше не раз випробуванням методом: «Коли поїзд зупинявся, вагони не закривали, люди йшли красти з навколишніх городів картоплю, огірки, інші овочі...» (Зі спогадів О. Сивопляс, с. Ступник Уланівського району Вінницької області) [320].

Стосовно речових перевезень репатріантів обмежень начебто не існувало. Формально вони мали право везти додому що і скільки завгодно. Наказом Управління з репатріації № 21 від 1 квітня 1945 року їм дозволялось провозити на батьківщину іноземну валюту та різне майно – одяг, речі домашнього вжитку, засоби виробництва, продукти харчування, худобу, птицю, коштовності та ін. На період з 1 січня 1945 р. до 1 липня 1946 р. їх навіть звільнили від митного контролю [607, С. 294].

Дійсність же була іншою. Як правило, за годину-дві перед відправленням на батьківщину у таборі відбувалася так звана «перевірка речей». Комісія на чолі з самим начальником табору начебто шукала приховану зброю, але в репатріантів відбирались «фотоапарати, годинники, радіоприймачі, розібрані велосипеди, швейні машинки, гроші... Громіздкі речі, котрі люди були не в змозі нести, залишались у таборі для «відправлення на батьківщину», але ніхто з адресатів їх більше не бачив...» [607, С. 293]. Така «конфіскація» не була випадковою – високотехнологічні вироби несли у собі небажаний для радянської сторони пропагандистський ефект, спростовуючи ідеологічні постулати про «загнивання буржуазного Заходу» і що все ра-

дянське – неодмінно передове, найкраще. Додому репатріанти поверталися не дуже обтяженими нажитими в Німеччині скарбами. Наприклад, середня вага речей репатріантів-уродженців Вінницької області ледь сягала 9,77 кг [62, арк. 35].

Переважна більшість репатріантів їхала додому залізницею. Ешелони групувались за територіальним принципом – по союзних республіках і областях. Для їх супроводу призначались начальник, замполіт, ще 2 – 3 офіцери і до відділення бійців охорони. У начальника були списки репатріантів, продовольчі атестати та довідки встановленого зразка, що дозволяли проїзд.

Ешелони, як правило, були великими й складались із 30 – 35 вагонів товарного парку, обладнаних для перевезення людей. В середньому у кожному вагоні розміщувалось 30 – 35 пасажирів. Про зручності мова знову не йшла, але вони нівелювались радістю повернення після багатьох років страждань на рідну землю.

«Що вам сказати про нашу дорогу? Поїздом їхали. У вагоні було тісно від народу. Не пробратись. Але ми на це не зважали. Додому віз нас поїзд, не в Німеччину» [316], – розповідав І. Олянич, с. Малинки Погребищенського району Вінницької області.

Подолавши десятки, сотні кілометрів, такі ешелони з'являлися на Волині чи Поділлі. Їх наростаючий потік додавав клопотів працівникам місцевих репатріаційних служб. Прибуваючих на приймально-розподільчі пункти волинян та подолян потрібно було відправляти додому, а транзитних пасажирів, яким годинами, а то й днями доводилось очікувати наступних поїздів, – розмістити, нагодувати, видати необхідний пайок на дорогу, надати іншу допомогу.

Простіше вирішувалося питання із земляками. Ті, хто прибув у рідну область, як правило, на приймально-розподільчому пункті не засиджувались. Після обов'язкової реєстрації вони відразу ж поспішали додому. Діставались попутними поїздами (в основному товарними, на відкритих платформах ешелонів вузькоколієвок), автомобільним та гужовим транспортом. Так, з усіх прибулих станом на 1 липня 1947 року 57471 репатріант-уродженець Вінницької області, Вінниці, Жмеринки, Козятина був перевезений залізничним транспортом, 900 чол. скористались автотранспортом, 920

чол. – доїжджали до рідних домівок на підводах. Було й чимало тих, хто йшов додому пішки [62, арк. 35].

Обидві категорії репатріантів – і ті, хто щойно ступив на землю батьківського краю, і ті, хто ще перебував у дорозі додому, – потребували турботи та розуміння. Адже це були люди, які особливо постраждали від війни, жорстоко обділені долею. Знесилені, знекровлені, морально травмовані, вони поверталися до нового життя, котре хотіли бачити принципово відмінним від того, якого довелось зазнати. Слід зазначити, що працівники приймально-розподільчих пунктів здебільшого намагалися проявляти до репатріантів максимум уваги, про що свідчать непоодинокі подяки, висловлені на їхню адресу. Ось одна із них: «Ми, група громадян Латвійської Р.С.Р., що репатріюються з Чехословаччини, проїжджаючи через приймально-розподільчий пункт ст. Жмеринка, сердечно дякуємо службовцям пункту за теплий, добродушний прийом і турботу про відправку нас до місця нашого проживання» [55, арк. 3 зв].

Та досить часто виникали ситуації, коли невеликий апарат приймально-розподільчих пунктів виявлявся безсилим проти проявів відомчого диктату, а тисячі репатріантів зайвий раз мали можливість відчутти свою «другосортність». Особливо це траплялося, коли на перший план виходили амбіції, безпардонність армійських служб чи керівництва залізниці. Тоді проблеми репатріантів взагалі безцеремонно нехтувались. Для прикладу пошлемось на кілька документів, що стосуються діяльності Жмеринського приймально-розподільчого пункту Вінницької області.

«Військовому прокурору ст. Жмеринка.

...Прошу Вашого втручання, щоб покінчити з тим безсердечним ставленням до репатрійованих радянських громадян, яке спостерігається із боку керівників Жмеринського відділення руху. Так, 14 травня 1945 р. на ст. Жмеринка прибув ешелон з репатріантами (950 чол.), який зі ст. Козятин замість Києва направлений у Жмеринку. Не дивлячись на те, що начальника відділення руху тов. Бурду просили відправити цих людей за призначенням (просили військовий комендант станції т. Хоменко і секретар вузлового парткому), він розпорядився всіх людей із вагонів висадити. Самі ж вагони порожняком відправив далі. На моє прохання дати вагони для відправки цих людей за призначенням теж відповів відмовою...

Нач. Жмеринського ПРП репатріантів Кувалдін» [59, арк. 427].

«Акт, 21 жовтня 1945 року.

Ми, нижчепідписані, з одного боку інспектор Жмеринського приймально-розподільчого пункту репатрійованих громадян СРСР Фесенко Георгій Максимович, з другого боку репатрійовані громадяни Ахматова Ганна Михайлівна, Сакурова Олександра Іванівна, Сухарєв Петро Омельянович, склали даний акт про те, що 20 жовтня 1945 року о 20 годині прибув ВСП-200 з репатріантами. За наказом військового коменданта ешелон був розвантажений, а потім військовий комендант взяв на себе місію відправки репатріантів. Людей садовив без документів і не забезпечених харчуванням. За вимогою начальника пункту оформити передачу людей начальник ешелону ВСП-200 л-нт Абдурахманов з табору 304 м. Сегет на приймально-розподільчий пункт не з'явився, оскільки був п'яним. Коли репатрійовані громадяни почали говорити начальнику ВСП-200 про неправомірні дії, він замість прийняття рішення, став над ними сміятися, а на вимогу відносно харчування сказав, щоб вони продавали речі і харчувались...» [59, арк. 207].

«Зав. відділом у справах репатріації при РНК УРСР тов. Зозуленку.

Копія: секретарю Вінницького обкому КП(б)У т. Стахурському.

Зав. відділом репатріації при Вінницькій облраді т. Пирогову.

На підставі телеграми начальника Вінницької залізниці начальник вокзалу ст. Жмеринка дав вказівку про заборону перебування репатріантів у приміщенні вокзалу. Репатріанти в очікуванні поїзда змушені сидіти під відкритим небом. Мною було поставлене питання про надання приміщення для репатрійованих у зв'язку з настанням осінньо-зимового періоду перед Жмеринським райкомом КП(б)У, яке залишилось без наслідків. У даний час пункт не має можливості розмістити хоч би 50 чоловік у приміщенні вокзалу.

Гаряче харчування репатрійовані до цього часу отримували у приміщенні військового залу. 20.10.45 року начальник пересування військ Вінницької залізниці дав розпорядження комендантським патрулям не пропускати у військовий зал жодного репатріанта і сам взяв участь у звільненні залу від них. У результаті обід замість 3-ї

год. був розданий о 7-й вечора, причому репатрійовані змушені були йти отримувати обід в одному місці, а хліб – в іншому...

Прошу терміново надати допомогу у виділенні відповідного приміщення хоч би на двісті чоловік, де вони змогли б провести час до відправки і отримати гаряче харчування...

Начальник пункту репатріантів при ст. Жмеринка (підпис)» [59, арк. 205].

Крім транспортних труднощів у репатріантів досить часто виникали проблеми й з харчуванням, хоча згідно з постановою Ради Народних Комісарів Союзу РСР № 2307 від 10 вересня 1945 р. «Про постачання продовольством радянських громадян, які репатріюються в Радянський Союз» «на приймальних обласних пунктах і до місця поселення на постійне проживання постачання громадян, котрі репатріюються» здійснювалось безкоштовно Народним Комісаріатом торгівлі СРСР «м'ясом, рибою, маслом і цукром за нормами, встановленими для робітників промисловості, транспорту і зв'язку, хлібом – за нормою 700 грамів і крупою по 120 грамів у день» [56, арк. 145]. Передбачалось також, що транзитні репатріанти перебуватимуть на обласних приймально-розподільчих таборах не більше 2 – 3-х днів, а добова вартість їх харчування в розрахунку на одного чоловіка повинна становити 9 – 10 крб [196, арк. 51]. Але ці нормативи досить часто не витримувались – через безвідповідальність окремих служб та посадових осіб, скруту в продовольчому забезпеченні, оскільки в Україні дедалі відчутніше давав про себе знати післявоєнний голод, що насувався.

«В останній час залізничний буфет ст. Вінниця під різними приводами ухиляється від харчування репатрійованих радянських громадян, посилаючись на начебто отримані вказівки від дирекції тресту дорбуфету на відсутність продуктів, хліба і т. п., – констатується, зокрема, в документі, датованому 1 березнем 1946 р. і підписаному зав. відділом у справах репатріації при Вінницькому облвиконкомі. – Під час відправки репатріантів 27.11.1946 року після довгих суперечок залізничним буфетом був приготовлений неякісний обід на 200 чол. репатріантів, що складався з одного несмачного супу без хліба, від якого багато з репатріантів відмовились (попробували і не їли). Протягом січня 248 обідів буфет не забезпечив хлібом і репатріанти після обіду залишились голодними...» [61, арк. 16].

Проте це не означає, що репатріанти були позбавлені гарячого харчування взагалі. Станом на 10 січня 1946 року залізничними буфетами, які обслуговували обласні приймально-розподільчі пункти Вінниччини, видано 71520 обідів на суму 238503 крб. [58, арк. 29], Кам'янець-Подільщини (станом на 1 січня 1946 р.) – 16386 обідів на суму 64926 крб. [182, арк. 3]. Середня вартість такого обіду на Вінниччині становила 3 крб. 33 коп., на Кам'янець-Подільщині – 3 крб. 96 коп. – майже утричі менше від визначеної норми.

Щоб цифри у звітах, які регулярно надсилались у Київ, мали переконливіший вигляд, на Вінниччині у «валову» кількість обідів включали ще й «легкі сніданки» «з кип'ятком» і такі ж вечері (як правило, вони уже не були безкоштовними), а на Кам'янець-Подільщині репатріанти часто не отримували передбачених урядовою постановою № 2307 гарячих обідів зовсім.

Аналогічним було становище й на Волині. Голодне існування в Німеччині змінилося на напівголодне прожиття у занадто довгій дорозі додому.

Крім того, повертаючись на батьківщину, репатріанти нерідко піддавались актам розбою та грабунків, оскільки паралельно з труднощами відновлення народного господарства суспільство зустрілося з ще однією гострою проблемою – масовою злочинністю. В країні активізувався криміналітет, різко зросло число особливо небезпечних діянь – розбоїв, озброєних грабежів. Оперативна обстановка в державі ускладнювалася масовими переміщеннями населення (демобілізація військовослужбовців, повернення репатріантів). Іноді до складу бандитських формувань входили й військовослужбовці, які, використовуючи своє становище, займалися злочинною діяльністю. Так, кількох репатріантів було пограбовано військовослужбовцями 18 липня 1945 р. на станції Ново-Волинськ [674, С. 315].

«...Товарняки відкриті були. Ми їхали в травні. Застрибує у нашій формі солдат. Ми думали, що солдат, а це просто бандити, переодягнені в наших солдат. І він викинув у нас 5 чемоданів із нашого вагону. І мій туди потрапив...» [242, С. 56] (Із спогадів репатріантки О. Галкіної).

Документи повідують, що 23 липня 1945 р. о четвертій годині зазнала пограбування репатріантка Ведіхова. Злочинці під загрозою зброї забрали всі її речі. Тоді ж

співробітниками Дорожного відділу міліції Південно-Західної залізниці затримано військовослужбовців П. Шершньова, М. Міхалєва, В. Гунченка. Під час обшуку в них знайдено речі, що належали громадянці Ведіховій [30, арк. 7].

За потурання держави репатріанти, як бачимо, зіткнулися з труднощами суб'єктивного характеру, насамперед, відомчим диктатом, що принижував людську гідність, проявами кримінального характеру. Довга дорога додому була не лише важкою, але й небезпечною.

2.7. Кількісні параметри процесу репатріації

Та жодні труднощі не могли знівелювати радості повернення додому.

«Влітку та восени 1945 року Європа нагадувала період весняної повені. Тільки замість незліченних струмків, рік, що вийшли з берегів, повсюди вирувала людська повінь – на вцілілих і напівзруйнованих вокзалах, залізницях, на магістральних шосейних та ґрунтових дорогах... То поверталися з війни додому люди. Хто з фронту, хто з німецької неволі. Було багато сліз. Сліз радості. Але найбільше було усміхених облич. Посміхалися суворі солдати-переможці. Раділи ми, недавні раби гітлерівського рейху. Я ніколи до того не бачив стільки очей, що так іскристо світилися радістю... Таке не забувається ніколи...» [296] (Із спогадів Д. Левчишина, с. Слободище Іллінецького району Вінницької області).

«Коли ми назад поверталися з Німеччини, ми проїжджали гори. Дуже красиві. Це, я думаю, була Чехословаччина... Люди були дуже добрі до тих, хто їхав у вагонах. Вони нам кидали паски, ну не паски – булки, калачі... Кидали прямо на ходу. І [ми] ділилися цими шматочками... Яблука, пам'ятаю, кидали... Пам'ятаю цю доброту. І радість – повертались додому!...» [242, С. 153] (Із спогадів О. Калашникової).

Їхали звідусіль: з Німеччини, Австрії, Польщі, Чехословаччини, Югославії, Угорщини, Румунії, Болгарії, Англії, Франції, Італії, Бельгії, Норвегії...

Людські потоки запрудили й залізничні станції Волині та Поділля. Десятки тисяч людей поверталися залізницею до рідних домівок через Жмеринку, Козятин, Він-

ницю, Проскурів, Шепетівку, Ярмолинці, Володимир-Волинський, Ковель, Рівне, Сарни, Здолбунів, Житомир, Коростень, Бердичів. Хто в рідні краї, хто транзитом.

Ось якою була, наприклад, динаміка руху репатріантів через вінницькі приймально-розподільчі пункти (з наростаючим підсумком):

Станом на 25 вересня 1945 р. [58, арк. 15]

Прийнято 59844 репатріанти. Із них повернулось на Вінниччину 25299 чол. (6818 чол., 17480 жін., 999 дітей).

Прийнято репатріантів у розрізі приймально-розподільчих пунктів:

Жмеринський	24929 чол. (5180 чол., 18082 жін., 1717 дітей);
Козятинський	26411 чол. (7334 чол., 17317 жін., 1760 дітей);
Вінницький	8504 чол. (1997 чол., 6141 жін., 366 дітей).

Станом на 1 грудня 1945 р. [58, арк. 17]

Прийнято 73943 репатріанти. З них повернулись на Вінниччину 30571 чол. (8458 чол., 22113 жін., 1136 діт.).

Прийнято репатріантів у розрізі приймально-розподільчих пунктів:

Жмеринський	29475 чол. (7668 чол., 21807 жін., 2213 дітей);
Козятинський	33152 чол. (9366 чол., 21828 жін., 1958 дітей);
Вінницький	11316 чол. (2823 чол., 8493 жін., 417 дітей).

Станом на 1 січня 1946 р. [58, арк. 34]

Прийнято 76622 репатріанти. З них повернулись на Вінниччину 31870 чол. (8910 чол., 22960 жін., 1152 діт.).

Прийнято репатріантів у розрізі приймально-розподільчих пунктів:

Жмеринський	30430 чол. (7978 чол., 22452 жін., 2248 дітей);
Козятинський	34422 чол. (9524 чол., 22886 жін., 2012 дітей);
Вінницький	11770 чол. (3036 чол., 8734 жін., 421 діт.).

20 травня 1946 р., коли потік людей, що поверталися з нацистської каторги на батьківщину, практично вичерпався, Жмеринський, Козятинський, Вінницький приймально-розподільчі пункти було ліквідовано. Всього за час їх функціонування ними прийнято 81253-є репатріантів:

Станом на 20 травня 1946 р. [58, арк. 43]

	Всього	чоловіків	жінок	дітей
Вінницький пункт	12830	3382	9548	468
в т. ч. транзитних	1703	491	1212	98
Козятинський пункт	37454	10272	27182	2212
в т. ч. транзитних	24859	6037	18822	1844
Жмеринський пункт	96930	8185	22784	2284
в т. ч. транзитних	21478	5927	15551	1851
В С Ь О Г О	81253	21739	59514	4964
Із них транзитних	48040	12455	35585	3793
У Вінницьку область	33213	9284	23929	1171

Підрахунки показують, що в період з 23 травня по 9 червня 1945 р. вінницькі приймально-розподільчі пункти приймали в середньому 324 чоловіка в день, з 9 червня по 10 серпня – 302,7, з 10 серпня по 25 вересня – 743,2, з 25 вересня по 1 грудня – 213,6, з 1 грудня 1945 р. по 1 січня 1946 р. – 86,2, з 1 січня по 20 травня 1946 р. – по 33,5. Пік прибуття репатріантів припадав на літо – початок осені 1945 року.

На Кам'янець-Подільщині Ярмолинецький приймально-розподільчий пункт припинив своє існування у жовтні 1945 р., Проскурівський – в березні 1946 р., Шепетівський – у травні 1946 р. За період роботи ними прийнято 84028 репатріантів. «Із них чоловіків 28844, жінок – 55184, дітей – 4108. Із них транзитників всього 16959, чоловіків 3215, жінок 13744, із них дітей 2245» [182, арк. 3].

На Вінниччині найбільше навантаження випало на Козятинський приймально-розподільчий пункт, на Кам'янець-Подільщині – на Шепетівський.

Загалом через подільські приймально-розподільчі пункти пройшло понад 165 тисяч репатріантів.

Значно більше навантаження випало на волинські приймально-розподільчі пункти. Так, у 1945 році тільки чотирма приймально-розподільчими пунктами, розташованими у Волинській області (двома у Ковелі і двома у Володимир-Волинську), прийнято 240793-х транзитних репатріантів, а також 4998 колишніх оstarбайтерів –

уродженців Волинської області (з них 2039 чоловіків, 2959 жінок, не рахуючи 363-є дітей, котрі прибули з ними) [118, арк. 115]. Коли ж до цього доплюсувати ще й військовополонених, які переміщувалися через Луцький приймально-розподільчий пункт, то даний показник становитиме 350660 чол. [118, арк. 114]. Пік прибуття репатріантів тут теж припав на літо – початок осені 1945 року.

Загалом же в період з травня 1945 року по весну 1946 року репатріація радянських громадян на Батьківщину виявилася наймасштабнішою і найінтенсивнішою. Тоді в СРСР повернулася досить значна частина усіх репатрійованих громадян. Зокрема, в Україну восени – взимку 1945 – 1946 рр. прибуло майже 700 тис. осіб [31, арк. 107]. Причому репатріація здійснювалася як із зони дії Червоної армії, так із зон союзників (див. додатки А, Б). Станом на 1 березня 1946 року загальну кількість репатрійованих із зони дії Червоної армії сумарно склали 1261538 цивільних осіб та 585264 військовополонених, із зон дії союзників, відповідно, – 1392646 та 960039 чол. Найбільше людей повернулося з Німеччини та Австрії – майже 3,5 млн. чол. Із решти 19-и країн – 711408 чол.

Найбільше навантаження в процесі репатріації лягло на залізничний транспорт. Задіявши 176431 вагон, «за період з жовтня 1944 по січень 1946 рр. було перевезено 5263495 чол. З цієї кількості до місць постійного проживання було відтранспортовано 3259857 чол. (або 61,9 %), у запасні частини фронтів і військових округів – 1055925 чол. (20,2 %), в трудові батальйони для роботи в промисловості – 608095 чол. (11,5 %) і в розпорядження НКВС – 339618 чол. (6,4 %)…» [607, С. 294].

Визначилися й основні залізничні маршрути: «1) Берлін – Познань – Варшава – Брест – Белосток; 2) Берлін – Позен (Познань) – Острів – Лодзь – Развадів – Люблін – Ковель; 3) Бреслау (Вроцлав) – Оппельн – Краків – Пшемишль – Львів; 4) Познань – Торн (Торунь) – Алленштейн – Інстербург; 5) Відень – Будапешт – Дебрецен – Чоп – Сигет і 6) Бухарест – Плоєшти – Бакау – Пашкани – Ясси – Унгени.

Активно використовувався також автотранспорт (до 5000 автомобілів), яким загалом було перевезено 976731 чол. Основні маршрути для автотранспорту: 1) Віттенберг – Торгау – Заган – Ельс – Кельце – Замост'є – Володимир-Волинський; 2) Пархім – Гарті – Шнайдемюль – Бидгощ – Млава – Острів Мазовецький – Белосток –

Гродно – Вовковинськ; 3) Заган – Ельс – Кельце – Томашув – Рава-Руська; 4) Йіглава – Брно – Тарнув – Жешув – Львів; 5) Йіглава – Брно – Попрад – Вранов – Густе – Рохор – Коломия і 6) Лесобен – Відень – Нейштадт – Комарно – Естергем – Лучинець – Рожнява – Михальовіце – Ужгород – Густе – Коломия» [607, С. 295].

Дехто ж з репатріантів добирався додому взагалі пішки. Ось, наприклад, який запис міститься у фільтраційно-довідковій картці подолянки Л. М. Мельник, яка відбувала нацистську каторгу в Чехії: «5.7.1945 за наказом відділу репатріації в/р [очевидно, Військової Ради] 47 арм. відправлена на батьківщину в пішому порядку: Вінницька обл., Теплицький р-н, с. Теплик» [439, С. 497].

Вражаючим був і зустрічний потік із СРСР: кількість репатрійованих іноземців складала на 1 березня 1946 року 1021455 чол., з яких 1016588 уже повернулися на батьківщину і 4867 чол. перебували в дорозі до передавальних пунктів [607, С. 229].

Середина 40-х років ХХ ст. стала часом великого переміщення людей на Європейському континенті – основному театрі військових дій Другої світової війни. Зірвані нею із рідних місць, цього разу вони поверталися у свої країни, на свою батьківщину – до життя в умовах миру.

Висновки до другого розділу

Отже, під час Другої світової війни мільйони наших співвітчизників опинилися на нацистській каторзі, зазнаючи нещадної дискримінації. На завершальному етапі війни їхня доля висіла на волоску. Як «неповноцінні», вони мали бути знищеними ще до краху самого Райху, оскільки могли серйозно поповнити ряди Червоної армії. Крім того, нацисти побоювалися можливого «повстання рабів». Не дозволило реалізуватися цим злочинним планам невпинне просування Західного і Східного фронтів, хоч численні факти розправ над остарбайтерами все ж мали місце.

Переважна більшість каторжан зі Сходу, у т. ч. волинян та подолян, була визволена військами союзників, котрі, не зустрічаючи серйозного опору з боку гітлерівців, взяли під свій контроль приблизно 3/4 території Німеччини.

У кращих умовах опинилися примусові робітники, визволені союзниками, які проявили належне ставлення до рабів Райху.

Визволення остарбайтерів з нацистської неволі Червоною армією мало певні особливості. Найсуттєвішим було те, що:

- на радянсько-німецькому фронті концентрувались основні сили німецьких військ, що об'єктивно утруднювало наступ Червоної армії;
- визволення майже завжди супроводжувалось бойовими діями і досягалось у результаті застосування сили (німці повсюдно чинили впертий опір);
- чимало звільнених остарбайтерів, особливо юнаків, практично негайно призовались у ряди діючої армії і відправлялись на фронт; не маючи бойового досвіду, вони часто гинули у перших же поєдинках із ворогом;
- в армію залучались і дівчата – вчорашні каторжанки – як медсестри, техпрацівниці при кухнях, їдальнях, пральнях, господарських службах тощо;
- мали місце непоодинокі випадки недружелюбного, зневажливого ставлення визволителів до остарбайтерів;

Досить часто примусові «східні робітники» ставали жертвами під час проходження фронтів, як Східного, так і Західного.

Перебуваючи за рубежем, основна маса репатріантів не вважала себе зрадниками, з острахом сприймала можливість втрати радянського громадянства, заборони повернення на батьківщину. Багато хто з репатріантів навіть в умовах вимушеної бездіяльності намагався прислужитися Вітчизні. У той же час репатріантів мучила невизначеність свого майбутнього, можливість застосування до них репресій з боку рідної держави. Вселило надію інтерв'ю П. Голикова від 11 листопада 1944 року, що виявилось ефективним пропагандистським заходом радянської сторони, хоч подальша дійсність досить різнилась від сказаного Уповноваженим РНК СРСР у справах репатріації радянських громадян із Німеччини та окупованих нею країн.

Репатріація на батьківщину мільйонів людей, як військовополонених, так і цивільних громадян, насильно вивезених гітлерівцями для використання у військовій промисловості та господарському комплексі Райху, була об'єктивним наслідком роз-

грому нацистської Німеччини, одним із найактуальніших питань у завершальний період війни та в післявоєнний час.

Необхідність її широкомасштабного проведення диктувалась економічними та політичними причинами. Радянська сторона вбачала в мільйонах репатріантів важливий резерв робочої сили для відбудови зруйнованого господарства країни, а також для поповнення рядів власних Збройних Сил. Вона була глибоко зацікавленою в недопущенні нової хвилі еміграції з числа мільйонів співвітчизників, які в результаті насильства гітлерівських окупантів та волею обставин опинилися за межами СРСР і котрі потенційно могли бути використаними на Заході як інструмент для здійснення антирадянської політики.

В умовах тоталітарного сталінського режиму до кожного співвітчизника, котрий опинився за кордоном, в СРСР ставилися з підозрою та недовірою. Тому найсуттєвішим при проведенні репатріації радянська сторона вважала належну організацію переміщення людських мас, при якій під надійним контролем перебував би кожен репатріант зокрема, їхню ретельну перевірку на предмет політичної благонадійності.

З цією метою у стислі строки здійснено масштабні організаційні заходи по створенню відповідних органів проведення репатріації та розгалуженої багатоешелонованої табірно-фільтраційної мережі, як на території СРСР, так і за його межами.

Найсуттєвішим фактором, що примушував союзників не зволікати з репатріацією, був економічний. Як і радянська сторона, партнери СРСР по антигітлерівській коаліції теж подбали про організований характер проведення майбутньої репатріації, акцентувавши велику увагу на створенні розгалуженої табірної мережі для концентрації переміщених осіб, а також структурних робочих органів репатріації. Якщо спершу організація репатріації була виключно прерогативою армії, то уже під кінець війни до вирішення посталих проблем повернення на батьківщину мільйонів людей активно залучались спеціальні міжнародні організації та органи місцевого німецько-го самоуправління, що не характерно для практичних дій радянської сторони.

Відмінним від радянської сторони було політичне ставлення до репатріантів: союзники робили акцент на державну приналежність Ді Пі, не примушували репатріантів поголовно проходити принизливу для людської гідності фільтрацію.

Репатріації передували копіткі міждержавні переговори, включаючи й переговори, домовленості, рішення на найвищому рівні. Акцент на переговорах робився на поверненні на батьківщину військовополонених; окремо питання про повернення в СРСР остарбайтерів не розглядалось – репатріація в Радянський Союз цивільних осіб порушувалася в контексті вирішення проблеми репатріації військовополонених країн – партнерів по антигітлерівській коаліції. Вирішальними для долі репатріантів стали домовленості та прийняті документи Кримської конференції (4 – 11 лютого 1945 року), а також аналогічні міждержавні угоди, підписані дещо пізніше.

СРСР здобув дипломатичну перемогу над союзниками, оскільки їхня позиція стосовно предмета репатріації виявилась непослідовною і нетвердою. Фактично союзники дали згоду на виконання усіх основних вимог СРСР, який, добиваючись поголовної видачі своїх громадян, часто не бажав рахуватися з існуючими міжнародними юридично-правовими нормами. В укладених між СРСР та союзниками домовленостях було закладено основи для здійснення насильної репатріації переміщених осіб, насамперед, в СРСР.

Першими відправленими до рідних домівок були так звані «внутрішні переміщені особи» – насильно зірвані з рідних місць громадяни, які, однак, не вивезені гітлерівцями за межі СРСР, в'язні гетто, військовополонені, згодом визволені Червоною армією. На перших порах їх повернення додому було неорганізованим, стихійним, чому було покладено край. Невдовзі, перед тим, як відправитись у рідні місця, уже і «класичним» репатріантам належало пройти обов'язкову фільтрацію (і тим, хто повертався із таборів союзників, і тим, кого визволила Червона армія). Причому основна увага зосереджувалась на перевірці політичної благонадійності. Для репатріантів ця процедура була принизливою, досить важкою у морально-психологічному плані, а також фізично, оскільки встановлені строки фільтрації не витримувались і люди замість визначених 15 – 10 днів перебували у перевірчих таборах у вкрай незадовільних побутових умовах для проживання по кілька місяців. Незважаючи на декларовані радянською державою права і свободи репатріантів, у реальному житті політичний статус людини, що поверталася до СРСР з-за кордону, фактично мало чим відрізнявся від кримінального злочинця – ті ж самі бесіди з працівниками НКВС,

НКДБ, заведення спеціальної «справи», заборона проживання в столичних містах. Фільтруючи своїх громадян, радянська державно-репресивна система підкреслювала свою велич і, водночас, «другосортність» тих мільйонів страждальців війни, котрі були змушені проходити цю доленосну процедуру.

Під час фільтрації також вирішувалося питання використання репатріантів із максимальною користю для держави. Із середини січня 1945 року запроваджено поділ репатріантів на категорії. Спершу він поширювався лише на осіб, визволених Червоною армією, а пізніше – на всіх, хто повертався на батьківщину із зон союзників. Згідно встановлених категорій визначалось подальше використання репатріантів радянською стороною. Здорові чоловіки та юнаки призовного віку призивались у ряди діючої армії, брали участь у боях з гітлерівцями та японськими мілітаристами, де чимало їх відзначались хоробрістю і героїзмом; у допоміжні армійські структури та підрозділи залучались також жінки і дівчата. Решта репатріантів, крім дітей, стариків та важкохворих, розглядалися як обширне джерело трудових ресурсів. Значна частина репатріантів була залишена в Німеччині для виконання репараційних робіт, ще більша – направлена у трудові батальйони, які використовувались у відбудові та експлуатації шахт Донбасу, в промислових центрах СРСР, основна маса недавніх остарбайтерів – відправлена додому для працевикористання за місцем проживання. Колабораціоністи, колишні військовополонені-офіцери та інші підозрювані у нелояльності до Батьківщини направлялись у спецтабори НКВС.

Окрему категорію репатріантів складали діти, особливо діти-сироти. Як правило, такі репатріанти по прибуттю розподілялись у дитячі будинки, де виховувались до набуття повноліття. Окремі – всиновлювались чи удочерялись.

Поряд з фільтрацією, репатріанти проходили ще одну обов'язкову перевірку – медичну. Її нагальна необхідність диктувалася великою кількістю хворих та покалічених людей, що поверталися з Німеччини додому, вимогами санітарії. З цією метою було розгорнуто широку мережу лікувально-санітарних закладів. Проте ефективність їхньої роботи не завжди була на належному рівні. Особливо це стосувалося місцевих закладів охорони здоров'я, котрі в силу обставин не могли надати необхідної допомоги хворим.

Масова репатріація радянських громадян здійснювалась з 23 травня 1945 р. і в широких масштабах тривала до весни 1946 р. Для її проведення найбільше використовувався залізничний транспорт, а також морський і автомобільний.

Повернення репатріантів із Німеччини розтягнулось на місяці. Витрати під час перебування їх у збірно-пересильних таборах, інших місцях фільтрації та обов'язкового медично-санітарного огляду, лікування, перебування в дорозі брала на себе держава. Харчування здійснювалося по лінії Народного Комісаріату оборони СРСР за армійськими нормативами.

Репатріантам дозволялось ввозити в СРСР іноземну валюту, різне майно. На півтора року вони звільнялись від митного контролю. От тільки далеко не всі нажиті скарби потрапляли до місця призначення.

У дорозі репатріанти зустрічались з численними труднощами суб'єктивного характеру – відомчим диктатом, який принижував їхню людську гідність, породжував додаткові проблеми, з проявами кримінального характеру тощо.

Десятки тисяч репатріантів прослідували через волинські та подільські приймально-розподільчі пункти. Найбільше репатріантів прибуло на Волинь та Поділля влітку – восени 1945 року.

Одночасно з репатріацією радянських людей на батьківщину здійснювалася передача радянською стороною громадян країн антигітлерівської коаліції безпосередньо союзникам.

Розділ 3

ПОВЕРНЕННЯ НА БАТЬКІВЩИНУ В УМОВАХ «ХОЛОДНОЇ ВІЙНИ»

3.1. Процес репатріації в контексті загострення стосунків між переможцями у Другій світовій війні

Темпи репатріації помітно загальмувались під кінець 1945 року, а після березня 1946 року – взагалі звелися до мінімуму. Це стало результатом зміни політичної ситуації в світі, виникнення нового глобального протистояння, котре, як і попереднє, негативно позначилося на долях мільйонів людей.

Друга світова війна завершилась перемогою країн антигітлерівської коаліції над силами блоку держав, що сповідували ідеологію нацизму і фашизму. Це спричинило кардинально нову політичну обстановку в повоєнному світі. Визначальна роль СРСР у перемозі над гітлерівськими загарбниками сприяла тому, що народи багатьох європейських країн бажали наслідувати модель суспільно-економічного устрою, що існував у СРСР, вбачаючи у цьому запоруку свого успішного подальшого розвитку, хоч переважали факти, коли соціалістичний вибір ледь не насильно нав'язувався радянською стороною, проголошувався єдино вірним. Спостерігалась активізація лівих сил. Так, комуністи увійшли до складу перших повоєнних урядів в Італії, Франції, користувались авторитетом у ряді інших країн. Дані процеси, але найбільше, реальність перспективи утворення соціалістичної системи викликали серйозне занепокоєння керівництва США і Англії, які вбачали в такому розвитку подій фронтальний наступ комунізму. Ось чому після закінчення Другої світової війни недавні союзники СРСР (США та Великобританія) круто змінили курс власної політики щодо нього, саботували укладені з ним угоди. Переслідуючи особисті честолюбні плани, вони свідомо вдалися до відвертої антирадянщини і антикомунізму.

Крім того, позбувшись реальної небезпеки – гітлерівського нацизму з його маніакальним прагненням світового панування, правителі США, підтримувані Великобританією, самі виявились не проти посісти лідируючі позиції у світі. Тим більше,

що в їхніх руках уже була грізна ядерна зброя, котрої ніхто інший на планеті ще не мав. У результаті у світі виникло нове глобальне протистояння, що отримало назву «холодної війни». Вона виявилась конфліктом планетарних масштабів між двома коаліціями держав – однієї на чолі зі США й іншої – на чолі з СРСР.

Справжнім, хоч і неофіційним, оголошенням «холодної війни» були апокаліптичні вибухи американських атомних бомб над Хіросімою та Нагасакі. Американський дослідник В. Вільямс свого часу висловив таке міркування: «Саме рішення Сполучених Штатів підкріпити своєю залякуючою могутністю традиційну політику «відкритих дверей» призвело до «холодної війни» [202, С. 583].

Однак «залізну завісу» між двома протилежними блоками держав опускали «обидві руки». І в СРСР, і в США та Великобританії створювався збірний образ нового ворога. В Радянському Союзі ним ставав Захід, який замінив переможену Німеччину, у його суперників – «імперія зла», як стали згодом називати СРСР.

«Холодна війна» велася на грані війни «гарячої». Намагаючись не поступитись супротивнику, сталінське керівництво прагнуло створити на Європейському континенті власну політико-економічну систему, в той же час все більше ізолювало країну від зовнішнього світу. Це була війна нового типу – війна глобальна, всепоглинаюча. Кров у ній не лилася так рясно, як у «гарячих» війнах, це, скоріше, був всесвітній конфлікт, у якому передусім було задіяно зброю ідеологічну, пропагандистську, психологічну. А метою – тотальне виснаження протиборчих сторін [202, С. 583].

Офіційно початком її відліку прийнято вважати 5 березня 1946 року. Тоді в американському місті Фултоні лідер консервативної партії прем'єр-міністр Великобританії У. Черчілль публічно виклав спільний задум правлячих кіл Англії та США. У своїй промові він твердив про нібито створену Радянським Союзом «залізну завісу» в Європі і закликав до організації англо-американського альянсу в «хрестовому поході» проти «комуністичної агресії».

Зі зміною політичного курсу союзників суттєво змінились умови проведення репатріації радянських громадян із контрольованих ними окупаційних зон Німеччини.

Це відчули як співробітники репатріаційних місій СРСР, так і самі переміщені особи.

В англійській зоні окупації радянська репатріаційна місія функціонувала з серпня 1945 року. До осені 1946 року її штаб-квартира розміщувалась у Бад-Ойхенхаузені, потім – у Бад-Зальцуфлені. У зоні нараховувалось 20 збірних пунктів для репатріантів – наших співвітчизників.

Якщо в 1945 – на початку 1946 рр. для відвідання радянськими офіцерами того чи іншого табору Ді Пі достатнім доказом була наявність там радянських громадян і вчасність подання заявки, то, починаючи з весни 1946 року, і особливо, з 1947 року, ситуація помітно ускладнилась [607, С. 263].

Англійська сторона влаштовувала всілякі перешкоди, посилаючись то на неможливість гарантувати особисту безпеку співробітникам радянської репатріаційної місії, то на загрозу порушення громадського порядку в місцях зосередження репатріантів, то на вірогідність виникнення скандалу між радянськими офіцерами і тими, хто не бажав повернення в СРСР. Відтепер візит співробітників репатріаційної місії дозволявся лише за умови, що зустрічі з ними бажали самі переміщені особи (причому останні мали підтвердити свою волю письмово). Вводилась заборона на проведення працівниками місії колективних бесід із переміщеними особами.

Фактично заборонявся доступ представників радянської сторони до збірних таборів як таких. Робота з Ді Пі переносилася у спеціально створені приймальні кімнати, більшість яких, причому в усіх провінціях окупаційної зони, згодом було закрито. На пропозиції ж про відкриття нових чи про зміну дислокації існуючих англійські власті неодмінно відповідали відмовою.

«...Ті ж приймальні кімнати, котрі ще продовжували працювати (станом на вересень 1948 року в провінції Північний Рейн-Вестфалія, наприклад, вони розташовувалися у Детмольді, Варендорфі і Хамборні), були переведені під гласний нагляд поліції, котра обшукувала і реєструвала відвідувачів. Публікувати оголошення в пресі чи повідомляти по радіо про роботу приймальних кімнат теж не дозволялося. Згідно з інструкцією, введеною у вересні 1948 року, робота приймальних кімнат дозволялась не частіше одного разу на тиждень при умові подання точного плану

відвідувань не пізніше 25 числа попереднього місяця. З червня 1948 року радянські збірні пункти в Любеку та Брауншвейзі зіткнулись із труднощами не лише транспортного забезпечення, але й продовольчого постачання» [607, С. 264].

У Бад-Зальцуфлені радянські представники перед тим, як відвідати збірний табір для переміщених осіб, були змушені заповнювати й підписувати досить принизливий для них документ:

«Я, ...(прізвище, посада), глава Радянської Місії з репатріації в м. Бад-Зальцуфлені, бажаю відвідати табір для переміщених осіб... (табір, дата) і приймаю такі умови для цього відвідання:

1. Я не вимагаю на час мого відвідання будь-якого ескорту для моєї групи.
2. Я беру на себе повну відповідальність за будь-які інциденти, котрі можуть трапитись в результаті цих відвідин.
3. Я просив пом'якшити деякі перестороги та обмеження і розумію, що це було зроблено виключно для задоволення моїх прохань.
4. Я згідний з тим, що англійські власті не будуть ні в якій мірі відповідальними перед Радянським Урядом за будь-які інциденти, котрі можуть статися під час відвідання.
5. Я згідний з тим, що моя група буде складатись із 7 чол. (я, офіцер зі штабу, офіцер зв'язку землі Північний Рейн-Вестфалія, 2 перекладачі і 2 водії).
6. Я погоджуюсь із тим, що жоден офіцер не буде відлучатись під час відвідання моєю групою.
7. Я даю згоду на те, що мою групу зустрінуть при вході в табір офіційні представники ПВДП та ІРО і проведуть у виділену для моєї групи кімнату, в якій відбуватиметься зустріч із переміщеними особами.
8. Я зобов'язуюсь проводити ці зустрічі в присутності представників.
9. Я погоджуюсь із тим, що я не повинен проводити зустрічі в будь-якому іншому місці, лише в кімнаті, спеціально виділеній для цієї мети.
10. Я даю згоду на те, що мою групу проведуть прямо в кімнату, про яку йде мова, і я не буду відвідувати інших частин табору.

11. Я зобов'язуюсь не давати безпосередньо переміщеним особам ніякої літератури, друкованої чи написаної від руки.

12. Я погоджуюсь, що ні я, ні будь-який інший офіцер із моєї групи не буде розмовляти з будь-якою переміщеною особою поза кімнатою, спеціально виділеною для цієї мети.

13. Я погоджуюсь з тим, що як тільки закінчиться зустріч, моя група йде прямо до машин і покидає табір та його околиці...» [607, С. 264 - 265].

Це далеко не весь перелік перешкод із арсеналу англійської сторони.

Аналогічна картина спостерігалась також в американській зоні окупації, де радянська репатріаційна місія теж функціонувала з серпня 1945 року і де концентрація Ді Пі була найбільшою. Тисячі переміщених осіб мешкали тут не лише в таборах, а й за їх межами. [723, S. 15; 275]. Про дислокацію низки таборів радянській стороні не повідомлялось:

«В один прекрасний день [подія відбувалась у другій половині 1945 р.] нас привезли в табір для переміщених осіб, який, як нам сказали, знаходився неподалік від французького кордону, в горах. Коли нас туди привезли, а до цього там був табір французьких військовополонених, то там було 3000 таких же, як ми, людей. Але американці не спішили відправляти нас, а навпаки, затягували з відправленням. Зате кожного дня приходили вербувальники вербувати нашого брата на роботу в Південну Америку, як говорили, на тростинні плантації. Спеціально для цього були створені нестерпні умови для проживання у цьому таборі. Але я тримався стійко...

Тут ми зрозуміли, що цей табір американці ретельно приховують. І це підтвердилось. Через днів 7 – 8 у таборі на автомобілі «Вілліс» з'явилися троє радянських офіцерів. Вони відразу ж зібрали багатотисячний натовп і сказали те, що ми підозрювали... А їхнє завдання – знаходити такі табори, і ось вони нас знайшли, і що через 2 – 3 дні розпочнеться відправка нас на Батьківщину.

І дійсно, на 3-й день було подано близько 50-и автомобілів марки «Студобекер» і почалась відправка...» [254, С. 133 - 134]. (Зі спогадів С. Кригіна).

Відверті ж утиски з обмеження діяльності радянської репатріаційної місії, що планомірно посилювалися, почалися з осені 1947 року. Тоді, 12 вересня директивою

директора з цивільних справ американської військової адміністрації бригадного генерала Томаса Г. Гаррольда було введено заборону на доставку переміщеним особам радянськими офіцерами листів із СРСР. Невдовзі, 5 листопада 1947 року, до неї додалась заборона сповіщати Ді Пі, котрі проживали поза таборами, про час і місце їх прийому співробітниками радянської репатріаційної місії. 22 травня 1948 року інший генерал (Губнер – заступник командуючого американськими військами в Німеччині і військового губернатора генерала Л. Клея) заборонив ввезення, продаж та розповсюдження в американській окупаційній зоні друкованої продукції.

Натомість було посилено власну пропаганду.

«Репатріанти зізнавались, що союзники в західній зоні Німеччини їх агітували їхати в Канаду, їм говорили, що сільських мешканців знову загонять у колгоспи, що жінок з дітьми від німців відправлять у Сибір., що добра робота і освіта для репатріантів на батьківщині будуть проблемою...» [205, С. 21].

«З 30 червня 1948 року американці закрили для відвідування членам радянської військової місії прикордонні пункти Фульца, Штейнад, Бад-Кісінген, Крайцбург, Кульмбах, Бамберг, Нюрнберг і Регенсбург. А в липні – ще більше посилили контроль за листуванням Ді Пі із родичами в СРСР. Віднині листи звідти приймалися лише на посту м. Касселя і вручалися адресатам під розписку після цензурної перевірки органами контррозвідки, на що витрачалось не менше 2-х тижнів...» [607, С. 266].

Вершиною некоректності й порушенням усіх попередніх домовленостей з боку колишнього союзника по антигітлерівській коаліції стало примусове виселення радянської репатріаційної місії із Франкфурта-на-Майні у 1949 році. Тоді 2 березня довкола будинку місії була виставлена охорона з наказом нікого не впускати в будинок і нікого звідти не випускати. В місії відключили газ, електроенергію і телефон [607, С. 267].

На фоні цих подій винятком стали хіба що радянсько-французькі стосунки.

Репатріація із самої Франції пройшла досить успішно і фактично завершилась до травня 1947 року. Не було особливих труднощів із поверненням репатріантів також з французької зони окупації Німеччини, де радянська репатріаційна місія стала працювати на рубежі 1948/1949 рр. Тут теж закривались збірні пункти, які спершу замі-

няли приймальні кімнати (в Фрайбурзі, Равенсбурзі, Тюбінгені). Згодом вони також закривались, але з іншої причини – через досить незначну кількість репатріантів. Незважаючи на це, а також на окремі звинувачення СРСР у порушенні Францією ялтинських угод та вимог французької сторони прискорити «повернення всіх ельзасців і лотарингців, а також перевезення останків французьких льотчиків із ескадрильї «Нормандія» [607, С. 262], радянська репатріаційна місія функціонувала тут найдовше, а сама «французька окупаційна зона довше за інші слугувала каналом репатріації для бажаючих повернутися в СРСР» [607, С. 263].

Активно використовуючи її, а також інші канали, СРСР не один рік наполегливо боровся за повернення своїх колишніх громадян.

3.2. Засоби ідеологічного впливу та юридично-правового забезпечення у боротьбі за повернення репатріантів до СРСР

Незважаючи на зростаючі труднощі, позиція Радянського Союзу залишалась незмінною – усі його громадяни, котрі в результаті війни опинились за межами СРСР, мали повернутись на батьківщину. Репатріація їх хоч і серйозно загальмувала, проте питання про її відміну не виникало. Навпаки, розглядалися усі засоби, що могли б принести бодай найменший успіх.

Найважливіший акцент у цій нелегкій справі було зроблено на пропагандистські та контрпропагандистські заходи.

Противники СРСР у «холодній війні» широко вдалися до залякування колишніх радянських громадян, настирливо переконуючи, що вдома на них чекають тюрма, заслання, неможливість нормально жити і працювати. Щоб нівелювати ворожий вплив на потенційних репатріантів, мати козири для власної контрпропаганди, необхідні були яскраві конкретні приклади, що спростовували б це. Сподіваючись саме на такий пропагандистський ефект, вище партійно-державне керівництво Української РСР виявило ініціативу щодо створення максимально сприятливих умов для облаштування на батьківщині певної частини тих, хто не побажав залишатися на Заході. 13 серпня 1946 року Рада Міністрів УРСР та ЦК КП(б)У ухвалили спільну поста-

нову «Про репатріацію з Франції в Українську РСР громадян української національності», якою облвиконкоми та обкоми КП(б)У зобов'язувалися надавати «великого політичного значення справі прийому, розміщення і працевлаштування репатріантів», вимагалось «від перших секретарів міськрайкомітетів КП(б)У і голів міськрайвиконкомів справу підготовки до працевлаштування взяти під свій неослабний і особистий контроль» [194, арк. 44]. Йшлося не лише про колишніх примусових робітників Райху з України, а й радянських співвітчизників, які емігрували на Захід ще в довоєнний період чи опинились там в силу продиктованих війною обставин.

Проте очікуваний контингент у 1946 році в республіку так і не прибув.

Але питання не знімалось. 28 березня 1947 року завідувачам обласних відділів у справах репатріації з Києва було направлено лист зав. відділом у справах репатріації при Раді Міністрів УРСР М. Зозуленка, в якому йшлося: «У зв'язку з тим, що з Франції в Україну має прибути 25 – 30 тисяч чоловік громадян української національності, з яких перші партії прибувають у квітні місяці, а основна маса із Франції буде направлятись у липні, серпні і вересні 1947 року, заступник Голови Ради Міністрів УРСР тов. Сенін І. С. своїм телеграфним розпорядженням від 20 березня 1947 року № 39 запропонував головам облвиконкомів виконати постанову Ради Міністрів УРСР та ЦК КП(б)У від 13 серпня 1946 року № 1455 і забезпечити до 1 травня 1947 року підготовку житлових приміщень для розміщення громадян, котрі прибувають із Франції у вашу область.

Зверніть особливу увагу на готовність обласних пунктів та відділів до прийому репатріантів, як-то: організація харчування, медично-санітарне обслуговування, забезпечення політико-масовою роботою (добір агітаторів, бібліотечок, газет, радіо та інш.) і транспортування репатріантів в місця постійного мешкання та інш.

Покладаю на вас персональну відповідальність за працевлаштування прибувших у вашу область репатрійованих громадян із Франції за їх фахом, матеріально-побутове влаштування, охоплення дітей шкільною мережею та яслами, проведення серед них систематичної політико-масової та виховної роботи, участі їх у громадсько-політичному житті та інші» [66, арк. 3].

Невдовзі з Кам'янець-Подільської області, де очікували на прибуття 200 сімей репатріантів та 100 саодиноких громадян, надійшов рапорт про стан готовності приймальних пунктів і про підготовку житлової площі для очікуваних переселенців. Із нього видно, що на місцях за справу бралися відповідально, хоча можливості для реалізації цих планів були обмеженими: «Через відсутність у містах області приміщення для приймального пункту на 100 чоловік нами створено три пункти в містах: Проскурові (основний пункт) – на 60 чол., Кам'янець-Подільському – на 20 чол., у Шепетівці – на 20 чол. У Проскурові пункт обладнано в будинку колишнього спортузалу, що складається із 2-х великих кімнат загальною площею 200 кв. метрів... Кам'янець-Подільський пункт розташовано в готелі в 5-и кімнатах. Крім того з дирекцією готелю є домовленість, що у випадку необхідності буде додатково виділено 5 кімнат для 5-и сімей. У Шепетівці пункт обладнано в будинку гуртожитку цукрового заводу. Тут також існує домовленість із дирекцією готелю про додаткове виділення у разі потреби 5-и кімнат. На всіх пунктах є 95 ліжок, решта виготовляється.

Постільною білизною Кам'янець-Подільський пункт забезпечений повністю. На Шепетівському пункті є 20 матрасів і 20 одіял (тимчасово взяті із інших організацій), на Проскурівському – 55 одіял і 25 матрасів... Не вистачає на дообладнання пунктів: одіял – 45, простинь – 160, матрасів – 35, подушок – 80, матеріалу на 14 скатерок і на 10 занавісок для вікон.

Портретами, гаслами, плакатами пункти обладнані повністю. Пункти харчування, санпропускники і медпункти також підготовлені» [182, арк. 84].

Що стосується квартир, то їх було підготовлено 104: із житлового фонду міськрайрад – 28, із житлового фонду радгоспів – 11, із житлового фонду підприємств та організацій – 65 [182, арк. 85]. Підготовлено 105 місць для саодиноких репатріантів у відомчих гуртожитках.

Аналогічна інформація надійшла з інших областей, в т. ч. Вінницької, Житомирської, Ровенської. У повідомленні з Житомира, зокрема, зазначалось, що закінчується ремонт і обладнання приміщення з 8 кімнат для одноразового прийому до 100 чол., там же обладнується гуртожиток на 20 ліжок, встановлено 4 радіоточки, телефон, приміщення оформлено гаслами, плакатами, портретами вождів [154, арк. 2].

Винятком стала Волинська область. Комендант 325-го збірно-пересильного пункту, розташованого у м. Ковелі, майор Ілліних 5 липня 1947 р. рапортував у Київ, що ввірений йому пункт «у цей час не готовий до прийому репатріантів... Із 13-и наявних землянок у придатному стані перебуває лише 6... Харчоблок абсолютно непридатний... Немає їдальні... Пекарня потребує капітального ремонту., а також клуб, в якому вікна не засклені, відсутні стільці, столи, освітлення... Немає постільної білизни, посуду, кімнати для прання білизни...» [125, арк. 14 - 16].

Критичною залишалась ситуація і на початку вересня того ж року через незадовільне транспортне забезпечення, що видно з телеграми начальника ЗПП (тепер уже Кінчадзе) на адресу М. Зозуленка: «В Ковельському таборі через відсутність вагонів затримується 700 зайвих чоловік-емігрантів, прибулих на Україну з Франції. Люди хворіють, ліміт харчів вичерпано, голодні. Настрої людей вкрай негативні, прошу вашого розпорядження про термінову подачу вагонів чи порожняка (50 вагонів) на станцію Ковель. Інакше буде бунт» [11, арк. 6].

На Вінниччині ж було відновлено функціонування приймально-розподільчих пунктів у Жмеринці, Козятині й обласному центрі. На зарплату їхнім працівникам рішенням облвиконкому від 29 липня 1947 р. з місцевого бюджету обласна влада надала 11800 крб. Крім того, з цього джерела передбачались кошти й на інші цілі: «перевезення репатріантів – 2500 крб., саногляд та дезинфекцію – 3000 крб., культзаходи – 4300 крб., надання допомоги репатріантам – 20000 крб.» [69, арк. 459].

21 липня 1947 року Вінницький облвиконком ухвалив особливо важливе рішення для подальшої долі репатріантів, котрі незабаром мали прибути також із Румунії та Болгарії, – «Про пільги та матеріальну допомогу радянським громадянам, які переселяються у Вінницьку область із Франції, Болгарії і Румунії». Воно цілком відповідало попередньому плану, оскільки саме такий «живий» конкретний матеріал був необхідний для проведення ефективної агітаційно-пропагандистської роботи серед потенційних репатріантів за кордоном.

Рішення передбачало надання виконками районних Рад депутатів трудящих таким громадянам земельних наділів для будівництва будинків і господарських спо-

руд, під індивідуальні городи, а також лісорубного фонду для заготівель будівельного лісу, причому звільнивши їх від плати за деревину строком на 2 роки.

Передбачалася видача позик на індивідуальне житлове будівництво у розмірі 10 тисяч карбованців на сім'ю з погашенням упродовж наступних десяти років, починаючи з другого року після поселення.

Згідно з цим рішенням переселенці забезпечувались посівним матеріалом під озими 1947 року і весняну сівбу 1948 року на польових, городніх та присадибних ділянках, що в умовах післявоєнного голоду було вкрай важливо. Із пунктів «Заготсіно» їм відпускалось за готівку по 2 тонни сіна на кожну голову великої рогатої худоби.

Господарства переселенців, які поселялися в сільській місцевості, на два роки звільнялись від усіх грошових податків, страхових платежів, обов'язкових поставок державі м'яса, зерна та інших сільськогосподарських продуктів.

Крім того, облторгвідділ мав постачати переселенців м'ясними та рибними продуктами, маслом і цукром – на обласних приймально-розподільчих пунктах на території Вінниччини, в дорозі до місця поселення та в місцях постійного проживання. У містах та робітничих селищах постачання прибулих репатріантів мало здійснюватись за нормами, встановленими для робітників промисловості, транспорту і зв'язку до влаштування їх на роботу, але не більше місяця. У сільській місцевості для переселенців передбачалась одноразова натуральна допомога – по 10 кілограмів борошна на людину.

Серед інших пільг – дозвіл на продаж репатріантам за затвердженими обл- та райвиконкомом списках по 20 метрів бавовняної тканини на сім'ю, по 1 пальто, 1 костюму чи платтю, 1 парі взуття, 2 пари натільної білизни на кожного члена сім'ї [52, арк. 242 - 243].

У свою чергу на місцях сподівалися й на допомогу з боку переселенців, допускаючи, що серед них є кваліфіковані кадри потрібного профілю. А тому з суто практичних міркувань у відділ у справах репатріації при Раді Міністрів УРСР із місць надходили прохання занарядити в область спеціалістів певного фаху, на котрих відчувався дефіцит. Обумовлювалась навіть їхня кількість. Так, відділ у справах репат-

ріації при Вінницькому облвиконкомі просив направити в область: 1) шоферів – 11 чол., 2) котельників – 16 чол., 3) токарів 5-6 розряду – 13 чол., 4) слюсарів – 12 чол., 5) слюсарів для ремонту двигунів – 16 чол., 6) слюсарів-інструментальників – 2 чол., 7) слюсарів по ремонту верстатів – 3 чол., 8) слюсарів-жерстяників – 5 чол., 9) мідників радіаторів – 4 чол., 10) ковалів – 5 чол., 11) теслів-столярів – 28 чол., 12) каменярів – 12 чол.; сільськогосподарських робітників – згідно плану розверстки [66, арк. 39].

Довгоочікувані репатріанти, серед яких були й колишні остарбайтери, прибули у Вінницьку область 11 та 25 вересня 1947 року. Спершу на Вінниччину з Франції приїхали 10 сімей у складі 33 осіб і троє одиноких репатріантів, у кінці місяця – ще одна сім'я (2 чол.; з Болгарії). За національною приналежністю серед них було 24 українці, 7 росіян, 3 литовці, по 2 поляки і білоруси. Майже половину загальної кількості переселенців (17 чол.) складали діти дошкільного та шкільного віку, які в основному народилися за кордоном [66, арк. 68].

Серед дорослих українців переважали уродженці Львівської області. Решта виявились уродженцями Ровенської, Волинської, Тернопільської, Херсонської та Вінницької областей [66, арк. 68].

Незважаючи на те, що серед них не було ні слюсарів, ні шоферів, ні ковалів, вже 1 жовтня 1947 року прибулі були забезпечені житлом та працевлаштовані (на Барському, Вищеольчедаївському та Ялтушківському цукро заводах), їм надана грошова (у розмірі 5450 крб.) та інша допомога [66, арк. 62]. Проте переважна більшість переселенців тут не прижилась і з часом виїхала в містя свого довоєнного мешкання.

Аналогічна картина спостерігалась і на Волині [120, арк. 33]. Сюди теж прибула значно менша, ніж очікувалась, кількість репатріантів. Їм була влаштована підкреслено тепла зустріч, надана заздалегідь передбачена допомога. Показового ефекту зустрічі Батьківщиною своїх синів і дочок було досягнуто.

Тепер важливо було донести інформацію про яскраві позитивні факти до тих співвітчизників, які продовжували залишатись за кордоном. Зрозуміло, вона оператив-но доводилась до відома співробітників радянських репатріаційних місій, а ті, за першої ж нагоди, передавали її адресатам.

Великі сподівання покладались на пресу, спеціальну друковану продукцію. Але незрівнянно вищий ефект могло мати живе слово самих репатріантів, які повернулися в СРСР, – їх радіозвернення, листи до тих, хто не захотів повертатися разом із ними додому.

Відповідальну місію у цьому плані виконувала радіостанція «Волга – 2», що розміщувалась у столиці колишнього Райху, її передачі були розраховані саме на цю аудиторію. У передачах часто лунали голоси колишніх примусових робітників, які повернулися з нацистської каторги додому і відчували «велику прихильність до себе рідної Батьківщини».

Тематика таких виступів чітко координувалась і визначалась заздалегідь. Причому навіть не творчим колективом радіостанції, а Управлінням Уповноваженого Ради Міністрів СРСР у справах репатріації та підлеглими йому структурами. Так, заступник Уповноваженого генерал-лейтенант Голубєв влітку 1948 року адресував керівникам республіканських відділів у справах репатріації листа, яким вимагав «щомісячно надсилати... для берлінської радіостанції «Волга – 2» спеціальні радіопередачі, записані на магнітофонну плівку. Ці передачі повинні відповідати таким вимогам: мати 2 – 3 виступи репатрійованих громадян із розповіддю про їх прийом і облаштування на Батьківщині; з викриттям націоналістів – агентів англійців і американців, що ведуть наклепницьку пропаганду в таборах для переміщених осіб за кордоном за неповернення на Батьківщину; із закликом до радянських громадян... повернутись на Батьківщину...» [439, С. 514].

Запис на плівку здійснювався у республіканських радіокомітетах. Кандидатури для виступу по радіо ретельно підбиралися, кількість та «географія» виступаючих – регламентувалась. Так, 27 вересня 1947 року завідуючий відділом у справах репатріації при Раді Міністрів УРСР М. Зозуленко зобов'язав свого вінницького колегу підготувати з прибулих в область осіб: «із Франції – 2 чол., з Німеччини: з американської зони – 2 чол., французької зони – 1 чол., англійської зони – 2 чол., з Австрії – 2 чол., з Італії – 1 чол. для поїздки в Київ для виступу в радіокомітеті перед мікрофоном» [65, арк. 68].

Такі люди мали бути передовиками виробництва, активістами громадсько-політичного життя, лояльно налаштованими до радянської влади, а головне – говорити в ефірі те, що від них вимагалось почути. Ось характеристика одного із таких «радіо-пропагандистів» – П. Карнауха, робітника Степанівського цукрозаводу Вороновицького району: «Карнаух Петро Олександрович, народження 1900 року, українець, б/п, освіта 3 класи, робітник-слюсар, уродженець села Комарова Вороновицького району Вінницької області, у даний час працює на Степанівському цукровому заводі, слюсар-бригадир, сімейний стан – одружений, дітей не має, дружина працює в колгоспі «За новий побут» с. Комарова, заробітна плата в місяць становить 500 карбованців, дружина в 1947 році виробила 127 трудоднів, що в грошовому обчисленні становить 500 карбованців у місяць.

Перебував у Німеччині (Баварія, місто Войдін, американська зона окупації). Працював весь час у депо на залізниці. В 1945 році звільнений американськими військами і прибув у с. Комарове в 1945 році в липні місяці. Йому була надана попередня робота на Степанівському цукрозаводі.

По приїзду з Німеччини... виконкомом райради йому було видано одноразову допомогу в розмірі 300 карбованців, колгоспом видано хліб, був відремонтований зруйнований будинок, виділено для спорудження хліва будматеріал. В 1947 році дирекцією цукрового заводу видана путівка на курорт...

В громадсько-політичному житті заводу бере активну участь, є стахановцем і занесений на Дошку пошани. У 1947 році отримав Почесну грамоту обкому КП(б)У та облвиконкому за перевиконання виробничої програми з виробництва цукру і від дирекції має 2 подяки» [65, арк. 80].

Але почути радіо могли далеко не всі колишні радянські громадяни, які вагалися з поверненням в СРСР. Це розуміли організатори радіопередач. Розрахунок же був зроблений на те, що хтось та й почує, адже не всі потенційні репатріанти жили в таборах. Враховували також психологію радянських людей, які звикли довіряти офіційним засобам масової інформації. Тим більше, що до радіо, як технічної новинки, проявлявся з їхнього боку підвищений інтерес.

Значно ефективнішою формою діалогу й агітаційно-пропагандистського впливу були листи. Проте не будь-які, а заздалегідь визначеного змісту, написані рідними, близькими, знайомими, родичами, друзями тих, хто перебував за кордоном. Перед місцевими органами влади, обласними відділами у справах репатріації, на які покладалась організаційні та координаційні функції, ставилось завдання широко розгорнути роботу з цією категорією населення, щоб листів такого змісту з'явилося якомога більше. Той же М. Зозуленко інструктував керівників обласних репатріаційних служб: «У зв'язку з початком прибуття громадян української національності з Франції і Румунії, пропоную організувати відправлення листів до своїх родичів і знайомих із закликом до повернення на Радянську Батьківщину. В цих листах треба написати про приїзд їх до Української РСР, про зустріч представниками радянської влади та радянською громадськістю, про їх враження і настрої. В листах також слід висвітлювати трудове та матеріально-побутове влаштування, заробіток, одержану ними від радянського уряду та місцевих органів матеріальну допомогу, навчання дітей, медобслуговування, забезпечення житловою площею та інше. Бажано, аби листи надсилались з фотознімками цілої родини чи окремих осіб, також знімки їх за працею, у своїх будинках та квартирах або біля них, дітей в школі і т. п.

Листи необхідно оформляти і надсилати до нас згідно з нашими вказівками за № 61-1923 від 2.9.1947 року» [65, арк. 65].

Вказівки ж були такі: «...Листи репатрійованих радянських громадян знайомим і родичам до Франції і в окупаційні зони Німеччини з закликами про повернення на батьківщину треба надсилати до нас в конверті з відповідною адресою. На конверті треба прикласти штамп місцевої поштової контори та штампом погасити марки. Конверт не слід заклеювати. Листи треба надсилати відкритим, а не таємним порядком, не припускати, щоб ці листи прошивались» [65, арк. 60].

Отже, відділ у справах репатріації при Раді Міністрів республіки фактично наділявся правом перлюстрації та цензури, що було абсолютно новим у його діяльності.

Подальші інструкції стосовно змісту листів і форм роботи з ними та тими, хто їх готує, розширювались і вдосконалювались (майже під усіма інструкціями, котрі надійшли на місця із Києва, стоїть підпис М. Зозуленка): «В листах висвітлювати пи-

тання відбудови промисловості, сільського господарства і культурно-освітніх закладів, ...місцевих підприємств, колгоспів, радгоспів, шкіл, лікарень, клубів і т. д. Наводити приклади роботи репатріантів, які повернулися, писати про їх заробіток, стахановців, премії, подяки, участь у громадській роботі, висування, нагороди, навчання і т. д. В листах... закликати рідних, знайомих, земляків повертатись на Батьківщину...» (З інструкції від 27 вересня 1947 року) [65, арк. 68].

«...Існуючий порядок організації і відправлення патріотичних листів на адресу... радянських громадян, які проживають на становищі переміщених осіб у західних зонах окупації Німеччини та Австрії і в капіталістичних країнах, змінюється... Потрібно дотримуватись таких вказівок:

1. При організації листів слід проявляти особливу обережність і делікатність, не викликати найменшої підозри на те, що все це робиться із пропагандистською метою. Відповідно, ніякого тиску на осіб, які відмовляються писати листи, здійснювати не потрібно.

2. Не гнатись за кількістю листів, а винятково надавати увагу їх якісному змісту. Листи повинні бути звичайними, теплими, з висвітленням конкретних досягнень у сферах господарського і культурного будівництва свого села, району чи області, матеріально-побутового становища трудівників і, зокрема, родичів, сусідів та знайомих.

3. Спеціальних виїздів у райони для організації листів не робити, а пов'язувати цю роботу з виїздами по працевлаштуванню радянських громадян та іншими питаннями.

4. Листи писати лише на реальні, діючі на даний час адреси. При написанні адреси на конвертах необхідно дотримуватись поштових правил, встановлених для листів, що направляються за кордон. Листи на адресу польових пошт не направляти.

5. Ніяких доручень для проведення роботи по організації листів за кордон не потрібно давати особам, які не є штатними працівниками обласного відділу репатріації.

[...]

9. Листи, адресовані в західні зони Німеччини та Австрії, після перегляду їх завідувачим відділом і визнання придатними, негайно направляються у відділ у справах

репатріації при Раді Міністрів УРСР секретною поштою (на пакеті писати «не проколуювати»).

10. Копії знімаються лише з тих листів, які за висновком зав. облвідділом репатріації є цінними з точки зору можливості їх використання у пресі, по радіо і т. п. На копіях адресу отримувача необхідно підписувати латинським шрифтом точно так, як він пишеться на конверті, а адресу відправника – українською чи російською мовами. Копії таких листів направляти нам негайно секретною поштою у двох екземплярах. Із посередніх листів копій не знімати...» (З інструкції від 5 червня 1950 року) [184, арк. 85 - 86].

Інструкція від 28 вересня 1951 року містила новий елемент у роботі з місцевим населенням. Відтепер від рідних, чії сини та дочки перебували на Заході, вимагались не лише листи, а й їхні заяви з настійним проханням на адресу влади повернути дітей на Батьківщину. Причому такі заяви потрібно було писати по декілька разів: «Для проведення масово-роз'яснюючої роботи серед радянських громадян, які перебувають за кордоном, і для їх репатріації на батьківщину необхідне систематичне надсилання листів на їх адресу від рідних, знайомих та заяви на ім'я відділу у справах репатріації з проханням репатріації їх на батьківщину...

Заяви на ім'я відділу репатріації можна писати, а також прохати повторно. Ці заяви необхідні для наших представників за кордоном. До кожної заяви обов'язковий лист, у якому наполягати на поверненні на батьківщину. Ці листи вручаються нашими представниками особисто адресату» [51, арк. 42].

Ось одна з таких заяв, направлена на адресу відділу у справах репатріації при Вінницькому облвиконкомі мешканцем с. Сосни Літинського району П. Петриком: «Прошу відділ репатріації Вашого сприяння про повернення моєї племінниці Катерини Порфирівни Петрик, 1922 року народження, додому. 1942 року була забрана німецькими фашистами в рабство і назад не повернулася. Зараз знаходиться в Бельгії» [51, арк. 15].

Щоб легше було складати тексти листів, доказово викривати конкретні порушення прав людини в таборах для переміщених осіб за кордоном, а отже, підвищувати наступальність власних контрпропагандистських заходів, відділам у справах репат-

ріації при обльвконкомах рекомендувалось активно збирати викривальні матеріали від репатріантів, котрі прибули з англійської, американської, французької зон окупації території Німеччини та Австрії (інструкція № 611-1194 від 15 травня 1948 р.). Зібраний матеріал мав оформлятися у формі оповідей людей, які повернулись із тих місць у Радянський Союз, і направлятися у відділ у справах репатріації при Раді Міністрів УРСР.

При висвітленні причин тривалого неповернення на Батьківщину рекомендувалось відзначати негативний вплив ворожої агітації, називати імена конкретних осіб, які її здійснювали. Особливо слід було акцентувати увагу на брехні, наклепах, обмані, залякуванні як з боку військового командування таборів для переміщених осіб, так і з боку так званих «комітетчиків – фашистсько-націоналістичних агентів», на нестерпні умови, створені у таборах для рядових невільників, та привілейовані – для «зрадників і колишніх посібників фашистських окупантів», на прагнення та факти боротьби чесних радянських людей за якнайшвидше повернення додому.

Далі в інструкції вказувалось: «Окремим розділом слід показувати всі форми і методи вербування і відправлення наших людей в інші країни. Висвітлювати обман та насилля, які застосовуються при цьому. В кінці оповіди необхідно показати як репатріанти були прийняті, працевлаштовані і яку допомогу отримали на Батьківщині, їх матеріально-побутове становище та участь у громадській роботі.

Для малограмотних і неграмотних слід надавати допомогу в оформленні матеріалів» [63, арк. 31 - 32].

В інших інструктивних документах рекомендувалось, щоб листи, написані батьками тим, хто волів залишитися за кордоном, були зворушливими, сентиментальними, могли викликати непрошену сльозу, розбудити у серці тугу за рідним краєм. У листах новоприбулих на батьківщину репатріантів мала міститись радість з приводу єдино вірного рішення – щасливого повернення додому, возвеличення дійсності, в якій опинилися після довгого поневіряння за роки неволі. Обов'язковим в усіх листах мав бути заклик до земляків повернутись у лоно рідної Вітчизни, яка на них так чекає.

Так відділи у справах репатріації, в першу чергу при Раді Міністрів республіки, в умовах «холодної війни» перейняли на себе ще одну, не зовсім властиву за профілем діяльності функцію – агітаційно-пропагандистську, стали своєрідними центрами з розгортання ідеологічної боротьби за повернення в СРСР його колишніх громадян.

Слід сказати, що в кінці 40-х рр. аналогічну функцію виконувала й суворо контролювана громадська організація «Українське товариство культурного зв'язку з закордоном». Ось уривок з одного документу УТКЗК:

«Голові обласного виконавчого комітету депутатів трудящих Волинської області тов. М'язік А. І.

З метою кращої популяризації правди про Радянську Україну за згодою ЦК КП(б)У є потреба організувати листи від громадян Вашої області в Канаду, Сполучені Штати, Аргентину і Францію до родичів, знайомих та односельчан українських емігрантів, які живуть у цих країнах. Листи можуть бути від окремих осіб, але бажано, щоб вони були від груп колгоспників кількох сел... Колгоспники повинні розповісти в своїх листах про зміни, які сталися в селі та їхньому особистому житті за часів радянської влади... Необхідно написати й про тих, кого вбили бандерівці. В листах мусять бути багато фактів і прізвищ...

Голова Українського товариства культурного зв'язку з закордоном Скачко» [126, арк. 34]...

Що стосується самих листів, підготовлених та відредагованих у репатріаційних відділах, то вони мали здебільшого такий зміст: «Доброго здоров'я, мій дорогий синочок Ваня. Передаю тобі свій гарячий батьківський привіт. Бажаю тобі всього найкращого у твоєму невільному житті.

Ваня! Невже тобі не жалко і не болить тебе серце за мене? Ти знаєш, що я залишився сам та й живу сам до цих пір, а мені вже 67 років. Міша, Ксеня і Маруся вони живуть окремо, мають свою сім'ю, а я живу сам. Я вже всі очі виглядів за тобою. З дня на день чекаю тебе, а тебе все не має.

Сину мій, не вір тим брехням, що там говорять, що тих, хто вертається на свою батьківщину, переслідують. Це все брехня. Ось поверталось цілий ряд хлопців, вер-

нувся і Щєбивак Захар, Скакун Ганна, які були разом з тобою, і другі, їм дали допомогу і устроїли їх на роботу по їхніх спеціальностях.

Наш колгосп зараз не той, що був. Зараз об'єднані декілька колгоспів в один. Сівба, збиральна [кампанія] проводяться виключно машинами. На полях день і ніч гудуть трактори, сіють, роблять прополку і другі роботи. Незабаром загуде самохідний комбайн. Сам іде, сам жне, сам молотить і копить окремо полову, окремо солону. Один комбайн замість 200 – 300 чоловік, а на ньому працює всього 3 чоловіки. Клевер, сіно косить косілка в п'ять ножів, яка замінює 90 чоловік.

Ваня, приїжджай додому. Всього вдома я держу корову, свині і дві овечки, в нас в магазинах всього вдоволь.

Звернися в наше консульство. Я туди послав декілька заяв і просив їх повернути тебе на свою Батьківщину. Дорога і харчі для вас будуть безплатно за рахунок держави.

Пока допобачення! Привіт тобі від Міші, Ксені, Марусі, від їх діточок. Ждемо тебе якнайскоріше» (Лист у Францію Костюку Івану Володимировичу, уродженцю с. Літинки Літинського району Вінницької області) [51, арк. 22 - 23].

А ось інший лист: «Доброго дня, моя дитино Маріє! Посилаю я тобі свій материнський щирий привіт і бажаю всього найкращого в твоєму житті. Я все ж таки не можу заспокоїтись, в мене не хватає днів і ночей, я все думаю як це воно так, що всі діти поприїздили на свою батьківщину додому і живуть собі біля своїх батьків щасливі, веселі, повиходили заміж, користуються повагою. Багато вже нагороджено Урядом орденами і медалями за хорошу роботу в колгоспі. Наш колгосп тепер передовий в районі, навіть в області, получили переходовий прапор за вирощення високих врожаїв буряків. Наш колгосп тепер став кращим, ніж до війни. Багато корів, свиней, птиці. Получили по 3 кг. пшениці на трудовень, та крім цього ланкові получили додаткову оплату, проса по 5 – 6 центнерів, цукру по 2 центнери і багато грошей. Чужі діти кожний день співають, грають весілля, в колгоспі хороші духові музики, а я як згадаю за тебе, то моє серце кров'ю обливається, яка ти і я з тобою нещасна, що в мене одна дитина і тій щастя не таке, як всім людям. Хто тебе, моя дитино, там пожаліє на чужій стороні між чужими людьми та ще й такими? Що вони

робили з нашим народом як була війна. Яка ти в мене мучениця і я з тобою разом. Мені кається, що ти там в чужій державі під мукою, голодна і холодна, з тебе там знущаються чужі люди. Як це так, що всі приїхали, а тебе немає, може там тебе хто підманює, не вір, повір матері, яка тебе породила і плаче щодня за тобою. Я стара, прожила багато, все пережила, но такого пережити не можу, щоб рідна дитина відцуралася матері, роду, батьківщини, своїх людей. Я як подивлюсь на людей, дівчат, що вся сім'я дома, тільки не має моєї, сльози щодня ллються. Хіба можна бути на чужині, забути своїх людей, свій край. Маріє, приїзди, доню, додому. Я стара, хоч би я на тебе подивилась, хіба тобі не жалко своєї матері, невже ти, Маріє, забула матір, забула своїх людей? Мене сусіди питають як це так, що всі приїхали, а Марії не має, невже вона стала нам не нашою, не хоче знатись із своїми людьми? Маріє, всі, які приїхали, получили гроші як допомогу на хату.

Якщо ти забула про мене, я стара, маю корову, свиню, качки, телицю, гуси. Мені тяжко самі збудувати [нового хліва] і не хочеться, все жду тебе. Приїздив Васька додому, просив, щоб ти обов'язково приїздила до нас, кинула ту страшну чужину.

Крепко тебе цілую. Жду додому. Іди, Маріє, пішком, якщо немає грошей.

По прозві твоеї матері Крамар Г. І. листа писала Сініцька В.

УРСР, Кам'янець-Подільська область, Базалійський район, с. Пеньківці, Крамар Ганна Іллінічна» (Лист в Австрію Медвідь Марії) [184, арк. 2].

В організації та відправленні за рубіж листів між обласними відділами у справах репатріації існувало навіть своєрідне змагання. Так, у січні – лютому 1950 року з України було відправлено 805 таких послань співвітчизникам, котрі все ще перебували за кордоном і не поспішали повертатися в СРСР. Першість у цій справі утримував Сталінський облвідділ (134 листи), за ним йшов Полтавський (112 листів), далі – Ворошиловградський (88 листів). Кам'янець-Подільський облвідділ у справах репатріації займав 15 місце (14 листів), Вінницький (6 листів) разом із Волинським та Рівненським ділив 19 – 21 місце. Цікаве резюме підсумків цього змагання зроблено М. Зозуленком: «За кількістю листів можна вважати роботу задовільною Сталінського, Полтавського, Ворошиловградського, Запорізького, Львівського і Харківського облвідділів репатріації, незадовільною – Миколаївського, Станіславського,

Херсонського, Кам'янець-Подільського, Одеського, Чернігівського, Житомирського облвідділів, зовсім незадовільною – Кіровоградського, Ровенського, Волинського та Вінницького відділів» [184, арк. 27].

Передостаннє місце у змаганні Вінницького облвідділу і 15-е – Кам'янець-Подільського однією пасивністю в роботі пояснити важко. Усі завдання вони виконували ретельно, оперативно і добросовісно. Найвірогідніше, просто вже не було кому писати. Усі подоляни, котрі ще залишалися за межами батьківщини, листи від рідних отримали. І, навіть, не по одному разу.

Проте, в репатріаційній пошті траплялися й інші листи. Так, В. Польовий із с. Бубнівки Сатанівського району Кам'янець-Подільської області писав сестрі Ксені в англійську зону окупації Німеччини, що 28 травня 1948 року матір забрали в міліцію за те, що вона не виробила мінімуму трудоднів, і ні слова про повернення сестри на батьківщину [33, арк. 93].

Аналогічний за змістом і лист Г. Ф. Вевритюк із села Хоменців Гвардійського району Кам'янець-Подільської області до Шостицької Люби Корніївни, яка перебувала в американській зоні окупації [33, арк. 93].

Зрозуміло, що такі листи, як і їм подібні, до адресатів не дійшли. Наділений правом цензури відділ у справах репатріації при Раді Міністрів УРСР, інші служби пильно стежили, щоб в ретельно відкорегований інформаційний потік, що спрямовувався на Захід, не потрапляло ніякого ідеологічно шкідливого «бруду»:

«7 травня 1952 р.

Зав. відділом у справах репатріації виконкому

Волинської обласної Ради депутатів трудящих тов. Ізотовій М. Т.

При цьому повертаю заяву з листом гр-на Гаєвського Ф. П. за неякісністю листа, який адресований сину в Канаду. В листі написано: «...Мы потеряли положительно все и теперь на старости занимаем меньшую должность; приобрести ничего не можем и нуждаемся в вашей поддержке. Живем в доме Колесниковских, нанимая маленькую комнату»... Такий зміст листа не може сприяти поверненню гр-на Гаєвського Олександра на Батьківщину... М. Зозуленко» [128, арк. 24].

Нарешті, був задіяний ще один потужний канал для повернення колишніх радянських громадян на батьківщину – юридично-правовий. 17 вересня 1955 року

вийшов Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про амністію радянських громадян, котрі співробітничали з окупантами в період Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр.», підписаний головою та секретарем Верховної Ради СРСР (К. Ворошиловим і М. Пеговим). Фактично він зовсім не стосувався остарбайтерів, насамперед, остарбайтерів-подолян, оскільки абсолютна більшість їх, за винятком тих, хто уклав шлюб з іноземцями і зберіг його, до того часу повернулася в країну свого народження. Їх поверненню, до речі, не дуже перешкоджали й колишні союзники СРСР по антигітлерівській коаліції. І американців, і англійців більше цікавили відверті вороги радянської держави, з якими легше можна було знайти спільну мову, яких легше було схилити на свій бік, врешті, примусити ще раз працювати проти своїх. Указ якраз і стосувався тих колишніх співвітчизників, які найбільше боялися повертатися на Батьківщину – колабораціоністів та тих, на кого повісили клеймо «ворога народу», і яким батьківщина вирішила вибачити.

В заключних пунктах Указу, зокрема, проголошувалося:

«...7. Звільнити від відповідальності радянських громадян, котрі перебувають за кордоном, які в період Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр. здалися у полон ворогові чи служили в німецькій армії, поліції та спеціальних німецьких формуваннях.

Звільнити від відповідальності і тих радянських громадян, котрі зараз перебувають за кордоном, які займали під час війни керівні посади в створених окупантами органах поліції, жандармерії і пропаганди, в тому числі й втягнутих в антирадянські організації у післявоєнний період, якщо вони спокутували свою провину наступною патріотичною діяльністю на користь Батьківщини чи прийшли повинитись.

У відповідності з діючим законодавством, розглядати як пом'якшуючу провину обставину принесення каяття радянськими громадянами, котрі перебувають за кордоном, які вчинили в період Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр. важкі злочини проти Радянської держави. Встановити, що в цих випадках покарання... не повинне перевищувати п'яти років заслання.

8. Доручити Раді Міністрів СРСР вжити заходів для полегшення в'їзду в СРСР радянським громадянам, які перебувають за кордоном, а також членам їхніх сімей, не-

залежно від громадянства, і їхнього працевлаштування в Радянському Союзі» [607, С. 329].

Лейтмотивом Указу було твердження, що тривале перебування за кордоном, відірваність від рідної домівки – уже саме по собі покарання, та ще й важке. Незважаючи на те, що декому навіть після оголошення амністії загрожувало заслання на 5 років, чимало тих, хто в часи нелегких випробувань здійснили помилку, виступивши проти свого народу, після важких роздумів все ж вирішили повернутись на батьківщину. Адже не так вже й солодко довелося їм на чужині. Відсутність постійної роботи, важке напівтабірне життя, туга за рідним краєм були нестерпними супутниками їхнього буття. Всього під дію Указу потрапили 15724 чол. [607, С. 329].

Це був останній більш-менш помітний успіх радянської держави в справі репатріації своїх співвітчизників на батьківщину в умовах «холодної війни».

3.3. Причини неповернення на батьківщину колишніх примусових робітників

Основна маса колишніх українських оstarбайтерів, зокрема подолян, повернулася додому до середини 1946 року. Так, станом на 1 серпня 1946 р. на Вінниччині їх нараховувалось 48511 чол. [56, арк. 46]. На жаль, відсутні документи, які містили б точну кількість репатріантів, які повернулися до цього часу на Кам'янець-Подільщину. Проте відомо, що на 1 січня 1947 р. у рідний край прибуло 89938 [183, арк. 3] колишніх мешканців Кам'янець-Подільської області. На Вінниччині аналогічний показник становив 48621 чол. [67, арк. 1], тобто за 5 місяців зріс всього на 110 чол.

Подальша динаміка повернення на Поділля депортованих гітлерівцями каторжан свідчить, що «холодна війна» взагалі різко загальмувала процес репатріації. Так, від 1 січня до 1 липня 1947 року на Вінниччину не повернувся жоден репатріант [004, арк. 33]. Потім майже за рік (з 1 липня 1947 р. по 15 травня 1948 р.) у Вінницьку область прибули лише вісім [67, арк. 58] колишніх оstarбайтерів, з 15 травня до 1 липня 1948 р. – ще 28 чол. [67, арк. 65]. І, нарешті, станом на 1 жовтня 1948 р. в область повернулося загалом 48705 репатріантів [67, арк. 71], тобто за три наступних місяці до загальної кількості прибулих додалися всього 48 осіб.

На Кам'янець-Подільщині цифрові показники були порівняно вищими, але і тут спостерігалася тенденція до різкого скорочення кількості прибуваючих в область репатріантів-корінних мешканців краю. Так, за період з 1 січня до 1 вересня 1947 року загалом повернулося 1726 чол. [183, арк. 35], тоді як за попередніх одинадцять місяців (з 1 лютого 1946 р. до 1 січня 1947 р.) – у десять разів більше.

Відсутність документів з узагальненими даними про кількість репатріантів, які повернулися на Поділля у 1949, 1950, 1951, 1952 роках (а по Кам'янець-Подільщині – ще й у 1948 році) не дозволяє детально проаналізувати хід репатріації в умовах «холодної війни». Побічні ж дані дають підстави стверджувати, що і в ці роки кількість колишніх остарбайтерів, які переступили, нарешті, батьківський поріг, була невеликою. Репатріація йшла важко, вимагала великих зусиль, у першу чергу, на її передових рубежах.

Брак точних даних не дозволяє також достовірно відповісти, скільки насильно депортованих мешканців краю з різних причин не повернулися на Поділля, хоч про наближені показники (недалекі від істини) все ж можна вести мову.

Відомо, що із Вінницької області нацистські загарбники депортували 78650 чол. [48, арк. 2] цивільного населення, з Кам'янець-Подільської – 117230 чол. [183, арк. 3]. Разом – 195880 чол. У Вінницьку область на 1 жовтня 1948 р. повернулося 48705 чол. [67, арк. 71], у Кам'янець-Подільську (до 1 січня 1949 р.) – 94008 чол. [184, арк. 108], разом – 142713 чол. Отже, сумарна різниця між тими, які були насильно вивезені, і тими, хто повернувся додому, становить 53167 чол.

Але цей показник не остаточний, оскільки охоплює як безповоротні втрати, так і кількість остарбайтерів, які в силу обставин перебували за межами Поділля тимчасово і пізніше повернулись до рідної домівки, або ж залишились за кордоном.

Безповоротні втрати серед цієї категорії жертв нацизму пов'язані ще з транспортуванням невільників до Німеччини. Як відомо, не бажаючи потрапити на каторгу, багато мешканців краю намагалися втекти з поїздів. За це частина їх була розстріляна на місці, частина – відправлена у концентраційні табори, де не вижила, частина, здійснивши втечу і поповнивши лави партизанів, полягла смертю хоробрих у поє-

динках з ворогом, частина – загинула внаслідок залізничних катастроф, нещасних випадків, нелюдських умов транспортування.

Та найбільше смерть косила ряди остарбайтерів під час перебування їх на нацистській каторзі. Вони масово вмирали від численних хвороб, фізичного виснаження, голоду, гинули від нещасних випадків на виробництві, свавілля власників та охоронців, через непокору, при спробі та під час втеч із місць примусової праці чи ув'язнення, в концентраційних та штрафних таборах, під час масованих бомбардувань німецьких міст і сіл союзницькою авіацією, у лавах європейського руху Опору, під час проходження фронтів (особливо німецько-радянського), в запеклих боях з гітлерівцями та на Далекосхідному фронті після призову в ряди Червоної армії. Окремі подоляни, не перенісши надважких каторжних умов, покінчили життя самогубством, дехто помер в Німеччині від старості.

Через відсутність повноти документальних даних не можна точно відповісти, скільки, скажімо, депортованих подолян загинуло від куль охоронців при спробі втечі чи закатовано в тюрмах, концентраційних та трудових таборах, як і проставити конкретні цифри навпроти кожної складової безповоротних втрат. Проте матеріали дають підстави стверджувати, що найбільша кількість остарбайтерів-подолян не повернулася додому через: смерть внаслідок хвороб, фізичне виснаження та голод під час перебування на нацистській каторзі; загибель у результаті інтенсивних бомбардувань німецьких населених пунктів авіацією союзників; загибель внаслідок проходження фронтів; навмисну фізичну розправу гітлерівців за прояви непокори; загибель у боях з гітлерівцями та японськими загарбниками на заключному етапі Другої світової війни в рядах Червоної армії. Безповоротні втрати становлять основну кількість тих, хто не повернувся на Поділля.

Решта «мінусового» показника (53167 чол.) – це остарбайтери, які залишилися живими: ті, які на той час служили в армії, працювали в трудових батальйонах та на підприємствах за межами Поділля, були вислані на спецпоселення, перебували в доорозі додому, жили за межами СРСР, не маючи наміру повертатися на батьківщину.

Досить значна кількість вчорашніх остарбайтерів пройшла через армію (не випадково основну масу репатріантів становили жінки і дівчата, хоча частина їх також за-

лучалася для армійських потреб). Спершу до війська призовалися остарбайтери, визволені радянськими Збройними Силами (вони, як уже зазначалося, брали безпосередню участь у кровопролитних боях з гітлерівцями; багато з них полягли смертю хоробрих). По завершенню війни черга дійшла до остарбайтерів призовного віку, котрі поверталися із зон окупації союзників. Причому на армійську службу, яка тривала декілька років, вони відправлялися відразу ж з території колишнього Райху, – пройшовши обов'язкову фільтрацію, так і не побувавши вдома.

Станом на 1 вересня 1947 року одних лише депортованих гітлерівцями із Кам'янець-Подільщини у Радянській армії служило 4542 чол. [183, арк. 35]. Крім того, 1970 колишніх остарбайтерів – уродженців даної області було демобілізовано з її рядів [183, арк. 35]. Загалом – 6512 чол. Цю кількість, як конкретну, можна виключити із показника 53167 чол.

Не суттєво відрізнялась від неї і кількість остарбайтерів-військовослужбовців родом із Вінниччини.

Чимало подолян працювали у трудових батальйонах та на підприємствах за межами рідного краю. Не випадково у звіті про роботу відділу у справах репатріації при Кам'янець-Подільському облвиконкомі за березень 1946 року зазначалося: «Відповідні органи і самі репатріанти запевняють, що велика кількість репатріантів нашої області безпосередньо з фільтраційних пунктів направлені на роботу в інші області УРСР (Сталінська, Ворошиловградська, Одеська та ін. області). Так, жителі села Нижче Погоріле Старокостянтинівського району, 12 чоловік, не заїжджаючи до себе на батьківщину – додому, з прикордонного пункту направлені в Сталінську область, звідки вони систематично ведуть листування з рідними» [182, арк. 17 – 17 зв]. Однак загалом кількість таких працюючих була не надто великою. На 01 вересня 1947 р. роботою тут були зайняті 715 колишніх остарбайтерів – уродженців Кам'янець-Подільщини [183, арк. 35].

Що стосується Вінниччини, то найповніші дані по цій категорії недавніх остарбайтерів містяться у документі, датованому 8 липнем 1946 р., – 161 чол. [58, арк. 39]. Тут же вміщено примітку: «Ці дані не є вичерпними і облік не завершений».

Вказану кількість по обох областях, як конкретну, також слід вилучити з «мінусового» показника.

Разом з тим слід зауважити, що репатріантів цієї категорії в різні способи змушували залишатися на постійне проживання за місцем праці, перевозити сюди свої родини, підписувати довготривалі трудові договори тощо. Рішення про звільнення цих репатріантів уряд СРСР так і не ухвалив [584, С. 175].

Ще меншою була кількість висланих на спецпоселення в малообжиті райони Сибіру, Далекого Сходу, Казахстану. З числа колишніх примусових робітників Райху така доля спіткала тих, хто під примусом чи добровільно піддався ворожому впливу і таємно доносив гестапо на своїх товаришів по каторзі. Такі особи не мали права повертатися на Поділля, навіть відбувши термін покарання.

Решту «мінусового» показника становили ті, котрі бажали репатріюватися на батьківщину, проте в силу об'єктивних і суб'єктивних обставин не могли цього зробити, а також ті, хто свідомо вирішив залишитися за межами СРСР. Саме за таких оstarбайтерів (не лише уродженців Поділля) у період «холодної війни» розгорнулася основна боротьба між радянською стороною та колишніми його союзниками.

Слід мати на увазі, що на початок «холодної війни» на Заході перебувало ще досить багато колишніх радянських громадян. За неповними оцінками Управління у справах репатріації на 1 березня 1946 року за рубежем залишалось 314757 чоловік. Більшість їх – 174439 чол. перебувало на території Західної Німеччини, в тому числі в англійській окупаційній зоні – 104227, в американській – 69447, у французькій – 715 чол. Далі йшли Австрія (53000 чол.), Італія (34829), Швеція (28939), Бельгія (16112), Данія (4101), Франція (1809), Швейцарія (775), Англія (506), територія Палестини (205), Америки (28) і Північної Африки (12), останньою у цьому списку стоїть Голландія (10 чол.) [607, С. 324]. Зрозуміло, що в цій загальній масі були і подоляни та волиняни. Причому не лише колишні примусово вивезені «східні робітники».

Стосовно оstarбайтерів, то серйозних підстав для хвилювання у них не існувало. Абсолютна більшість їх до Німеччини була вивезена насильно, і радянська сторона, врешті, враховувала це. Турбуватись про подальшу долю доводилося тим, хто служив у гітлерівців, хто знущався над своїми співвітчизниками, проливав їхню кров.

Основними причинами, які спонукали певну кількість подолян не повертатися додому, були: політичні мотивації; страх перед можливим покаранням; економічні мотиви (почати нове життя в нових краях); депресивний психологічний стан (втрата рідних та близьких); сімейні проблеми (укладені шлюби з іноземними громадянами).

Перші дві причини виявились тісно взаємозв'язаними. Грунтувались на особистих образах на радянську владу, спогадах про жахливий голодомор, жорстокість репресій 30-х років і були сильно підігрітими ворожою СРСР пропагандою.

Останній із перерахованих факторів (сімейні проблеми) базувався на чистоті людських відносин, любові, прагненні зберегти сім'ю, котрі виявились сильнішими погроз, застережень, ультимативних вимог влади.

Так, серед тих, хто залишився на Заході, розповсюджувалась газета «Родина зовет» із статтею майора Суханова «Чому ти до цього часу не на збірному пункті?» У ній йшлося: «Не роздумуй, не зволікай. Йди на найближчий збірний пункт і ніхто тебе не образить. У тебе лише один шлях – чесно виконати те, що від тебе вимагає Вітчизна. Вона тебе кличе, і ти будеш дійсно негідним прощення злочинцем, якщо не почувеш її голосу. Знай, що жоден радянський підданий не залишиться на чужій землі! Деякі наші дівчата і жінки необдуманно уклали шлюб з іноземцями. Подружнє життя, як відомо, не може змінити підданство подружжя. Всі дівчата і жінки, які вийшли заміж за іноземців, повинні... у найкоротший строк з'явитися на збірні пункти. В інтересах їхнього майбутнього всі такі шлюби повинні бути негайно розірвані. Той, хто пов'язав свою долю з іноземцями чи іноземками, переживає зараз драму. Але той, хто піде проти вимог Батьківщини, цю драму перетворить у трагедію» [607, С. 256].

Вершиною утисків та цинізму з боку влади став Указ Президії Верховної Ради СРСР про заборону шлюбу з іноземцями. Особливістю Указу було те, що не тільки заборонялися шлюби з іноземцями на майбутнє, а й вже укладені оголошувалися недійсними. Це був один з найбільш негуманних законів за всі роки радянської влади. Його впровадження в життя вело до того, що значна частина громадян, особливо молоді, за зв'язки з іноземцями потрапляли в табори ГУТАБу [601, С. 6].

Не можна однозначно стверджувати, що остарбайтери чи остарбайтерки, які пов'язали подружнє життя з іноземцями, остаточно поривали з Батьківщиною. Більшість з них листувалися з рідними, а пізніше окремі навіть поверталися додому. Так, уродженка с. Пузирки Козятинського району М. Шморгун, перебуваючи на нацистській каторзі, вийшла заміж за італійця. По війні виїхала з ним в Італію. Працювала ткалею на фабриці «Аквакалда». Вступила до лав Комуністичної партії Італії. У 1953 р. добровільно повернулася в СРСР [107].

Аналогічна доля жмеринчанки Р. Кушнір. Тільки її судженням став поляк. Жила в Познані, Белостоці. Навчалася у Белостоцькій медичній академії. Була членом Польської об'єднаної робітничої партії (з 1948 р.; партійний квиток № 678522), членом Товариства польсько-радянської дружби (членський квиток № 1152406). В СРСР добровільно повернулася у 1951 році [98].

У 1947 році повернулася додому Г. Мітрушина із с. Свердлівки Тиврівського району, яка вийшла заміж за офіцера Війська Польського, в 1950 році – Р. Набокова з с. Блажіївки Самгородоцького району, котра після війни мешкала із сім'єю у Варшаві, працювала на одному з заводів польської столиці. Того ж року повернулася у батьківський край М. Дютор-Бондар із с. Лазнево Ружичнянського району, яка до цього мешкала з чоловіком у Франції.

Узагальнених даних про тих остарбайтерів-вінничан, які свідомо не повернулися в СРСР, виявити в архівах не вдалося. Але їхня кількість не така вже й велика. Якщо по Літинському району станом на 1 червня 1951 року нараховувалось 89 чол. [51, арк. 49 - 51], то вже через півроку (на 14 лютого 1952 р.) – всього 5 чол. [51, арк. 30] – з них 4 жінки й 1 чоловік. Двоє із цих осіб своєю новою батьківщиною обрали Бельгію, двоє – Францію, одна – США.

У списку таких осіб по Кам'янець-Подільській області (документ датований 1947 р.) значиться лише 52 чол. [183, арк. 31 - 32] – 29 жінок, 23 чол. Із документа видно, що 25 колишніх подолян (в основному з польськими прізвищами та іменами) поселилися в Польщі, 12 – у Німеччині, 6 – у Франції, решта – в інших країнах.

Що стосується неповерненців із Волині, то їх виявилось значно більше. За джерельними даними, з Волинської області вивезено на нацистську каторгу 30 тис. чол.

цивільного населення. Цей показник, зокрема, зафіксовано в енциклопедично-меморіальному виданні «Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941 – 1945» [202, С. 552], працях волинських дослідників (Г. Бондаренка [387, С. 4], В. Колесник [524, С. 23], деяких інших). У документах Державного архіву Волинської області вказується дещо менша кількість – 19840 чол. [120, арк. 1]. Проте не варто забувати, що для волинян війна розпочалася ще у вересні 1939 року, коли Німеччина напала на Польщу, в складі якої перебували землі Західної Волині, що відійшли до неї за Ризькою угодою 1921 року [386, С. 182]. Тому частина цих мешканців регіону стала примусовими робітниками у якості польських підданих. Враховуючи це, зупинемось на показникові 30000 тис. чол. як найбільш реальному.

Повернулися ж на батьківщину (станом на 1 жовтня 1947 р.) 16012 чол. [120, арк. 28]. Причини неповернення значної кількості переміщених осіб в основному були ті ж, що й подільських оstarбайтерів. Проте чи не найсуттєвішу роль відігравав політичний фактор – несприйняття ними більшовицького режиму, неприхований страх перед сталінським режимом. За словами уродженця Ровенщини, відомого українського письменника У. Самчука, «більшевики... страшніші, ніж бомби, чума, холера, вогонь і смерть, взяті разом. Від них мертві встануть і побіжать» [630, С. 100].

Волиняни пам'ятали, що, прийшовши на їхні землі, більшовики вдалися до встановлення тут своїх порядків. Західна Україна, котра до цього не знала соціалістичного устрою, за їхнім задумом, «повинна була швидко засвоїти радянську модель життя. Успішна «радянська» цього регіону мала продемонструвати і радянським громадянам, і світу не лише матеріальні успіхи, а й світоглядні переваги радянської системи» [536, С. 99].

Здійснювана ж «радянська» зводилась до впровадження насильницької колективізації, релігійних утисків, руйнування традиційних громадсько-політичних структур, укладу життя місцевого населення, розгортання проти нього насильства та терору. Так, громлячи існуючі громадсько-політичні структури, радянський режим заборонив або ж взяв під контроль політичні організації, партії, громадські об'єднання, культурні спілки [653, С. 78]. Найголовнішою з таких організацій була «Прогресивна». Для молоді діяли «Молода просвіта», «Луг», «Сокіл», «Пласт». Крім того на

Волині існували «Товариство імені Петра Могили», культурницька організація «Рідна хата». У Луцьку в передвоєнні часи широку підтримку мало Чеснохресне братство [684, С. 118 - 119]. Всі вони були розігнані. Натомість створювалися комсомольські організації. Однак сільська молодь краю не поспішала до нових молодіжних структур, оскільки у переважній більшості знаходилась під впливом національно-визвольного руху [684, С. 105].

Примусова колективізація розгорнулася на початку 1940 року. Проте створення колективних господарств йшло повільно. Щоб змусити селян вступати в колгоспи, в березні 1941 р. було запроваджено граничні норми землекористування на один селянський двір. За цими нормами на Волині дозволялося мати не більше 15 га землі у поліських і не більше 10 га – у південних районах. Наднормовані землі відбирали.

Вагомим засобом економічного тиску та адміністративного примусу для прискорення вступу селян-одноосібників Західної України до колгоспів та усупільнення їхньої землі виступала державна податкова політика [599, С. 16], що ґрунтувалась на брутальному примусі та заграванні з населенням. Її принципові засади розкриває постанова Раднаркому УРСР від 9 травня 1940 року. Цей урядовий документ, зокрема, підкреслював: «...а) звільнити від сплати сільськогосподарського податку колгоспні двори і одноосібні господарства, оподаткований дохід яких не перевищує 1000 крб.; б) звільнити від оподаткування сільськогосподарським податком всю дрібну худобу, що в особистому користуванні членів колгоспів і одноосібних селянських дворів; в) звільнити від оподаткування перелогові і цілинні землі протягом двох років після їх розорювання» [223, С. 47 - 48]. Господарствам колгоспників надавалася ще ціла низка тимчасових додаткових пільг.

Діаметрально протилежною була податкова політика партійно-державних органів щодо господарств, віднесених до категорії так званих куркульсько-заможних. Таких у Волинській області нараховувалось 3545 [403, С. 239], у Ровенській – 3573 [159, арк. 16]. Подальше їхнє функціонування не передбачалося.

«В 1929 – 1932 роках, в так званій «колективізації», більшовизм виповів війну заможному селянству гаслом: «знищення куркуля як класу». В практиці це означало фізичне знищення колосальної маси людей, чесних трударів-хліборобів. І насампе-

ред винищення українського селянства. Це знищення «куркуля як класу» в дійсності було для нас знищенням України як нації, бо вона на 70 % селянська. Під цим гаслом фізичного знищення винищено буквально мільйони українського народу. І не так званих «куркулів», а бідняків, інтелігенцію і робітників. Бо на Україні це знищення проводилось не в соціальному плані, а в політичному і національному. Куркулів знищували за те, що вони заможні, за те, що вони «куркулі». Бідняків, інтелігенцію і робітників знищували за те, що вони співчували «куркулям», а значить були «підкуркульниками». В цю категорію вносили всіх, хто був проти радянської влади і колективізації...» [380, С. 77 - 78], – так коментував цей процес І. Багрянний.

Проти так званих «ворожих елементів» був розв'язаний справжній терор. Кожен день приносив волинянам нові арешти, невпевненість, страх. «Перші радянські репресії у 1939 р. найбільше вдарили [на території Західної Волині та Галичини] по поляках: було заарештовано 5406 поляків, 2779 українців та 1439 євреїв. Але вже у 1940 р. число арештованих українців майже зрівнялося з кількістю арештованих поляків (15518 поляків, 15024 українців, 10924 євреїв), а в 1941 р. – відповідно 5360 українців, 1058 поляків, 797 євреїв» [734, С. 100]. Арештовані, як правило, виселялись у Сибір, Казахстан чи європейську північ СРСР. В період з кінця 1939 до червня 1941 рр. на Західній Україні було проведено чотири широкомасштабні депортаційні акції (лютий, квітень, червень 1940 р. та травень – червень 1941 р.).

За короткий термін тюрми західних областей України переповнилися невинними людьми. Органи державної безпеки намагались з початком війни вивезти їх у глиб країни. Проте швидкий наступ німецьких військ зірвав цей намір. Тоді в'язнів вирішили знищити. Така доля спіткала в'язнів Луцька, Ровно, Ковеля... [530, С. 66].

Руйнівний характер мали релігійні утиски. Так, до осені 1940 року по Волинській області було конфісковано понад 17 тис. га землі, яка належала православної єпархії [134, арк. 34], у Луцьку націоналізовано 27 будинків 13 різних релігійних та громадських товариств [359, С. 108], гонінь та репресій зазнали чимало священослужителів. Культ войовничого атеїзму закарбувався у свідомості мешканців Західної України як одне з найнеприємніших переживань у часи першого перебування під радянською владою. [363, С. 56].

Оцінюючи включення Західної України до складу Української РСР, О. Субтельний писав, що це «без сумніву, було подією великої історичної ваги, оскільки вперше за багато століть українці з'єдналися в межах однієї державної структури. Але через свою обмежену тривалість це насильне об'єднання не спричинило глибоких змін ні в Західній, ні в Радянській Україні. І все ж воно мало певний вплив для західних українців. В основному негативним досвідом («більшовицької» влади слід уникати будь-якою ціною» [655, С. 394 - 395]).

З вигнанням нацистських загарбників радянська Волинська область продовжилася. Знову запрацював маховик репресій проти місцевого населення, знову склалися списки куркульських господарств. Станом на 15 серпня 1947 р. у Волинській області їх нараховувалось 2232. Найбільше у Луцькому (179), Луковському (150), Турійському (136), Горохівському (127) та інших районах [123, арк. 1]. Арештовувались усі підозрілі, в тому числі й окремі репатріанти.

Про те, як радянська Вітчизна зустрічає своїх синів і дочок з ворожої неволі досить швидко стало відомо в таборах вчорашніх невільників з України. І чимало українців стали замислюватись над тим, чи варто повертатися на батьківщину. Так, І. Багрянний, мотивуючи відмову повертатися до СРСР, заявив: «Я не хочу вертатися на сталінську «родіну» тому, що підлість, цинізм і жорстокість більшовиків не знає меж. Партійна кліка, яка дотримується гасла «мета виправдовує всі засоби», дійсно не перебирає ніякими засобами... Сталінський соціалістичний СРСР – то є суцільний концтабір поневолених людей усіх 100 національностей – людей безправних, стероризованих, заляканих, голодних, убогих... За чверть століття вони від більшовизму нічого не дістали, крім тюрем, річок крові і сліз. І вони нічого не дістануть, допоки існує більшовизм» [332]. І далі продовжив: «Я вернуся до своєї Вітчизни з мільйонами своїх братів і сестер, що перебувають тут, в Європі, і там, по сибірських конццентрах, тоді, коли тоталітарна кривава більшовицька система буде знесена так, як гітлерівська... Коли нам, українському народові, буде повернено право на свободу і незалежність в ім'я християнської правди і справедливості...» [380, С. 90].

Зважаючи на велику кількість людей, які не бажали примусової репатріації, західні країни під час створення Міжнародної організації в справах біженців наприкінці

1946 року визначили її завданням уже не репатріацію, а переселення біженців та переміщених осіб. Що ж до позиції СРСР, то при обговоренні статуту цієї організації на засіданні Комітету Генеральної Асамблеї в листопаді 1946 року колишній Генеральний прокурор СРСР А. Вишинський заявив категоричний протест проти внесення до документа положення по переходу зазначених осіб «на осіле становище» в країнах їх тимчасового перебування та еміграції в інші країни [682, С. 321]: «Особи, які не бажають повертатися на батьківщину, і їхні покровителі нерідко посилаються на політичні мотиви, на політичні переконання, на виправдання такого цинічного ставлення до батьківщини, або, як це вказується в проекті статуту, на те, що ці біженці і переміщені особи не хочуть користуватися захистом уряду країни свого громадянства» [346].

Для більшості ж волинян, як і інших переміщених осіб, рішення не повертатися до рідних домівок було важким і драматичним, адже вони залишали свої сім'ї без жодної можливості підтримувати хоча б якісь зв'язки, розуміючи, що відмова від репатріації поставить їх у розряд «ворогів народу» й унеможливить в подальшому повернення в рідний край. Зрештою, і на чужині їх чекало досить невизначене майбутнє. Однак всі перелічені негативні наслідки уникнення репатріації для «неповерненців» вважалося меншим злом, аніж повернення в країну, в якій існував одіозний сталінський режим [363, С. 39].

Проте не всі змогли витримати тугу за батьківщиною. У 1949 р. у Волинську область повернулись 13 колишніх примусових робітників Райху [126, арк. 2], в 1950 р. – 4 [127, арк. 46], у 1955 році – 475 чол. [131, арк. 36]...

В усі повоєнні роки списки «неповерненців» постійно уточнювались радянською стороною і кожен прибулий в СРСР персонально викреслювався із них.

3.4. Життя українських «неповерненців» за кордоном

Колишні примусові цивільні робітники зі Сходу, котрі вагалися з поверненням в СРСР або ж не мали наміру повертатися в країну довоєнного громадянства, були у Західній Німеччині чи Австрії не одні. Основну масу «неповерненців» – колишніх

радянських громадян становили представники інших категорій населення. Були тут військовополонені (також переміщені особи), які, незважаючи на категоричну заборону потрапляти в полон, все ж опинилися за колючим дротом нацистських концтаборів і на яких уже чекали радянські табори. Були ті примусові робітники, котрі у свій час, повіривши підступній геббелісівській пропаганді чи з інших причин, добровільно виїхали в Німеччину і тепер просто боялися повертатися додому. Були колишні остарбайтери та військовополонені, які, щоб вижити, вимушено перейшли на бік ворога, зодягнувши його військову форму та взявши до рук зброю. Був численний загін біженців: «учасників антирадянських збройних формувань, працівників окупаційних органів влади, котрі відступили на територію західних окупаційних зон разом з арміями Гітлера; учасників збройних формувань Української Повстанської Армії, які з боями проривалися через Північну Чехословаччину в західні окупаційні зони Німеччини та Австрії; людей, які добровільно обрали шлях еміграції і відійшли разом з лінією фронту на захід» [363, С. 92]. Їх також можна вважати переміщеними особами, оскільки, за визначенням ООН, вони були «громадянами, які опинилися поза батьківщиною і бажали знайти собі нову Вітчизну...». Ці категорії людей склалися як з відвертих опонентів СРСР, так і тих Ді Пі, котрі прагнули бути якомога далі від репресивного сталінського режиму з різних причин. Таких виявилась абсолютна більшість.

Переміщені особи українського походження, які опинилися в Європі внаслідок Другої світової війни і які відмовилися повертатися в СРСР, були надзвичайно строкатою групою у соціальному плані. Серед них траплялися представники української інтелігенції, духовні особи [553, С. 75 - 76]. Чималу групу становили колишні військовослужбовці Червоної армії. Чисельною була група українців, які належали до прошарку селян, робітників, службовців. Всіх їх об'єднувало те, що вони не бажали повертатися до СРСР і таким чином сформували значну групу політичних втікачів, які знайшли притулок в західних окупаційних зонах союзників [650, С. 63].

Надзвичайно строкатою групою були вони й з точки зору віросповідання: 66,1 % з них належали до української католицької церкви (Греко-католицької), 32,6 % – до православної, 1,3 % сповідували інші релігії [529, С. 15 - 16].

Остарбайтери стали складовою цього людського конгломерату, живучи за його правилами та нормами співжиття і поведінки. Серед них у численних таборах для переміщених осіб було чимало вихідців із Волині та Поділля.

Частина переміщених осіб мешкала також у приватному секторі, або ж переховувалася від радянських репатріаційних місій у лісах чи інших місцях. Однак найбільша концентрація Ді Пі спостерігалася саме в таборах.

Для таких людей табори для переміщених осіб мали притягальну силу з двох причин: 1) в них вони мали хоча б якесь помешкання і відносно непогане, як на умови зруйнованої війною країни, харчове забезпечення зі спільного таборового котла; 2) тут вони сподівалися знайти джерело охорони і місце, де б почувалися безпечно. В другій половині 1947 року з'являється і третя причина, котра зробила табори для переміщених осіб привабливими навіть для тих людей, які до цього проживали поза їхніми межами. Вона зводилася до можливості переселення в різні країни світу через посередництво різноманітних опікунських організацій, котрі розгорнули активну діяльність з переселення і діяли лише в даних таборах [363, С. 88 - 89].

Загальна кількість таборів для переміщених осіб у західних окупаційних зонах була різною. В Австрії – 21 табір (найбільші в Ландеку та Зальцбурзі), в Німеччині: в американській зоні окупації – 161, британській – 86 [286, Р. 44 - 51]. У них мешкали представники багатьох національностей.

В умовах повоєнного хаосу для величезних мас людей, чи то колишніх військово-полонених, чи то примусових робітників різних національностей, першочерговою необхідністю була опіка та охорона з боку окупаційних властей. Саме тому у перші тижні після звільнення з німецької неволі жодних застережень щодо утворення національно змішаних таборів для переміщених осіб не було ні у представників військової адміністрації, ані в самих переміщених осіб. Однак поступово, у міру стабілізації ситуації, все частіше почали лунати прохання з боку Ді Пі про створення таборів згідно з національною приналежністю, що було далеко не просто. Серед численних труднощів – безнаціональне обличчя переміщених осіб (люди зазвичай не мали жодних документів); упереджене ставлення багатьох представників окупаційних властей до певних національних груп; приховування чи перекручення частиною перемі-

щених осіб своєї справжньої національності з метою уникнення репатріації (зокрема, частина українців свідомо називала себе поляками і т. д.) [363, С. 89].

Незважаючи на це, продиктована почуттям національної приналежності, необхідністю відстоювання національних інтересів, потребою національного спілкування та середовища, а також низкою інших життєвих потреб, тенденція створення національних таборів ставала все актуальнішою.

Врешті, в червні 1945 року вона матеріалізувалась – американське окупаційне командування погодилося на створення окремих українських таборів [571]. Згодом осередками українського життя стали Госляр, Веймар, Мюнхен, Аусбург, Франкфурт, Відень та інші німецькі й австрійські міста [557, С. 93]. У. Самчук не без гордості згадує, що й в таборі у Герсфельді, де йому довелося тимчасово жити, майорів синьо-жовтий український стяг [632, С. 78]. Проте, американці були єдиними, хто дозволив створювати табори на національній основі, британці ж та французи у своїх зонах окупації створювали табори для переміщених осіб на основі державної приналежності.

Чи не всім переміщеним особам через обставини, що склалися, насамперед, з метою забезпечення від можливої репатріації в СРСР, довелося побувати не в одному, а в цілій низці таборів. Той же У. Самчук, наприклад, перед тим, як дістатися Канади, мешкав у Берліні, у таборі під Веймаром, Гері, Плячені, Герсфельді, Оффенбасі, Ульмі, Цуффенгавзені та інших місцях зосередження переміщених осіб, незрідка – вимушено, про що свідчать зроблені ним тогочасні записи: «...Тепер ми на чужому подвір'ю, без надій, без права, не знаємо куди далі... Наші рідні там, за тими межами. Ми за них у смертельній тривозі..., а над усім туга. За батьківщиною, за свободою, за правом, за життям людським» [632, С. 68]; «Повернулись наші післанці з англійської зони. Мацаємо ґрунт. Тепер у Німеччині нема місця, де б не було наших. І скрізь однаково. Живуть переважно в таборах, правне становище не в'ясне, але відношення до них західних аліантів коректне» [632, С. 84]; «Ой, не легко, дуже не легко, жити в таборі... Мучились, мучились ми в тому курнику і сьогодні – бац!.. Прийшов приказ, що до понеділка, двадцять третього [березня 1946 р.], наш табір має бути ліквідований, бо сюди прибуде військо... Значить, пакуй манатки і в

путь-дорогу. Не знаємо ще куди нас повезуть, але всі пакуються... У нас великий кіш, чотири валізи і кілька міхів. Книги, архіви, картини, одяги, білизна, постіль. Тягнемо це за собою від самого Рівного...» [629, С. 67 - 68].

Як правило, українські табори для переміщених осіб перебували під опікою Допомогової та Реабілітаційної Адміністрацій Організації Об'єднаних Націй та Міжнародної організації для втікачів і були організовані на один зразок. Адміністрація табору обиралася на основі демократичних засад, називалася Таборовою Радою, складалася, найчастіше, з 26 членів та виконувала функції законодавчого органу. З її членів обирали коменданта табору, а той, у свою чергу, підбирав собі референтів, кожен з яких відповідав за окрему ділянку роботи. У кожному таборі працювали референтури: реєстраційна, суспільної опіки, господарча, культурно-освітня, юридично-правова, а також референтура помешкання та харчова [557, С. 95].

Побутові умови в таборах були далекими від задовільних. Жити їхнім мешканцям доводилося серед руїн у більш-менш вцілілих будівлях.

«Ашаффенбург – потужний, на пару тисяч з гаком, «смалених, як гиря», українських ланців... Обдряпані будови, заложені целулоїдом вікна, латані й перелатані, як штани колгоспника, двері» [629, С. 11]. «[В Майнц-Кастелі] вкинули нас до великих, чотириповерхових будівель, без вікон, без дверей, з пообливаними дощовою водою брудними стінами, стеля місцями провалена, на помості купи тинку і сміття. Табір український. У нашій кімнаті тільки четверо ліжок і більше нічого. Нас дві родини, ми і молоде подружжя з дитиною, яких ми вперше бачимо...» [629, С. 69]. «...Нас з Костюками вже втретє переселено і все до гіршого приміщення. Кімната 3 на 5 метрів, ледве втиснули ліжко, столика і наші валізи...» [629, С. 38]. «...Наші таборяни збираються святкувати традиційну українську кутю... Хоча воно не легко уявити це свято – святом. Наприклад, ми [з дружиною] Танею, що живемо [в Оффенбасі] на смітнику, ніяк не можемо вдавати святкуючих, а тому ми самі зі собою, без куті й калачів, сидимо в кутику нашої постелі і переглядаємо фотографії нашого пережитого...» [629, С. 37], – читаємо у нотатках У. Самчука.

Після закінчення війни життя в таборах для переміщених осіб в Західній Німеччині та Австрії нічим не відрізнялося від загальної хаотичної ситуації в економіці

цих країн: «чорний ринок», безгрошові обміни, відсутність чітких стимулів до праці і, власне, самої роботи [652, С. 132]. Вся надія – на безкорисливу допомогу покровителів – американців, британців, інших небайдужих опікунів, а також на власну кмітливість, взаємодопомогу, робочі руки.

Проте мешканців таборів не стільки проймала побутова невлаштованість, як невизначеність майбутнього. Знову звернемося до «таборових» записів У. Самчука: «Кажуть, що, наприклад, нас усіх видадуть, про це вже домовлено, що нас чекає репатріація. Це починає мене торкати. Не бомби, не голод, не смерть, а саме це...» [631, С. 121]. «...Бридкий настрій, смуга безнадій, бездоння думок. Здається, все валиться і невідомо, чого ми ще сидимо в тих казармах...» [629, С. 70]. «...Нас може й не віддадуть «родіні», але розвіють по світі, як вітер розвіває листя осені. На думці домінує самогубство» [629, С. 72].

З розгортанням «холодної війни» перспективи не бути репатрійованими у переміщених осіб ставали все обнадійливішими.

Поліпшувалися й умови життя. Поступова стабілізація загальної ситуації в Німеччині та Австрії «призвела до принципових змін і в середовищі біженців та переміщених осіб. Уже в 1946 – 1947 роках існувало 397 українських майстерень і невеликих виробництв. З них 210 були розміщені у таборах для переміщених осіб, 87 – поза межами. Здебільшого це були малі майстерні з числом працівників від 2 до 10 осіб. Загальна ж цифра задіяних на цих підприємствах – близько 3 тис. чол.» [652, С. 132].

Українці в таборах для переміщених осіб створювали кооперативи. Їх виникнення припадає на вересень 1945 року, а пік найбільшої активності – на 1948 рік, саме в цей час їх чисельність досягла 43. До того ж, українська громада стала першою серед всіх етнічних груп у західних окупаційних зонах, що створила кооперативну мережу [363, С. 97].

Українці, перші серед люду, який не повертався додому, створили в кінці осені 1945 року «Центральний комітет взаємодопомоги», штаб-квартира якого дислокувалась у Регенсбурзі. Комітет у 1947 році було перейменовано у «Центральне українське представництво в еміграції». Цей комітет перебував у тісному зв'язку з Організацією українських націоналістів. В таборах діяло ще майже 15 різноманітних укра-

їнських організацій та комітетів: українці-«неповерненці» були найкраще зорганізовані за кордоном, підтримували зв'язки між собою, допомагали один одному [607, С. 254 - 259]. Остарбайтерів підтримували й емігранти попередніх хвиль, які створювали благодійні організації, давали рекомендаційні листи для працевлаштування, організовували фіктивні шлюби [527, С. 80].

Табори ставали також центрами громадської, культурної і політичної активності переміщених осіб, своєрідними мікросуспільствами. На думку волинської дослідниці Л. Стрільчук, цьому сприяли наступні фактори: по-перше, мешканці таборів мали за собою сумний досвід війни; по-друге, на невеликих територіях зосереджувалася велика кількість національно свідомих людей – політичних біженців з України. Вони багато зробили для розвитку української освіти, культури, науки у міжвоєнний період, а в таборах мали можливість продовжити цю справу [372, С. 81].

Єдиної політичної організації на зразок партії в таборах не існувало, хоч не бракувало прихильників тієї чи іншої політичної течії, котрі досить часто проявляли неабияку активність і конфліктність. «Змушені жити разом, східні (радянські) і західні українці болісно усвідомлювали, що їх розділяють значні соціальні, культурні та психологічні бар'єри. Цю ситуацію ускладнювали і протиріччя між католиками та православними. Досить серйозний характер носили конфлікти, що спалахували між представниками різних політичних течій, особливо між бандерівською і мельниківською фракціями ОУН...» [515, С. 112].

Слушну оцінку українському політикуму дав У. Самчук: «...І наші політики тут... І сходяться, і домовляються, і творять коаліції. Не створять. Вони можуть сидіти побіч і не бачити одне одного, можуть плянувати, але тільки для самих себе. Їх сковують їх комплекси, почуття нижчости, їх партії, їх замкненість в собі. «Справа загальна» на устах, справа гурту в серці. Ні! Ні! Поки не вигоїться наша людина з цього стенозу, все дарма...» [631, С. 120].

Успішнішою була літературна, культурно-мистецька, освітня діяльність. Наявність серед переміщених осіб значної кількості майстрів художнього слова, зокрема того ж Уласа Самчука, Івана Багряного, Василя Барки, Юрія Клена, Яра Славутича, Євгена Маланюка, Михайла Зерова, Ігоря Костецького та багатьох інших літерато-

рів, спонукала до активного обговорення проблем розвитку української літератури. Їхніми зусиллями 21 – 23 грудня 1945 року в німецькому місті Ашаффенбурзі було проведено Перший з'їзд організації поетів і прозаїків – Мистецького українського руху (МУРу).

8 січня 1948 р. у Мюнхені відбувся Перший з'їзд українських митців-емігрантів. Там же, у Мюнхені, у червні 1946 р. було організовано Об'єднання українських музик, а в січні 1947 р. українськими переміщеними особами створено Українську спілку образотворчих мистецтв. Членами спілки часто влаштовувалися виставки картин і скульптур, що мали чималий успіх.

Високого рівня розвитку в таборах набув і театр. Кожна, навіть невелика вистава, ставала визначною подією у житті табору, а найкращі театральні групи навіть гас-тролювали по українських таборах, ставлячи там по кілька вистав. Самі театри були досить різні – від суто класичних до тих, котрі сміливо йшли шляхом імпровізації. Репертуар також був досить багатим і включав, зокрема, ліричні комедії, оперети, драми, трагедії. Найвідоміші театральні колективи: Український театр (головний режисер О. Урбанський), таборовий театр «Орлик» і театральна група у Швайнфурті (обома керував М. Крижанівський), провідним театром був Ансамбль українських акторів, керований В. Блаватським. На відміну від інших цей колектив майже повністю складався з професійних акторів [515, С. 117].

З поміж хороших і професійних ансамблів, котрі діяли в 1946 – 1949 роках в Західній Німеччині та Західній Австрії, необхідно особливо виокремити хор «Україна», керівником якого був Н. Гордовенко, а також Національний хор В. Боженка. Досить відомими серед українських переміщених осіб були також капела бандуристів ім. Т. Шевченка під керівництвом Г. Китастого, Український оперний ансамбль, чоловічий квартет ім. М. Лисенка, хор «Ватра» під керівництвом Л. Туркевича, хор «Думка» П. Струка [363, С. 103].

Успішному розвитку освіти сприяло те, що в західних окупаційних зонах Німеччини і Австрії опинилася досить велика кількість колишніх учителів, а також дітей, котрі разом з батьками поневірялися на чужині. Окрім численних проблем, перед ними стояла і необхідність вчитися, здобувати освіту.

Перший повоєнний навчальний рік у таборах для переміщених осіб розпочався вже наприкінці серпня 1945 року. Такий швидкий початок освітньої роботи можна пояснити, перш за все, бажанням вчителів налагодити нормальне життя дітей, насамперед, своїх.

Система навчання в таборах мала кілька рівнів: дитячі садки, початкові і середні школи: гімназії, музичні школи та різноманітні курси. Вона охоплювала представників усіх наявних вікових та соціальних груп. Загальна мережа навчальних закладів у західних окупаційних зонах Німеччини та Австрії складалася з 266 шкіл та курсів, де навчалося 13949 осіб [515, С. 113].

«Таборове шкільництво розвивалося спонтанно і у перші роки в таборах ніким не регламентувалося, не було єдиної шкільної програми. Ще однією особливістю таборового шкільництва було те, що до 1948 року воно існувало як приватне, поза шкільною системою Німеччини, а от у Австрії народні школи таборів, одразу після створення, дотримувалися австрійської програми» [557, С. 157].

Серед інших проблем, які щоденно доводилося вирішувати, – брак коштів на освіту, підручники, заробітну плату учителям (усі витрати покривались в основному за кошти самих переміщених осіб), відсутність приміщень для навчальних закладів, узгоджених навчальних планів тощо [363, С. 102].

Помітною була наукова діяльність. В західних окупаційних зонах Німеччини та Австрії опинилася також велика кількість висококваліфікованих наукових діячів. Українське наукове товариство подає такі дані: 277 науковців, з них 119 професорів вищої школи. Саме ця група людей в лютому 1946 р. відновила у Мюнхені діяльність створеного у Відні Українського Вільного університету, що діяв протягом всього міжвоєнного періоду. Через деякий час університет перенесли до Праги, де, власне, він і припинив свою роботу у роки Другої світової війни [372, С. 88].

У відновленні університету взяв участь й син славетного подільського краєзнавця Ю. Сіцінського Володимир Січинський – український вчений, який залишив унікальну творчу спадщину з теорії та історії українського мистецтва й архітектури, світової і національної культури загалом, історії, історичної регіоналістики, біографістики України, а також прославився як художник-графік, архітектор і зодчий, пе-

дагог. Із сім'єю він перебував у Німеччині в таборах для переміщених осіб. У 1946 у Франкфурті видав альбом «Орнаменти в історичних стилях», у 1947 р. там же – альбом «Пам'ятки української архітектури» та в Ашафенбурзі – 5-е видання книги «Чужинці про Україну», у 1948 р. – в Аусбурзі – книгу «Назва України», у Франкфурті – «Українська культура з 35 таблицями». У тому ж році був учасником Першого з'їзду українських митців-емігрантів у Мюнхені [381].

На цей же період припадає створення і діяльність Українського технічно-господарського інституту з центром у Регенсбурзі, де він функціонував з 1945 до 1949 року. З 1949 р. цей навчальний заклад було перенесено до Нового Ульма, через недовгий час – до Аусбурга, а з 1952 року – до Мюнхена.

Мюнхен дійсно став науково-освітнім центром української повоєнної еміграції. Крім уже названих вищих навчальних закладів у цьому місті з 5 листопада 1945 року розпочала свою діяльність і Українська економічна вища школа [363, С. 101].

З березня 1948 року існував вищий навчальний заклад і дещо іншого профілю – Українська католицька духовна семінарія з центром в Грішбергу (Баварія). Пізніше семінарію було перенесено до Голландії [557, С. 174].

Долаючи численні труднощі, «таборовці» все більше налагоджували своє життя. Однак наприкінці 40-х помітно загострилися стосунки між суперниками у «холодній війні». Зони окупації в політичному плані трансформувались у дві ворожих держави – НДР та ФРН з великими контингентами чужоземних збройних сил. Посилили діяльність радянські спецслужби. Зокрема, був заарештований ректор Українського вільного університету, колишній президент Карпатської України А. Волошин, якого вивезли до Москви і закатували в ході допитів у Бутирській в'язниці [618, С. 354 - 355]. Арешту в Чехословаччині зазнали декани, професори, доценти, які не встигли евакуюватися з наближенням радянських військ [409, С. 50]. Мешкати по сусідству з країнами, що взяли курс на побудову соціалізму і де зростала присутність СРСР, було небезпечно. Тому в період з 1947 до 1951 р. основна маса переміщених осіб залишила табори, переселилась у пошуках кращої долі до різних країн Північної і Південної Америки, в Австралію, породивши нову хвилю української еміграції, що стала наслідком репресивної політики як німецьких окупантів, так і радянських кар-

них органів, політики, яка унеможлиблювала проживання тисяч людей на своїй батьківщині.

Серед тих, хто опинився у США, були В. Січинський, Т. Кардиналовська, О. Скоп та багато інших емігрантів.

Педагог, журналістка, перекладачка, мемуаристка Т. Кардиналовська народилася в Києві у генеральській сім'ї. Закінчила гімназію, навчалася на інженерному факультеті Київського політехнічного інституту. Її першим чоловіком був В. Голубович, прем'єр-міністр уряду УНР, який на початку 20-х загинув у застінках більшовиків. Зазнала ув'язнення і вона. Потім працювала в редакції газети «Селянська правда», редактором якої був письменник С. Пилипенко. 1924 року вийшла за нього заміж. Після арешту чоловіка її разом з малими дітьми вислали за межі України у м. Твер. Перед війною всупереч забороні повернулася на батьківщину, оселилася у Вінниці. Під час Другої світової війни зазнала нових поневірянь. У 1943 році гітлерівці везли її разом з дочками на примусові роботи в Австрію. За спробу втекти до Франції усі троє потрапили до штрафного табору. Далі життєві шляхи пролягли через Італію, Англію до США. Тут упродовж років викладала російську, а згодом українську мови в Гарвардському університеті [224, С. 129].

Уродженець Поділля О. Скоп також був вивезений на нацистську каторгу. Потім з іншими переміщеними особами опинився за океаном. Мешкав у Сан-Дієго (Каліфорнія). Брав участь в українському громадському русі. Сприяв становленню української культури і літератури, розбудові церковного життя. Був членом редколегії газети «Українські вісті» та інших видань, одним із чільних діячів Фондації ім. І. Багряного [224, С. 271].

До Канади виїхав С. Килимник. Народився він у с. Якушинцях під Вінницею. Закінчив Вінницький учительський інститут, Харківський університет. Учителював, був директором школи. У 1943 р. емігрував до Австрії, де став членом Українського допомогового комітету. В 1949 р. переїхав до Канади. Тут розпочав наукову діяльність. Надрукував понад 100 наукових розвідок. Головна праця – шеститомне етнографічно-фольклористичне дослідження «Український рік у народних звичаях в іс-

торичному освітленні» – стала визначним здобутком української і світової науки [224, С. 132].

В далекій Австралії опинився уродженець Вінниччини колишній остарбайтер О. Лисенко, де спершу трудився вантажником на товарній залізничній станції у Сіднеї. Згодом, закінчивши вечірнє відділення інституту, отримав диплом рентгенографа. За цим фахом працював до 1979 року. Автор відомого художнього твору «Прокляті роки» [224, С. 172].

Драматично склалася доля уродженця с. Флорине Бершадського району Вінницької області сина священика, поета М. Студецького. У липні 1941 року у лавах народних ополченців захищав Київ від німецьких загарбників. Потрапив у полон, був звільнений, оселився у Вінниці, де працював у тароремонтній майстерні. Восени 1943 р. насильно вивезений у Німеччину. Після війни емігрував у Венесуелу. Там за спровокованим звинуваченням був арештований і виселений з країни як «небезпечна особа». В 1951 р. був уже на батьківщині, де засуджений на 25 років нової каторги [224, С. 288].

Аналогічного покарання зазнав і внук видатного українського історика-подолянина В. Антоновича М. Антонович, який емігрував до Франції. Сталінсько-беріївськими агентами він був таємно доставлений до Москви. Тут йому приписали і участь у війні на боці Німеччини, і, головне, – «антирадянську» спрямованість лекцій, які він читав у Берлінському університеті та в Парижі [617, С. 275].

Англію, як країну постійного проживання, обрав О. Воропай. Закінчивши у 1940 році Агрономічну академію, він спочатку працював агрономом, потім учителював у с. Вороновиці під Вінницею, де активно займався етнографічними та фольклорними дослідженнями. Під час війни організував у селі гурт молоді, яка ставила за мету боротьбу за самостійну Україну. Під кінець війни емігрував до Німеччини. Потім жив в Англії. Тут став доктором етнології, доктором природничих наук. Основна його праця – «Звичаї нашого народу» (етнографічний нарис; у 2-х част.) [224, С. 55].

Залишились у Німеччині О. Косач-Кривинюк, І. Костецький. Уродженка Новоград-Волинського сестра Лесі Українки О. Косач-Кривинюк спершу працювала лікарем у Катеринославі. Восени 1921 р. переїхала з сім'єю до матері в Могилів-По-

дільський. У 1924 р. разом з нею виїхала в Київ, де влаштувалася вчителькою української мови в трудовій школі. У 30-і роки родина Косачів зазнала репресій: Ізидора Петрівна та її чоловік Ю. Борисов були заслані. Борисов там помер; чоловік Ольги Петрівни, М. Кривинюк, що також двічі відбував ув'язнення, трагічно загинув на Уралі в 1942 р. Сестри, Ольга та Ізидора, залишилися в окупованому Києві. Рання осінь 1943 р. емігрували на Захід. Померла О. Косач-Кривинюк в Аусбурзі (Австрія) в таборі для переміщених осіб [224, С. 147].

Літератор І. Костецький проживав у Вінниці. З початком війни потрапив в оточення, повернувся додому. Під час окупації викладав у фармацевтичному інституті, був редактором газети «Вінницькі вісті». Восени 1942 р. відправлений на примусові роботи до Німеччини. Працював на шахтах поблизу Бохума. Після війни залишився в м. Швакгаймі (Західна Німеччина). У колах української еміграції повоєнної хвилі відомий як один із засновників «МУРу» [224, С. 147 - 148]...

Опинились за океаном і менш відомі переміщені особи, колишні примусові робітники Райху: в Бразилії – В. Цвітаєва з м. Костополя Ровенської області [265, С. 69]; в Аргентині – колишня вчителька містечка Попельня Житомирської області П. Андрійчук з дочками Наталкою та Марусею [411, С. 11 - 12], уродженці Волинської області Ф. Ящук, В. Шевчук, О. Погодич, Я. Роговий [130, арк. 2], П. Дейнека, І. Кондратюк [128, арк. 26], І. Клепанов, В. Морошка [128, арк. 43]; у Канаді – мешканці с. Комор'є Заречнівського району Ровенської області Ярослав, Созонт, Касян Трофимовичі [173, арк. 6 зв], чимало інших.

З 220 тис. українців, яких закінчення війни застало у Західній Європі, до США виїхало 80 тис., Канади – 30 тис., Австралії та Нової Зеландії – 20 тис., Великобританії – 20 тис., Бельгії та Франції – по 10 тис., Бразилії – 7 тис., Аргентини та Венесуели – по 2 тис., інших країн – 2 тис. [470].

Після років митарств, нелегких випробувань колишні переміщені особи, врешті, знайшли своє місце в західному суспільстві, інтегрувавшись у нього, ставши його повноправними членами, хоч це вдалося далеко не всім, адже були і безвихідь становища, і відчай, і самогубства. Особливо у перші післявоєнні роки.

Висновки до третього розділу

Отже, після завершення Другої світової війни в Європі склалися нові політичні реалії. Перемога над німецьким нацизмом помітно підняла імідж СРСР, зріс його авторитет і вплив на суспільно-економічний розвиток низки країн, особливо, Східної Європи. Для багатьох народів пріоритетним став соціалістичний вибір свого майбутнього. За активної ролі СРСР розпочалося формування світової соціалістичної системи, що викликало серйозне занепокоєння США та Англії, їхню різку протидію.

Крім того, правлячі кола США, монополюючи ядерною зброєю, почали виношувати авантюрні плани світового панування, витіснення і навіть знищення Радянського Союзу та країн, які обрали соціалістичний шлях розвитку. З варварським атомним бомбардуванням японських міст Хіросіми і Нагасакі фактично розпочалося нове глобальне протистояння – так звана «холодна війна», хоч офіційно початком її відліку прийнято вважати час виступу прем'єр-міністра Великобританії У. Черчілля в американському місті Фултоні (5 березня 1946 р.). В основі «холодної війни» перебувало ідеологічне, пропагандистське, психологічне протистояння, а також вкрай виснажливе економічне суперництво, спрямоване головним чином на забезпечення гонки озброєнь.

«Холодна війна» негативно відбилася на подальшому проведенні репатріації. Американські та англійські власті у своїх зонах окупації Німеччини чинили різноманітні перешкоди радянській стороні, що викликало серйозні труднощі в діяльності радянських репатріаційних місій.

В період «холодної війни» особливою зброєю ставало слово. Його повною мірою використовували обидві сторони. Недавні союзники СРСР по антигітлерівській коаліції з допомогою агітаційно-пропагандистських акцій намагалися відвернути колишніх радянських громадян від повернення їх в СРСР, радянська сторона – навпаки. Щоб нейтралізувати вплив пропаганди суперників на потенційних репатріантів, а заодно – підвищити ефективність вітчизняної контрпропаганди на основі переконливих прикладів, вищим партійно-державним керівництвом Української РСР було ініційовано створення максимально сприятливих умов для облаштування на бать-

ківщині певної частини тих, хто не побажав залишитися на Заході, – у першу чергу мова йшла про радянських громадян, які поверталися з Франції, Румунії, Болгарії.

В реалізації цього задуму активну роль відіграли радянські та партійні органи Поділля, які належним чином потурбувались про забезпечення репатріантів житлом, грошову допомогу, їхнє працевлаштування, передбачили для них низку життєво важливих пільг. Показова зустріч Вітчизною-матір'ю своїх синів і дочок справді створювала підґрунття для поліпшення ефективності радянської контрпропаганди, озброювала її новим необхідним фактажем.

Радянська держава була послідовною і невтомною у боротьбі за повернення на батьківщину своїх колишніх громадян. Наголос у цій боротьбі робився на активний пропагандистський вплив на тих, хто ще перебував за рубежем. Основними засобами цього впливу були усна агітація співробітників репатріаційних місій, преса та спеціальна друкована продукція (листівки, брошури, буклети, плакати), радіопередачі, листи від рідних, знайомих, близьких.

Вони слугували також головними каналами донесення до колишніх радянських громадян найважливішої інформації про життя СРСР, його досягнення, про зустріч та облаштування репатріантів на батьківщині. Як правило, ця інформація була досить прикрашеною. Вона протистояла впливу недружньої пропаганди, яка зводилась до залякування радянських переміщених осіб, їх свідомого обману, вихваляння реальних та міфічних цінностей Заходу.

Особливим пропагандистсько-агітаційним інструментом були радіопередачі. Їх організація та зміст визначались й координувались Управлінням Уповноваженого Ради Міністрів СРСР у справах репатріації, спорідненими підпорядкованими йому структурами. Для досягнення пропагандистського ефекту в ефірі часто виступали колишні остарбайтери, кандидатури яких ретельно підбирались. Для технічної підготовки таких виступів залучались республіканські радіокомітети.

Ще могутнішою ідеологічною зброєю виявилися листи з Батьківщини потенційним репатріантам від їхніх рідних, близьких, знайомих, родичів, друзів. Організовувались вони органами місцевої влади при чіткій координації та на основі ретельних методичних настанов з боку республіканського й обласних відділів у справах репат-

ріації. Ці відділи в умовах «холодної війни» перейняли на себе невластиві за профілем попередньої діяльності агітаційно-пропагандистські функції, стали центрами з розгортання цілеспрямованої ідеологічної боротьби за повернення в СРСР усіх його колишніх громадян. Відділ у справах репатріації при Раді Міністрів УРСР був наділений також правом перлюстрації та цензури листів, що адресувалися за кордон потенційним репатріантам.

Заключним здобутком у репатріації колишніх радянських громадян на батьківщину в умовах «холодної війни» став Указ Президії Верховної Ради СРСР від 17 вересня 1955 р. «Про амністію радянських громадян, котрі співробітничали з окупантами в період Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр.». Він створив не тільки юридичні, а й морально-психологічні передумови для повернення додому співвітчизників.

Однак загострення стосунків між СРСР та його колишніми союзниками по антигітлерівській коаліції призвело до того, що частина колишніх остарбайтерів під впливом ворожої СРСР пропаганди, особистих політичних переконань не побажала повернутися додому. Основними причинами тут були особисті образи на радянську владу, страх перед ймовірними репресіями після повернення в рідні краї, укладені шлюби з іноземними громадянами. Питома вага цієї частини остарбайтерів у загальній кількості тих, хто не повернувся, зокрема, на Поділля, досить незначна. Найбільше остарбайтерів-подолян не повернулися в Україну через їхню смерть у Німеччині (безповоротні втрати). Крім того, загалом значна кількість насильно депортованих подолян у перші післявоєнні роки була призвана в Радянську армію, перебувала у трудових батальйонах та спецпоселеннях, працювала за межами краю.

Причини неповернення значної кількості остарбайтерів-волинян в основному були ті ж, що й подільських примусових робітників. Проте чи не найсуттєвішу роль відігравав політичний фактор – значна кількість волинян не сприймала радянської влади через її репресивну політику, волонтаристські методи «радянізації» краю, через відвертий страх перед режимом. Чимало їх так і не повернулися в країну свого громадянства.

Українські остарбайтери, серед яких були волиняни і подоляни, які не бажали повертатися в СРСР, поповнили досить строкату за політичними переконаннями, соці-

альним походженням, релігійною приналежністю групу політичних втікачів, ставши складовою цього конгломерату. Основна маса їх зосереджувалась у таборах для переміщених осіб, розташованих в окупаційних зонах колишніх союзників СРСР по антигітлерівській коаліції, де вони почували себе відносно захищеними (в американській зоні окупації – в окремих таборах, сформованих за національним принципом).

Правове становище переміщених осіб було непевним, вони серйозно боялися можливої насильницької репатріації в СРСР.

Побутові умови в місцях проживання були далекими від задовільних. Певні зміни на краще сталися лише після поступової стабілізації загальної ситуації в Німеччині та Австрії, підтримки «неповерненців» міжнародними опікунськими організаціями, емігрантами попередніх хвиль.

Незважаючи на об'єктивні труднощі, життя в українських таборах не можна назвати хаотичним. Табори організовувались за єдиним принципом, мали демократично обрану адміністрацію, були центрами ділової, громадської, культурної і політичної активності переміщених осіб. Цьому сприяла наявність у них широкого контингенту відповідних фахівців. Широкого розмаху, зокрема, набули літературна, культурно-мистецька, науково-освітня діяльність їхніх мешканців.

У 1947 – 1951 рр., прагнучи бути подалі від країн соціалістичного табору, що приховував особисту загрозу для політичних біженців, основна маса переміщених осіб емігрувала на американський та австралійський континенти, породивши третю хвилю української еміграції. Згодом більшість з них успішно інтегрувалась у західне суспільство.

Нова хвиля української еміграції стала наслідком репресивної політики не тільки німецьких окупантів, а й радянських карних органів, що унеможливило проживання тисяч людей на своїй батьківщині.

Розділ 4

АДАПТАЦІЯ РЕПАТРІАНТІВ У РАДЯНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

4.1. Без «батьківської турботи»

Кожен, хто добровільно повертався з нацистської каторги, сподівався на розуміння, співчуття і підтримку рідної держави. Мріяв по-новому розпочати своє життя, в якому не було б місця кривді й образам, насильству й злу. Після пережитих в Райху страждань й принижень хотів, нарешті, відчути себе повноправним громадянином звільненої від ворога країни, з оптимізмом дивитись у майбутнє. Проте в держави, де домінували культ особи, командно-адміністративна система, був свій погляд на остарбайтерів, що виражався в надмірній упередженості до них, нехтуванні їхніми громадянськими правами, заздалегідь визначеному для них місці в суспільній ніші.

Перші репатріанти прибули на Волинь та Поділля вже на початку 1945 року. До їхньої появи готувалися радянські і партійні органи. Керівництво обох регіонів намагалось вжити заходів для прийому репатріантів, вирішення їхніх проблем. Так, на Вінниччині в першій декаді січня 1945 р. головам райвиконкомів та секретарям райкомів партії була відправлена телефонограма за підписами голови виконкому облради М. Годова та секретаря обкому КП(б)У Г. Міщенко, в якій наголошувалося: «В райони області почали повертатися громадяни, насильно вивезені німецькими загартниками в Німеччину в період тимчасової окупації Вінницької області. У відповідності з постановою виконкому облради і обкому КП(б)У від 8 січня 1945 року № 4 ми зобов'язуємо Вас у кожному окремому випадку прибуття у Ваш район громадян, що повернулися, забезпечити їх житловою площею, працевлаштувати і повідомити в облвиконком і обком КП(б)У прізвища... прибулих до Вас і де вони працюють» [57, арк. 1].

При цьому на фоні успіхів на фронті не обійшлося без парадності та помпезності – невдовзі в усі райони Вінниччини надійшов інший документ (цього разу за підписом заступника голови виконкому облради депутатів трудящих М. Шелінговсько-

го), озаглавлений промовисто й заклично: «Батьківською турботою зустріти наших радянських громадян, котрі повертаються з німецького рабства». Адресувався він партійно-радянському, комсомольському та господарському активу. У ньому наголошувалося, що «одним із почесних завдань наших районних партійних, комсомольських, радянських і господарських працівників, голів колгоспів буде батьківська наша радянсько-більшовицька зустріч радянських громадян, які повертаються на батьківщину. Ніхто інший, тільки ми, повинні зробити все від нас залежне, щоб наші радянські люди, що повернулися з німецького рабства, були визначені на житло і роботу, щоб вони відразу відчували себе повноправними членами нашої славної Великої сім'ї будівників соціалізму» [58, арк. 2].

Але найсуттєвішим виявилось те, що за пишнослів'ям та піднесеною риторикою на місцях не уявляли масштабу і складності роботи, яку належало виконати невдовзі, про що свідчить хоча б інформація, надіслана М. Шелінговським керівнику відділу у справах репатріації при раднаркомі УРСР М. Зозуленку. У документі, зокрема, читаємо: «По прибуттю репатрійовані громадяни будуть використовуватись на роботі в сільському господарстві, для роботи на бурякоцукропунктах, на колгоспних полях і в промисловості (цукрозаводи і ін. заводи).

У випадку наявності у складі прибулих репатріантів інвалідів і у випадку відсутності близьких рідних, які забезпечили б їм відповідний нагляд, всі інваліди будуть нами розміщені у будинок інвалідів, котрий знаходиться у межах Вінницького району – с. Стрижавка.

На випадок прибуття дітей, які не мають батьків і близьких родичів, які могли б взяти їх на виховання, всі діти будуть розміщені в дитбудинках міст: Вінниця, Могилів-Подільський» [58, арк. 3].

Як видно із тексту, мова йшла про кілька десятків калік і приблизно таку ж кількість дітей-сиріт, оскільки згадані заклади не були розраховані на більше. Що ж стосується очікуваної кількості здорових людей, то вона не мала перевищувати сезонну потребу робітників цукрових заводів, тобто кількох тисяч чоловік, плюс ще декілька тисяч осіб для робіт в сільському господарстві та на інших заводах. Згодом, насамперед влітку та восени 1945-го, коли повернення репатріантів на батьківщину

стало особливо масовим й інтенсивним, саме життя переконливо довело помилковість таких розрахунків.

Явно прорахувалася влада й з можливостями створених в областях приймально-розподільчих пунктів, які зовсім не могли забезпечити якісного прийому співвітчизників. Про негаразди в облаштуванні ПРП у Волинській області та прояви відомчого диктату на Жмеринському приймально-розподільчому пункті йшлося в другому розділі. Не було кращим становище й на інших ПРП. Так, Козятинський приймально-розподільчий пункт містився в трикімнатному приміщенні поблизу вокзалу, причому одна з кімнат відводилася для реєстрації репатріантів, дві інших – для їх розміщення та відпочинку. Обидві загалом могли прийняти до 60 чол.

У пристосованому приміщенні на 60 – 70 чол. поблизу зруйнованого залізничного вокзалу містився і Вінницький приймально-розподільчий пункт.

Проскурівський і Шепетівський ПРП перебували в ще гірших умовах. Під Проскурівський приймально-розподільчий пункт був виділений дерев'яний барак на три кімнати. Шепетівський – взагалі розміщувався у двох товарних вагонах, а Ярмолинський – у тісному пристосованому приміщенні побіля вокзалу. Зрозуміло, розраховувати на якісь там зручності репатріанти за таких умов не могли, а тому навіть у негоду в основному перебували під відкритим небом.

Аналогічним було становище й на Ровенщині [161, арк. 121] та Житомирщині [154, арк. 3].

Через кричущу необлаштованість приймально-розподільчих пунктів, а також упереджене ставлення до тих, хто побував на нацистській каторзі, не було й обіцяних урочистих «батьківських» зустрічей прибулих невільників.

«Не думайте, що нас зустрічали з оркестром і квітами. Цього не було. З музикою на вокзалі зустрічали тільки поїзди фронтовиків. В них ордени, медалі... А в нас які могли бути нагороди... Зустрічали нас хіба що портрети і гасла. Пам'ятаю, у Жмеринці на вокзалі висів великий портрет Сталіна, а рядом кілька гасел, що славили його і партію, як творців перемоги у війні. Звичайно, ми читали написане і подумки дякували «батькові всіх народів» за повернення. А музики і квітів не було» [299] (Із розповіді М. Мельник, с. Браїлів Жмеринського району).

З обласних приймально-розподільчих пунктів місцеві репатріанти потрапляли вже безпосередньо додому. Тут їх зустрічали зруйновані чи напівзруйновані оселі, післявоєнна розруха, злидні.

Це було, насамперед, результатом гітлерівської навали, запеклих боїв під час проходження фронтів, евакуаційних заходів, здійснюваних радянською стороною влітку 1941 року, в основу яких було покладено принцип: «Нічого не залишати ворогові». Ці негативні фактори завдали і Поділля, і Волині важких збитків. Більшість об'єктів житлово-соціального та виробничо-господарського призначення виявились зруйнованими, матеріальні ресурси – знищеними, економіка регіонів – серйозно підірваною, а корінне населення – жорстоко пограбованим [42, арк. 6; 49]; [643, арк. 137 – 140]; [129, арк. 15 – 21]; [174, арк. 1 – 27]; [151]; [149]. Відсутність необхідної матеріальної бази, спустошеність регіонів об'єктивно визначали низький рівень життя та добробуту їхнього населення.

Та найважче доводилось репатріантам, особливо на перших порах після повернення додому, коли життя потрібно було починати буквально на голому місці. Багато хто не мав ні даху над головою, ні одягу, ні взуття, ні шматка хліба.

«Коли я повернувся з Німеччини в село, то не впізнав його. Хати, всі під солом'яним дахом, по вікна встрягли в землю, почорніли. Деякі виявилися спаленими і в тих подвір'ях ніхто не жив. Навіть собаки не гавкали... В оселях було холодно... Не було вугілля, дров, у печі протоплювали жменькою соломи, різним сухостоєм... Не було навіть керосинової лампи. За неї слугувала гільза від 45-міліметрової гармати із вставленим саморобним гнотом... В обійсті не виявилось жодного вцілілого горщика, одні черепки. А тому, щоб зварити борщ, доводилось позичати горщика в сусідів. Благо, вони не відмовляли. Ложку витесав сам... Ось таким був наш побут...» [323] (Зі спогадів П. Шевчука, с. Курилівка Хмельницького району, Вінниччина).

«Я не пам'ятаю причини пізнього повернення у жовтні 1945 року в рідне село, де нас ніщо добре не чекало. До весни жили по сусідах, рідних, знайомих, спали на землі, підстеливши трішки соломи. Вкривались, в чому були одягнені вдень. Навесні щось збудували і в нас уже був будинок на одну кімнату...» [254, С. 413] (Із

спогадів М. Одинчук, с. Топори Ізяславського району Кам'янець-Подільської області).

Репатріант І. Панасюк, діставшись рідної Уладівки Хмільницького району (Вінниччина), застав на місці села одні головешки. 9 січня 1944 року воно було спалене карателями. Згоріло 316 осель, загинуло 226 уладівчан [210, С. 505]. Вогонь знищив і батьківську хату. Довелося кілька років жити в тісній вологій землянці.

Особливо багато таких сіл було на Житомирщині, де загалом нараховувалося 112 спалених ворогом населених пунктів [388, С. 7].

А от репатріант Я. Топор із Клевани Ровенської області не міг поселитися у вцілілій, власноруч збудованій до війни оселі, оскільки в ній після визволення селища від гітлерівців розмістився райкомунгосп [363, С.175].

Недавні репатріанти, як ніхто інший, потребували допомоги, насамперед, грошової, матеріальної: «Живу погано, необхідна допомога, так як все господарство згоріло, батько загинув, залишилась із чотирма непрацездатними дітьми» [119, арк. 36 зв] (Із опитувального аркуша Л. Свидиної, с. Котів Теремнівського району Волинської області). «Живу одна, квартири не маю, потребую допомоги...» [119, арк. 30 зв] (Із опитувального аркуша М. Янковської, с. Розничі Колківського району Волинської області). «Прибула в нашу область репатріантка з Франції Доцюк А. І. перебуває у надзвичайно важкому матеріальному становищі. Окрім двох валіз з білизною і трьох дітей вона нічого не має» [10, арк. 114] (Із заяви Волинського облвиконкому на ім'я М. Зозуленка).

Грошова допомога передбачалася як союзним, так і республіканським урядами. Згідно з постановою РНК СРСР № 2863 від 22 лютого 1945 року про порядок надання грошової допомоги радянським громадянам-репатріантам, які її особливо потребують, такі громадяни могли отримати із коштів союзного бюджету одноразову грошову підтримку у розмірі до 300 крб. [196, арк. 51].

Сам же механізм розподілу союзних коштів був таким: із Москви визначена кількість грошей надходила до Києва, з Києва – до областей, де місцеві облвиконкоми розподіляли їх по районах і містах [114, арк. 1].

Конкретно за надання репатріантам матеріальної допомоги (як і за забезпечення їх харчуванням, одягом, взуттям, житлом, за трудовлаштування) відповідали відділи у справах репатріації при виконавчих комітетах облрад депутатів трудящих. Про виконану роботу вони регулярно звітували в РНК УРСР.

Також на рівні союзного уряду було ухвалено рішення про продовольче забезпечення тих, хто повернувся з нацистської неволі на батьківщину (постанова РНК СРСР № 2307 від 10 вересня 1945 р. «Про постачання продовольством радянських громадян, які репатріюються в Радянський Союз»). Передбачалося, що постачання репатріантів, прибулих на постійне проживання у міста та робітничі селища, на період їх влаштування на роботу (але не більше місяця) здійснюється за нормами, визначеними для робітників промисловості, транспорту та зв'язку (хлібом – по 600 г на чол. в день), а далі – за нормами і в порядку, встановленими для цих міст та населених пунктів.

Це положення постанови фактично не поширювалось на сільську місцевість. Але тут незабезпечені продовольством репатріанти повинні були отримати з колгоспних ресурсів по 10 кг борошна та по 15 кг овочів і картоплі на чол. [56, арк. 145].

Передбачалося широке використання коштів із місцевих бюджетів, у тому числі надання репатріантам допомоги одягом, взуттям, житлом. Колгоспи та місцеві сільські Ради мали право наділити їм присадибні ділянки, надати для особистого користування домашню худобу, за наявності необхідних засобів задовольнити інші запити чи потреби репатріантів.

На практиці передбачені можливості часто не реалізовувалися, або ж здійснювана робота виявлялась явно недостатньою. Тому недавнім остарбайтерам, як і раніше, доводилося долати серйозні труднощі, при цьому більше покладатись на свої роботящі руки, підтримку та безкорисливість рідних, родичів, односельчан.

«...Якби не родичі, не їхня хай і скромна допомога, не знаю чи вижила б» [301]. (Зі спогадів Н. Менчинської, с. Дашківці Літинського району Вінницької області).

Стосовно грошової допомоги із коштів союзного бюджету, то репатріанти-вінничани до літа 1945 року не отримували її взагалі. Так, у таємній записці завідуючого відділом у справах репатріації при РНК УРСР М. Зозуленка, зокрема, читаємо: «У

Вінницьку область станом на 20 квітня 1945 року повернулось 1014 чол. репатріантів, однак питанням... надання необхідної грошової і матеріальної допомоги фактично ніхто не займається. Незважаючи на постанову РНК СРСР від 22 лютого 1945 року про порядок надання грошової допомоги радянським громадянам-репатріантам, які її особливо потребують, через відповідні виконкоми Рад депутатів трудящих, Вінницька облрада до цього часу не розподілила гроші міськрайвиконкомам» [43, арк. 2].

Згодом становище у цьому плані дещо покращилось, але задовільним його назвати важко. В іншому документі – звіті обласного відділу у справах репатріації – повідомлялось, що «згідно зі звітними даними по районах області і пунктів за період з 1 лютого 1945 р. до 1 листопада 1945 року надана допомога... із коштів союзного бюджету на суму 167100 крб.» [58, арк. 21]. Вона була розподілена таким чином: безпосередньо грошову допомогу отримали 229 репатріантів на загальну суму 34100 крб. 78 чоловік отримали одяг, загальна вартість якого становила 2200 крб. Решту коштів (130800 крб.) використано на харчування репатріантів (як тих, котрі повертались у Вінницьку область, так і транзитних пасажирів) на ПРП.

Що стосується власне наданої грошової допомоги, то її загалом отримали менше одного відсотка репатріантів, які повернулися на той час на Вінниччину (на 1 листопада 1945 р. в область повернулося близько 28 тис. чол.). Крім того, 229 щасливців отримали на руки лише половину максимальної суми, встановленої союзним урядом, а саме: в середньому по 148 крб. 90 коп.

Станом на 10 січня 1946 р. кількість репатріантів, яким було надано грошову допомогу, становила вже 407 чол., а загальний розмір цієї допомоги – 76800 крб. [58, арк. 28] (в середньому по 188 крб. 70 коп. на особу). Оскільки на цей час на Вінниччину повернулось близько 32 тисяч репатріантів, у процентному співвідношенні кількість тих, хто отримав грошову допомогу, до числа тих, хто її потребував, продовжувала залишатись вкрай низькою, – становила лише одну соту частку процента.

Таким же був показник і на Кам'янець-Подільщині. Так, станом на 1 лютого 1946 року в область повернулось 72550 чол. Отримали ж грошову допомогу лише 934 чол. на загальну суму 239915 крб. [182, арк. 6]. Щоправда, їм на руки в середньому

припадало по 256 крб. 80 коп., що помітно більше, ніж в аналогічній ситуації на Вінниччині. Але і там, і там щасливців нараховувались одиниці. Основна причина цього – дефіцит необхідних коштів (всього у 1946 році з союзного бюджету на Кам'янець-Подільщину, наприклад, надійшло 514815 крб. [183, арк. 3] за реальної потреби близько 20 млн. крб.).

В окремих випадках дещо кращим було становище у Волинській області. Так, за даними Торчинської райради станом на 30 листопада 1945 року десяти репатріантам видано допомогу у розмірі 2900 крб. (тобто по 290 крб. на чол.). Крім того, «репатріанту, жителю с. Гать, дозволено зібрати 15 кіп урожаю з націоналізованої землі його батька... Репатріанту, жителю с. Литва, дозволено зібрати урожай з 2-х гектарів націоналізованої землі його батька... Репатріанці, жительці с. Смолигов, дано 1 цнт. жита як одноразову допомогу» [117, арк. 73].

Цього не спостерігалося у сусідній Ровенській області. Станом на 1 листопада 1945 року грошову допомогу з союзного бюджету тут отримали лише 59 репатріантів – в середньому по 183 крб. 89 коп. [162, арк. 153]. Невдози цей показник зменшився. Так, у звіті відділу репатріації Ровенського облвиконкому констатується, що «подано грошову допомогу особливо потребуючим репатріантам, з кредитів союзного бюджету, на суму 44 тис. 500 руб., задоволено 251 особу» [8, арк. 135]. Тобто на одну людину припадало 177 крб.

Не обходилось на місцях й без упередженості до вирішення насущних потреб репатріантів, ставлення до яких продовжувало залишатися настороженим. Тому мали місце обережність, інертність, незацікавленість відповідальних посадових осіб у розв'язанні посталих проблем. Нерідко замість живого діла вигадувались різноманітні причини, що начебто мали «об'єктивно» пояснити незроблене. Так, виявляється (згідно з архівним документом), у Бершадському та Станіславчицькому районах Вінниччини протягом усього 1945 та до 16 квітня наступного 1946 року репатріантам не надавалась будь-яка допомога через їхню «відсутність» у цих районах, а в Чечельницькому, Шпиківському, Ямпільському районах – через їхню «малу кількість» [58, арк. 118].

Варта осуду відписка, яка надійшла на адресу відділу у справах репатріації при Вінницькому облвиконкомі в липні 1946 року з Літина: «Виконком Літинської районної Ради депутатів трудящих повідомляє, що форми для звітності по видачі сум, зв'язаних з наданням грошової допомоги для репатрійованих у нас немає, тому повідомляємо, що нами із виділених 2000 карбованців... використано тільки 500 крб.» [50, арк. 43].

І це за наявності таких дефіцитних коштів! Через якусь там відсутність «форми для звітності».

Або інформація виконкому Теремнівської районної Ради депутатів трудящих від 10 жовтня 1945 року на адресу відділу репатріації при виконкомі Волинської облради: «На ваше відношення від 8.IX.45 р. «Про репатріантів, прибувших у наш район» повідомляєм: 1. Одноразової грошової допомоги нами не видавалося, так як довгий час не було нам нічого відомо з перерахуванням виділеної суми грошей» [117, арк. 91].

Досить часто недостатня увага до потреб репатріантів була наслідком елементарної бездіяльності органів влади на місцях. Так, у листі начальника ПРП Волинської області Брускіна, адресованому завідувачому відділом репатріації при виконкомі Волинської облради Євсеєнку, секретарю Володимир-Волинського РК КП(б)У Карпову та голові міськради Нечаєву, зазначалося, що з усіх обслідуваних працюючих репатрійованих радянських громадян жоден не отримав матеріально-грошової допомоги і талонів на промтовари. З 15 тис. крб., що знаходяться в розпорядженні виконкому Володимир-Волинської міської Ради депутатів трудящих для надання допомоги репатрійованим, які гостро потребують її, не використано нічого. Трапляються випадки, коли керівники закладів, підприємств міста навіть не знають про наявність у них на роботі репатрійованих [532, С. 103]. А у звіті про роботу згаданого відділу за 1945 рік вказувалось: «У м. Луцьку на тарному заводі було виявлено, що репатрійовані радянські громадяни погано забезпечувались паливом, продуктами харчування..., заборгованість у виплаті зарплати склала 3 місяці» [118, арк. 114].

Та відмахнутися взагалі від проблем цієї категорії людей було неможливо. В умовах гострої демографічної скрути їхні працюючі руки були на ціну золота. Тому за

фактичної відсутності грошової підтримки наголос у наданні допомоги тим, хто повернувся з німецького рабства на батьківщину, робився на продукти продовольства, насамперед, хліб, що в умовах післявоєнного голоду було суттєвим, хоча можливості і тут виявилися вкрай обмеженими.

У звіті обласного відділу у справах репатріації (Вінниця) за період з 1 лютого по 1 листопада 1945 р., зокрема, повідомлялося: «...Прибулим радянським громадянам у колгоспи Вінницької області надана допомога продуктами, як наприклад: по Гайсинському району видано 290 громадянам 51 центнер хліба [це ледь не удвічі більше передбаченої норми.]. І іншими районами надана допомога продуктами» [58, арк. 21]. На жаль, у документі не конкретизовано її загальну величину та кількість осіб, які її отримали.

З інформації відділу у справах репатріації при Кам'янець-Подільському облвиконкомі, датованій 1 лютим 1946 р., відомо, що на цю дату 203 репатріанти, які повернулися на Кам'янець-Подільщину, отримали від колгоспів та організацій 10444 кілограми продуктів харчування. Крім того, 261 чол. був забезпечений одягом (на що витрачено 70233 крб.), 112 репатріантів отримали комунальні квартири, ста особам, які повернулися з нацистської каторги, силами колгоспів та місцевих організацій надано допомогу в ремонті квартир [182, арк. 6].

У підсумковому звіті цього відділу про проведену роботу в 1946 р. цифрові показники дещо зросли. Так, у ньому зазначається, що грошову допомогу в розмірі 514815 крб. отримали 1898 чоловік, що репатріантам «видано 714 предметів одягу та взуття, різних продуктів 44132 кг, картоплі та інших овочів – 79 491 кг.» Крім того «видано 16 корів, 75 свиней, 30 телят. Повернено, виділено, відремонтовано колгоспами, закладами та організаціями 870 будинків, 1818 квартир» [183, арк. 5]. Але в той же час (станом на 1 січня 1947 р.) в Кам'янець-Подільську область повернулось 89938 чол. [183, арк. 3]. У процентному співвідношенні розмір наданої допомоги до реальних потреб репатріантів продовжував залишатися вкрай низьким.

У Волинській області станом на 1 січня 1946 року в 22 районах передбачена допомога взагалі не надавалась [120, арк 1].

Зі зростанням кількості репатріантів розмір так необхідної для них грошової чи матеріальної підтримки зменшувався. А в 1949 – 1950 роках, коли все ще продовжувалася репатріація радянських громадян, допомога з союзного бюджету була припинена [184, арк. 109].

Вже з перших днів перебування вдома прибулі колишні примусові робітники Райху, які так і не відчували продекларованої на різних рівнях влади «батьківської турботи», фактично заганялися тією ж владою у заздальгідь визначену для них як соціально-підозрілої групи населення нішу суспільної парадигми.

4.2. Облік як форма контролю за репатріантами

Розв'язання невирішених проблем грошово-матеріального забезпечення репатріантів не було для влади питанням № 1. Її чи не більше турбував облік громадян, котрі опинилися за межами СРСР та поверталися у рідні краї.

Ще 12 лютого 1944 року, коли Червона армія вела визвольні бої на радянській території і в ролі «репатріантів» виступали лише «внутрішні переміщені особи», а про «класичних» взагалі не йшла мова, випереджаючи можливий розвиток подій, з'явилася директива першого секретаря ЦК КП(б)У М. Хрущова, котра зобов'язувала секретарів обкомів партії розпочати збирання відомостей про вивезення в Німеччину українського населення. В ній, зокрема, йшлося: «Організуйте збір матеріалів про вигнання в Німеччину українського населення. Зберіть яскраві факти знущання над нашими людьми; факти і достовірні документи вербування та насильного вивезення населення в містах і селах; достовірні накази, розпорядження, таємне листування німців із цього питання; кількість вигнаних в Німеччину по обласному центру, містах, селах і області в цілому; оригінали листів із Німеччини; фотознімки. Найяскравіші оповіді очевидців, котрі повернулись із німецької неволі, а також лікарняні акти про травми, отримані на роботах у Німеччині. Особливо зверніть увагу на збір матеріалів про вигнання в рабство дітей і підлітків, якщо можливо, дати в загальних цифрах їхній вік і кількість вигнаних» [23, арк. 11].

Однак у той період директива не була актуальною. Місцеві партійні структури, не маючи необхідних даних, її фактично проігнорували. Проте вже наступного року, а то й раніше, порушені в ній проблеми заявили про себе на повен голос: величезна кількість людей, які поверталися в рідні місця з нацистського рабства, стала несподіванкою для місцевих органів відновленої радянської влади.

Щоб з'ясувати яких же саме кількісних змін зазнало населення Вінниччини в результаті гітлерівської навали, в кінці 1944 року з Вінниці в райони області було надіслано телефонограму, котра зобов'язувала голів райвиконкомів зібрати відомості про кількість примусово вивезених німецько-румунськими загарбниками мирних громадян [58, арк. 3 а]. Узагальнені у червні 1945 року дані виявилися досить приголомшуючими – 61256 чол. [58, арк. 4] депортовано ворогом і використовувалися ним у його інтересах (насправді ж цей показник лише наближався до реального).

На Кам'янець-Подільщині для організації обліку громадян, насильно вивезених у Німеччину, було створено обласну комісію під керівництвом першого секретаря обкому партії Устенка і відповідні районні комісії під керівництвом перших секретарів [182, арк. 1]. Робота комісій відзначалась високою організованістю, відповідальністю за справу, ретельністю, скрупульозністю перевірки і дала дуже близький до істини, але ще більш шокуючий результат – 117 тисяч громадян [183, арк. 3].

Підрахунки показали, що 59975 чол. було насильно вивезено із Житомирщини [202, С. 552], 22272 чол. – із Ровенщини [267, С. 3].

Це серйозно підривало ідеологічний постулат, що радянські люди всі, як один, захищали рідну Вітчизну, що вони не могли працювати на ворога. Але найголовніше, – що приблизно таку ж кількість людей потрібно було приймати назад: давати їм роботу, забезпечувати житлом, соціальною увагою, допомагати матеріально. До цього в таких масштабах на місцях просто не були готовими. Та й післявоєнна руїна суттєво обмежувала можливості.

Важливим етапом обліку насильно вивезених до Німеччини осіб стала робота Надзвичайної державної комісії зі встановлення і розслідування злочинів німецьких загарбників та їхніх спільників і завданих ними збитків громадянам, колективним господарствам, громадським організаціям, державним підприємствам і установам

СРСР. 21 квітня 1945 р. її голова М. Шверник видав розпорядження про початок цієї роботи. Загалом належало встановити, яких саме матеріальних збитків завдано гітлерівцями економіці, культурно-освітній мережі окупованих територій, яким репресивним та каральним заходам піддавалось місцеве населення. Належало встановити імена злочинців та пособників, у тому числі власників промислових підприємств, начальників таборів, бауерів, котрі експлуатували «східних робітників» у Німеччині, знущались над ними (тут досить важливими були свідчення самих примусових робітників Райху, а для цього їх потрібно було опитати).

У відповідь на це розпорядження Вінницький обком КП(б)У надіслав 4 травня 1945 р. секретарям райпарткомів листа за номером 06/298 такого змісту: «Із зайняттям Червоною Армією німецької території звільнені і звільняються радянські громадяни, котрі перебували у німецькій неволі. Багато уже повернулись і в нашу область. На підставі Указу Президії Верховної Ради СРСР від 2 листопада 1942 року і у відповідності з нотою Народного Комісара Закордонних Справ тов. Молотова від 11/V-1943 р. Вам належить здійснити поіменний облік рабовласників, винних в експлуатації і знуцаннях громадян Вашого району для притягнення їх до суду, а також для пред'явлення німецьким загарбникам позову на відшкодування затрат, здійснюваних на лікування та виплату пенсій радянським громадянам у зв'язку з втратою ними працездатності в німецькій неволі.

Роботу по опитуванню репатрійованих із Німеччини слід проводити через районні організації із залученням працівників слідчих органів і громадськості. Заповнені опитувальні аркуші мають бути підписані опитуваними і завірені сільрадою чи райвиконкомом... Крім опитувальних аркушів бажано зібрати заяви з описом умов життя, знуцань, які німецькі рабовласники здійснювали над радянськими громадянами...» [43, арк. 1].

Належним чином до виконання завдання приступили й на Ровенщині [171].

Опитувальний аркуш містив 17 пунктів. Окрім стандартних анкетних даних репатріанту потрібно було відповісти на такі питання: «Хто із німців (угорців, румунів та ін.) керував вигнанням, хто їм допомагав?», «Де працював (детальна назва підприємства, прізвище та ім'я власника, господаря, господарки, їх прикмети)?»,

«Короткий виклад умов праці і життя в неволі (вид роботи, кількість годин робочого часу, оплата, харчування, житло, забезпечення необхідними речами – взуттям, одягом та ін., охорона і т. д.)», «Короткий виклад фактів знущання, насильства, катувань, побоїв та інших злочинних дій власників підприємств, їх службовців, господарів, господарок та інших осіб стосовно до вигнаних у німецьку неволю» [54, арк. 1].

Заповнюючи опитувальний аркуш, репатріант таким чином, немов на перекличці, заявляв про себе, підтверджував своє прибуття на батьківщину.

Взагалі у центр уваги діяльності Надзвичайної державної комісії, створених під її егідою республіканських, обласних, районних комісій сприяння по обліку збитків та злодіянь ставився саме облік. Окрім матеріальних збитків на місцях ретельно підраховувалась кількість убитих та замучених гітлерівцями мирних громадян, військовополонених, обліковувалось насильно вивезене у німецьке рабство цивільне населення.

У результаті підрахунків кількість насильно депортованого цивільного населення Вінниччини на каторжні роботи до Німеччини становила вже не 61256, а 74344 чол. [58, арк. 5], що, однак, також не відповідало істині, але значно наближалось до неї.

Оскільки в умовах сталінського тоталітарного режиму «зрадником Батьківщини» міг вважатися кожен, хто побував за кордоном, на обліку мали перебувати всі реальні, приховані чи потенційні «вороги народу». Ось чому облік обумовлювався ще й потребами безпеки держави.

Важливі функції у цій справі покладались на приймально-розподільчі пункти. Вони вели не лише кількісний, а й поіменний облік прибулих репатріантів.

Якщо комусь зі звільнених з німецького рабства вдавалося дістатись додому самостійно, прослизнути повз увагу фільтраційно-контролюючих органів, тому також потрібно було ставати на облік. Причому без зайвих зволікань, до чого зобов'язували розпорядження місцевих органів влади.

Для прикладу зішлемось на документ, ухвалений 9 березня 1945 року Жмеринським райвиконкомом і адресований головам сільських Рад депутатів трудящих: «На основі постанови РНК СРСР... про репатріацію радянських громадян, райрада депутатів трудящих під Вашу особисту відповідальність пропонує направити всіх грома-

дян, котрі прибули з Німеччини, в райвиконком для реєстрації в 3-денний строк. І в подальшому не дозволяти проживання вищевказаних осіб на території с/ради без помітки н-ка Жмеринського пункту прийому репатрійованих» [59, арк. 451].

У кожній сільраді склалися списки насильно депортованих у Німеччину місцевих громадян, а також прибулих звідти.

Щоб легше було здійснювати облік репатріантів, їх адміністративно «прив'язували» до конкретної місцевості, точніше, вони мали право повертатися лише в місця довоєнного проживання, де їх добре знали. Це рішення приймалося на урядовому рівні. У розісланій з Києва 16 травня 1945 року директиві заступника Голови РНК УРСР Л. Корнійця, зокрема, вказувалося: «У період німецької окупації території СРСР у німецьке рабство була вигнана велика кількість радянських громадян. Після звільнення від німецьких окупантів території Української РСР частина громадян інших союзних республік опинилась в областях УРСР і до цього часу не повернулась у місця попереднього проживання. Мають місце випадки, коли радянські люди, що повертаються на Батьківщину з німецького рабства, як через перевірчо-фільтраційні пункти НКВС СРСР, так і фронтово-пересильні пункти, в дорозі розвантажуються і залишаються жити в різних областях і районах УРСР.

Керуючись постановою РНК СРСР від 6 січня 1945 року за № 30-12 т «Про організацію прийому і влаштування репатрійованих радянських громадян», яка зобов'язує всіх «військовозобов'язаних, непридатних для військової служби, а також осіб непризовного віку і жінок, після відповідної перевірки відправляти, як правило, у місця їх постійного проживання», РНК УРСР пропонує виявити проживаючих у Вашій області згадуваних радянських громадян і сприяти поверненню їх до місць свого постійного проживання. Ця вказівка поширюється й на радянських громадян інших областей Української РСР» [56, арк. 79].

Про ретельність виконання розпоряджень органів влади на місцях свідчить фрагмент із інформації Кам'янець-Подільського облвиконкому про проведену в 1945 році роботу «з організації і матеріального забезпечення, прийому, трудового і господарського влаштування репатрійованих радянських громадян на території області»: «В райвиконкомах, міськвиконкомах, у сільських і селищних радах є первинні спис-

ки реєстрації громадян, що повернулися. Крім того на кожному приймально-розподільчому пункті встановлено суворий облік всіх прибуваючих у нашу область громадян, а також громадян інших областей, які проїжджають через вище вказані приймально-розподільчі пункти» [182, арк. 1].

Архівні документи засвідчують, що така ж ретельність проявлялась на Житомирщині [145]; [147]; [146]; [144].

В результаті, ті, хто не бажав повертатися в рідні краї, практично не мали шансів залишитись в обраному ними місці. Так, уродженка м. Свердловська (Росія) В. Мельникова була забрана на німецьку каторгу з м. Вінниці. Після війни знову повернулася у місто над Бугом. Проте дозволу на помешкання тут не отримала, а була відправлена в м. Свердловськ. Уродженка с. Малинок Погребищенського району Є. Митзанська до 1949 року не прибула у визначене їй місце проживання – в рідне село. З подачі Погребищенського райвідділу УМВС весь цей час перебувала у розшуку [439, С. 558].

Виникали проблеми з обліком хіба-що у Волинській області. 17 травня 1946 року М. Зозуленко звертав увагу голови Волинського облвиконкому П. Решетняка: «Робота відділу репатріації по вашій області перебуває явно в незадовільному стані... Справа з обліком репатрійованих радянських громадян, що повернулись до області, поставлена незадовільно, а саме: за станом на 9.IV.1946 р. в області не дообліковано 4678 репатріантів...» [118, арк. 30]. Завідувач відділу репатріації Волинського облвиконкому Гаврильченко, у свою чергу, пояснив: «Відділ репатріації немалу роботу здійснив по встановленню точного обліку вигнаних у німецьке рабство радянських громадян, але оскільки фашистські розбійники під виглядом вивезення в Німеччину брали людей, відводили від місця мешкання на 20 – 30 км і розстрілювали їх, тому немає ніякої можливості точно встановити скільки ж було вивезено насправді» [118, арк. 71], що, звісно, було відпискою.

Особливо ретельний облік репатріантів вівся органами держбезпеки, які допускали, що серед тих, хто повернувся до місць постійного проживання, могли бути зрадники Батьківщини, посіпаки, ворожі агенти. Тому найголовніше – виявити їх,

присікти можливі ворожі дії. При цьому краще когось перепроверити, ніж залишити поза увагою.

31 серпня 1945 р. начальник управління НКДБ по Вінницькій області підполковник Касаткін передав по «ВЧ» записку заступнику народного комісара держбезпеки генерал-майору Єсипенку про хід реєстрації і перевірку репатріантів Вінницької області, в якій повідомлялося:

«...Кількість репатріантів, прибулих і взятих на облік – 13996 чол., з них прибулих не за призначенням – 15 чол. Кількість отриманих реєстраційних матеріалів – даних по області не маємо.

а) Профілаковано – 3113 чол.; б) Належать фільтрації – 10882.

Із числа профілакованих:

а) Арештовано всього – 31 чол.

З них передано для ведення слідства органами НКВС – 12 чол., органами НКДБ – 19 чол.» [197, арк. 1].

Якщо проаналізувати іншу записку по «ВЧ», підготовлену через півтора місяця заступником начальника управління НКДБ по Вінницькій області полковником Антоновим, то побачимо, що головні цифри-показники суттєво зросли. Так, з 17426 прибулих репатріантів арештовано – 52 чол. (зокрема, органами НКДБ – 30 чол.), агентів гестапо і СД – 19 чол., зрадників Батьківщини і посібників окупантів – 25 чол.; взято в оперативне опрацювання по справах-формулярах – 26 чол., по обліково-спостережних справах – 48 чол., на допоміжний облік – 402 чол. [197, арк. 3 – 6].

Особливої гостроти облік набував у західноукраїнському регіоні, де діяло підпілля ОУН. Місцевим жителям навіть доводилось писати розписки такого змісту: «Мені громадянці с. Буца сільради Марцеліна Вербського району Ровенської області Борецькій Марії Степанівні оголошено, що коли мої родичі, син Борецький Андрій Іванович не з'являться до органів Радянської влади для реєстрації, то родина буде вважатись як посібник бандитів і нестиме відповідальність аж до арешту і виселення» [175, арк. 7].

В полі зору контролюючих органів перебували всі прибулі репатріанти. Причому контроль за їх обліком посилювався. 30 березня 1946 року міністр МВС СРСР видав

наказ «Про організацію централізованого оперативного обліку репатрійованих радянських громадян». Згідно нього, «кожен репатріант, що прибував на перевірконо-фільтраційний пункт, у перевірконо-фільтраційний чи виправно-трудоий табір, до місця постійного проживання чи на спецпоселення, а також той, що перебував у трудовому батальйоні, мав бути зареєстрованим протягом 24 годин з моменту прибуття чи виявлення» [205, С. 9].

У свою чергу, М. Зозуленко (в листі від 13 травня 1946 р. завідувачому відділом репатріації виконкому Волинської обласної Ради депутатів трудящих М. Прадіду) уточнював завдання: «1. Взяти на облік... усіх радянських громадян, що були вивезені у німецьке рабство і зараз перебувають у трудових частинах, працюють на підприємствах, в колгоспах, радгоспах та різних організаціях (це не відноситься до бійців Червоної Армії, що були в полоні).

2. Також взяти на облік осіб, які були вивезені в німецьке рабство, але під час їх звільнення були взяті до Червоної Армії, а зараз в порядку демобілізації повернулись в місце постійного мешкання, і тих осіб, які ще перебувають у Червоній Армії, але коли це стверджується листуванням з рідними, а чи іншими документами.

3. Зверніть увагу на повний облік усіх репатріантів, які повернулись на Батьківщину без будь-яких документів, особливо в другій половині 1944 року та початку 1945 року, коли ще не було організовано прикордонних прийомочно-розподільчих пунктів для репатріантів.

4. На облік слід брати і тих репатріантів, які перебувають на будівельних, підсобних чи других роботах у військових організаціях, а чи Міністерства внутрішніх справ...» [118, арк. 26].

На прибулих з розгромленої нацистської Німеччини радянських громадян заповнювались облікові картки. Заповнення здійснювалось у такому порядку: «перевірконо-фільтраційні пункти складали облікові картки у двох екземплярах – для 1-го спецвідділу МВС СРСР і внутрішнього обліку; районні перевірконо-фільтраційні комісії на осіб, котрі не пройшли реєстрації на перевірконо-фільтраційному пункті, складали облікові картки в трьох екземплярах: для 1-го спецвідділу МВС СРСР, для 1-го спецвідділу МВС союзної республіки, що не мала обласного поділу, автономної

республіки, краю, області і для внутрішнього обліку в райміськвідділах МВС; оперативні групи перевірочних комісій МВС-МДБ-СМЕРШу заводили облікові картки по трудових батальйонах у двох екземплярах: для 1-го спецвідділу МВС СРСР і 1-го спецвідділу МВС-УМВС республіки, краю, області; перевірочно-фільтраційні і виправно-трудова табори МВС заповнювали облікові картки в двох екземплярах для 1-го спецвідділу МВС СРСР і для внутрішнього обліку; спецкомендатури МВС склали облікові картки на осіб із числа репатріантів, що прибули у спеціальні поселення МВС» [205, С. 9].

В облікових картках обов'язково відображались відомості про переміщення репатріантів: прибуття та вибуття з різних причин – у зв'язку з переведенням, звільненням, арештом, втечею, смертю.

На осіб, котрі пройшли перевірку у перевірочно-фільтраційних пунктах і прибули до місця постійного проживання, облікові картки оформлялись за формою, встановленою наказом НКВС СРСР від 21 липня 1945 р. Форма передбачала відповіді на 12 запитань і відтиск вказівного пальця правої руки. Отже, колишні примусові робітники, як і в нацистській Німеччині, були проідентифіковані ще раз. Про всяк випадок.

Але це був лише початок. Як зауважує Т. Пастушенко, далі починала діяти радянська система контролю за населенням: паспортизація, прописка, анкетування, характеристика. Під час прийому на роботу, на навчання, вступу до партії, для поїздки за кордон, зміни місця проживання потрібно було заповнювати певні документи, у яких необхідно було свідчити стосовно власної (чи найближчих родичів) участі у Великій Вітчизняній війні. Ці стандартні питання зберігалися в анкетах певний час і після розпаду СРСР. Перелічені обставини вказують на довготривалий нагляд за репатріантами у радянському суспільстві [590, С. 267]. Він, як випереджувальний захід, майже півстоліття тримав колишніх репатріантів під страхом, стримував приватну ініціативу, обмежував життєві перспективи, можливості вибору й сприяв штучному заниженню їх соціального статусу, тобто маргіналізації.

Це також зайвий раз підтверджує недемократичність радянської системи, її тоталітарну сутність, що впродовж десятиліть вкрай негативно позначалася на долях мільйонів людей.

4.3. Пропагандистський вплив на прибулих

Існувала ще одна актуальна для держави проблема, пов'язана з примусовими робітниками. Крім хліба насущного люди, які поверталися з нацистської каторги, гостро потребували також, образно кажучи, хліба духовного. Роками відірвані від рідної землі, не маючи на чужині ніякого доступу до поточної суспільно-політичної інформації, на батьківщині вони жадібно ловили кожне слово тих, хто міг повідати про останні події в світі, СРСР, Україні, області, районі, про перемоги Червоної армії над німецькими загарбниками, зовнішню і внутрішню політику Радянської держави у післявоєнний час. Зрозуміло, коло інтересів не обмежувалось лише цим, оскільки їхній інформаційний голод був тотальним, стосувався буквально всіх аспектів суспільно-політичного життя, економічних, соціальних та інших питань.

«...Ми хотіли чути і слухали все, що нам казали, бо ж стільки були не вдома. Там, в Німеччині, чули тільки: «Арбайт»! А тут стільки всякого!.. Це як голодному до їжі допасти...» [298] (Зі слів Г. Мазур, с. Малий Митник Хмельницького району Вінницької області).

За таких умов держава без особливих пропагандистських зусиль мала можливість виставити себе у найвигіднішому ракурсі, нав'язати потрібну думку, погляд.

А от кваліфіковано зробити це, зокрема, на Поділлі, на перших порах не було кому. Та й увага до даної проблеми з боку місцевих партійно-державних органів практично не виявлялась, на що вказувалось у листі завідуючого відділом репатріації при РНК УРСР М. Зозуленка від 8 травня 1945 р. під грифом «таємно» голові Вінницького облвиконкому Годову та секретарю обкому КП(б)У Міщенку. В документі прямо вказувалося, що «агітаційно-масова робота як на пунктах, так і в місцях проживання репатріантів, ведеться незадовільно. На пунктах немає постійно закріплених агітаторів, відсутній план проведення агітаційно-масової роботи серед репатріантів, не вивчається настрої громадян, що повернулися на Батьківщину» [43, арк. 3].

Це було серйозним упущенням у роботі партійних комітетів, насамперед, тих населених пунктів і районів, де функціонували обласні приймально-розподільчі пункти, а також Вінницького обкому КП(б)У.

Очевидно, на місцях розмірковували так: якщо люди повернулися з Німеччини назад в СРСР, то немає ніякої потреби їх ідейно переконувати, агітувати за радянську владу. Перемога над гітлеризмом сама по собі є найкращим агітатором.

Однак іншої думки дотримувалося партійно-державне керівництво СРСР. Воно боялось, що війна сприяла переосмисленню попередніх комуністичних поглядів у суспільстві, особливо серед тієї частини, що мала змогу побачити життя в країнах Європи, а тому насторожено ставилось до кожного, хто на деякий час вийшов з-під контролю радянської ідеологічної машини [619, С. 194]. Тому прагнуло, щоб, як і в довоєнний час, усі такі «суб'єкти мислили в обмежених рамках дозволеного» [503, С. 6]. У постанові Оргбюро ЦК ВКП(б) «Про організацію політико-виховної роботи з репатрійованими радянськими громадянами» від 4 серпня 1945 року суворо застерігалось, що «багато партійних і радянських працівників не враховують, що репатрійовані радянські люди довгий час знаходились у німецькому рабстві, під систематичним впливом фашистської і буржуазно-реакційної пропаганди» [193, арк. 49]. А отже, зазнали її впливу, що становить потенційну загрозу для існуючого в СРСР режиму, пануючої в країні ідеології. Пасивність тут недопустима – «ворогів народу», котрі повертаються до рідних місць, потрібно рішуче перековувати на свій лад!

Протягом короткого часу становище в регіоні помітно змінилось. В усіх приймально-розподільчих пунктах з'явилися радіоприймачі, періодична преса, систематично стало лунати пристрасне слово агітатора. Так, у звіті відділу у справах репатріації при Вінницькому облвиконкомі за 13 грудня 1945 р., адресованому уряду республіки, зазначалось, що на приймально-розподільчих пунктах при станціях Жмеринка, Козятин і Вінниця проводяться бесіди серед репатрійованих, читаються газети працівниками пунктів, райкоми КП(б)У періодично виділяють агітаторів для цієї мети [58, арк. 22].

«На приймально-розподільчих пунктах і в місцях постійного проживання [репатрійованих] політмасова робота проводиться спеціально закріпленими агітаторами, виділеними РК партії, – говорить у звіті Кам'янець-Подільського облвиконкому за 1945 рік. – Репатріантам були прочитані лекції на тему:

1) Всесвітнє історичне значення перемоги Червоної Армії і радянського народу в розгромі фашистської Німеччини.

2) Споконвічна боротьба слов'янських народів проти німецьких загарбників.

3) Мораль і обличчя радянської людини; та інші» [182, арк. 3].

В аналогічному звіті за 1946 рік за підписом завідуючого відділом у справах репатріації при Кам'янець-Подільському облвиконкомі Сиваченка зазначається: «В період масового надходження репатріантів в область масова робота велась окремо з ними. Було проведено 1380 зборів, 656 мітингів, 2439 бесід, 34684 читання газет і т. д. Робота проводилась виділеними міськвиконкомом і райкомами КП(б)У агітаторами. Всього в області працювали 603 агітатори і лектори» [183, арк. 6].

Не меншу кількість аналогічних заходів проведено й на Волині та Вінниччині. В обох областях в міру прибуття репатріантів політико-виховна робота з ними велась як на приймально-розподільчих пунктах, так і в містах та селах, в які вони повернулися з Німеччини. Колишні примусові робітники Райху відчули на собі потужний пропагандистсько-ідеологічний прес.

Зокрема, на індивідуальну передплату для репатріантів, які повернулись у Вінницьку область, вже в 1945 році «Союздруком» було виділено 500 примірників газети «Правда», 400 – «Известия», 250 – «Труд», 200 – «Комсомольская правда», а також 500 примірників книги Б. Горбатова «Нескорені» [58, арк. 22]. Того ж року в одному лише Немирівському районі для цієї категорії осіб було прочитано лекції та проведено бесіди на теми: «Перемога Червоної армії над німецьким фашизмом і японським мілітаризмом», «Берлінська конференція», «Міжнародний огляд», «Виступ товариша Сталіна по радіо 3-го липня 1941 року», «Партизанський рух у дні Вітчизняної війни», «Сила і могутність радянської держави», «Історичне коріння японського імперіалізму і порідненість душі імперіалізму з німецьким фашизмом», «Версальна система», «Доповідь товариша Сталіна про XXVII річницю Великої Соціалістичної революції», «Положення про вибори до Верховної Ради СРСР» [58, арк. 23].

Подібний пропагандистський прес вчорашні репатріанти відчули й в усіх інших районах області, що яскраво відображено в подальших звітах. Ось як виглядають, наприклад, узагальнені дані станом на 1 липня 1947 р. по Вінниччині: проведено

2050 мітингів, 2527 бесід, 480 доповідей, 3177 читань газет, 373 лекції, 405 зборів, 428 кіносеансів, 90 концертів, якими загалом охоплено 226590 чол.

Мітинги, збори і бесіди з репатріантами були присвячені:

- а) Зустрічі їх з фашистського полону, правам радянського громадянина, передбачених сталінською Конституцією, турботі Радянського уряду про надання допомоги і працевлаштування репатріантів;
- б) Дню Перемоги над фашистською Німеччиною і Японією;
- в) Активній участі у виборах депутатів до Верховних Рад СРСР і УРСР;
- г) Випуску урядом СРСР позик;
- д) Рішенням лютневого пленуму ЦК ВКП(б) «Про заходи по піднесенню сільсько-го господарства у післявоєнний період»;
- е) Соціалістичному змагання;
- ж) Мобілізації широких мас робітничого класу, колгоспного селянства і інтелігенції з поточних моментів.

Крім того, 2889 громадян передплачували періодичні видання, найбільше гезети «Правда» (565 примірників), «Известия» (425 прим.), «Правда України» (226 прим.). 925 передплатників отримували місцеві газети.

Для роботи серед репатріантів МК і РК КП(б)У виділили 476 агітаторів та пропагандистів [62, арк. 35 - 36].

У доповідній записці зав. відділом репатріації Волинського облвиконкому Гаврильченка про роботу з репатріантами (станом на 15 грудня 1946 р.) констатується: «Проведено доповідей про радянські закони – 17, охоплено 910 чол., проведено бесід – 40, охоплено 368 чол., проведено читань газет – 232, присутніх 1600 чол., проведено 12 зборів в присутності 1385 чол.» [118, арк. 71].

Скрізь пропагандистська робота мала цілеспрямований характер.

«Коли нас збирали оті лектори, то вони дуже багато говорили про політику. Часто говорили про одне й те ж саме, що дуже погана Німеччина і дуже гарний Радянський Союз. Навіть запитували чи не хочемо ми назад в Німеччину? Заставляли всіх плескати в долоні як тільки хтось із нас відповідав, що ні» [312]. (З розмови із С. Общакон, с. Татарське Селище Козятинського району).

При цьому за старання агітаторам платили досить високу, як за мірками часу, плату (і не тільки на Вінниччині), про що свідчить, бодай, такий документ: «Обласний виконком просить перерахувати на наш рахунок у Луцьку кошти, в заміщення виданих згідно з Вашими інструкціями організаторам-агітаторам в 1945 році 54000 рублів і оплату на пред'явлений авансовий звіт агітатору т. Розуменко в сумі 1528 руб.» [9, арк. 114].

«Перековування» «підозріло мислячих суб'єктів» було і марудним, і досить затратним. Як зауважує О. Буцько, «...на проведення політико-роз'яснювальної роботи РНК України виділено з коштів республіканського бюджету 1 млн. крб. Кошти, які могли б піти на облаштування приймальних пунктів, забезпечення харчуванням, були використані на придбання газет, журналів, плакатів, портретів вождів і різноманітні політико-агітаційні заходи...» [401, С. 155].

Не зважаючи на колосальні зусилля, влада не завжди отримувала результат, на який сподівалася.

«Тепер, коли не має ні Сталіна, ні СРСР, можу прямо сказати: дуже швидко оті збори, мітинги, лекції, з якими нас зустріли в Союзі, нам надоїли... Якщо такий мудрий і сильний Сталін, така непереможна [Червона] армія, то чому так довго тривала війна? Чому ми так довго мучилися? Чого мене, сільського пастушка, з німецьких шахт відразу ж відправили в Сибір в Челябінськ? Чому, як так гарно всім в Союзі, я там, як раб, годував своєю кров'ю щурів?..

Там, на заводі, час від часу теж проводилися мітинги, збори. Але я намагався на них не ходити. І не тільки я...» [318]. (Із розповіді П. Петрика, с. Сосни Літинського району Вінницької області).

Однак політико-роз'яснювальна робота залишалась пріоритетною в діяльності партійно-радянських органів впродовж багатьох наступних років. Численними ідеологічними акціями та кампаніями влада намагалася поширити моральні цінності, соціальні установки, мотивацію населення відповідно до офіційної ідеології, відновити втрачений під час війни контроль над усіма членами суспільства.

4.4. Важливе джерело трудових ресурсів

За даними держстатистики, нацистські загарбники знищили на Україні понад 28 тис. сіл, вивели з ладу понад 16 тис. промислових підприємств. Упродовж воєнного періоду було знищено 40 % житлових будівель, зруйновано та пограбовано близько 30 тис. колгоспів, 1 тис. 300 машинно-тракторних станцій [486, С. 105]. Практично не залишилось тракторів чи комбайнів, різко скоротилося поголів'я худоби. Коней залишилося 30 % довоєнної кількості, великої рогатої худоби – 43 %, овець і кіз – 26 %, свиней – 11 % [487, С. 154].

Однак найтяжчими були, безперечно, людські втрати. В Україні гітлерівці знищили і по-звірячому замучили таку кількість населення, що дорівнювала чисельності населення деяких європейських держав. Воєнні втрати призвели до значного скорочення чисельності селян. Серед загиблих в СРСР у роки війни сільське населення становило близько 8 млн. осіб [487, С. 160]. Загальна нестача робочої сили в колгоспах і радгоспах України сягала 630 тис. 700 осіб [406, С. 118].

Значних матеріальних та людських втрат зазнали й Поділля та Волинь, де війна тривала особливо довго. Пограбовані окупантами і знекровлені війною, вони, щоб відродитись, потребували матеріальних і трудових затрат. Підняти регіони з руїн могла лише самовіддана праця кожного, хто по війні залишився живий, хто до кінця не втратив фізичних і духовних сил, хто міг тримати в руках кельму, молоток, сокиру, сапу, лопату, чепіги плуга.

І на Поділлі, і на Волині на такі руки відчувався гострий дефіцит, оскільки кількість працюючих за роки війни тут істотно зменшилася. Серед загиблих на фронті, від рук нацистів переважало хліборобське чоловіче населення, ремісники. Десятки тисяч працездатних подолян та волинян полягли смертю хоробрих на полях битв Великої Вітчизняної. Численні ж каліки, які повернулися з фронту, позитивно вплинути на ситуацію не могли.

В аграрних Волині та Поділлі, як і в інших регіонах України, становище ускладнювалося ще й відсутністю найголовнішого засобу виробництва та обробітку землі –

сільськогосподарської техніки, котра суттєво полегшувала працю селян і без якої не мислилось подальше зростання її продуктивності.

Гостро не вистачало також робочої худоби. Так, перед весняною посівною кампанією 1946 року зооветеринарна служба Вінниччини констатувала, що «переважна частина колгоспного кінського поголів'я не придатна для роботи, а 39196 тварин взагалі не піднімаються. В Томашпільському районі, наприклад, річне навантаження на одну тяглову одиницю (у тому числі на трактор) сягало 21 га, або в 3,5 раза більше передвоєнного часу. От чому в 1946 році в районі залишилися необробленими 8756 га родючого чорнозему, а план посіву озимих виконано на 91,5 %. Таке ж явище спостерігалось на Поділлі повсюдно» [679, С. 151].

Основний тягар у землеробстві лягав на плечі змучених війною жінок, а також на домашніх корів, що ледь переставляли ноги: коровами орали, а боронували самі, із останніх сил волочачи борони... Питома вага жіночої праці в аграрному секторі економіки республіки становила тоді 80 %. Життя заставило широко використовувати також дитячу працю. У колгоспах України в 1947 р. працювало 792,8 тис. підлітків віком від 12 до 16 років [423, С. 33 - 34].

У той же час трудових ресурсів вкрай гостро потребували зруйнована промисловість, шахти Донбасу, енергетична галузь, соціальна сфера, а нового поповнення – багатомільйонна армія, що тепер дислокувалася не лише на території СРСР. Незважаючи на вкрай гостру потребу в робочій силі на місцях, із Вінниччини в липні 1944 року в організованому, а фактично в примусовому, порядку на відбудову шахт Донбасу було відправлено 2565 чоловік [209, С. 253]. Ще більше – з Житомирщини, звідки «на заклик партії в Донбас виїхало близько 7 тис. юнаків і дівчат» [508, С. 65]. Не обійшлося без кампаній з оргнабору робочої сили й на Ровенщині [163]...

Тому таким доречним виявилось повернення на батьківщину репатріантів. На всіх рівнях державної і місцевої влади вони розглядалися як важливе джерело трудових ресурсів. Повсюдно одним із найактуальніших питань стало їхнє працевлаштування, а конкретніше – максимальне залучення до суспільно-корисної праці.

Щоправда, на тій же Вінниччині, як було і у випадку з політмасовою роботою, на перших порах недооцінили важливість цієї справи. Ось чому із Києва не забарилось

застереження. В листі під грифом «таємно» від 8 травня 1945 р., направленому завідуючим відділом у справах репатріації при РНК УРСР М. Зозуленком керівникам Вінницької області, голові облвиконкому Годову та секретарю обкому КП(б)У Міщенку, їхня увага зверталась на те, що «...в надісланій в РНК УРСР формі № 4 на 1 квітня 1945 р. вказано, що в працездатному віці прибуло [в область] чоловіків і жінок 682, причому у відомостях вказано, що з числа тих, хто повернувся, 38 чоловік направлено в промисловість, а 133 чол. в сільське господарство. Чим займається решта 511 чол. у відомостях не відображено.

Відділ репатріації при РНК УРСР, – наголошувалося далі в листі, – просить Вас вжити термінових заходів з ліквідації вказаних недоліків і вважає за необхідне періодично перевіряти роботу міських і районних радянських і партійних організацій, обласних організацій та приймально-розподільчих пунктів з питань прийому та влаштування радянських громадян, які повертаються на батьківщину з німецького рабства, заслуховувати доповіді керівників на об'єднаних засіданнях виконкому облради та обкому КП(б)У» [43, арк. 2 - 3].

Рекомендовані заходи були вжиті, невдовзі становище з працевлаштуванням тих, хто повернувся з нацистської каторги, помітно поліпшилося. Так, станом на 1 грудня 1945 року трудовлаштовано 85,8 % від усіх працездатних репатріантів, хоч тепер доводилося мати справу не з сотнями, а тисячами людей.

Конкретно у цифрах це відображалось так: всього на 1 грудня 1945 р. у Вінницьку облпсть повернулись 30570 репатріантів, із них 1136 дітей. Кількість тих, хто міг працювати, становила 29435 чол. Із них працевлаштовано – 25269 чол., або ж 85,8 %. З них направлено в промислово-виробничу сферу – 1122 чол. (7,65 %), у сільське господарство – 23347 чол. (92,35 %) [58, арк. 21]. Не займались суспільно-корисною працею 4166 чол.

Остаточо питання трудовлаштування було вирішено влітку 1946 року. Тоді станом на 1 серпня на Вінниччину повернулось 48511 репатріантів. Із них у працездатному віці – 46609 чол. (оскільки серед прибулих виявилось 668 дітей та 1234 особи віком понад 55 років). Серед тих, хто міг продуктивно працювати, жінок нараховувалось 33154 (71,2 %), чоловіків – 13455 (28,8 %). 3080 працездатних репатріантів

(6,65 %) отримали направлення на промислові підприємства, 43525 чол. (93,35 %) – у сільськогосподарське виробництво. Кількісно доля чоловіків-репатріантів на цей час у промисловості становила 1310 чол., жінок – 1770, у сільському господарстві відповідно – 12144 та 31361 чол. Загалом економіка і соціальна сфера поповнилися 46585 працівниками. Залишились нетрудовлаштованими лише 24 репатріанти. Тобто, суспільно-корисною працею було охоплено майже 100 відсотків працездатних громадян, котрі повернулися з німецького рабства [56, арк. 46].

Досить високими показниками характеризувалось робота місцевих органів влади по працевлаштуванню репатріантів на Кам'янець-Подільщині.

Станом на 1 січня 1946 р. в область повернулися 67112 чол., в тому числі 1632 дітей. Із 65480 чол. працездатних в промисловість було направлено 4722 чол., у сільське господарство – 58965 чол. Загалом – 63687 чол., або ж 97,2 %. Залишалися непрацевлаштованими 1793 чол. [182, арк. 3].

Рівно через місяць становище поліпшилось ще більше. На 1 лютого 1946 р. у Кам'янець-Подільську область повернулось 72550 чол., в т. ч. чоловіків – 21651, жінок – 48210, дітей – 1751, осіб віком за 55 років – 938. Загальна кількість працездатних складала 69861 чол. Із них трудовлаштовано в промисловому виробництві 5504 чол., в сільському господарстві – 63440 чол., разом – 68944 чол. (98,6 %). Без роботи залишалися 917 репатріантів [182, арк. 6].

Станом на 1 січня 1947 р. в області було лише 540 безробітних із числа тих, хто повернувся з нацистської каторги. Всього ж повернулося на цей час на Кам'янець-Подільщину 89938 чол. [183, арк. 3].

Ще краще було організовано працевлаштування репатріантів у Волинській області. Так, станом на 1 жовтня 1945 р. у рідний край повернулося 1812 чол. З них 31 чол. направлено у промислове виробництво, 1781 чол. – в сільське господарство [116, арк. 2], тобто трудовлаштовано усіх без винятку колишніх примусових робітників Райху.

Через місяць до рідних домівок повернулося 4382-є репатріантів. 237 чол. влаштувалися на промислове виробництво, 3747 чол. – у сільське господарство. Якщо вра-

хувати, що серед прибулих виявилось 362 дітей, то без роботи залишалось всього 36 осіб [116, арк. 7].

Станом на 1 січня 1946 року значилось 4993 чол., які повернулись на батьківщину. З них 385 чол. було направлено у промислово-виробничу сферу, 4350 чол. – у сільськогосподарське виробництво [120, арк. 1]. Рівень зайнятості, не рахуючи дітей, склав 92,8 %.

До 1 жовтня 1947 року в область повернулося 16012 репатріантів. З них 1154 чол. працювали у промисловості, 14414 чол. – сільському господарстві. Всі працездатні особи були залучені до суспільно-корисної праці [120, арк. 28].

Серед робітників-репатріантів та репатріантів, зайнятих у сільськогосподарському виробництві, переважала молодь, яка могла б після повернення з Німеччини вчитися у вузах чи технікумах. Але число студентів і учнів з числа репатріантів у перші післявоєнні роки і на Вінниччині, і на Кам'янець-Подільщині було незначним. Так, на початок 1947 р. у Кам'янець-Подільській області навчалось лише 1853 репатріанти, з них у вузах та на професійних курсах – 703 чол. [183, арк. 3]. Решту охоплених навчанням становили школярі.

Значно гірша ситуація у цьому плані була у Волинській області. У звіті відділу у справах репатріації облвиконкому за 1946 рік зазначено, що з числа «репатріантів вчать у вищих навчальних закладах... області 5 чол., середніх навчальних закладах – 15 чол.» [125, арк. 5]. Решта молоді залучалась до праці в господарстві.

Характерно, що навіть прибулі з Німеччини діти-сироти, старші 14-и років, відразу ж направлялись у розпорядження Управління трудових резервів, де через мережу фабрично-заводського навчання (ФЗН) також залучались до праці. Підставою для цього були постанови РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 12 вересня 1945 р. «Про призов молоді до шкіл ФЗО, ремісничих та залізничних училищ» та від 16 лютого 1945 р. «Про підготовку кадрів масових професій». Насправді, під приводом виховання і навчання було узаконене широкомасштабне застосування дитячої праці, оскільки учні ФЗН масово використовувалися як дешева робоча сила.

Зовсім не бралось до уваги, що підлітки мешкали в гуртожитках, де було холодно, бракувало меблів, одягу, взуття, білизни та інших необхідних речей. Наприклад, на

Вінниччині в Козятинському залізничному училищі № 2 на ліжках спали по двоє. Й самі училища області перебували в жалюгідному стані: не ремонтвані з довоєнних часів, не обладнані потрібним устаткуванням, інструментами. З цієї причини ремісничі училища в м. Кам'янці-Подільському довелося взагалі закрити. До листопада 1945 р. в області залишилося всього 3 школи ФЗН і 1 ремісниче училище [683, С. 294 - 295].

Наголос, як бачимо, було зроблено на виробництво та якнайшвидше отримання матеріальних благ. Підвищення ж кваліфікації, освітньо-професійного рівня працюючих відкладалось на пізніше.

Але найголовніше – ніхто не залишився без роботи. З волі держави усі, хто міг трудитися, були залучені до суспільно-корисної праці, виробництва визначеного п'ятирічним планом валового обсягу продукції.

4.5. У лещатах державного кріпосництва

Оскільки Волинь і Поділля були аграрними регіонами, найбільшу кількість репатрійованих працевлаштовано в сільськогосподарському виробництві, де найшвидше, без ґрунтовних капіталовкладень у розвиток того ж виробництва, затрат на підготовку кваліфікованих кадрів, можна було отримати широкий асортимент харчових продуктів та сировини для різних галузей промисловості. Адже належало у найстисліші строки відбудувати поруйновані війною господарський комплекс, соціальну сферу, нагодувати голодне населення міст і сіл, отримати максимум коштів на розвиток галузей промисловості, які забезпечували обороноздатність країни, її наступне економічне зростання. Ставши сільськими жителями, десятки тисяч вчорашніх примусових робітників Райху поповнили ряди колгоспників – чи не найбезправнішої і найбільш соціально обділеної, безмірно пограбованої державою категорії населення, що не на одне десятиріччя визначило його долю і місце в суспільній ніші.

В країні і, зокрема, на Поділлі, що в 20 - 30-х рр. було радянським регіоном, сільське господарство в післявоєнні роки переживало системну кризу. Досить негативно на його розвитку позначилися руйнівні наслідки війни, голоду 1946 – 1947 рр. Проте

не лише вони сприяли кризовим явищам. Однією з головних причин їх виникнення стала аграрна політика сталінського керівництва, що базувалася на адміністративно-му позаекономічному примусі, ігноруванні основних економічних законів і цілеспрямованому, постійному викачуванні матеріальних ресурсів із сільського господарства. Фінансово-економічний стан більшості колгоспів був незадовільним і продовжував погіршуватися. Через це ефективність колективного виробництва залишалася дуже низькою. Навіть на початку 50-х років за основними показниками сільське господарство країни не досягало рівня 1913 року [493, С. 178].

Прагнення селянина бути господарем на землі придушувалося державою, оцінювалось як «приватновласницький пережиток». Демократичні інститути (Укрколгоспспілка, багато видів кооперації) були скасовані, а натомість над колгоспами виник розгалужений бюрократичний апарат.

З недовірою до об'єднаних у колгосп селян ставилось також партійне керівництво. На посаду голови колгоспу призначався, як правило, не спеціаліст у галузі сільського господарства, а партійний активіст. Партійні та радянські органи постійно втручались у виробничі справи колгоспів. За цих умов колгоспники не були зацікавлені в рентабельності й організації виробництва.

Відомчий диктат розпочинався з Міністерства сільського господарства УРСР, яке діяло через свої обласні управління, а на місцях – через районні відділи сільського господарства та місцеві Ради. У свою чергу міністерство сільського господарства підпорядковувалось аналогічному органу союзного рівня. Усі ці організації, діючи винятково адміністративними методами, намагались до дрібниць регламентувати все господарське життя колгоспів. До цього вдавалися й місцеві партійні органи, які прискіпливо стежили за точністю і своєчасністю виконання всіх партійних постанов [626, С. 26].

Жорстка централізація й контроль держави за економічною діяльністю колективних господарств, нездатність і небажання уряду змінювати стиль керівництва стали тими конкретними причинами, в силу яких жорсткий адміністративний стиль керівництва, що склався ще в 30-і роки, у післявоєнний період, період пізнього сталінізму, зміцнився і був доведений до крайнощів.

Суть державного керівництва колгоспами зводилася, насамперед, до системи планування показників розвитку колгоспного виробництва. В основу плану закладалась величина суспільно необхідної кількості продукції землеробства і тваринництва, яку належало виробити. При цьому зовсім не брались до уваги реальні можливості самих господарств. Від них вимагалось лише одне – безумовне забезпечення обов'язкових поставок зерна та іншої сільськогосподарської продукції у встановлених (запланованих) розмірах – як правило, у розрахунках на кожен гектар орної землі.

В обмін на поставки сільськогосподарської продукції держава через машино-тракторні станції (МТС) надавала їм основні засоби виробництва і техніку. Але це був нееквівалентний обмін із тієї лише причини, що, завдяки централізованому постачанню, держава отримувала максимально можливу кількість продукції землеробства і тваринництва за надзвичайно низькими закупівельними цінами. Так, на початку 50-х рр. державні органи закуповували у колгоспів пшеницю по одній копійці за кілограм при роздрібній ціні за борошно 31 коп., яловичину – за 23 коп., а продавали в містах в середньому за 1,5 крб., молоко – відповідно 2,8 коп. за літр і 22 коп. у роздріб [576, С. 232]. Такі закупівельні ціни не могли компенсувати суспільно необхідні затрати праці. Це призводило до фактичного зубожіння господарств, падіння й без того низького рівня життя колгоспників, бо ж після виконання усіх планових показників коштів на оплату їхньої праці фактично не залишалося. Труднощі, що пережили остарбайтери в Німеччині, переслідували колишніх рабів Третього райху і вдома.

«Що ми отримували в колгоспі? Фактично нічого. Хіба що трішки зерна. А от грошей не давали. Не було за що купити навіть блузки... Виручали коноплі. Вирощувати їх тоді не забороняли. Ніхто не знав тоді, що вони мають оту біду... Коноплі вимочували в ставку, мняли на терниці. Із прядива сукали нитки. Потім з цих ниток ткали полотно. Полотно вибілювали на сонці. А вже з полотна шили все необхідне. Сорочки, штани, спідниці. Грубоватий був матеріал, але доводилося ходити в ньому. Бо ж краму в кооперації, щоб пошити щось краще, купити не було за що. Колгосп наш був дуже бідним, хоч плани якось й виконував...» (Зі спогадів колишньої «східної робітниці» В. Михальчук, с. Іваньки Погребищенського району) [82].

Загалом доходи селянства, отримувані в колгоспах, у більшості районів України (Поділля тут не є винятком) аж до середини 50-х років були значно нижчими від прожиткового мінімуму [626, С. 247]. Тому колгоспники працювали фактично за дарма, за так званий трудовень, який забезпечувався мізерним розміром натуроплати. Так, репатріантам, котрі поповнили ряди сільських трудівників, у колгоспі «Жовтень» с. Велика Бушинка Немирівського району за повсякденну нелегку працю біля землі на один трудовень видавали лише по 600 грамів зерна [44, арк. 41].

Взагалі, цей показник у подільських колгоспах коливався від кількох сотень грамів до кількох кілограмів і явно не відповідав фактичним трудовим затратам, що породжувало внутрішній протест колгоспників. Багато хто, «обпікшись» на такому заробітку, втрачав інтерес до праці, яка від них вимагалася. Держава ж не знайшла іншого засобу боротьби з цим небажаним для неї явищем, ніж вдатися до суворого адміністрування. Невироблення мінімуму трудовнів у колгоспі розглядалось як важкий злочин.

Ще у квітні 1942 р. з'явився закон, який збільшував обов'язковий мінімум трудовнів для колгоспників та розповсюджувався на членів їхніх сімей – підлітків у віці від 12 до 16 років. За невиконання «без поважних причин» обов'язкового мінімуму трудовнів усі «винуватці» притягувались до кримінальної відповідальності, зокрема, засуджувались до виправно-трудова робіт у колгоспах з утриманням 25 % зарплати на користь колгоспу, позбавлялись присадибної ділянки. Постановою Ради Міністрів СРСР від 31 травня 1947 року цей закон було залишено в силі [609, С. 8].

А 21 лютого 1948 р. Президія Верховної Ради СРСР ухвалила Указ «Про виселення з Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві і які ведуть антигромадський, паразитичний спосіб життя» (його дія не поширювалася на західноукраїнські землі). Термін висилки в райони Комі АРСР, Архангельської та Кіровської областей, Карело-Фінської РСР сягав 8 років. На осіб, висланих за межі УРСР на підставі Указу від 21 лютого 1948 р., поширювалася дія постанови Ради Народних Комісарів СРСР від 8 січня 1945 р. «Про правове становище спецпереселенців» [44, арк. 7]. Виселенців арештовували і під вартою відправляли в малообжиті райони суворої Півночі та Сибіру як ворогів народу.

Такого покарання, зокрема, зазнала колишня оstarбайтерка Є. Наказнюк із с. Комарівців Барського району. 4 квітня 1948 року вона була примусово вислана в Карело-Фінську РСР. Причому розправа над нею була демонстративною. Рішення про вислання приймалось на основі осуду громадськості місцевого колгоспу «Нове життя», а громадський вирок затверджено Вінницьким облвиконкомом.

Процеси, на яких засуджували «нероб», організовувались владою і в ряді інших населених пунктів краю, але колгоспникам часом вдавалося захистити їх від «громадського покарання». Однак, незважаючи на це, з Кам'янець-Подільської області було виселено 2303, Вінницької – 818 осіб [32, арк. 2]. Близько тисячі засуджених осіб, а також членів їхніх сімей, які побажали добровільно виїхати на заслання, виселено з Житомирщини [34, арк. 30]; [143].

Не вмерти з голоду, хоч якось звести кінці з кінцями, селянам допомагало особисте підсобне господарство. Саме воно давало основні продукти харчування. Частина з них реалізовувалася на ринку й забезпечувала певні грошові надходження до сімейного бюджету.

Однак все вирощене і вироблене на них, як і самі виробники, обкладалося податками. «Розуміючи, що в силу життєвої необхідності селянин змушений був вирощувати продукцію на обмеженій у розмірах присадибній ділянці, держава обклала його зразу двома податками: натуральним (обов'язкові поставки м'яса, вовни, молока, яєць тощо) і грошовим, який селяни виплачували ще з 1939 р. за прогресивними ставками... Оскільки на початку 50-х рр. близько чверті всіх колгоспів країни взагалі не видавали грошей на трудовдень, а у 30 % колгоспів видавалось на один трудовдень менше 40 коп., продаж продуктів на ринку був для сільського населення чи не єдиним способом заробити гроші для виплати податків і позик» [626, С. 39].

Відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР 1942 р. про місцеві податки і збори сільське населення залучалося до сплати земельної ренти, податку з будівель, з власників транспортних зборів, включаючи велосипеди, власників худоби, разових зборів на колгоспних ринках. Майже кожна сім'я в сільській місцевості виконувала так зване самообкладання, яке формально вважалось добровільним [601, С. 10].

Самі ж податки мали чітку тенденцію до зростання. Вперше у післявоєнний період вони були підвищені в 1948 році, потім в 1950-у.

Фіналом податкової війни проти селян стали закони «Про сільськогосподарський податок» і «Про прибутковий податок з колгоспів» (1952 р.). Цими законами в черговий раз підвищувалася загальна сума податків, збільшувалися норми прибутковості для підсобних господарств колгоспників. Крім того, до загального нормативного доходу від усіх сільськогосподарських джерел особистих господарств ще встановлювалась десятивідсоткова надбавка на інші доходи (від птахівництва, вирощування молодняка худоби, збору ягід, грибів) незалежно від розмірів цих доходів.

Особливістю законів 1952 р. було те, що вперше до сплати податку зараховувалися доходи колгоспників, отримані на трудодні в колгоспі у грошовій і натуральній формі. Таке не практикувалося навіть під час війни. Закон про сільськогосподарський податок 1952 р. скасував пільги для господарств, сільських учителів, лікарів, агрономів та інших сільськогосподарських спеціалістів. У цілому сума сільгосподатку з урахуванням усіх підвищень зросла у 1952 р. порівняно з 1951 р. в середньому у 1,5 – 2 рази [493, С. 160].

Податковий тиск на селян призвів до того, що вони почали самовільно нищити худобу, скорочувати посіви. В 1951 році кількість корів, свиней, овець у підсобних господарствах колгоспників стала меншою, ніж у роки війни. Як мінімум 2/5 всієї чисельності колгоспних дворів не мали корів. Саме в ці роки розпочалося обезлюднення, постаріння сіл, яке пізніше набуло катастрофічних наслідків [626, С. 40].

У доповіді М. Хрущова на XX з'їзді КПРС наводяться факти, які свідчать, що в Й. Сталіна та його оточення був план ще більшого посилення податкового тягара на селянство й колгоспи. Передбачалось підвищити податок на колективні господарства та їхніх членів ще на 40 млрд. крб. Але це була така сума, яку селяни не отримували за всю раніше здану ними продукцію. У 1952 році, наприклад, колгоспи та колгоспники одержали за всю здану і продану ними продукцію лише 26 млрд. 280 млн. карбованців [404, С. 25].

Останні роки сталінського правління суттєво вплинули на ставлення працюючих селян до колгоспної форми господарювання. У колгоспах не було створено зацікав-

леності до праці. Вони в період пізнього сталінізму були швидше інструментом контролю держави над сільськогосподарським виробництвом, ніж формою господарювання [626, С. 41].

Від свавілля влади сільчани буквально не знаходили порятунку. Розгубленість загаяла в глухий кут навіть звиклих до принижень та труднощів колишніх примусових робітників зі Сходу. Спершу декому з них думалося, що то була розплата з боку режиму за перебування в Німеччині. Але потерпали навіть ті, хто на чужині не побував. Повоєнне село міцно стискали пута колгоспно-державного кріпосництва.

«Відверто скажу, наше життя в колгоспі ставало все нестерпнішим. Ми були голодні, голі й босі. Все з'їдали податки, які то й платити не було з чого... Не повірите, але навіть у 1952 році ми голодували, як у 47-у. Йдеш ранесенько на роботу, а в животі кишки марш грають. Бо ж як же інакше – замість супу чи каші снідати доводилося чаєм з назбираних весняних першоцвітів та куском сухаря. Раніше виручала коза, але її змушені були продати... Робочий же день у колгоспі був дуже довгим – від зорі до зорі. Як в Німеччині... Це я вам сьогодні можу сказати, тоді не раз виникала думка: де я зараз? В себе в Союзі чи в Німеччині? Коли вже, нарешті, стане легше? За що така кара?..» [302]. (Із розмови з колишнім оstarбайтером В. Меренюком, с. Осична Оратівського району).

Все більше селян намагалися врятуватися втечами у місто. Проте на перешкоді поставав серйозний бар'єр – ухвалений у 1935 році примірний статут сільськогосподарської артілі, що аж до 1969 року вважався «основним законом колгоспного життя». У ньому містилися статті, які прикріплювали селян до колгоспів і котрі порушувати колгоспники не мали права. Проте, попри усі заборони, кількість утікачів, серед яких було й чимало колишніх репатріантів, невпинно зростала.

«Люди в селі задихалися від праці і нестатків. За оті пусті трудовні жити було просто неможливо. Тому й намагалися, особливо хто молодший, втікти в Вінницю. І втікали, як втікали в війну в Німеччині з лагерів... Сталін не хотів любити нас» [314], – з гіркотою згадував В. Олійник, с. Зозів Липовецького району.

На Волині, де вільний селянин-приватник ще більше сприймався як політичний шкідник і найскладніша перешкода на шляху панування чистого соціалізму, сила,

що перешкоджає прогресу історії, заважає створенню «безкласового суспільства», у післявоєнні роки з новою силою відновився процес колективізації. Умовно, його можна поділити на два етапи. Перший (1946 – 1948 рр.) започатковував масове відчуження селянина від власності, розгортання терору проти національно-визвольного руху, насамперед, депортаційно-переселенської політики. Другий (1949 – 1952 рр.) – це завершення суцільної колективізації, утвердження колгоспного ладу, перетворення селянина-господаря у новітнього кріпака, знищення соціально-економічної бази національно-визвольного руху [368, С. 53].

Як і в свій час на Поділлі, колективізація на Волині здійснювалась на основі примусу, залякування, шантажу, що красномовно засвідчує хоч би такий архівний документ: «17.VII.1948... В облпрокуратуру надійшли дані про грубе порушення радянських законів і викривлення політики партії під час проведення колективізації в селах Комарово і Боровичі Колківського району...

У червні місяці ц. р. Колківським РК КП(б)У була командирована група працівників партійно-радянського активу для організації колгоспів у селах Комарово і Боровичі. Загальне керівництво даною групою здійснював 3-й секретар райкому – Фатєєв... Методом роботи по організації колгоспів було обрано індивідуальний виклик селян с/Ради для бесіди з кожним окремо про вступ до колгоспу. Селяни, які відмовлялись добровільно підписувати заяву в колгосп, запроторювались у підвал і в окремі ізольовані кімнати, піддавались побиттю та іншим формам фізичного впливу. Тільки в підвал біля с/Ради с. Комарово за 2,5 доби роботи групи останньою було кинуте 17 чоловік селян. Деякі з них утримувались у підвалі до 2-х діб.

Утримуваних в підвалі селян періодично, особливо у нічний час, приводили в с/Раду, де піддавали побиттю, піднімали на руках вгору і кидали на підлогу чи на підставлений стілець. Окремим селянам (Гоголовському Ф. Я. і Ащулик Дмитру) насували на голову відро і діжечку і били по них. Селянина Бродюк М. А. один із уповноважених даної групи – Синяков... бив ніжною від стула. Селянина Буль Павла Даниловича, 1884 року народження, жителя с. Комарово, побили до втрати свідомості, після чого сунули йому в руки олівець і, взявши його руку в свою, Синяков підписав заяву в колгосп.

Лише за матеріалами попереднього розслідування встановлено, що таким чином в селах Комарово і Боровичі було побито 15 чоловік... Селян відпускали додому лише після того, як останніми підписувались заяви в колгосп...» [113, арк. 73 - 74].

Як і в 30-х роках на Поділлі, під час колективізації західно-українського села не враховувалася соціальна різниця, особливості соціальних і економічних інтересів бідняцької та середняцької верств місцевого населення. Ці відмінності вважалися неістотними, і тому робота велася з розрахунку на єдину бідняцько-середняцьку масу. Двом різним соціальним групам селянства пропонувалась абсолютно однакова форма об'єднання – колгоспи. У той же час для середняків, на відміну від бідняцьких господарств, реально існуючі колгоспи в організаційному і господарському відношенні не були передовою і зразковою формою господарювання.

Негативний вплив на процес утворення колгоспів мали наслідки посухи і голод 1946 – 1947 рр. Так, державні поставки сільськогосподарської продукції з огляду на посуху не були зменшені. Колгоспи, таким чином, через неврожай стали боржниками держави. Усе це, звичайно, зміцнювало опір одноосібників колгоспній формі господарювання [368, С. 54 - 55]. Ось чому, незважаючи на самовіддані зусилля радянсько-партійних органів, обсяги колективізації були низькими. Так, станом на 10 січня 1949 року у Волинській області вони становили лише 80,5 % [212, С. 209].

Як і на Поділлі, існуючі та новостворені колгоспи обкладалися натуральними та грошовими податками. Зростав тягар обов'язкових державних поставок виробленої продукції. Невдовзі життя в них нічим не відрізнялося від життя решти колгоспів Радянської країни. Як і становище їхніх членів.

Не досить привітною виявилась батьківщина також до репатріантів, направлених на роботи у промислово-виробничу сферу.

На Поділлі та Волині їх кількість на заводах і фабриках спершу була незначною. Пояснювалось це, насамперед, великою руйнацією, спричиненою гітлерівськими загартниками. Так, у Вінниці з 50 промислових підприємств, що існували до війни, вціліли лише десять, майже повністю були зруйновані суперфосфатний і мотороремонтний заводи, швейна, макаронна та інші фабрики [410, С. 226]. Після визволення міста від нацистських окупантів тільки частково стали до ладу хлібозавод № 1, м'я-

сокомбінат, взуттєва і кондитерська фабрики, млинзавод № 15, спиртовий завод [410, С. 220]. Працювати на повну потужність вони, зрозуміло, не могли. Як і сотні інших зруйнованих, пограбованих гітлерівцями та румунськими загарбниками підприємств краю.

У Волинській області «усі 69 підприємств республіканського підпорядкування були піддані повному або частковому руйнуванню, повністю знищено 127 підприємств облмістопрому, 27 пошкоджено частково... Всього в області знищено 166 підприємств, 36 частково пошкоджено, не рахуючи республіканську і кооперативну промисловість» [467, С. 207]. Щоб вони запрацювали у звичному ритмі, їх потрібно було, насамперед, відновити.

Однак основні трудові ресурси в Україні направлялися у визволені від ворога індустріальні центри, котрі зазнали особливого спустошення.

Добре усвідомлюючи те, яку роль відігравали економічні ресурси УРСР у зміцненні воєнної могутності Радянського Союзу, гітлерівці зруйнували все, що тільки можна було зруйнувати. Цілеспрямовано знищувалася основа основ економіки України – важка індустрія: перетворено на руїни 16150 промислових підприємств, 164 доменні та мартенівські печі, 135 прокатних станів. Тільки в Донбасі було виведено з ладу 882 шахти з річною продуктивністю понад 115 млн. т вугілля на рік, зруйновано 54 рудники у Криворізькому басейні, всі рудники у Нікопольському марганцевому басейні. Висаджено в повітря електростанції, шляхопроводи, водопроводи. [668, С. 259].

Не вистачало людей, особливо спеціалістів. Після визволення УРСР від гітлерівської окупації на її території залишилося близько 17 % кадрових робітників [512, С. 321].

Серед тих, хто поповнив робітничі ряди індустріальних центрів, було й чимало колишніх оstarбайтерів – подолян і волинян. Працювати тут їм довелося у вкрай важких умовах, спричинених труднощами як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру. «Що найбільше запам'яталося [під час робіт] у Донбасі? Важка праця, голодне існування», – розповідав С. Овчинников, с. Спичинці Плисківського району [313].

«Я був направлений у Лисичанськ Ворошиловградської області. Місто було до сить зруйноване. У заводському цеху, де ми встановили верстати, не було половини даху, не кажучи вже про вцілілі вікна... Розмістили нас у бараці, навіть гіршому, чим у Німеччині... Часто в нас не було найелементарнішого – шматка хліба, куска мила... Ми якось переносили ті труднощі, хоч було дуже важко. Ми розуміли: була війна...» (Із спогадів Д. Найка, с. Синявка Старосинявського району Кам'янець-Подільської області) [308, С. 577].

Вважалося, що ці труднощі тимчасові, але вони розтягнулися на десятки років.

Про матеріально-побутове становище робітників важкої промисловості свідчить й поштова кореспонденція, що збереглася в архівах України завдяки перлюстрації, здійсненій військовою цензурою НКДБ. У листах до рідних вчорашні репатріанти скаржилися на те, що працюють по 12 – 14 год. на добу майже задарма. Грошей не вистачає навіть на харчування в їдальні. Одяг та взуття, в якому приїхали, зносилися. Немає в чому ходити на роботу. В гуртожитках, наче на вулиці: ані скла у вікнах, ані дверей, ані меблів. Більшість була впевнена, що від голоду та холоду незабаром помре [25, арк. 1 – 2].

Якщо колгоспників у важких післявоєнних умовах виручали підсобні господарства, то для решти населення чи не єдиним рятівним засобом виявилися спеціально введені продовольчі та промислові картки.

Карткову систему в Україні було запроваджено ще в жовтні – листопаді 1943 року. Спершу у Ворошиловградській та Харківській областях, а з січня 1944 року – поширено по всій території в міру її визволення від гітлерівських загарбників. У 1944 р. було створено 24 обласних, 110 міських, 112 районних, 113 дільничних карткових бюро [540, С. 54].

Населення, яке забезпечувалося картками, поділялося на чотири групи: 1) робітники і прирівняні до них; 2) службовці і прирівняні до них; 3) «утриманці» і прирівняні до них; 4) діти до 12 років включно. Для забезпечення працівників продовольчими і промисловими товарами на підприємствах, що постали з руїн, були створені відділи робітничого постачання. Норми продовольчого забезпечення спеціалістів і робітників на місяць для багатьох галузей були такими: 3500 г. м'яса і риби, 900 г.

жирів, 3000 г. крупи і макаронів. Для тих, хто жив на утриманні, відповідно – 500, 200, 600 г, для дітей – 400, 300, 800 [672, С. 270].

Карткова ж норма хліба для виробників і службовців поділялася на дві категорії. За більш високою нормою забезпечувалися робітники і службовці підприємств оборонної, металургійної, машинобудівної, паливної, хімічної та деяких інших важливих галузей промисловості, а також ті, хто працював на будівництві, залізничному, морському транспорті та річковому транспорті основних басейнів і на окремих підприємствах, що були віднесені до першої категорії спеціальним рішенням уряду.

Робітники і службовці інших галузей промислового господарства, а також зайняті безпосередньо не на самому виробництві, а в управлінському апараті або на обслуговуючих підприємствах, постачалися за нормами другої категорії [463, С. 102].

Репатріанти, направлені у промислове виробництво, користувались й промисловими картками. За умови сумлінної праці на підземних роботах їм гарантувався продаж таких товарів: після 3-х місяців: без карток – черевики чи туфлі, 2 пари шкарпеток чи панчіх, за промкартками – пару натільної білизни; після півроку: пару натільної білизни, сорочку, краватку, кепі або берет за промкартками; після 9-и місяців: без карток – костюм або сукню; після року роботи: без карток – пальто чи напівпальто, за промкартками – простирadlo, наволочку, рушник.

Робітникам, зайнятим на поверхні, гарантувався продаж вказаних товарів за промкартками [669, С. 193].

Суттєво ускладнювало становище робітників-репатріантів зневажливе ставлення до них керівництва низки підприємств (як через проявлену халатність, так і з ідеологічних міркувань. І не лише в Донбасі чи Криворіжжі).

«В результаті перевірки прийому та працевлаштування репатрійованих радянських громадян ряду областей, а також скарг, що надійшли від репатрійованих..., видно, що мають місце випадки, коли керівники підприємств не створили нормальних побутових умов прибулим на роботу репатрійованим радянським громадянам, – говориться у листі завідуючого відділом у справах репатріації при РНК УРСР М. Зозуленка від 21.09.1945 р. завідуючим відділам у справах репатріації при виконкомах

обласних Рад депутатів трудящих. – Так, в м. Запоріжжі 13-й будівельний трест системи НКАП прибулих 500 чоловік репатріантів розмістив у будинку з цементною підлогою, несправним дахом, що протікає під час дощу, і 50 % репатрійованих не забезпечив постільною білизною. Харчування прибулих репатріантів організовано винятково погано...» [56, арк. 127].

У 1947 році прокурором Дніпропетровської області було встановлено, що матеріально-побутові умови робітників-репатріантів будівельних трестів надзвичайно погані [682, С. 322]. Про байдужість та зневагу до них свідчить кричущий випадок, що стався у тресті в 1945 р. Його керуючий «передав» 149 робітників-репатріантів до БМУ–17, як винагороду за оренду помешкання колишнього м'ясокомбінату. Бідолашним навіть не дали змоги одержати картки на хліб та харчі, а в БМУ–17 і не подумали подбати про них. Люди від голоду хворіли та вмирали [28, арк. 82].

Зневажливе ставлення до репатріантів, направлених у промислове виробництво, мали місце на Поділлі. Так, значні побутові труднощі відчували репатріанти-робітники, які працювали на Вінницькому мотороремонтному заводі. Крім того, «більшість із них вкрай потребували одягу та взуття» [58, арк. 100], котрим їх ніяк не могла забезпечити адміністрація підприємства.

«...Не знають і не цікавляться роботою репатріантів більшість керівників, – йдеться в інформаційному звіті про роботу відділу у справах репатріації при Кам'янець-Подільському облвиконкомі у лютому 1946 року. – Наприклад, директор Кам'янець-Подільського міськпромкомбінату т. Восніхін, який до репатріантів ставиться зневажливо, заявляючи, що серед репатріантів не має ні стахановців, ні ударників... Під час... перевірки встановлено, що в швейній майстерні працюють учнями з травня 1945 року 16 чол. у віці від 18 до 25 років, із них 12 чоловік до роботи ставляться винятково добре, але дирекція нікого з них і ніякими видами заохочень не відзначила. Із цих репатріантів, як кращих майстрів-стахановців, слід відмітити Віру Раєвську, переведену на 3-й розряд, тобто на самостійну роботу; відмінно виконує швейну роботу репатріантка Звенигородська Анастасія. Майстер цеху Григор'єва М. С. і начальник цеху винятково доброї думки про учнів-репатріантів.

Директор Кам'янець-Подільського плодозаводу т. Белецький із працюючих у нього 12 чол. репатріантів з червня місяця 1945 року нікого не преміював, тоді як середньорічний виробіток репатріантів [перевищував нормативні завдання]... Вказаний завод за роботу 1945 р. зайняв перше обласне, республіканське місце і отримав перехідний Червоний Прапор. Завком звернувся з проханням сфотографувати стахановців-репатріантів, проте т. Белецький їм відповів: «Якщо потрібно комусь фотографуватись, нехай фотографується за власний рахунок...» [182, арк. 11 зв].

Частина репатріантів могла б проживати в більш-менш благоустроєних будинках. Але міські житлові відділи, які організовувалися після визволення міст від окупантів з метою врахування вільної житлової площі в будинках комунального фонду, приватного сектора та її розподілу, приховували значну кількість вільного житла, спекулювали ним. Так, у жовтні 1944 р. прокуратурою м. Вінниці було розкрито низку зловживань з боку працівників житлових управлінь, начальники яких видавали ордери на квартири, керуючись особистими стосунками та приватними записками. Часто-густо ордеристки затримували виписку оформлених ордерів, вимагаючи хабара [24, арк. 8 - 9].

Стосовно норми житлової площі, то для кожної людини в перші повоєнні роки допускалось мати не більше 6 м², але в середньому ця цифра становила 4 м² [39, арк. 87]. Крім того, тривала практика так званого ущільнення житла, суть якої полягала в тому, що до власників окремих впорядкованих квартир підселяли інших мешканців, тобто створювали комунальні квартири.

Чи не на кожному підприємстві репатріантам доводилося стикатися з так званою «перевіркою на лояльність», що принижувала їхню гідність, сіяла зерна підозри та недовіри до них.

«Галузеві відділи ЦК КП(б)У тримали під особистим контролем директорів підприємств по добору, розміщенню кадрів та очищенню їх від «сторонніх елементів». Керівництво підприємств та заводів, у свою чергу, принижувало гідність майстрів та робітників, які залишалися на окупованій території чи повернулися з Німеччини, застосовуючи до них звертання «німецька шкура», «есесівська морда». Особливо «небезпечних», які не викликали політичної довіри, звільняли. Повернення команд-

но-адміністративної системи з її «надзвичайністю» призвело до нагнітання нового витка підозри й взаємного відчуження між людьми...» [669, С. 200].

Про упередженість до репатрійованих свідчить й такий документ:

«Для забезпечення підприємств м. Львова робочою силою секретар Львівського обкому партії звернувся з проханням до РНК УРСР надіслати до міста 6400 осіб. З метою недопущення «засмічення міста небезпечним елементом, ми маємо на увазі робітників, які набираються з репатрійованих», на кілька місяців розмістити їх в гуртожитках, встановити за ними необхідний нагляд і провести перевірку органами НКВС» [28, арк. 82].

Умови життя в «гуртожитках» під наглядом НКВС були жахливими. Мешкали робітники в бараках по кількості осіб, в антисанітарних умовах. Не було ані нар, ані постільної білизни – спали на підлозі, натільна білизна не мінялася й не пралася, скрізь були воші. Про медичне обслуговування навіть не йшлося. Бракувало харчів, на добу видавали по 500 грамів хліба. Заробітна плата була низькою, поширювалися крадіжки. До того ж, зазвичай, гуртожитки були за кілька кілометрів від виробництва, куди люди ходили пішки [682, с. 323].

Кожному репатріанту, направленому на роботу в промислове виробництво, як, власне, й всьому робітництву країни, належало пройти ще одне випробування – брати найактивнішу участь у незліченних кампаніях «ударництва», виконання й перевиконання виробничих планів та соціалістичних зобов'язань. Повсюдно наполегливо розгорталась пропаганда за відмінну якість продукції, наради робітників постановляли ще більше, ще краще, ще продуктивніше працювати, щоб засвідчити свою «вдячність Сталіну і партії за батьківське піклування» [683, С. 323]. Повсюдно, не дивлячись на численні труднощі, перед робітниками стояло незмінне завдання – самовіддана, ударна праця. Влада хотіла бачити в репатріантах не лише виробників продукції, а наймитів з «пролетарською» психологією.

Не всі витримували такі умови. Частина робітників змушена була тікати з визначеного місця роботи. У цій обстановці з новою силою запрацював указ 1941 р. про «дезертирів з виробництва», за яким встановлювався строк «відсидки» в таборах ГУТАБу від 3 до 5 років.

Репатріанти-робітники були такими ж невільниками системи державного кріпосництва, як репатріанти-селяни. Та особливою невлаштованістю характеризувалося життя репатріантів, залучених у трудові батальйони. В їхніх рядах було чимало полян та волинян, наприклад, В. Поліщук із с. Яблунівки Остропільського району, П. Моєсанський із с. Лісові Гринівці Проскурівського району, В. Тимошук із с. Великі Мацевичі Грицівського району, П. Тиняков із Красилівського району, М. Заворотний із с. Згарок Вовковинецького району, В. Карван із с. Гречане Проскурівського району, А. Гонтар із с. Скипче Смотрицького району Кам'янець-Подільської області [183, арк. 25], А. Пирошек із с. Замшани Ратнинського району, О. Смороцький з с. Дольськ Любашівського району Волинської області [125, арк. 7 - 8], які трудились на будівельних об'єктах управління Мінгечаурбуду Азербайджанської РСР, Г. Метелюк із с. Буща Вербського району Ровенської області, котрий опинився аж на Уралі, його земляки із с. Буди того ж району А. Місюк, В. Мотелюк, які були розподілені у Московську область [175, арк. 14; 4], С. Назарчук із с. Хмільова Вінницького району, котрий працював у Чердинському районі Молотовської області, П. Петрик із с. Сосни Літинського району, якого доля з Німеччини закинула в далекий Челябінськ [439, С. 584], та багато інших.

Згадуючи про своє перебування на Уралі, П. Петрик розповідав: «Після війни дуже хотілося повернутись у рідне село, але не судилося. Опинився в Челябінську. Тут мені, колишньому сільському пастушку, а в Рейху – шахтарю, довелося освоювати металургійне ремесло... Жили ми в бараках у вкрай незадовільних умовах. Щоночі в бараках бігали щурі, не давали спати... Ми намагалися прогнати їх, але потім якось звикли... В бараках було холодно і брудно. Здавалося, що крім щурів, тут ніщо жити не зможе, але ми жили...» [318].

Невлаштованістю відзначалися місця дислокації трудових батальйонів й на Поділлі (щоправда, у Кам'янець-Подільській області вони не розміщувались [185, арк. 6], лише на Вінниччині).

Один із них дислокувався у Вінниці на місцевому авторемонтному заводі № 45. Про побутові умови, які склалися тут, йдеться в доповідній записці інспектора відділу у справах репатріації при Вінницькому облвиконкомі (від 13 грудня 1946 року):

«При заводі є власна лазня, яка працює майже кожного дня. Однак робітники-репатріанти протягом 4 місяців не отримують спецмила чи мила в лазні і практично в ній не миються... Стан гуртожитків винятково антисанітарний. Є лише ліжка, матраси та одіяла. Постільної білизни немає абсолютно. Подушок немає. Матраси із мішкови-ни, давно не прані. Одіяла стьобані ватні брудні. Подвійних рам у вікнах немає, в більшості рам скло із кусків, у багатьох дири. Приміщення до зими не підготовлені і не утеплені. В печах почали пропалювати лише з 10 грудня, однак дров немає, для опалення дозволено брати вугілля низької якості, проте під це вугілля печі не пристосовані і не дають тепла. В гуртожитку немає ніяких меблів, немає тумбочок, стільців чи табуреток, корзин для сміття, є лише один маленький стіл і саморобна лава на 3 – 4 чоловіка, і, прийшовши з цеху після роботи в брудному і просмаленому спецодязі, люди змушені сідати на постіль.

В приміщенні немає жодного гасла, плаката, немає радіо і будь-яких ознак культури...

Харчування репатріантів здійснюється в їдальні ОРСУ заводу... Для репатріантів страви готуються окремо, їдальня годує 3 рази на день. Продукти видаються на котел за нормами для робітників решти промисловості. На 10. XII – на день видано: картоплі 400 грамів, буряка 100 г, огірків 100 г, масла 20 г, цибулі 20 г для триразового харчування. 11 листопада на обід... видано картоплі 100 г, буряка 100 г, огірків 100 г, цибулі 10 г, масла 10 г, макаронів 40 г, сосисок 80 г. Під час проби обіду (зі столів у робітників) виявилось: все перше блюдо не більше 400 г, в ньому одна картоплина, вагою не більше 20 – 25 г, у деяких мисках взагалі без картоплі і без будь-яких ознак масла. На друге блюдо дві сосиски і не більше 50 грамів розварених макаронів без масла... Страви готуються без смаку, калорійність винятково низька. Хліб репатріанти отримують нормально по карточках по нормі 500 грамів на день.

Звільнені із заводу репатріанти не забезпечувались харчуванням на дорогу і проїздом до місця проживання... Трудові книжки на робітників не оформлені.

На підставі викладеного вважаю, що матеріально-побутові умови роботи репатрійованих радянських громадян на заводі № 45 абсолютно незадовільні...» [58, арк. 52 - 54].

Далі в документі містяться конкретні пропозиції: «порушити перед відповідними організаціями питання про негайне переведення репатрійованих радянських громадян на інші підприємства, на яких будуть забезпечені мінімально-нормальні побутові умови», або ж «відправити репатріантів до місця постійного проживання» [58, арк. 54]. Однак було обрано третій варіант – й надалі використовувати їхню працю для відбудови господарства країни...

Ще гіршими умовами характеризувалося життя спецпереселенців. «Шість років я провів на засланні у Комі АРСР... Це були шість років важкої каторги. Тільки радянської», – згадував С. Мельник, с. Івашківці Шаргородського району [439, С. 585].

Не випадково німецькі полонені, які поверталися з таборів військовополонених, розповідали, що в набагато гірших умовах, ніж вони, працювали на каторжних роботах репатріанти з Німеччини, а ставлення до них було як до «ворогів народу та зрадників батьківщини» [682, С. 322].

Не була милосерднішою доля і до репатріантів, які поповнили ряди міської та сільської інтелігенції. Повернувшись з нацистської каторги, вони застали руїни і згарища на місці колишніх соціально-культурних об'єктів, де працювали чи навчались до війни. Так, у Волинській області повністю були знищені 302 школи, 276 шкіл зруйновано частково, клубів – відповідно 89 і 19, спеціальних лікувальних закладів знищено 62, пошкоджено – 37, а 50 % лікарень і дитячих поліклінік знищено повністю. Зруйновано приміщення вчительського інституту, частково зруйновано Луцький краєзнавчий музей та інші заклади [467, С. 207].

У м. Вінниці в результаті війни перетворились в руїни педагогічний і медичний інститути, три технікуми, шістнадцять шкіл, шість дитсадків, три дитячі ясла, зазнали руйнувань оперний театр, обласна бібліотека ім. К. Тімірязєва, дитяча бібліотека, кінотеатр «КІМ», готель «Савой», обласна лікарня ім. М. Пирогова, будинок Червоної армії, багато інших установ [410, С. 218]...

Загалом у Вінницькій [42, арк. 6] та Кам'янець-Подільській [187]; [188] областях було зруйновано 503 лікарні, поліклініки, амбулаторії, 1506 шкільних будинків, 407 дитячих закладів, 1999 клубів, театрів, музеїв, червоних кутків, понад 200 бібліотек.

І вчителям, і лікарям, і працівникам культури, серед яких було й чимало репатріантів, довелося жити та працювати у вкрай нелегких умовах (для прикладу, більш детально зупинимось на становищі, умовах праці педагогічних працівників – однієї із провідних категорій інтелігенції).

У навчальних закладах не вистачало не те що необхідного приладдя, а досить часто і парт. Було холодно. Більшість учнів не мали підручників, зошитів, писали на шматках паперу. Перевіркою, яку провела навесні 1945 року РНК УРСР, було встановлено, що окремі виконкоми місцевих Рад депутатів трудящих і партійні комітети не вживали дієвих заходів для вивільнення шкільних приміщень, що використовувались не за призначенням. У Житомирській області, наприклад, 41 шкільний будинок ще використовувався різними організаціями, а 14 були зайняті під приватні квартири [482, С. 48].

Великою проблемою стала завошивленість шкіл. При перевірці встановлювались непоодинокі факти, що на педикульоз страждали не тільки діти, але і вчителі. Як наслідок, відбувався спалах сипного, черевного тифу та дизентерії, а через відсутність необхідних медикаментів зростав відсоток смертності [625, С. 260].

Поглиблювала труднощі й сама держава, яка фінансувала освітню галузь, як і сферу культури, за залишковим принципом, виділяючи на її розвиток, оплату праці загалом мізерні кошти. Так, зарплата освітян залежала від фахової категорії та педагогічного стажу працюючих і становила 350 – 600 крб. Причому вчителі сільської місцевості отримували на 25 – 75 крб. менше, ніж їхні колеги у містах. [625, С. 259].

Незважаючи на існуючі урядові постанови щодо порядку своєчасної виплати заробітної плати освітянам [261, С. 6 - 7], серйозною проблемою повоєнного періоду залишалось зростання заборгованості по ній. Наприклад, у Вінницькій області за січень 1947 року вона становила 81 тис. крб., за лютий – 129 тис. крб., за березень – 100 тис. крб., а на січень 1948 р. – 976 тис. крб. [74, арк. 3; 18].

До того ж, заробітна плата вчителів істотно відставала від державних цін на промислові товари і продукти харчування. Фактичний преїскурант цін на промислову продукцію був таким: бавовняні штани коштували 60 – 70 крб., наручний годинник – 360 крб., радіола – 1000 крб., коверкотовий костюм – до 1500 крб. [268, С. 166;

167; 528]. Отримуючи мізерну зарплату, вчитель не міг придбати необхідні речі для свого вжитку [625, С. 259].

На продукти харчування і промислові товари влада запровадила пайкові норми. Ціни на ці товари були нижчими за комерційні. Відповідно до них Наркомторг повинен був забезпечити вчителя 9 кг борошна на місяць, або 500 г хліба на день на основного працівника і 5 кг 400 г борошна на місяць, або 300 г хліба на день на утриманця (членами сім'ї, які не працювали, здебільшого були діти); 1 кг цукру, 1200 г солі, 100 г чаю, 400 г мила, 3 – 6 л керосину щоквартально на основного працівника. Проте вчителі несвоєчасно отримували передбачену норму харчів, про що свідчить низка скарг про порушення державних гарантованих норм постачання хлібом та іншими продуктами і промкраном, що надійшли до Вінницького обкому та ЦК КП(б)У. Так, наприклад, у Тульчинському районі райвиконком систематично зменшував норму хлібного пайка для вчителів і їх утриманців, систематично затримувалась видача пайків, у Чечельницькому районі завідувач РВНО допустився грубого порушення у розподілі серед освітян промкрану [73, арк. 45]. В інших районах мали місце факти, коли вчителі безперервно отримували лише хліб і більше нічого, а в Мурованокуриловецькому районі – лише кукурудзяне борошно, утриманців вчителів не повністю забезпечували хлібними пайками [73, арк. 154]...

Грубо порушувалася постанова РНК СРСР від 25 серпня 1943 р., яка зобов'язувала Центроспілку провести одноразовий продаж сільським освітянам спеціального промислового товару на суму 500 крб. на одну особу та отоварювати промтоварні картки й ордери, які видавали відділи народної освіти. Однак, крім видачі карток і ордерів, справа не рухалася [13, арк. 26]. Для вчителів міських шкіл наряди на промтовари не видавалися, але натомість облторгвідділами у 1947 р. були виділені деякі товари з фондів місцевої промисловості [74, арк. 96].

Такі речі, як пальто, костюми, взуття та білизна, постачалися в дуже малій кількості й досить часто не за прямим призначенням, багато товарів розбазарювалося [21, арк. 70]. Крім того, ціни на промислові товари, особливо для вчителів сільської місцевості, були надто високими і вищими у 2 – 2,5 рази від цін на такі ж товари, що

продавалися в містах, внаслідок чого частина вчителів відмовлялася від талонів і товар передавався для масового розпродажу.

Особливо ускладнилася ситуація з осені 1946 року, коли Україну вразив голод. Він вплинув на те, що для освітян істотно зменшили передбачену видачу хліба, борошна тощо [625, С. 259].

Щоб хоч частково підтримати вчителів, було прийнято розпорядження РНК УРСР про організацію спеціальних їдалень для освітян в обласних центрах та містах обласного підпорядкування [14, арк. 15]. Однак це не вирішувало проблеми, до того ж, як свідчать факти, виконання директиви проходило незадовільно.

Говорити відкрито про голод учителям, як і представникам інших прошарків інтелігенції, заборонялось, а їх виступи розцінювалися як наслідок незадовільного проведення політико-виховної роботи, або ж, як вияви «нездорових настроїв» [625, С. 259]. Представники інтелігенції, частина яких, крім цього, ще й плекали надію на відродження державності України, зазнавали репресивного впливу.

Слід зауважити, що влада не прагнула та й не могла реформувати економіку, політику, ідеологію, спрямувати їх у демократичне русло. Вона переключила енергію суспільства на пошуки чергових ворогів – зовнішніх і внутрішніх, «ворожої руки», шкідників, а в Україні, звісно, «українських буржуазних націоналістів» [601, С. 8]. Не відмовляючись від довоєнних методів фізичного знищення, сталінський режим з метою свого зміцнення розгорнув нову хвилю терору, зробив акцент на більш витонченій його формі – морально-психологічній. Гучні кампанії, звинувачення, звільнення з роботи виступали уособленням психологічного терору, оскільки, по-перше, супроводжувались морально-психологічними методами розправ з безпосередніми його об'єктами, а, по-друге, виступали засобом залякування решти населення [619, С. 195 - 196].

Підвищена пильність з боку адміністративно-каральних державних органів, насамперед, проявлялась до тих, хто повернувся з Німеччини і потенційно міг бути носієм ворожої марксизму-ленінізму ідеології. Так, уродженець с. Мінівці Дунаєвського району М. Чухрій, який працював директором Будилівської неповної середньої школи Козівського району Тернопільщини, був арештований 19 червня 1947

року як український націоналіст за статтями 54³ та 54¹⁰ ч. 2 КК УРСР. За вироком Кам'янець-Подільського обласного суду 4 березня 1948 р. його засуджено до 25 років виправно-трудових таборів з обмеженням прав на 5 років та конфіскацією особистого майна [563, С. 73]. (Про те, що вирок суду був необґрунтованим, як і сотні подібних, свідчить той факт, що за клопотанням рідних 14 березня 1954 р. Президія Верховного Суду УРСР зменшила міру покарання до 8 років і 11 квітня того ж року М. Чухрія звільнили з ув'язнення за відсутністю в його діях складу злочину [198, арк. 205]).

У Кам'янці-Подільському в листопаді 1949 року було засуджено двох студентів молодших курсів філфаку місцевого педінституту: одного на 25 років за «пособництво підпіллю ОУН», другого – на 10 років позбавлення волі за те, що він, збираючи фольклорний матеріал в селах Кам'янець-Подільського району для занять літературного гуртка, записав поширену тоді пісню антирадянського змісту [492, С. 33].

Про розмах цих заходів на Волині дають уяву підсумкові дані каральної політики радянської влади в Західній Україні, що прозвучали 26 травня 1953 року на засіданні Президії ЦК КПРС: «З 1944 до 1952 р. у західних областях України піддано різним видам репресій до 500 тис. осіб, у тому числі арештовано понад 134 тис., вбито понад 153 тис., виселено довічно за межі УРСР понад 203 тис. осіб» [236, С. 40].

Незадовільно виконувалась і постанова про виділення учителям присадибних земельних ділянок та випасів для худоби. В партійні та державні органи часто надходили скарги освітян про відмову в наділенні їх городами, присадибними ділянками та про їх значне зменшення (норма становила не більше 0,25 га на родину вчителя) [625, С. 260].

Винятково гостро стояла житлова проблема. Наприклад, на початку 50-х років із загальної кількості 462 учителів Літинського району жили у власних квартирах – 153, школах – 106, в комунальних квартирах – 9, у найманих – 119. Незважаючи на те, що в найманих квартирах проживало 119 учителів, трирічні плани будівництва житлових будинків при сільських школах Літинського району виконувались незадовільно. Із запланованих на 1951 – 1953 рр. п'яти житлових будинків не було побудовано й пристосовано жодного [68, арк. 31; 58].

Аналогічне ставлення проявлялось й до медпрацівників, не кажучи вже про працівників закладів культури, як України, так і Волині та Поділля. Тисячі їх досить тривалий час змушені були жити в напівзруйнованих будинках, напівпідвальних приміщеннях, землянках.

Оскільки вони не були прямими виробниками матеріальних благ, на місцях не особливо й то турбувались про їхнє працевлаштування за фахом. Так, в інформаційному звіті відділу у справах репатріації при Кам'янець-Подільському облвиконкомі про роботу у лютому 1946 року читаємо: «В числі репатріантів прибуло 197 вчителів, із них працюють 108 чол., решта влаштувались на інші види робіт» [182, арк. 10].

Траплялися випадки, коли репатріантам, щоб влаштуватися за спеціальністю, доводилося «оббивати пороги» високих інстанцій. Так, Теофіпольський районний відділ охорони здоров'я відмовився прийняти на роботу фельдшера Кравця, висуваючи йому абсурдні звинувачення. Лише після втручання Кам'янець-Подільського облвиконкому він був працевлаштований і працював досить добре [183, арк. 6].

Взагалі, серед інтелігенції станом на 1 січня 1947 року у Кам'янець-Подільській області залишались без роботи 78 учителів, 4 агрономи, 1 лікар із числа тих, хто повернувся з нацистської каторги [185, арк. 4]. А працевлаштованих, остерігаючись їхньої політичної неблагонадійності, не поспішали висувати на керівні посади. Зокрема, станом на 1 січня 1949 року на Кам'янець-Подільщині із числа колишніх остарбайтерів лише 2 чол. працювали директорами шкіл, 5 чол. – головами колгоспів [184, арк. 109].

На Волині спостерігалась ще й така картина: місцеві органи влади всіляко заохочували викладання шкільних предметів російською мовою, постійно посилювали тиск на місцевих вчителів, почастишали перевірки останніх щодо причетності до співпраці з ОУН та УПА. Радянська влада відверто не довіряла місцевим кадрам і при можливості замінювала їх на ідеологічно надійніших представників зі Сходу України [634, С. 28 - 42].

У більшості районів Ровенської області на кінець 1945 року зовсім не починали відбудову культурно-просвітницьких закладів. По області на 1945 рік було заплано-

вано, але не відбудовано такі заклади: обласний будинок селянина, 260 сільських клубів і хат-читалень, 119 сільських бібліотек. У цей час в 500 селах області не було клубів і хат-читалень [40, арк. 2]. Відповідно, працівникам, які могли у них працювати, доводилося перебиватись на інших роботах.

Фактично усі репатріанти зазнавали експлуатації, заробляючи при цьому мізерні кошти, перебували під постійним контролем такої надміру суворої до них держави. Відвертий або прихований нагляд продовжувався навіть за умов, коли недавні остарбайтери сумлінно працювали на визначеній ділянці роботи, не проводили ніякої ворожої пропаганди, були законослухняними, нічим не вирізнялись від решти членів суспільства. Нагляд здійснювала низка державних структур, насамперед, служби НКВС, а також партійні органи. Ось яка фраза, наприклад, зафіксована в протоколі рядових колгоспних партзборів с. Великої Бушинки Немирівського району Вінницької області: «Не можна вважати саме тих ворогами, котрі зараз добре працюють, а під час німецької окупації працювали на німців. Ну і хай працюють. Ми їх контролюємо, за ними спостерігаємо» [44, арк. 26].

Для зручності такого «контролю та спостереження» рішенням союзного уряду (постанова РНК від 6 січня 1945 р. № 30 - 12 т «Про організацію прийому і влаштування громадян СРСР, що репатріюються з Німеччини і окупованих нею країн») репатріантів, як уже згадувалося, адміністративно «прив'язали» до конкретної місцевості – вони мали право жити лише там, де їх добре знали. А щоб контроль не був швидкоплинним, на місцях не поспішали з видачею паспортів.

«Паспортизацію репатріанти проходять на загальних підставах, – повідомляв у інформаційному звіті від 1 січня 1947 року завідуючий відділом у справах репатріації при Кам'янець-Подільському облвиконкомі тов. Сивачек. – У нашій області паспортизація здійснюється лише в містах і райцентрах, репатріанти, які проживають у згаданих місцях, паспорти отримали. В селах паспортизація не проводиться» [185, арк. 7].

Однак проблеми з паспортизацією виникали й у містах. Більше того, вони виникали навіть з елементарною пропискою громадян, що ставило їх в становище відторгнутих батьківщиною. Ось фрагменти з листа, який надійшов влітку 1944 року із

Вінниці на адресу першого секретаря ЦК КП(б)У: «Товариш Хрущов! Прошу Вас, прочитайте мій лист і дайте пораду: що мені робити? Я дівчина, відторгнута Вітчизною, а чому – послухайте...

18 червня 1943 року... мене забрали в Німеччину. 3 липня 1943 року нас, дівчат, у кількості 100 чол., привезли на цегельний завод в м. Гляйвітц. На другий день, босяк, в літніх платтях (так як нас забирали з доріг, з полів, з вулиць у тому, в чому ми були), вигнали на роботу... Важкий дванадцятигодинний робочий день, голод, образи, нудьга за Батьківщиною робили життя неможливим... З яким нетерпінням ми чекали приходу Червоної Армії...

...І ось ми вже вдома. Тут я не в силах описати зустріч з рідними, які давно по мені панахиду відслужили. Наступного дня я з'явилася у відділення міліції і доповіла про себе. Мені сказали, що мене потрібно допитати – «Прийди завтра». Будь ласка, я все це розумію і не маю нічого проти. Наступного дня я знову приходжу у відділення міліції. Начальник паспортного столу віддає мене під арешт. Просиділа я до вечора і ніким не була допитана. Підвечір мене відпустили з умовою, що я завтра прийду знову. Таким чином я цілими днями простоювала біля дверей міліції з тим, щоб мене прописали. Два тижні мене обманювали, що мене пропишуть – «Прийди завтра». Коли начальник побачив, що я продовжую ходити і вірити їхнім обіцянкам, він мені заявив, що «Вас ми прописувати не будемо». Я здивовано запитала: «Чому? Паспорт мій зберігся, батьки мої тут і, взагалі, де мене можуть ще прописати і чому ж тоді стільки пережито, куди я можу подітись тепер»? Начальник міліції сказав: «Я не знаю». Я звернулась в НКДБ, звідти мене направили до начальника обласної міліції, де мене навіть не прийняли.

Сльози образи стиснули горло. Чому до мене так ставляться? Чому мене вважають чужою? Люди, в яких я сподівалась знайти захист, на жаль, так безжалісно відштовхують мене. Чому мене Батьківщина не сприймає? Хто мене може зрозуміти, якщо Батьківщина відмовилась? Невже інші, сотні тисяч таких, як я, котрі живуть однією мрією про повернення на Батьківщину, приречені на таку ж долю? Чому ми, безневинні потерпілі, повинні бути вигнанцями батьківщини? Чому Батьківщина відштовхує нас, коли ми просимо в неї захисту? Як це важко, як би Ви

знали! Тов. Хрущов, ще раз прошу Вас, дайте пораду. Якщо і Ви згодні з місцевим керівництвом м. Вінниці, то покінчу життя самогубством, тоді хоч труп мій залишиться на батьківщині.

Мінакова Тетяна М., 1924 р. народження. 31.VIII-44 р.» [45, арк. 108 - 109].

Власне, без паспорта ніхто не міг почувати себе повноправним громадянином країни. Його відсутність адміністративно приковувала до конкретного населеного пункту, місця роботи, покидати котрі суворо застерігалось.

В СРСР потреба у паспортній системі виникла ще на початку 30-х років, коли потрібно було виявляти й ставити на облік та закріпити за державними підприємствами й установами мільйони розкуркулених, тих, які тікали з села від колективізації та непосильних хлібозаготівель, від страшного голодомору. 27 грудня 1932 року в Москві ВЦВК та Раднарком СРСР за підписами М. Калініна, В. Молотова та А. Єнуکیدзе ухвалили трагічну для десятків мільйонів тодішніх громадян та й для багатьох наступних поколінь постанову № 57 / 1917 «Про встановлення єдиної паспортної системи по Союзу РСР та обов'язкової прописки паспортів», а також «Положення про паспорти» [610, С. 3] (31 грудня того ж року відповідну постанову видали ВУЦВК і РНК УСРР) [417, С. 38]. «Положення про паспорти» встановлювало, що всі громадяни Союзу РСР у віці від 16 років, які постійно проживають у містах, робітничих селищах, працюють на транспорті, у радгоспах і новобудовах, зобов'язані мати паспорти. Про решту населення не йшлося.

Особливо нездоланими на шляху до кращого життя стали норми паспортного законодавства для абсолютної більшості сільського населення, яке про «серпасті й молоткасті» після війни могло хіба що тільки мріяти.

В сільській місцевості громадяни паспортів не отримували, і облік населення вівся за поселенськими списками. З того часу кожен селянин позбавлявся права мешкати десь поза межами свого села, вільно пересуватись, а навідуючи своїх рідних або ще когось у містах, райцентрах і селищах міського типу своєї області, міг проживати там без прописки не більше 5 діб.

Постановою від 27 грудня 1932 р. адміністративно-репресивний апарат вирішував, як мінімум, відразу декілька завдань. По-перше, селянство перестало бути са-

мостійно-спроможною соціальною силою. Воно стало осередком безправ'я і злиднів, постачальником дешевої робочої сили. По-друге, внаслідок проведення паспортної системи, втратив свій провідний соціальний статус робітничий клас, якого «батоном» було перетворено в численний персонал для обслуговування верхівки. Його становище мало чим відрізнялось від становища кріпаків. Сам термін «паспортна система» був сформульований таким чином: «Паспортна система – це порядок адміністративного обліку, контролю та регулювання пересування населення...» Адміністративне регулювання означало, по суті, що робоча сила всупереч економічним законам регулювалась чиновниками. Це була перемога командно-адміністративної системи [626, С. 28].

Особливо принизливих утисків зазнало селянство після виходу постанови Раднаркому СРСР № 861 від 28 квітня 1933 р. «Про видачу громадянам Союзу РСР паспортів на території СРСР». У сільській місцевості паспорти видавались лише в радгоспах і на територіях, оголошених режимними. Усі інші громадяни країни, які проживали в сільській місцевості, паспортів не отримували.

Оскільки селяни знаходили лазівки в паспортному законодавстві й робили спроби використати їх для втечі із сіл, уряд «удосконалював» відповідне законодавство. У циркулярі головного управління міліції НКВС СРСР № 37 від 16 березня 1935 р., ухваленому відповідно до постанови РНК СРСР № 302 від 27 лютого 1932 р., вказувалося, що «особи, які проживають у сільській непаспортизованій місцевості, незалежно від того, куди вони їдуть, зобов'язані отримати паспорти до виїзду за місцем свого проживання терміном на один рік» [610, С. 6]. (До цього часу закон зобов'язував сільське населення отримувати паспорти лише при переїзді в паспортизовану місцевість). Тому істинний зміст поправки до паспортного законодавства (Постанова РНК СРСР № 302 від 27 лютого 1935 р.) полягав у тому, щоб закріпити за селянами-втікачами, які не мали паспортів, їхнє нелегальне перебування в будь-якому місці СРСР, зробивши їх фактично злочинцями [610, С. 7].

Правове становище селянства робило його вигнанцем у рідній країні. І жити під таким психологічним пресом належало не тільки батькам, але й їхнім дітям. За діючим примірним статутом сільгоспартілі членство в колгоспі повинно було оформля-

тися поданням заяви з наступним рішенням про прийом на загальних зборах членів артілі. На практиці ж цього правила не дотримувались. Дітей колгоспників по досягненню ними 16-річного віку правління механічно заносило до списків колгоспників. Без їхньої згоди та заяви. Виходило так, що сільські хлопці та дівчата не були господарями своєї долі, вони не могли за власним бажанням після 16 років отримати в райвідділі міліції паспорт і вільно виїхати до міста на роботу або навчання, бо з досягненням повноліття автоматично ставали колгоспниками й лише вже в такій якості могли домагатися паспортів.

У 1940 р. постановою Раднаркому СРСР від 10 вересня № 1667 в дію були введені нове положення про паспорти й нова інструкція НКВС СРСР щодо його застосування. Це положення додавало ще одну суттєву рису до грудневої постанови 1932 р., оскільки розширювало територію, на яку розповсюджувалась паспортизація, – за рахунок районних центрів і населених пунктів, де були розташовані МТС. На перший погляд, з уведенням нового положення заповітна мрія колгоспників – починати життя з паспортом – нібито наближалась. Але, влаштувавшись працювати поза межами початкового місця перебування, колишні селяни відразу підпадали під дію указу від 26 червня 1940 р., за яким під страхом кримінального покарання заборонялось самовільно залишати підприємства, на яких працювали. Лібералізація паспортної системи насправді обернулась лихом для тих, хто в неї повірив [626, С. 30].

Ця нормативно-правова база діяла й після війни. Лише після смерті Й. Сталіна з'явилося нове «Положення про паспорти», затверджене Постановою Ради Міністрів СРСР № 2666-1124 т від 21 жовтня 1953 р. Проте якихось принципових нововведень воно не містило і діяло до 1974 р.

Згідно з «Положенням про паспорти» мешканці сільської місцевості (за винятком режимних пунктів) продовжували проживати без паспортів. Якщо селяни залучались на такі тимчасові роботи, як лісозаготівля, торфопереробки тощо в межах своєї області, їм видавались довідки сільської Ради, які посвідчували їхню особу й мету виїзду. Такий же порядок зберігався для сільських жителів непаспортизованої місцевості, якщо вони виїжджали в санаторії, будинки відпочинку, у відрядження. Якщо ж селяни вибували за межі свого району в іншу місцевість на термін більше 30 діб,

вони зобов'язані були отримати паспорти «в органах міліції за місцем проживання» [626, С. 32]. Таким чином, процедура отримання паспортів для сільського населення непаспортизованих районів не змінилась, від чого дуже потерпали репатріанти-остарбайтери Поділля та Волині, оскільки після прибуття на батьківщину найбільше їх стали саме мешканцями сіл і хуторів.

Значна кількість труднощів суб'єктивного характеру, з якими довелося зіткнутися репатріантам на місцях після повернення додому, породила потік справедливих скарг репатріантів у радянські та партійні органи [156], [148]. Так, в одному зі звітів відділу репатріації Кам'янець-Подільського облвиконкому йдеться про те, що на адресу відділу надійшло 8 скарг, чотири з яких – про труднощі в отриманні грошової допомоги. В тому ж документі повідомляється, що задоволено лише скаргу однієї заявниці – матері-репатріантки, на утриманні якої перебувало троє дітей – їй виділено 300 крб. Скарги решти репатріантів так і залишилися криком душі, оскільки «...надійшли на початку року: 6 січня, 21 січня та 14 березня – в цей час кошти для цієї мети відділом репатріації при Раді Міністрів УРСР асигновані не були, по-друге, громадяни, які просили грошову допомогу, виявились переважно одинаками» [184, арк. 111]. Втім причина була в іншому – на місцях не дуже поспішали підставляти плече визнаним чи потенційним «ворогам народу».

Крім вінничанки Т. Мінакової про свою «другосортність», необгрунтоване презирство з боку чиновників скаржились десятки інших таких же принижених і ображених.

Влада змушена була реагувати на ці скарги. Ось чому ще 4 серпня 1945 року відбулося засідання Оргбюро ЦК ВКП(б), на якому заслухано доповідь Управління у справах репатріації та повідомлення Раднаркомів РРФСР, УРСР і БРСР про облаштування репатріантів і ухвалено спеціальну постанову ЦК ВКП(б) № 225 «Про організацію політико-виховної роботи з репатрійованими радянськими громадянами», яку згодом продублювали ЦК КП(б)У, обласні комітети партії [192, арк. 48 - 49]. У документі констатувалось, що окремі партійні, радянські керівники стали на шлях огульного недовір'я до репатрійованих радянських громадян і не ведуть рішучої боротьби з наявними фактами їх образ та презирства. А тому «потрібно пам'ятати, що

радянські громадяни, які повернулись, знову здобули всі права [хоч офіційно про це було сказано значно пізніше]... і повинні залучатись до активної участі в трудовому та громадсько-політичному житті» [607, С. 311].

Постанова певним чином сприяла пом'якшенню упередженості до репатріантів. Місцеві партійно-державні органи стали дещо лояльнішими, зосередили увагу на працевлаштуванні репатріантів, посиленні політико-пропагандистської роботи серед них. Але сама недовіра до них продовжувала залишатися, як і залишалось небажання тих же радянських та партійних органів на місцях по-справжньому повернутися лицем до проблем репатріантів, перестати бачити в них людей нижчого сорту, прихованих чи відвертих противників існуючого в країні соціалістичного ладу.

Якщо вірити у щирість заяв, це непокоїло навіть окремих вищих партійно-державних посадовців республіки. Так, Л. Каганович на засіданні Політбюро ЦК КП(б) України, що відбулося 13 травня 1947 року, обурювався: «Звідки така високомірність у комуністів, партійних працівників до людини, яка потрапила в біду? Хай вона хоч в чомусь заплямована – потрібно очистити, не можна дивитись на неї, як на приречену. Вона ж громадянин Радянського Союзу. Особливо це слід враховувати у ставленні до репатрійованих. Частина з них не переносить такого ставлення. Деякі наші товариші доводять це ставлення до крайнощів» [22, арк. 52].

Лише згодом у звітах, котрі направлялись обласними відділами у справах репатріації у вищі державні інстанції, почала з'являтися фраза: «Грубого і політично шкідливого ставлення з боку керівних товаришів до репатріантів немає, ставлення до репатріантів громадськості добре» [62, арк. 6].

Проте й за цих умов державно-партійними органами ретельно збиралися та узагальнювалися дані про антирадянські настрої серед репатріантів, їх листування з родичами, які залишилися за рубежем. Підозра до них наростала із розгортанням в СРСР, УРСР чергових кампаній чи то з боротьби з реакційним вейсманізмом – менделізмом – морганізмом, чи з «небезпечними поглядами серед деякої групи українських письменників», чи з буржуазним націоналізмом, чи з космополітизмом тощо. Вони продовжували залишатися безправними індивідами, «трудовими одиницями», «гвинтиками і гасчками» тоталітарної системи.

У лещатах системи державного кріпосництва перебували всі без винятку категорії репатріантів-колишніх примусових робітників Райху. Віднесені сталінським керівництвом до розряду «неблагонадійних», вони не могли розраховувати на більш шанобливе ставлення до себе. Незважаючи на пишну політико-пропагандистську риторіку, клятви високопосадовців про створення для поверненців з нацистського рабства нормальних умов життя, режим у ставленні до них був швидше мачухою, аніж матір'ю. Владу більше турбував максимальний трудовий зиск кожного, хто повернувся додому, ніж створення належних умов для тієї ж праці та побуту, вільного розвитку особистості.

4.6. Формування лояльності до радянського режиму

Холодне ставлення Батьківщини пригнічувало та хвилювало всіх, хто повернувся з нацистської неволі: «Серце німіло від болю, хотілося криком кричати, коли бачила, що Батьківщина не довіряє нам. А як же ми линули, хотіли пригорнутись до неї» [294]. (Зі спогадів О. Крицької, с. Дашів Дашівського району Вінницької області).

«Який же я ворог? Та я так хотіла їхати в ту Німеччину, як помирати... Якби я заховалась не в льоху біля хати, звідки мене витягли поліцаї, а десь у лісі, то може й цього не було і ніхто б не думав про мене так погано» [190]. (Зі слів Ю. Солоніної, с. Підлісівка Михалпільського району Кам'янець-Подільської області).

Розгубленість була тим більшою, що перебуваючи на нацистській каторзі, як свідчать спогади примусових робітників, їхні листи з Німеччини, вони дуже болісно переносили свою вимушену відірваність від рідної землі, близьких та рідних:

«Може ви мене і забули, бо як не є, а вже 9 місяців, як я з дому. О, боже, як же хочеться побачитися з вами усіма, дорогенькі мої. Мамусю, мені ніколи удома не снилося, щоб я так довго не бачилася з вами, не чула слова рідної мами, татка, бабуні та сестричок своїх... Я як сяду за верстатом, то цілий день думки мої про вас... Мамусю рідненькі, ви мені цієї ночі так гарно приснилися. Давали мені їсти... Яка у вас погода, бо у нас весна, всі дерева розвиваються, травичка зеленіє. О, боже, щоб це у себе, на своїй любій Україні, у своєму селі, коло своїх рідних! Мамусю, напи-

шіть мені чи вам хоч скучно за мною» [72]. (З листа Г. Коцюруби, с. Росоша Липовецького району Вінницької області).

«В Німеччині мені дуже не вистачало України. Сумувала за нею, моїми рідними, що залишились там... Було дуже гірко на душі, що мою Україну, мою Батьківщину, терзає ворог, що я тут, далеко від неї, що безсила чимось допомогти» [309]. (Зі спогадів О. Небелюк, с. Теофіловка Джулинського району Вінницької області)

«З нами було три дівчини з Полісся. Такі хороші дівчата! Як зараз бачу їх перед очима своїми... Дівчата були в широких спідницях, в таких сорочках гарних, вишитих чорними й червоними нитками... Я [теж] дуже любила свій край, свою Україну. А німці, вони не признавали, вони тоді ще поняття ніхто не мав про Україну. Вони називали нас русіш, русіш – казали на нас. Я кажу: найн, Україна, Україна» [265, С. 68 - 69]. (Зі спогадів О. Мішкевич, м. Костопіль Ровенської області).

«Ми вмирили від туги за рідною домівкою. Коли на душі було особливо важко, плакали й співали в своєму бараці:

Покидаю матір і меншого брата,
 Буде вам без мене невесела хата.
 Невесела хата ще й сумні куточки.
 Не чекайте, мамо, з Германії дочки.
 Невесела хата ще й сумне подвір'я,
 Оце тобі, мамо, все моє весілля.
 Ой, хто ж мені, доню, пісню заспіває?
 А хто ж мені, доню, сльози повтирає?
 Соловей у гаю пісню заспіває,
 Буйнесенький вітер сльози повтирає...

Як же нам хотілось повернутись у свою милу солов'їну Україну!...» [301]. (Зі спогадів Н. Менчинської, с. Дашківці Літинського району, Вінниччина).

Більшість вигнанців-рабів, не зважаючи на біль і образи, спричинені до війни більшовицько-сталінською системою, любили рідний край і линули до нього.

«Аналізуючи ті роки, я з жахом, на прикладі лише своєї зруйнованої сім'ї, розумію, якого страшного монстра зростила брехлива, підла пропаганда про краще

життя. Того, який згубив у своїй країні під час голодомору і під виглядом ворогів народу кращих людей з робітників, селян, талановитих керівників, вчених, воєначальників! Жили б вони, ніякий Гітлер не посмів би чіпати нашу країну! І наші люди не залишилися б вічно лежати в протитанкових ровах, не горіли б у печах крематоріїв, не стали б піддослідними кроликами в «лікарів-експериментаторів» Третього рейху. Ми не зазнали б принизливої рабської праці в якості «цванцгарбайтерів». А за нашу свободу не була б пролита кров мільйонів солдатів і офіцерів, синів і дочок нашого народу!..

Ми з тітонькою... мріяли повернутись у Радянський Союз... І ось в серпні 1948 року моя матуся зустріла мене на станції Ігрень Дніпропетровської області, де їй дозволили жити після Сибтабу. Тоді у неї ще не було реабілітації. Убога хатинка і маленький городик. Пустка і злидні. Зате я, накінець, на своїй Батьківщині!..» [254, С. 114; 124]. (Зі спогадів Н. Слесаревої, батько якої був репресований і в 1937 році розстріляний, а матір, як дружину «ворога народу», тоді ж вислано в Сибір).

Відірвані від дому, вони вболівали за долю Вітчизни, жадібно ловили кожне слово, що долидало з рідної землі, раділи добрим вістям: «Коли я довідався, що від німецьких фашистів звільнена Вінниця, я заплакав від радості» [77, арк. 5]. (Зі спогадів Д. Галузинського, м. Гайсин).

Ставлення до батьківщини не змінилося й після повернення додому:

«Наша земля лежала в руїнах. Спалені та зруйновані будівлі, розбиті дороги, воронки та окопи, як сліди запеклих боїв... Такою запам'яталась Вінниччина, коли я, нарешті, повернувся у рідне Слободище. Тихе і миле, покалічене війною, після довгої розлуки село стало ще дорожчим моему серцю. Я ще більше полюбив рідний край, який так часто снівся мені у далекому Батропі» [296] (Зі спогадів Д. Левчишина, с. Слободище Іллінецького району Вінницької області).

«Слава про нашу державу лунала на весь світ і ми теж гордились нею. Прибувши додому, ми хотіли йти в ногу разом з усіма, бути потрібними країні. Хоч здоров'я було підірване в Німеччині, кожну роботу виконував охоче. На все життя мені запам'яталися слова вірша поета, здається, Андрія Малишка, що був [опублікований] в нашій кам'янець-подільській газеті:

«І труд до краплини, і кров до останку, –
Всього себе, брате, Вітчизні віддай»!

І ми віддавали. Тому, що любили свою Вітчизну» [291]. (Зі спогадів М. Галушинського, м. Кам'янець-Подільський).

«Хотілося хоч крихітки людського щастя. Хотілося, щоб всі знали, що ніякі ми не вороги нашого народу. Що ми такі ж жертви страшної війни, як і тисячі калік, які повернулися з фронту... Нас насильно завезли в ту прокляту Німеччину... Теж покаліченими ми вернулися з фашистського пекла, не дай Бог нікому пережити те, що випало нам... Ой, як же важко чути гірку ту неправду, яку говорять про нас. А ще більш важко відчувати, що Вітчизна на тебе дивиться косо. Ми ніколи не були зрадниками. Ми завжди любили свою Вітчизну всім серцем» [288]. (Із спогадів Н. Бондаренко, с. Уладівка Хмільницького району)

Проявляючи повагу до власної держави, колишні примусові «східні робітники» намагалися, насамперед, бути корисними у праці. Так, у звіті відділу у справах репатріації при Вінницькому облвиконкомі за 13 грудня 1945 року зазначалось, що «громадяни, які повернулись із німецького рабства, по прибуттю на місце проживання висловлюють ненависть до німецьких хазяїв, у яких вони працювали, голодували, зазнавали знущань. У даний час обіцяють добре працювати в колгоспах, радгоспах, промисловості і своєю працею допомогти швидкому відновленню сільського господарства і промисловості» [58, арк. 22].

Дещо раніше, у вересні того ж 1945 р., в деражнянській райгазеті «Прапор ленінізму» з'явилося звернення репатріантів-колгоспників до всіх репатріантів Кам'янець-Подільської області «Віддячимо за наше визволення, повернення на Батьківщину». Автори закликали колег, земляків-подолян віддячити Вітчизні за звільнення з нацистської неволі ударною працею [182, арк. 3].

Звернення знайшло відгук навіть у сусідніх районах. Так, колгоспниця-репатріанка В. Бондар із с. Лози Летичівського району виробила в 1945 р. 142 трудодні, а її колеги Д. Таранчук, С. Горбанчук, Н. Чевалда із с. Чаплі цього ж району ще більше – по 320 – 330 трудоднів [182, арк. 6].

Архівні документи рясніють й іншими прикладами самовідданої праці репатріантів: «В колгоспах Базалійського району 96 репатріанток-жінок працюють ланковими... 10 чол. бригадами, всі вони передовики, їх ланки і бригади перевиконували норми на всіх польових роботах 1946 року на 150 – 180 %. Особливо добре зарекомендували себе ланкові Приймачук Клавдія, Запорожна Ганна і бригадир Корба Василь, який за відмінну роботу був учасником районного зльоту ударників і передовиків сільського господарства.

Ударниками є репатріанти села Слобода Остропільського району Пастушенко Микола, Максимов Віктор, які за добру роботу висунуті на посаду бригадирів рілничих бригад...

Кращими ударниками Теофіпольського району є репатріантки Потюк Дарка, Бабак Ніна, Вінничук Марія, Москалюк Віра, Поліщук Анастасія, які виконували норми на польових роботах на 180 – 200 %. Своєю сумлінною працею вони завоювали великий авторитет серед колгоспників...

Репатріант Кучер Антон працює бригадиром польової бригади в колгоспі імені Чкалова Вовковинецького району. Його бригада передова в колгоспі, добре підготувалась до весняної посівної [кампанії]. За 1946 рік члени його бригади виробили не менше 350 трудоднів кожен, сам т. Кучер виробив 405 трудоднів. Репатріант Іжевський С. М. (колгосп імені Тельмана того ж району) працює зав. молочною фермою. Його ферма зразкова, повністю відремонтована, худоба забезпечена на зиму кормами. За 11 місяців 1946 року він виробив 495 трудоднів. За сумлінну роботу т. Іжевський премійований поросям і 100 карбованцями. Добре працює бригадир польової бригади того ж колгоспу репатріант Гудима Л. Д. Його бригада повністю відремонтувала сільгоспманент і підготувала насінневий фонд...

В Ярмолинецькому районі, в колгоспі ім. Ворошилова, головою працює репатріант Дацько Карпо Леонтійович. Колгосп під його керівництвом став передовим, достроково виконав хлібопоставки державі. Добре провів осінню сівбу і підготувався до весняної кампанії» [182, арк. 4 - 5].

Не шкодували своїх рук й волиняни. «...Громадяни, що повернулись з Німеччини, працюють більшість в сільському господарстві, де показують хороші зразки своєї

роботи» [125, арк. 3], – зазначається у звіті відділу у справах репатріації при Волинському облвиконкомі за першу половину 1947 року.

Сумлінно ставились до праці репатріанти-робітники промислових підприємств: «...Репатріант Уздиган В. Л. працює слюсарем електростанції у м. Володимир-Волинську. З роботою достатньо справляється... Репатріант Ю. І. Шістакевич – слюсар-інструментальник. Освоїв цю спеціальність в електростанції. Працює добре» [117, арк. 100], – повідомляється у довідці згаданого відділу про трудовлаштування репатрійованих громадян у другій половині 1945 року.

Аналогічна інформація міститься й в матеріалах відділів у справах репатріації при Кам'янець-Подільському та Вінницькому облвиконкомах за 1946 – 1947 рр.: «Репатріантка Міржук Антоніна, працюючи котельницею на хлібозаводі в місті Проскурові, виконує норми на 200 – 220 %. Репатріанти Дейчук А. П., Войткова Н., Лук'янова М., Трамбовецька Г. та інші працюють на Кам'янець-Подільській тютюновій фабриці... За відмінну роботу нагороджені грошовими преміями, отримали подяки і занесені на дошку пошани» [182, арк. 4 - 5].

Самовідданою працею відзначались навіть члени трудового батальйону, які в досить важких умовах трудилися на Вінницькому авторемонтному заводі № 45: «Всі робітники виробництва... ударники... Серед репатрійованих немає жодного, хто б не виконував виробничих норм. Окремі з них виконують норми від 250 до 350 %. Наприклад, електрозварювальник Швіль в середньому виконує 250 – 300 процентів норми... Електрозварювальник Хохлов виробляє до 300 % норми» [58, арк. 52].

Не стали винятком також представники інтелігенції: «Репатріанти із інтелігенції, що повернулись, також добре ставляться до роботи. Наприклад, Теофіпольський райвиконком відзначає добру роботу репатріанта директора неповної середньої школи Зінчука Андрія, лаборантки санітарної станції Лавренюк Надії, агронома Пейди Івана, який працює завідувачим контрольно-насінновою лабораторією. Добре працює репатріант інспектор Ярмолинецького райвно Янов Федір... Добрі відгуки Проскурівського міськвиконкому про роботу вчительки СШ № 3 Савіної Ніни» [182, арк. 5].

«Кількість репатріантів, що працюють в установах [Теремнівського району Волинської області] – 6 осіб, до роботи відносяться хорошо, особливо Поліщук К. С., що працює щотоводом райдержзабезпечення, Євсіков – ст. податковий інспектор РФВ, Череванова Клава – зав. союз печаті рай контори зв'язку. Останні працюють в своєму власному господарстві. Репатріантів з негативною поведінкою не замічено» [117, арк. 91].

Таке ставлення репатріантів до праці, що було одним із важливих компонентів формування лояльності до радянського режиму, зумовлювалось багатьма факторами: патріотичним бажанням швидше відродити рідний край з руїн, бачити рідну Вітчизну квітучою і сильною; усвідомленням того, що не гнеш більше спину на невисокого німецького фабриканта-рабовласника чи бауера, а працюєш тепер в ім'я своєї держави, майбутнього добробуту; спокутою особистої провини (хай і умовної) перед державою; відсутністю належної матеріальної допомоги з боку держави, а звідси – гострою необхідністю заробити на себе (щоб не вмерти з голоду, одягнутись, взутись, поліпшити побутові умови, забезпечити вищий рівень життя); природженим потягом волинян та подолян до праці.

Подвижництво репатріантів сприяло розгортанню соціалістичного змагання. Незважаючи на те, що в багатьох випадках воно мало чисто формальний характер, все ж сприяло відродженню досить поширеного до війни стахановського руху, що базувався на досить високому ентузіазмі людей, підвищенні продуктивності праці, а, отже, – збільшенні обсягів валового продукту, допомагало швидше залікувати рани, спричинені господарському комплексу країни гітлерівською навалою.

Вже в 1946 р. у Кам'янець-Подільській області серед репатріантів нараховувалось 1640 стахановців, 6626 ударників соцзмагання [183, арк. 4]. На Вінниччині їх кількість була дещо меншою. На 1 липня 1947 р. перших нараховувалось 3214 чол., других – 1141 чол. [62, арк. 33].

Практично ударники та стахановці були на кожному підприємстві, в колгоспі та радгоспі, у кожному трудовому колективі.

Це відповідало внутрішньому стратегічному курсу, здійснюваному вищим партійно-державним керівництвом СРСР.

Держава підтримувала стахановський рух серед репатріантів, славила передовиків соціалістичного змагання, ударників виробництва і, навіть, не скупилась на високі нагороди. Так, у 1948 р. Указами Президії Верховної Ради СРСР орденами та медалями Радянського Союзу було нагороджено велику групу репатріантів, у тому числі подолян. На Вінниччині найвищої відзнаки держави – ордена Леніна удостоєно 3 чол., ордена Трудового Червоного Прапора – 5 чол., медалі «За трудову відзнаку» – 2 чол., медалі «За трудову доблесть» – 10 чол. [64, арк. 44 - 45]. На Кам'янець-Подільщині – ордена Леніна – 4 чол., Трудового Червоного Прапора – 25 чол., а подільські ланкові Зінаїда Павлівна Скопечька та Євгенія Василівна Бортняк стали Героями Соціалістичної Праці [184, арк. 114 - 116].

Всього в Україні серед репатріантів (на початок 1950 р.) було 19 Героїв Соціалістичної Праці, 2 лауреати Сталінської премії [607, С. 311].

У той же час соціалістичне змагання було не чим іншим, як прихованою формою отримання державою додаткового прибутку, фізичної експлуатації його учасників, з чим їм доводилося миритися. Адже, щоб досягти рівня передовиків, очолити список ударників, учасникам змагання потрібно було не рахуватись ні з силами, ні з часом, до останку віддаватись роботі. У кінцевому рахунку, недоотримуючи через запроваджені державою тарифи оплати праці чималої частини зароблених коштів, задовольняючись у більшій мірі суспільним визнанням, моральними стимулами та заохоченнями (удостоєнням урядових нагород, занесенням на Дошку пошани, нагородженням перехідними червоними прапорами, вимпелами, дипломами, грамотами, оголошенням подяк тощо). Люди фактично працювали на державу без належної матеріальної компенсації, що найяскравіше це видно на прикладі ставлення до праці членів трудових батальйонів та її оплати серед цієї категорії репатріантів.

Ще раз повернемося до доповідної записки від 13 грудня 1946 року інспектора відділу у справах репатріації при Вінницькому облвиконкомі про умови роботи репатріантів на авторемонтному заводі № 45 м. Вінниці. У ній відзначалося, що серед репатрійованих, які працювали на цьому підприємстві, не було жодного, хто б не виконував виробничих норм. Більшість працюючих їх перевиконувала, а отже, могла розраховувати на високу зарплату. Однак цього не спостерігалось. Як, зокрема, по-

відомляється в документі, «ряд робітників, не дивлячись на високий процент виконання норм, отримують низьку заробітну плату через існуючі на заводі неправильні розцінки. Наприклад, репатрійований Самадай виконав за листопад 120 % норми, а йому нараховано 260 крб. зарплати» [58, арк. 52]. Принагідно зазначимо, що за виконання норми на 250 – 350 % працюючий на даному підприємстві теоретично міг отримати 1800 крб. (також мало, якщо врахувати, що в той час, фактично в умовах повоєнного голоду, хлібна паляниця на «чорному ринку» коштувала 30 – 85 крб.).

Адаптуючись у радянському суспільстві, крім патріотичних мотивацій у ставленні до праці та бажання заробити на шматок хліба, репатріанти своїм трудовим старанням переслідували ще одну важливу для себе мету – захиститись від можливих репресивних заходів режиму, адже як правофлангові у праці, такі репатріанти здобували надійніший «імунітет» від посягань держави, мали більше шансів спокійніше дивитися на своє «німецьке» минуле, менше соромитись і боятись його.

Трудові зусилля втілювались у конкретні здобутки. У результаті наполегливої праці народу України протягом 1946 – 1950 рр. було відбудовано, збудовано і введено в дію понад 6 тис. промислових підприємств (тобто більше, ніж за першу і другу п'ятирічки разом взяті). Середньорічний темп приросту промислової продукції республіки досяг 34,5 % (проти 22 – 23 % в цілому по СРСР). В 1950 р. загальний обсяг промислового виробництва порівняно з 1940 р. збільшився на 15 %, у тому числі по чорній металургії – на 16 %, машинобудівній і металообробній – на 44 %, промисловості будівельних матеріалів – в 2,3 рази [511, С. 295 - 296].

На Вінниччині в 1948 р. було відбудовано і здано в експлуатацію найбільший на той час в області Гніванський цукровий завод, почав видавати продукцію відроджений Турбівський, на два роки раніше встановленого терміну став до ладу Соснівецький, докорінну реконструкцію було закінчено на Жданівському, Моївському та Степанівському цукрозаводах. Відроджувалися інші галузі промисловості. Почав діяти Ладизинський спиртзавод, реконструйовано Вінницький консервний, збудовано Вінницький маслозавод та ще кілька нових підприємств. Відроджувався й суперфосфатний завод, до ладу якого стала перша черга [572, С. 225].

Досить високими були темпи розвитку промисловості Вінниці. Обсяг валової продукції щороку збільшувався на 10 – 15 процентів [410, С. 227].

Позитивні зміни сталися й на Кам'янець-Подільщині. У 1946 – 1950 рр. відбудовано і введено в дію 440 промислових підприємств. На кінець 1950 року валова продукція промисловості області досягла 95 проц. довоєнного рівня, в т. ч. виробництво електроенергії перевищило рівень 1940 року в 2,5 рази, продукція машинобудування і металообробки – в 1,6 рази. 13 промислових підприємств виконали п'ятирічку за 3,5 роки. Достроково справилися з своїми виробничими завданнями всі верстатобудівні заводи, Дунаєвецька суконна фабрика ім. Леніна, Понінківський паперовий комбінат, Довжоцький спиртзавод [510, С. 53 - 54].

Певних здобутків домоглися сільські трудівники. На Вінниччині в 1950 році врожайність озимої пшениці становила на 2 центнери з гектара більше, ніж у довоєнному 1940 році. Понад 20 центнерів з гектара озимої пшениці на всій площі одержали 244 колгоспи області [572, С. 229].

На кінець четвертої п'ятирічки артілі Кам'янець-Подільської області освоїли посівні площі на 97,5 проц., значно розширилися посіви цукрових буряків. Урожайність зернових порівняно з довоєнним рівнем збільшилась на 2,5 цнт з га, цукрових буряків на 57 цнт. Колгоспи Чемеровецького району зібрали по 19 цнт зернових, у т. ч. озимої пшениці по 21 цнт. Близько 400 артілей, 640 бригад одержали цукрових буряків понад 200 цнт з га, 623 ланки – по 300 і більше центнерів [510, С. 54].

Заліковувала рани, спричинені війною, й Волинь. Завдяки самовідданій праці робітничих колективів оживали промислові підприємства Житомирщини. Уже на початок 1945 року в області працювало понад 90 заводів і фабрик, 50 районних промислових комбінатів, близько 100 промислових артілей [341]. За роки четвертої п'ятирічки стали до ладу Коростенський завод буддеталей, Ємільчинський завод переробки льону, шахти Коростишева. На новій технологічній основі були відбудовані й реконструйовані Бердичівський рафінадний завод, Коростенський завод «Жовтнева кузня», Бердичівський – «Прогрес» і Олевський фарфоровий заводи, Малинська і Миропільська паперові фабрики [157, арк. 3].

На початку 1944 року відновилися заняття в Житомирському педагогічному і сільськогосподарському та Бердичівському вчительських інститутах, у 25 технікумах [508, С. 68].

У Ровенській області під кінець того ж року було відбудовано і введено в дію 179 промислових підприємств, у т. ч. 16 цегельних, 2 скляні, 9 лісопильних заводів, Моквинська паперова фабрика, 30 молокозаводів, 70 промислових артілей. У 1946 – 1950 рр. зведено корпуси Костопільського домобудівного комбінату, Дубнівської трикотажної фабрики, Ровенського авторемонтного заводу [509, С. 52 - 53].

У Луцьку, Ковелі, Володимир-Волинську та в районних центрах Волинської області відновили роботу 7 електростанцій, 12 заводів і фабрик, 125 промислових артілей [507, С. 41].

Вагома трудова частка у цих здобутках репатріантів-остарбайтерів.

«Після війни я дуже любила читати газети, слухати радіо. Там щодня повідомлялось, що збудовано те то, відремонтовано те то. Знов збудовано Дніпрогес... У Вінниці з'явився маслозавод, мав запрацювати суперфосфатний, це я про хімічний завод, що біля [залізничного] вокзалу. Сам вокзал теж був знищений. Його теж почали будувати... Я тоді будівельником працювала. Ремонтувала будинки. Знаєте, до цих пір гордюся, що у будинках Вінниці є і моя праця... Ми тоді, такі, як я, не жаліли себе...» [295]. (Зі спогадів колишньої примусової робітниці Райху В. Кульбацької, м. Вінниця).

Однак прислужитись Вітчизні репатріанти бажали не лише працею. Чимало їх, не зважаючи на свої більш ніж скромні можливості, не відмовлялися у допомозі державі також фінансово, що слід розглядати як ще один компонент формування лояльності до неї.

Загалом, у дні війни цим прагненням відзначалася значна частина населення Поділля. Відразу ж після звільнення краю від гітлерівських загарбників у ньому зародився і набув поширення патріотичний рух по збору коштів для виробництва військової техніки Червоної армії. На Вінниччині мешканці області збирали кошти на будівництво танкових колон «Колгоспник Вінниччини» [327], «Боец всеобуча» [326], «Цукровик Вінниччини», «Железнодорожник» [41, арк. 21], «Народний вчитель»

[324], ескадрильї «Колгоспник Вінницького району» [325], на Кам'янець-Подільщині – на будівництво танкової колони «Радянське Поділля» [342], танків для шепетівських дивізій [354], двох літаків з написом «Летавський ордена Леніна колгосп ім. Леніна» [347]. На Ровенщині – танкової колони «Ровенщина» [353].

Слід зазначити, що ініціатива мас завжди підкріплювалась конкретними справами. Так, на танкову колону «Колгоспник Вінниччини», побудовану і передану військам 2-го Українського фронту, трудящі області зібрали 1578000 карбованців грішми і 12463000 карбованців облігаціями держпозикки [327]. Крім того, попутно було зібрано 681000 крб. у фонд оборони СРСР. На Ровенщині на танкову колону «Ровенщина» робітники, службовці і трудове селянство внесли 1587 тис. крб. [353].

Проте «добровільним збором коштів» держава явно зловживала. У повоєнні роки в країні поновилася перевірена практика щорічної державної позики. Так, уже 1945 року було оголошено Четверту державну воєнну позику, призначену на відновлення й розвиток економіки СРСР. За позикою уряд сподівався одержати 20 млн. крб. Міністр фінансів А. Зверев звернувся до населення із закликом купувати вільні від податку 20-річні бонди на «лікування воєнних ран» і швидке відновлення радянського господарства. Як і завжди, в радянській державі звернення до громадян та пропозиції «добровільної» підтримки зрештою вилилися доведенням до кожного міста та села планів, які мали бути виконані будь-що [683, С. 315].

На 11 травня 1945 р. в Україні підписка на позику охопила 7859031 осіб і дала надходжень 3397096 тис. крб. проти плану 3240000 тис. крб., або 104,9 %. Найнижчий відсоток виконання плану дала Волинська область – 1719 тис. крб. (або 9 %), потім Кам'янець-Подільська обл. – 9376 крб. (11,4 %) та Ровенська – 2649 тис. крб. (11,1 %) [27, арк. 2 - 3]. Низький показник волинян можна пояснити тим, що вони майже в чотири рази перевиконали передбачену суму передплати попередньої Третьої воєнної позики, зібравши загалом 10 млн. 500 тис. крб. [212, С. 166].

Великим тягарем для людей були різноманітні додаткові «добровільні позики», як й обов'язкове членство в організаціях на зразок МОПР (міжнародне товариство допомоги революції), ТСОАВІАХІМ (ДТСААФ), а також у різних тимчасових, як-то

допомога «китайській демократії», «іспанським революціонерам» тощо [683, С. 316].

Збирати кошти на озброєння армії репатріантам в силу обставин не довелося – закінчилася війна. Зате вони взяли посильну участь у не менш важливій аналогічній справі – підписці на державну позику відбудови і розвитку господарства СРСР.

Їхня у багатьох випадках справді добровільна участь у благодійних фінансових акціях зумовлювалася, насамперед, двома чинниками: патріотизмом і вдячністю державі за визволення з нацистської неволі. Так, репатріантка К. Сікорська із Ситковецького району Вінницької області, виступаючи на мітингу, заявила: «Я дякую нашій Червоній Армії, яка звільнила нас від німецького рабства, і я повернулась на свою Батьківщину. Я підписуюсь на позику на 500 крб. і сплачую готівкою» [58, арк. 31].

Звичайно, щоб поділитися з державою коштами, в яких відчувалася гостра особиста потреба, потрібно було бути неабияким патріотом Вітчизни, ставити її інтереси вище власних. І таких людей серед репатріантів виявилось чимало. В одному лише Літинському районі (Вінниччина) осіб, які позичили державі до 500 карбованців, нараховувалось 126 чол., по 500 крб. – 83 чол. [50, арк. 64].

І не лише тут. Як наголошувалося в інформації відділу у справах репатріації при Вінницькому облвиконкомі за 8 липня 1946 р., «у передплаті на позику відбудови народного господарства СРСР репатрійовані радянські громадяни взяли активну участь в усіх районах області. Так, наприклад, у Вороновицькому районі репатріант-колгоспник Оленівського колгоспу Стеба Гнат, репатріанти-колгоспники Воловодівського колгоспу Моргун Семен Юхимович, Коваль Федот Григорович, Швець Трифон Кіндратович та ряд інших підписались на 500 карбованців і внесли їх готівкою...» [58, арк. 40].

Не менш промовистий й фрагмент звіту відділу у справах репатріації при Кам'янець-Подільському облвиконкомі за травень 1946 року: «...Всі репатріанти на позику підписались із перевищенням місячного окладу. Так, маляр Галушко Л. П. підписався на 2-місячний оклад. Учениця Кисіль О. отримує 150 крб., на позику підписалась на 250 крб.» [183, арк. 3].

Однак у більшості випадків колишні примусові робітники Райху вимушено платили останні копійки, аби не конфліктувати з державою...

Адаптація репатріантів-остарбайтерів у радянському суспільстві відбувалась важко, оскільки саме суспільство, що будувалось на засадах сталінізму, не сприймало їх повноцінними, рівноправними членами, ідеологічно віднесло до соціально-підозрілої групи населення, бачило в них не більше як слухняних виконавців волі тоталітарної командно-адміністративної системи.

Висновки до четвертого розділу

В українському соціумі післявоєнного періоду відбувався процес творення нових соціальних груп (це стало безпосереднім наслідком воєнного часу) – інвалідів війни, демобілізованих, дітей-сиріт, репатріантів-остарбайтерів. Кожен з примусових робітників Райху, хто добровільно повернувся з нацистської каторги, сподівався на розуміння, співчуття, підтримку рідної держави, хотів відчувати себе повноправним громадянином звільненої від ворога країни. Проте сталінське керівництво дивилося на репатріантів-остарбайтерів як на соціально підозрілу групу населення, хоч на місцях під кінець війни на тлі гучних перемог Червоної армії, що супроводжувалися піднесено-возвеличеною риторикою, лунали помпезні обіцянки «батьківської турботи» про недавніх невольників Райху, облаштування їхнього побуту та життя.

Про пишнослів'я відразу ж забули з появою на Поділлі та Волині перших тисяч репатріантів, які безпосередньо зіткнулися тут з розрухою, злиднями, нестатками. Пovoєнна спустошеність регіонів об'єктивно визначала низький рівень життя населення, але найважче все ж доводилось колишнім остарбайтерам. Усі прибулі на батьківщину потребували грошово-матеріальної допомоги як з боку держави, так і з боку місцевих господарських органів. Вона передбачалася союзним та республіканським урядами, «закладалася» у місцеві бюджети. Проте реальні можливості виявилися дуже обмеженими. На Поділлі кількість осіб, які отримали грошову допомогу з союзного бюджету, становила лише 0,01 – 0,02 % до числа тих, хто цієї допомоги потребував. Не кращими були справи й на Волині.

Крім грошової, в обох регіонах практикувалась допомога репатріантам продуктами харчування з місцевих ресурсів, що в умовах післявоєнного голоду було дуже доречним. Однак загалом вона теж виявилася незначною, як і інші види матеріальної допомоги. Її обсяги помітно зменшувалися із збільшенням кількості репатрійованих.

Нерідко виділені для допомоги кошти та засоби не доходили до адресатів через упереджене ставлення працівників місцевих органів влади до репатріантів як до вірогідних «ворогів народу».

Через гострий дефіцит необхідних коштів та колосальні потреби у них всіх галузей зруйнованого війною господарства країни, надмірну упередженість репатріанти ефективної допомоги з боку держави так і не відчували.

В той же час владу чи не найбільше хвилював облік остарбайтерів. Велика кількість їх серйозно похитнула постулат більшовицької ідеології, що радянські люди всі, як один, захищали свою соціалістичну Вітчизну. Крім того, оскільки в умовах сталінського тоталітарного режиму «зрадниками Батьківщини» міг вважатися кожен, хто побував за кордоном, в інтересах правлячого в країні більшовицько-тоталітарного режиму на обліку мали перебувати всі реальні, приховані чи потенційні «вороги народу». Тому крім отримання суто статистичних даних, його необхідність диктувалася головним чином «потребами безпеки держави».

Щоб легше вирішувати справу, репатріантів адміністративно «прикріплювали» до конкретної місцевості, а тому вони мали право повертатися лише в райони довоєнного проживання. Ті, хто не бажав повертатися в рідні краї, практично не мали шансів залишитись в обраному ними місці.

Особливої гостроти облік набував у західноукраїнському регіоні, де діяло підпілля ОУН. Кожен, хто ухилявся від реєстрації, вважався посібником бандитів і підлягав арешту.

Обліком репатріантів займалися як на місцевому, так і на державному рівнях. Він був повсюдним і постійно вдосконалювався, ставши витонченою формою контролю та стеження за ними, а також ще одним підтвердженням недемократичності радянської системи, її тоталітарної сутності.

Довготривалий нагляд за репатріантами, який певний час продовжувався навіть після розпаду СРСР, слід розглядати як штучне заниження владою соціального статусу колишніх примусових робітників Райху, їхню маргіналізацію.

Важливим для держави також був її ідеологічний вплив на громадян, які повернулися з-за кордону і відчували гострий інформаційний голод, котрий стосувався усіх аспектів суспільно-політичного, соціально-економічного та міжнародного життя. Влада побоювалася, що вони, тимчасово вийшовши з-під контролю радянської ідеологічної машини, могли переосмислити попередні комуністичні погляди, а тому, з великою підозрою ставлячись до них, вважала за потрібне зробити усе можливе, щоб усі такі «суб'єкти» знову сприймали дійсність лише через призму радянської ідеології.

В міру прибуття репатріантів політико-виховна робота з ними велась як на приймально-розподільчих пунктах, так і в містах і селах, в які вони поверталися. Основні зусилля зводились до проведення зборів, мітингів, бесід лекторів, агітаторів, пропагандистів, читання газет, забезпечення репатріантів пресою.

Здійснювана робота була не лише кропіткою, а й затратною.

У той же час наявність великої кількості репатріантів задовольняла державу: усі вони розглядалися нею як важливе джерело трудових ресурсів, у тому числі на Волині та Поділлі. В умовах гострого дефіциту робочої сили їх якнайширше і якнайшвидше працевлаштування було найголовнішим питанням діяльності урядових установ, місцевих партійно-радянських органів. Не цуралась держава навіть надмірного використання жіночої та дитячої праці.

На Поділлі та Волині найбільша кількість репатріантів спрямовувалась у сільськогосподарське виробництво, де найшвидше, без ґрунтовних капіталовкладень у розвиток того ж виробництва, затрат на підготовку кваліфікованих кадрів можна було отримати значний економічний ефект.

Ставши колгоспниками, репатріанти-подоляни розділили нелегку долю українського селянства повоєнного періоду, періоду пізнього сталінізму, оскільки село в цей час переживало гостру соціально-економічну кризу, потерпаючи від трьох суттєвих факторів: спричинених війною руйнувань, несприятливих кліматичних умов,

які у поєднанні з іншими негативними чинниками призвели до голоду 1946 – 1947 років, антиселянської партійно-державної політики, яка базувалася на адміністративному позаекономічному примусі, ігноруванні основних економічних законів, цілеспрямованому постійному викачуванні матеріальних ресурсів із сільського господарства. Екстенсивний шлях розвитку колгоспного виробництва серйозно підривав економічні та соціальні підвалини села.

В умовах розквіту командно-адміністративної системи члени колективних господарств почували себе безправними, пограбованими невільниками, від яких вимагались лише слухняність і виробництво якомога більшої кількості сільськогосподарської продукції, котру можна було за безцінь забрати. Невироблення ж колгоспниками трудоднів розглядалося як важкий злочин, що тягнув за собою не менш важке покарання, особливо після прийняття у 1948 році Президією Верховної Ради СРСР Указу «Про виселення з Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві і які ведуть антигромадський, паразитичний спосіб життя», що передбачав 8-річний термін заслання.

Чи не всі колишні репатріанти виявилися заручниками колгоспної системи державного кріпосництва, фактично позбавленими навіть сподівань на покращення свого життя.

На Волині після війни було відновлено процес колективізації. Реалізуючись, він поділявся на два етапи. Перший (1946 – 1948 рр.) започатковував масове відчуження селянина від власності, розгортання терору проти національно-визвольного руху, насамперед депортаційно-переселенської політики. Другий (1949 – 1952 рр.) – це завершення суцільної колективізації, утвердження колгоспного ладу, перетворення селянина-господаря у новітнього кріпака, знищення соціально-економічної бази національно-визвольного руху, що мав яскраве вираження в західноукраїнському регіоні.

Як і на Поділлі, існуючі та новостворені колгоспи обкладалися натуральними та грошовими податками. Зростав тягар обов'язкових державних поставок виробленої продукції. Невдовзі життя в них нічим не відрізнялося від життя решти українських колгоспників.

Суровим виявився режим також до репатріантів, направлених на роботи у промислове виробництво. Своєю працею вони відроджували зруйновані індустріальні гіганти країни, промислові об'єкти Подільського та Волинського регіонів. Крім об'єктивних труднощів, пов'язаних з післявоєнною руїною, їм постійно доводилося терпіти образи, необгрунтовані підозри, а то й відкрити зневагу з боку керівників підприємств. Як і в Німеччині, вкрай незадовільними були їхні житлово-побутові умови.

Особливою невлаштованістю відзначалося життя репатріантів, які опинилися в трудових батальйонах, що використовувались й на Поділлі, а також спецпоселенців. Нерідко їх буття мало чим не відрізнялося від умов нацистської каторги.

Повернувшись додому, остарбайтери-робітники не стали, як їм уявлялось, вільними людьми, а виявились безправними виконавцями волі командно-адміністративної системи. Від них повсюдно вимагалась ударна праця, беззастережне виконання проголошених партійно-державними органами трудових рубежів. Репатріанти-робітники були такими ж невірниками системи державного кріпосництва, як і репатріанти-селяни.

Непривітною була Батьківщина й до репатріантів, які поповнили ряди міської та сільської інтелігенції. Їм теж довелося жити і працювати у вкрай нелегких умовах. Поглиблювала їхні труднощі державна політика фінансування освіти та культури за залишковим принципом.

Оскільки вони не були безпосередніми виробниками матеріальних благ, на місцях не переймалися їхнім працевлаштуванням за фахом. Крім того, на Волині радянська влада відверто не довіряла місцевим кадрам і при можливості замінювала їх на ідеологічно надійніших представників зі Сходу України.

До репатріантів – представників інтелігенції з боку держави постійно проявлялась надмірна підозрілість – як до потенційних носіїв ворожої соціалістичному ладу ідеології. За одні лише розмови про існуючий в Україні голод вони звільнялись з роботи. Представники інтелігенції, які, крім цього, ще й плекали надію на відродження державності України, зазнавали репресивного впливу. Не прагнучи та й не маючи можливостей реформувати економіку, політику, ідеологію, влада свідомо

переключала енергію суспільства на пошуки чергових ворогів – зовнішніх і внутрішніх, серед яких в основному опинялися представники інтелігенції. Вони були такими ж безправними громадянами, як і абсолютна більшість трудового населення країни, що зазнавало постійних утисків з боку партійно-державних структур.

«Другосортність» репатріантів поглиблювала відсутність в абсолютної більшості їх паспортів, без яких колишні примусові робітники Райху не могли почувати себе повноправними громадянами СРСР, виїхати в інший регіон УРСР чи СРСР. Паспортна система фактично стала юридичним оформленням державної кабали, в якій опинилися мільйони селян, робітників, представників трудової інтелігенції країни.

Упередженість органів партійно-радянської влади до репатріантів, небажання посправжньому повернутись лицем до їхніх проблем, а також об'єктивні труднощі, пов'язані з наслідками Великої Вітчизняної війни, примусили колишніх невольників Райху до звернень зі скаргами у ті ж, або ієрархічно вищі, державні та партійні інституції з надією на покращення становища. Однак вжиті заходи не поліпшували ситуації.

Повернувшись додому, репатріанти-остарбайтери так і не відчували себе «повноправними членами славної великої сім'ї будівників соціалізму».

На відміну від необгрунтованої упередженості радянської держави ставлення самих колишніх остарбайтерів до своєї батьківщини було прихильним. Вони жили нею, перебуваючи в нацистській неволі, прагнули бути корисними їй після повернення додому. Зокрема, активно включились у відбудову господарського та соціально-культурного комплексу рідних Волині й Поділля, країни, в цілому примноживши ряди ударників, передовиків соціалістичного змагання та стахановців. Не зважаючи на гостру матеріальну скруту, люди віддавали останні копійки в ім'я кращого майбутнього Вітчизни, чим зайвий раз спростували надуманість і безпідставність віднесення їх владними структурами до неблагополучної категорії населення.

Така поведінка, крім того, була чи не найефективнішою стратегією виживання в умовах тоталітарного режиму.

Через упередженість держави адаптація репатріантів у радянському суспільстві відбувалася з великими труднощами й тривала не один рік.

Розділ 5

СОЦІАЛЬНА РЕАБІЛІТАЦІЯ КОЛИШНІХ «СХІДНИХ РОБІТНИКІВ»

5.1. Реалізація конституційних прав і свобод

Якщо проаналізувати ухвалені партійним та державним керівництвом СРСР постанови, укази, рішення, а також документи керівництва Української РСР, які практично дублювали директиви центру, то ставлення держави до репатріантів-остарбайтерів не видається вже й таким однозначним, хоча самі документи здебільшого декларативні та суперечливі. З одного боку, в них яскраво простежується наполеглива боротьба радянської держави за повернення усіх примусових робітників з СРСР на батьківщину, їх працевлаштування, прагнення створити певним категоріям більш-менш сприятливі умови для життя та побуту, з іншого, – надмірна підозрілість до них як до вірогідних ворогів народу, посягання на їхні громадянські права і свободи, відсутність належної уваги до вирішення соціальних проблем тощо.

Насамперед, директивні документи створювали міжнародний імідж радянської держави як такої, котра в очах світової громадськості не залишалася байдужою до долі своїх громадян, куди б їх не заніс вихор війни, всіляко сприяла їхньому поверненню з далекого зарубіжжя до рідного краю. Це, зокрема, матеріали Кримської конференції глав держав антигітлерівської коаліції (лютий, 1945 р.) (див. розділ 2), «технічний протокол» до «кримських домовленостей» – підписаний 22 травня 1945 року в німецькому місті Галле «План передачі через лінію військ колишніх військовополонених та цивільних осіб, звільнених Червоною Армією та військами союзників»; аналогічні «кримським» документам угоди між СРСР і Бельгією, СРСР та Францією.

Інший блок становлять ухвалені на державному рівні в 1944 – 1948 рр. документи, якими забезпечувались права репатріантів як громадян СРСР: постанова Державного Комітету Оборони СРСР «Про організацію прийому радянських громадян, що повертаються на Батьківщину, насильно забраних німцями, а також, що з різних

причин опинилися за прикордонною смугою між СРСР і Польщею» (24 серпня 1944 р.), Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про амністію у зв'язку з перемогою над гітлерівською Німеччиною» (7 липня 1945 р.), постанови Ради Народних Комісарів СРСР «Про організацію прийому і влаштування громадян СРСР, що репатріюються з Німеччини і окупованих нею країн» (6 січня 1945 р.), «Про постачання продовольством радянських громадян, які репатріюються в Радянський Союз» (10 вересня 1945 р.); із питань трудового та побутового облаштування репатріантів, їхніх громадянських та соціальних прав – постанови «Про встановлення грошової допомоги у розмірі не більше 300 крб. на чоловіка репатрійованим радянським громадянам, які її найбільше потребують» (22 лютого 1945 р.), «Про дозвіл на в'їзд на територію Української і Білоруської РСР в спрощеному порядку всім громадянам української національності і білорусам, які визнали себе громадянами СРСР» (14 червня 1946 р.), «Про порядок призначення і виплати державної допомоги багатодітним і самотнім матерям, репатрійованим в СРСР» (19 вересня 1946 р.) та ін.

23 жовтня 1946 р. через газету «Известия» репатріантів було офіційно повідомлено про те, що згідно з рішенням радянського уряду, особи, які повернулися на батьківщину, здобувають всі права радянських громадян і користуються ними [331].

Так, на репатріантів, котрі приступили до трудової діяльності у промислово-виробничій сфері, повністю поширювалось діюче законодавство про працю, а також всі права і пільги, якими користувались робітники і службовці відповідних підприємств. Це ж стосувалось і репатріантів, які працювали в сільському господарстві. Репатріанти-інваліди, в тому числі й ті, які отримали інвалідність на роботі на військових заводах нацистської Німеччини, мали право на пенсійне забезпечення. Всім робітникам і службовцям час перебування на окупованій території і в полоні у безперервний стаж роботи не зараховувався, однак загальний трудовий стаж не переривався [497, С. 39].

Це правове поле поглиблювали рішення республіканської та місцевої влади (постанова Ради Народних Комісарів УРСР від 2 березня 1945 р. «Про розподіл коштів між виконкомами облрад депутатів трудящих УРСР на витрати з прийому і влаштуванню репатрійованих радянських громадян» [56, арк. 8], постанова Ради Мініс-

трів УРСР та ЦК КП(б)У від 13 серпня 1946 р. «Про репатріацію з Франції в Українську РСР громадян української національності» [194, арк. 44], постанова Ради Міністрів УРСР від 2 липня 1947 р. «Про пільги і матеріальну допомогу радянським громадянам, які переселяються в Українську РСР із Франції, Болгарії і Румунії» [66, арк. 10 - 12], постанова Кам'янець-Подільського облвиконкому та бюро обкому КП(б)У від 10 липня 1945 р. «Про зустріч і відправлення на батьківщину репатрійованих радянських громадян» [181, арк. 33], рішення Вінницького облвиконкому від 21 липня 1947 р. «Про пільги і матеріальну допомогу радянським громадянам, які переселяються у Вінницьку область із Франції, Болгарії і Румунії» [52, арк. 242 - 243], рішення Ровенського облвиконкому про господарське облаштування переселенців, котрі прибули із Польщі, Чехословаччини та Болгарії в Ровенську область (1947 р.) [164, арк. 1], численні інші).

У той же час органами державної влади видано низку документів, які обмежували права та свободи репатріантів: наказ міністра внутрішніх справ від 30 березня 1946 р. «Про організацію централізованого оперативного обліку репатрійованих радянських громадян», постанова Ради Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) від 19 вересня 1946 р. «Про заходи з ліквідації порушень Статуту сільськогосподарської артілі в колгоспах», Указ Президії Верховної Ради СРСР від 21 лютого 1948 р. «Про виселення з Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві і які ведуть антигромадський, паразитичний спосіб життя», постанова Ради Міністрів СРСР від 21 жовтня 1953 р. «Положення про паспорти» та ін.

Особливо важливе значення для утвердження проголошених державою громадянських прав і свобод тих, хто повернувся з нацистської каторги на рідну батьківщину, мала постанова Президії Верховної Ради СРСР від 1 грудня 1945 р. «Про внесення в списки виборців репатрійованих громадян СРСР», а також участь репатріантів, у тому числі подолян та волинян [168], у виборах до Верховної Ради СРСР, Верховної Ради Української РСР, місцевих Рад депутатів трудящих.

Досить успішно післявоєнні виборчі кампанії пройшли на Поділлі. В цьому значна заслуга й людей, котрі в період гітлерівської окупації краю зазнали нацистської каторги. Зокрема, у звіті відділу у справах репатріації при Вінницькому облвикон-

комі за 1 березня 1947 р. наголошувалося, що в багатьох районах спостерігалась активна участь репатрійованих радянських громадян у підготовці та проведенні виборів до Верховної Ради Української РСР, що відбулися 9 лютого 1947 року. «Так, наприклад, у Чернівецькому районі [Вінницької області] проживають 32 репатріанти, всі вони взяли участь у голосуванні. За повідомленням дільничних виборчих комісій, в селах Букатинка, Саїнка, Володіївці репатрійовані громадяни з'явилися на виборчі дільниці до 6-ї години ранку.

В селі Безводному репатрійована громадянка Крушельницька активно працювала як агітатор у період підготовки до виборів.

У Літинському районі в підготовці до виборів до Верховної Ради УРСР працювали на дільницях 18 репатрійованих, із них 4 чоловік члени виконкомів сільрад, 1 член правління колгоспу. В Самгородокському районі агітаторами працювали 29 чол. репатріантів» [62, арк. 26 - 27].

Особливу активність репатріанти проявили в Гайсинському районі, де «в період виборів до Верховної Ради УРСР членами виборчих комісій було вибрано 6 репатріантів і 108 працювали агітаторами» [62, арк. 37].

21 грудня 1947 р. відбулися вибори до місцевих Рад депутатів трудящих. Підготовка до них відзначалася ще більшою активністю подолян. Зокрема, на Вінниччині «понад 65 тисяч агітаторів роз'яснювали трудящим виборчий закон і Сталінську Конституцію. Створено 1600 агітпунктів. У виборчих комісіях працювало 13000 чол.» [53, арк. 26]. До цієї важливої роботи залучались й репатріанти. Так, у Джулинському районі з їх числа працювали агітаторами 52 чол., Мурованоктуриловецькому – 36, Тростянецькому – 16, Турбівському – 28, Хмільницькому – 185 чоловік» [64, арк. 46]. Майже сто відсотків репатріантів, занесених у списки виборців, у день виборів з'явилися на виборчі дільниці, щоб віддати свій громадянський голос.

Репатріанти також брали участь (причому, якнайширшу – цьому держава всебічно сприяла) у передвиборному соціалістичному змаганні, про що, зокрема, йдеться у звіті про роботу відділу репатріації Волинського облвиконкому за 1945 рік («Майже всі репатріанти беруть участь у соціалістичному змаганні, присвяченому виборам до

Верховної Ради СРСР...») [118, арк. 115], відділу репатріації при Житомирському облвиконкомі [155].

Загальні форми праці організовували за вказівкою з Центру. За основу бралось певне патріотичне починання, котре «підхоплювали маси», проявляючи при цьому «високий трудовий героїзм», намагаючись втілити поставлені завдання в життя до визначеної дати. Так, ідеологічно-патріотичною мотивацією змагання у період підготовки до виборів у місцеві Ради депутатів трудящих (21 грудня 1947 р.) був почин ленінградців завершити чергову «сталінську п'ятирічку» за чотири роки. За такого наміру, зрозуміло, не можна було обійтися без високих виробничих показників, перевиконання норм та взятих зобов'язань. Усвідомлюючи це, а головне, бажаючи самовіддано попрацювати на користь рідної вітчизни, репатріанти активно відгукнулися на патріотичну ініціативу:

«Агітатори-ланкові с. Кузьминців [Гайсинського району] Пустовіт Марія, Кудреус Марія, Черненко Марія взяли зобов'язання в 1947 році виростити по 800 центнерів буряків з гектара... Такі ж високі зобов'язання взяли на себе чимало колгоспників із репатріантів» [62, арк. 37].

Враховуючи позитивну налаштованість репатріантів до праці, вище союзне та республіканське партійно-державне керівництво всіляко заохочувало їх до масового соціалістичного змагання не лише під час передвиборних кампаній, а й у ході реалізації інших економічних проектів.

Оскільки переважна більшість колишніх оstarбайтерів на Волині та Поділлі працювала в сільськогосподарському виробництві, для держави досить важливо було, щоб полум'я трудового суперництва розгорялося в першу чергу тут і спрямовувалось на успішне проведення весняної сівби, жнив, осіннього комплексу польових робіт, ефективний розвиток громадського тваринництва, якісний ремонт сільськогосподарської техніки і реманенту тощо. Це підтверджує, зокрема, інструктивний лист завідуючого відділом у справах репатріації при Раді Міністрів УРСР М. Зозуленка, надісланий 28 березня 1947 р. в обласні відділи у справах репатріації: «Надаючи виняткової ваги реалізації постанови ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У «Про заходи піднесення сільського господарства в післявоєнний період» і, зважаючи на те, що

основна маса репатріантів працевлаштована в сільському господарстві, відділ у справах репатріації при Раді Міністрів УРСР звертає Вашу увагу на залучення до соціалістичного змагання репатрійованих громадян за високі виробничі показники у весняній посівній кампанії та в боротьбі за високий врожай у 1947 році...

Організуйте облік високих виробничих показників тих репатріантів, які перевищують індивідуальні, ланкові, бригадні, колгоспні та радгоспні договори. Покажіть цих репатріантів, їх місце в праці і яких показників вони досягли» [65, арк. 29 - 30].

Однак у перші післявоєнні роки репатріанти мали право лише обирати, тобто саме віддавати свій голос, щоб на догоду сталінському керівництву переконливішою була «одностайність» у підтримці «непорушного блоку членів ВКП(б) та безпартійних», а також займатись агітаційною роботою; деяких колишніх примусових робітників Райху було включено до складу виборчих комісій.

А от з обранням репатріантів депутатами Рад справа виявилась складнішою – з відома державно-партійної влади, яка заздальгідь планувала персональний склад представницьких органів різних рівнів, їхні імена взагалі не пропонувались для внесення у виборчі бюлетені, або ж вносились у досить обмеженій кількості. Так, жоден репатріант з Поділля та Волині у післявоєнний час не став депутатом Верховної Ради СРСР та Верховної Ради Української РСР (хоч на початок 1950 року до неї все ж було обрано двох репатріантів [607, С. 311], але не з Волині чи Поділля).

Репатріанти обирались хіба що до сільських Рад. Та й то одиниці. Так, під час виборів 21 грудня 1947 р. «по Мурованокуриловецькому району в селі Жван депутатом сільської Ради депутатів трудящих обраний репатрійований радянський громадянин Олійник Іван Миколайович, народження 1922 року, працює електромонтажником, а по Хмільницькому району в селі Великий Митник... – Вишінський Степан Іванович, народження 1918 року, працює директором школи» [64, арк. 46]. Про інші факти обрання репатріантів депутатами місцевих Рад у документі (а це доповідна записка відділу у справах репатріації при Вінницькому облвиконкомі обласному комітету КП(б)У) не йдеться. Очевидно, решті репатріантів односельчани просто «не виявили довір'я», хоча сільському населенню було відомо про минуле репат-

ріантів-земляків, які й не приховували власної біографії. Як правило, сільські мешканці ставилися до колишніх примусових робітників Райху досить доброзичливо, співчували їм, готові були допомогти (і допомагали, чим лише могли).

Становище з обранням у представницькі органи влади дещо поліпшилось у наступні роки. Так, станом на 1 травня 1950 року у Кам'янець-Подільській області з числа репатріантів було обрано 40 депутатів районних Рад та 440 депутатів сільських Рад депутатів трудящих [180, арк. 109]. Проте не змінився зміст виборів: усе ті ж безальтернативність, псевдодемократичність, пропагандистський ефект.

«Трудящі колгоспного села Підгайці Теремнівського району [Волинської області] з великим виробничим і політичним піднесенням зустріли Указ Президії Верховної Ради Української РСР про проведення виборів до місцевих Рад депутатів трудящих [14 червня 1953 р.]... На проведеній сесії сільради... до складу виборчих комісій колгоспники вибрали 45 кращих своїх представників... В області створено 947 агітпунктів, 1430 агітколективів, залучено агітаторів 24496 чоловік...» [133, арк. 50].

«Виборці одноголосно проголосували за блок комуністів і безпартійних, продемонстрували високу морально-політичну єдність, монолітну згуртованість і безмежну відданість Комуністичній партії і Радянському Уряду...»

При підрахуванні голосів на виборчій ділянці № 18 села Любохини були виявлені бюлетені з патріотичними написами. Тільки при радянській владі ми, волиняни, знайшли свою долю. Сталінська конституція забезпечила нам щасливе і радісне життя, право на працю, освіту і відпочинок. Всі свої сили, знання, вміння я віддам любимій Батьківщині. Голосую за партію комуністів...» [133, арк. 140].

Реалізація виборчого права дозволяла колишнім примусовим робітникам Райху відчувати себе більш-менш рівними з рештою громадян СРСР.

Репатріанти згідно з Конституцією СРСР мали також право на працю, безкоштовне медичне обслуговування, освіту, задоволення культурних потреб, свободу совісті тощо.

Особливо активно та наполегливо з боку держави, про що уже йшлося у попередньому розділі, забезпечувалося право на працю. І не тому, що держава була такою

турботливою про своїх громадян. Післявоєнна країна буквально задихалася від дефіциту робочих рук, який відчувався повсюдно.

«Вкрай важкими були наслідки окупації для українського села. Війна підірвала його продуктивні сили. У 1945 р. чисельність працездатного населення не перевищувала 3,5 млн осіб проти 7,2 млн перед війною. Після повернення тих, хто залишився живим, з армії та евакуації, кількість працездатних зросла до 5,6 млн осіб, але не досягла довоєнного рівня» [547, С.609 - 610].

Тому кожна трудова одиниця була на обліку. Й не є випадковістю те, що найбільша кількість репатріантів у хліборобських Волині та Поділлі направлена саме у сільськогосподарське виробництво.

Як у місті, так і в селі, особливо швидко покривався дефіцит рядових посад масових професій. «Щоб стати колгоспниками, ми не стояли в черзі. Мене зарахували в колгосп відразу ж, як тільки повернувся в село. Пам'ятаю, було літо. Треба було багато косити... Уже на другий день заходить в хату бригадир і загадує на роботу – треба на лузі отаву викосити... Поклепав косу і на роботу... Так я уже на другий день працював косарем» [306]. (Зі спогадів С. Мосьондза, с. Іваньки Липовецького району).

«Прийїхала додому з Німеччини. Тиждень всього побула вдома. Батьки старі вже. Думаю: чого я буду сидіти? Пішла на роботу... Так я проробила 25 років на пошті» [265, С. 72 - 73], – згадувала О. Мішкевич (м. Костопіль Ровенської області).

«Коли я їхала додому, переживала яку дадуть роботу. В селі я все вміла робити: і копати, і сапати, і в'язати снопи, і корови доїти, і худобу пасти. Послали на поле проривати буряки. В полі було багато людей: і ті, що вивозилися в Німеччину, і ті, що залишились під німцем. Ми швидко знайшли спільну мову. Разом працювали і допомагали одне одному, бо ж бідні були, як пісна земля. Саме бідність об'єднувала нас і ми гуртом почували себе хоч чогось вартими» [310]. (Зі спогадів К. Небожак, с. Романів-Хутір Іллінецького району).

Що стосується кар'єрного зростання репатріантів-колгоспників, то їх не поспішали висувати на відповідальні керівні посади, за винятком хіба що на посади керів-

ників середньої ланки – бригадирів, ланкових, завідуючих фермами, сільськими клубами. Але люди були і цьому раді – все ж не останні в суспільстві!

Додавали частку впевненості і систематична поява імен ударників на Дошках пошани, в засобах масової інформації, а також відзначення найсумлінніших працелюбів державними нагородами.

Важче було в місті. Особливо, коли мова йшла не про рядову посаду чи працевлаштування на підприємстві, що виконувало оборонні замовлення.

«Професія в мене була інженер-хімік. «Ну, куди ж вас влаштувати, на маргариновий чи на коксовий?» Я пішла на маргариновий. «Ви інженер?» – «Інженер» – «Інженером прийняти не можемо...» [242, С. 205]. (Зі спогадів З. Башлай).

«Найважче, що на роботу не брали. Коли дізнавались, що був у Німеччині, не брали на роботу... І весь цей час, коли потрібно було писати біографію, я болісно переживав, тому, що там завжди була графа «Чи був в окупації? Чи був за кордоном». Писати – не писати. Я, звичайно, виробив для себе таку форму. Я завжди писав, що в роки війни я знаходився в місті.., на утриманні матері... Але особливий відділ завжди знав про це» [242, С. 90], – зізнавався Г. Марченко).

Проте, й такі остарбайтери-репатріанти не залишались непрацевлаштованими. Працювали на менш значимих посадах, на інших промислово-виробничих об'єктах. Жити і не працювати – держава просто не дозволяла.

Поряд із беззастережним правом на працю започатковувалася й реалізація права на відпочинок. Так, у звіті Кам'янець-Подільського обласного відділу у справах репатріації про роботу в період від 1 січня 1949 р. до 1 травня 1950 р., завіреному його завідувачем А. Стецюком, йдеться про те, що «з числа репатрійованих радянських громадян за даними виконкомів райрад у 1949 р. віддихало – 8 чол., у 1950 р. – 9 чол., із них на курортах – 5 чол., у будинках відпочинку – 4 чол., в т. ч. по путівках, придбаних колгоспами – 4 чол., райздороввідділом – 3 чол., через профорганізацію – 2 чол.» [180, арк. 111]. Однак здебільшого то були лише винятки: «Чи їздили за Сталіна хто відбув Німеччину на курорти? В нас в селі ніхто не їздив... Я навіть не знала де ті курорти... Це вже за Брежнєва в Хмільник їздили на радони» [304]. (Зі слів Л. Миронюк, с. Українка Літинського району).

Практично нарівні з усіма громадянами репатріанти користувались правом на безкоштовне медичне обслуговування. Але умови для його реалізації задовільними назвати важко. Насамперед, через критичний матеріальний стан медичних закладів.

На Поділлі та Волині переважна більшість сільських і районних лікарень перебувала в старих, невідремонтованих, малоприспособованих і тісних приміщеннях, в яких хворі постійно відчували дискомфорт. Тут було відсутнє централізоване опалення, водопостачання, каналізація, а в окремих приміщеннях і будь-які нормальні санітарно-гігієнічні умови. Наприклад, лікарня в райцентрі Томашпіль розміщувалась у пристосованих будівлях, частина яких перебувала в стані руйнування. Стаціонарне відділення містилось в старому, аварійному і тісному приміщенні, де стояло 40 зламаних ліжок. Дуже часто через відсутність місць хворі лежали в холодному коридорі. Поліклініка у пристосованій, старій, з прогнилими балками будівлі, яка мала 6 кімнат. Приміщення було фактично непридатним для ремонту.

Жіночо-дитяча консультація в цій же лікарні розташовувалась у приміщенні з трьох кімнат з однією спільною приймальною, де перебували здорові і хворі, дорослі й діти. Районна лікарня в Томашполі не мала ніякого транспорту для підвезення хворих, що ставало причиною запізнілої і невчасної лікарняної допомоги хворим. У районі не було рентгено- і фізіотерапевтичного кабінетів [626, С. 204].

Становище ускладнювалося тим, що занадто повільно велося будівництво медзакладів. Особливо на селі. Якщо на початку 50-х років план їх будівництва в містах виконувався в середньому на 99 %, то в сільській місцевості лише на 56 % [16, арк. 11].

Значно поглибилися проблеми після ініціювання у 1948 році М. Хрущовим «всесоюзного руху» за укрупнення колгоспів, після чого кількість колективних господарств в Україні під кінець 1950 р. зменшилася з 28374 до 19259 [547, С. 610]. У Волинській області, наприклад, цей показник становив відповідно 1597 – 650 [37, арк. 13]. Станом на 1 січня 1967 р. в області налічувалося 361 колгосп та 14 радгоспів [211, С. 7]. При цьому, захопившись гігантоманією, «...до безлісних колгоспів приєднували сільськогосподарські артілі, розташовані в лісах на відстані 10 – 30 км і навіть 60 км. Так, керівники Овруцького району Житомирської області об'єднали кол-

госп ім. Кірова з колгоспом «Нове життя», які були розташовані один від одного на відстані більше 60 км» [35, арк. 70].

Лікарні зводились, як правило, на території центральних садиб. Та й то економічно сильнішими господарствами. Населені ж пункти, віднесені до розряду неперспективних, практично позбавлялись будь-яких надій на соціально-економічний розвиток. У цілому ж на селі простежувалась тенденція до зменшення кількості лікувальних закладів. На практиці це означало, що лише незначна частина жителів, і то лише великих населених пунктів, мала можливість звернутися до медичної установи за місцем проживання, а не їхати в районний чи обласний центр [626, С. 201], на що нерідко й коштів не вистачало.

Хоча колишні оstarбайтери лікувались нарівні з усім населенням, пріоритетною все ж була турбота про охорону здоров'я фронтовиків та інвалідів Великої Вітчизняної війни. Лікування недуг тих, хто перебував на окупованій території, насильно вивозився на нацистську каторгу, якби переносилось на другий план.

Не без труднощів реалізовувалось конституційне право на освіту.

Найчисельнішою серед репатріантів була молодь. В числі тих, хто повернувся на батьківщину з Німеччини, нараховувалось й чимало дітей шкільного віку. Обидві категорії репатріантів потребували багажу знань, які могли дати їм лише вищі та середні спеціальні навчальні заклади, школи.

Що стосується здобуття освіти у вузах, то для колишніх примусових робітників існувала низка перепон об'єктивного і суб'єктивного характеру:

- не всі інститути та університети УРСР через спричинені війною руйнування, брак викладацьких кадрів, слабку матеріальну навчально-технічну базу відновили роботу в повному обсязі;

- далеко не всі потенційні абітурієнти, особливо колишні випускники сільських шкіл через низький рівень знань, неможливість ефективно займатися самопідготовкою, могли успішно скласти вступні іспити;

- через брак коштів, паспортні проблеми потенційні студенти не мали змоги виїхати з села, наймати квартиру у місті, навчатись у вузах за межами України;

- у перші післявоєнні роки державі було вигідніше бачити їх у ролі дешевої робочої сили по відбудові господарської та соціальної інфраструктури;

- існували сумніви з боку держави в їхній політичній благонадійності (а раптом, скажімо, у дипломованого вчителя, котрому належить виховувати підрастаюче покоління, виявляться рецедиви буржуазного впливу, яким він міг піддатись, перебуваючи в Німеччині?!).

Тому й кількість репатріантів, які торували дорогу знань, у вузах була зовсім незначною. Так, у Кам'янець-Подільській області на початку 1947 року навчались «в інститутах і на різних курсах» лише 0,0078 % осіб від загальної кількості репатріантів, які повернулись на цей час додому [179, арк.3].

Та все ж двері вузів не були закритими для колишніх каторжан нацистського Райху. Нарівні з іншими громадянами країни вони також отримували дипломи кваліфікованих фахівців. Так, Т. Семенюк із с. Білопілля Козятинського району в 1948 році закінчила повний курс Бердичівського державного учительського інституту за спеціальністю «фізика та математика» і рішенням державної комісії від 5 серпня 1948 року їй присвоєно кваліфікацію вчителя середньої школи з правом викладання у 1 – 7 класах. По закінченні вузу вона отримала направлення в Бессарабію – в Саф'янівську семирічну школу Суворовського району Ізмаїльської області, де пропрацювала тридцять років.

Два роки після повернення на батьківщину вчився на мовно-літературному факультеті цього ж вузу уродженець с. Маркушів Уланівського району В. Маремпольський. Після закінчення навчання він був направлений на роботу в Запорізьку область. Вчителював у школах обласного центру, працював редактором місцевої телестудії, завідував кабінетом української мови і літератури Запорізького обласного інституту вдосконалення кваліфікації вчителів. Навчався в заочній аспірантурі Запорізького педагогічного інституту і в 1979 р. захистив дисертацію кандидата філологічних наук. До кінця свого життя працював доцентом кафедри української літератури Запорізького державного університету [439, С. 629].

Уродженець с. Михнів Ізяславського району Кам'янець-Подільської області В. Іванюк, який повернувся з німецької каторги інвалідом, у 1951 році закінчив Кре-

менецький педінститут (Тернопільська область), 5 років працював кореспондентом Ізяславської райгазети, директором Колиндянської середньої школи Чортківського району на Тернопільщині, очолював педагогічний колектив Бруслівської восьмирічки Літинського району Вінницької області. Про пережите й побачене в Німеччині написав повість «Фатум. Люди у фетрових капелюхах» [224, С. 121]...

Чимало проблем існувало зі здобуттям знань в організації роботи загальноосвітньої школи, особливо у сільській місцевості. Ще на початку 50-х років більше 50 відсотків сільських шкіл Поділля працювали в пристосованих будівлях [626, С. 114].

“...У приміщеннях всюди солома, стіни і груба від диму почорніли.., не впізнати чи це клас, чи це кузня”, – таким, наприклад, побачили перевіряючі приміщення Грабарівської школи Яришівського району Вінницької області [15, арк. 102].

Порівняно кращою була ситуація на Волині, де радянська влада докладала зусиль, щоб виглядати привабливішою в очах місцевого населення. Так, в «Інформації про роботу шкіл Волинської області за 1946 – 1947 рр.» йдеться: «Відділи народної освіти при допомозі партійних і радянських організацій області провели велику роботу по зміцненню матеріальної бази шкіл, а саме, застосовуючи досвід житомирців, із 1021 школи в області побудовано нових 68 шкільних приміщень. Відремонтовано 621 квартиру вчителям, збудовано для шкіл 358 господарських будівель... Завдяки вжитим заходам всі школи були відкриті, за винятком школи в хуторі Джар Голованського району, де школа містилась в приватному будинку, який був розібраний власником його» [121, арк. 6; 20].

Однак, сільська школа, а тим більше малокомплектна, була малопривабливою для молодих спеціалістів. Виявлялось зовсім небагато бажаючих пов’язати свою долю з маленьким селом, де навчальний заклад – одна-дві кімнати на кілька учнів. Відсутність житла, неповна завантаженість навчальними годинами (а це позначалось і на заробітній платі), погані культурно-побутові умови сільського життя вели до великої плинності кадрів. До того ж сільське вчительство не користувалося практично ніякими соціальними пільгами: вчителі не отримували натуроплати, як колгоспники, не мали відповідних умов для ведення підсобного господарства, не було у них пільг із соціального страхування [626, С. 126]. За таких умов сільська школа не могла за-

безпечити учнів якісними знаннями. Навіть за програмою семирічного, а з 1959 року – восьмирічного навчання, що, як і в місті, було обов'язковим, в т. ч. й для дітей-репатріантів.

Незважаючи на існуючі реалії, чимало з них, завдяки наполегливості й природній обдарованості, все ж «вибивались у люди». Так, схоплений під час облави та насильно вивезений гітлерівцями мешканець с. Теклівки Кам'янець-Подільського району Й. Кічковський у 1950 р. екстерном здав іспити за 10 класів і вступив до Чернівецького медінституту, який закінчив у 1956 році. Працював дільничним лікарем, головним лікарем дільничної лікарні, районним отоларингологом, заступником головного лікаря, головним лікарем району.

Уродженка с. Топори Ізяславського району М. Філатова після закінчення у 1957 р. середньої школи навчалася у Хмельницькому торговельному технікумі. Потім закінчила Львівський торгово-економічний інститут. Працювала товарознавцем, начальником торгового відділу, старшим експертом торгово-промислової палати, директором універсаму [439, С. 630].

Д. Левчишин із с. Слободище Іллінецького району під час війни був зв'язковим антифашистської молодіжної організації «Нескорена юність». Зазнав арешту і потрапив на примусові роботи до Німеччини. Добував вугілля у шахтах Рурського басейну [296]. Служив в армії. Після демобілізації завідував сільським клубом, учителював. У 1962 році закінчив філологічний факультет Вінницького педінституту. Працював у редакціях дашівської та іллінецької райгазет, а з 1962 – власкором, згодом – старшим кореспондентом обласної газети «Вінницька правда» [224, С. 170]...

Чимало перепон виявилось й на шляху реалізації колишніми остарбайтерами конституційного права на задоволення культурно-просвітніх потреб.

Яким би не був важкий трудовий день чи тиждень, але чи не кожному з них хотілося побувати чи то на концерті, переглянути виставу чи кінофільм, заспівати пісню у колі таких же шанувальників співу, потанцювати, прочитати книгу, газету, зайнятись улюбленими вишиванням, різьбою по дереву, послухати музику, самому зіграти на музичних інструментах. У кращому становищі перебували міські жителі, які могли скористатись відновленими театрами, кінотеатрами, концертними залами,

бібліотеками, музеями. У сільській же місцевості найбільш поширеними та універсальними закладами культури залишались клуби. Але в дійсності лише небагатьом із них вдалося стати справжніми центрами культурного життя на селі, як, наприклад, клубу в с. Радівці Вовковинецького району, Ярмолинецькому районному будинку культури, котрі в 1947 р. виявились серед переможців за підсумками змагання культосвітніх установ України [642, С. 62], клубам с. Михайлівці Михайлівського району, с. Летава Чемеровецького району [340]. Більшість же сільських закладів культури через свою бідність, недостатню матеріальну базу не стали центрами естетичного виховання трудящих, функціонували далеко не на належному рівні.

Негативно на їхній роботі позначались й неповна забезпеченість кадрами, низький рівень їхньої фахової підготовки. Так, у «Довідці про роботу культосвітніх установ Волинської області на 1 червня 1947 року» читаємо: «Обласні установи культосвітньої роботи кадрами укомплектовані неповністю. З 38 працівників цих установ... 22 чол. – працюють лише перший рік... З необхідних за штатом 93 працівників райклубів є лише 70 чол., з 870 зав. клубів (сільських) і хат-читалень є 737 чол. З них 330 чол. мають нижчу освіту, 102 – неповну середню...» [122, арк. 1].

Проте, це не особливо турбувало державу. Її більше цікавила дієвість їхнього політичного та ідеологічного впливу на населення.

Обставини примусу і крайнього консерватизму, характерні для періоду сталініщини, наклали важкий відбиток на все суспільно-політичне життя в країні. Замість творчого вивчення і засвоєння народними масами основ загальноосвітньої культури в країні панувала атмосфера догматичних підходів до освіти і культури. Замість розвитку творчого потенціалу людей, ознайомлення їх з кращими творами людської цивілізації, культурно-освітня і масова робота зводилась, як правило, до політичної освіти та ідеологічної обробки. Керівництво країни розглядало культурно-освітні установи, як засіб посилення політичного та ідеологічного тиску на маси [626, С. 160].

Ось чому характерною рисою їхньої діяльності в умовах тоталітарної системи була надмірна заполітизованість та заідеологізованість. На перше місце в роботі сільських клубів ставилась пропаганда політичних знань. Нерідко вона зводилась лише до читання лекцій на соціально-політичну тематику. У той же час репертуар усіх

гуртків художньої самодіяльності суворо регламентувався й контролювався під кутом зору відповідності ідеалам соціалізму.

Лекційна робота посідала пріоритетне місце в діяльності сільських клубів аж до середини 50-х рр. Проводилась вона головним чином штатними лекторами обласних і районних лекторських груп.

Метою потужного ідеологічного тиску на свідомість селянства було намагання обмежити його світогляд усвідомленням необхідності ведення постійної і важкої боротьби з ворогами соціалізму, невпинного подолання різноманітних труднощів, які виникали. Цим режим прагнув привчити селян до усвідомлення того, що важке життя неминуче на певному етапі побудови світлого майбутнього [626, С. 174 - 175].

Тому не випадковістю є наявність у звіті відділу у справах репатріації при Кам'янець-Подільському облвиконкомі наступної інформації: «Всі без винятку репатріанти, як раніше, так і тепер, охоплені... політико-масовою, роз'яснювальною і виховною роботою, що проводиться на місцях партійно-комсомольськими і громадськими організаціями...» [182, арк. 11 зв].

Ось чому репатріант, завітавши до клубу, замість вдосконалення своїх, скажімо, артистично-аматорських здібностей, змістовного проведення дозвілля, поглиблював лише особисту політичну свідомість, підпорядковуючи її пануючим у суспільстві ідеологічним догмам.

Проте репатріанти, завітавши до клубу, не могли сповна задовольнити свої культурно-мистецькі запити й з іншої причини: робота переважної частини сільських клубів здебільшого зводилась до організації танців та демонстрації кінофільмів, більшість клубів мали лише глядацький зал та сцену, в них взагалі були відсутні кімнати для гурткової роботи.

Непоодинокі випадки, коли клубні приміщення і на Поділлі, і на Волині використовувались взагалі не за призначенням. Так, у с. Федорівці Шаргородського району воно було зайняте під контору колгоспу [19, арк. 19]. В с. Орлівці Тульчинського району в клубних кімнатах розмістились молокопункт, контора бригади та шкільна майстерня [75, арк. 14]. А мешканці с. Селища Шепетівського району скаржились на те, що голова місцевого колгоспу П. Денисюк, не зважаючи на аси-

гнування райвиконкомом 10 тис. крб. на ремонт клубу, розмістив у ньому телят [626, С. 166]. У с. Варковичі Дубновського району Ровенської області упродовж 1945 – 1947 рр. у сільському клубі зберігалося зерно. Клуби у с. Бережниця Острозького району та с. Малинське Березнянського району цієї ж області у цей час були зайняті військовими частинами [40, арк. 3].

Чимало населених пунктів обох регіонів взагалі не мали осередків культури. Так, наприкінці 40-х років в Ізяславському районі вони були відсутні в 14-и селах, в Грицівському – 13-и [642, С. 63]. Навіть у середині 60-х років клуби не функціонували у 194-х населених пунктах Вінницької області [75, арк. 13]. У 1947 році не були навіть у деяких райцентрах Волині: Колкові, Берестечку, Торчині, Турійську, Шацьку [122, арк. 2].

Низку клубів було закрито у зв'язку з укрупненням сільськогосподарських артілей. Так, у Житомирській області на кінець 1953 р. значилось 440 клубів, а в 1949 р. (до укрупнення колгоспів) їх налічувалося 674. Керівники багатьох колгоспів, скориставшись укрупненням, стали використовувати колишні клубні приміщення для господарських потреб [368, С. 105].

Задовольняти культурно-освітні запити мали й бібліотеки та хати-читальні. Головним їх завданням було піднесення культурного рівня радянських громадян, донесення до них надбань літератури, досягнень науки і культури. В 1948 р. на Кам'янець-Подільщині працювало 195 хат-читалень, дві обласні, 48 міських і районних та 112 сільських бібліотек [642, С. 219]. Розгалуженою була бібліотечна мережа й на Вінниччині. В той же час на початку 50-х років 186 населених пунктів області, в яких проживало 500 і більше жителів, бібліотек не мали [439, С. 633]. У Волинській області на середину червня 1947 року діяло 36 районних та міських бібліотек, 170 – сільських, 421 хата-читальня. Водночас жодної хати-читальні не було відкрито у новостворених колгоспах, які охоплювали 42 села [122, арк. 1].

Досить негативно позначалось на обслуговуванні читачів, в т. ч. й репатріантів, розміщення значної кількості книгозбірень в аварійних і непридатних для роботи приміщеннях. Так, на Вінниччині Тростянецька райбібліотека перебувала у підвалі місцевого будинку культури. У с. Махаринцях Козятинського району бібліотечний

заклад розмістили у залізничному вагоні [76, арк. 16; 13]. А в селах Кальник, Копіївка, Криштопівка, Леухи, Слободище, Яструбинці Дашівського району книгозбірні тіснились у кімнатах площею до дванадцяти квадратних метрів. В Рахнянській бібліотеці за умов крайньої тісноти видача книг здійснювалась через вікно. Зрозуміло, тут не могло бути й мови про обладнання бодай примітивних читальних залів [19, арк. 18].

Внаслідок гострої обмеженості корисної площі таким же обмеженим був й книжковий фонд. На 1 тис. населення Вінницької області припадало 3,5 тис. книг, у той час, як по республіці – 4,6 тис. Вінниччина займала 22 місце серед областей республіки за насиченістю книгами [626, С. 189].

В цілому ж по Україні кількісні показники книжкових фондів були порівняно високими. Але що стояло за ними?

Найперше, не вистачало науково-популярної, довідкової, дитячої літератури. Мізерною була кількість книг з основних галузей знань. Суспільно-політична література для бібліотек комплектувалась одноманітною і тенденційно підбраною. Близько 30 відсотків книжкових фондів сільських бібліотек становили твори Маркса, Енгельса, Леніна. Кожного року в бібліотеках збільшувалась кількість літератури, яку ніхто ніколи не читав [626, С. 192]. За таких умов книжкові багатства бібліотек, що розглядались як загальнодоступні і безплатні джерела духовного збагачення, освіти всіх верств населення, базою розвитку науки, культури, економіки, не виконували визначеної місії.

Користуючись послугами бібліотечної мережі, репатріанти не могли належним чином задовольнити свої культурно-освітні запити. В той же час вони мали вільний доступ до пропонованої державою книги нарівні з усіма категоріями населення.

Охоче відвідували репатріанти кінозали. Образність, документальність, поєднання рухового ефекту і звуків, можливість емоційного впливу робили кіно зрозумілим і доступним кожній людині. Особливо таланило міським жителям, котрі могли користуватись послугами не одного, а декількох кінотеатрів. Зокрема, великою популярністю в подолян у післявоєнний період користувались кінотеатри «Родина» та

«Жовтень» у Вінниці, імені Чкалова в Проскуріві (Хмельницькому), імені Войкова та «Перемога» в Кам'янці-Подільському.

У гіршому становищі перебували сільські мешканці. Кінострічки для них демонструвались у сільських клубах, які функціонували далеко не в кожному населеному пункті. Крім того, багато з них перебували в аварійному стані, не опалювались у зимовий час.

Не було налагодженим саме кінообслуговування сіл, бракувало спецтранспорту (кінного, автомобільного), а наявний досить часто використовувався не за призначенням. Так, у Немирівському районі більше десяти днів на місяць кінопересувні автомобілі були зайняті на інших роботах або ж простоювали [18, арк. 185].

У Волинській області станом на 20 січня 1947 р. налічувалось 12 стаціонарних кіноустановок, розміщених у містах і райцентрах, з них бездіяли три: в райцентрі Устилуг (не працювала 7 місяців через відсутність електроенергії), у Луцьку (не працювала 3 місяці – через поламку), в Локачах (не було електродвигуна). Крім того з великими перебоями працювали кінотеатри в Ковелі і Горохові через погану подачу електроенергії, не вистачало 10 кваліфікованих кіномеханіків [112, арк. 3].

У Ровенській області нараховувалося 211 державних кіноустановок, у тому числі 196 на селах. Ця апаратура могла б у деякій мірі забезпечити кінопоказом кожний населений пункт від 3 до 18 разів на місяць. Однак велика кількість кінотехніки використовувалась неефективно, деякі кіноустановки взагалі простоювали, а інші працювали з великими перебоями, у результаті чого плани кінообслуговування населення виконувалися тільки на 40 – 45 %. В області до 1952 р. 106 населених пунктів регулярно не обслуговувалися кінопоказом через відсутність належних приміщень [38, арк. 54].

І на Поділлі, і на Волині для кожної кіноустановки існував репертуарний план демонстрації фільмів, що складався з кількох розділів: хронікально-документальні, учбові, художні і дитячі фільми. Репертуарний план формував, як правило, відділ прокату району. Заявки на кінофільми обов'язково узгоджувалися з парткомаами колгоспів чи радгоспів, сільською Радою. Нові фільми з'являлися в селах з великим запізненням, не кажучи про елементарний вибір кінострічок. Аналіз репертуару

сільських кіноустановок залишав враження, що сільські мешканці хочуть дивитися тільки фільми на сільськогосподарську і виробничу тематику, або на військову, або ті, що демонструвались тут не вперше [626, С. 197]. В результаті сільським кіноглядачам доводилося дивитися ту кінопродукцію, яка доходила до села і яка не могла суттєво розширити їхній культурно-мистецький світогляд, збагатити духовно.

Далекою від ідеалу була й демонстрація фільмів. Стрічки періодично переривались то через погану якість кінокопії, то через збої застарілої кіноапаратури.

Та ще складніше репатріанти реалізовували своє право на свободу совісті. Тодішнє ставлення радянської влади до церкви та релігії чітко відображено в «Закритому листі ЦК КП(б)У з питань релігії» (1945 р.), де наголошувалося, що комуністи не повинні забувати, що ідеологія церкви суперечить марсистсько-ленінському світогляду, що вона реакційна і зрештою повинна бути подолана. Тому комуністи у своєму повсякденному житті повинні постійно вести боротьбу проти «ідеалістичної і містичної пропаганди церкви», її «реакційної діяльності» [29, арк. 30].

З відома партійно-державного керівництва в обох регіонах набирали сили войовничий атеїзм.

В боротьбі з релігією було «популярним» адміністративне закриття храмів. Так, в 1945 році у м. Кам'янець-Подільському діяли дві громади католиків, що займали кафедральний костюл і вірменську каплицю. В 1946 році міськвиконком зняв з реєстрації одну громаду, а кафедральний костюл передав під музей. Через два роки було розпущено і другу громаду на підставі аварійності вірменської каплиці. Костюл в с. Зіньківці закрили та передали під клуб і бібліотеку. За двадцять післявоєнних років православні громади Кам'янець-Подільщини втратили близько 360 церков і молитовних будинків, а католики були позбавлені 25 костюлів [642, С. 125].

В усіх районах Волині і Поділля недіючі храми пристосовувались під потреби установ культури – клуби, кінотеатри, спортивні зали, а також використовувались під склади паливно-мастильних матеріалів, мінеральних добрив, вугілля, під зерно та іншу сільськогосподарську продукцію. Так, п'ять діючих церков у селах Медівка, Хмелівка, Новий Животів, Бугаївка і Животівка Оратівського району Вінницької області були заповнені зерном врожаю 1949 і 1950 рр. Таке ж становище було і в церк-

ві с. Потоки Немирівського району. Складами зернових стали діючі церкви в селах Сирватинці Смотрицького, Вербородинці Старокостянтинівського району [36, арк. 1; 4 - 5].

Там же, де культові споруди ще функціонували, місцевою владою чинились різноманітні перешкоди. Так, в с. Коржівка Брацлавського району голова сільради Стрильчук дозволяв священику відправляти поминки лише за умови, що той буде закликати віруючих підписуватися на державну позику. В с. Зяньківці того ж району голова сільради Шаєвський дозволив здійснити обряд за умови, що той купить у сільраді облігації державної позики на 500 карбованців [47, арк. 18]. У с. Козлиничі Маневського району Волинської області голова сільської Ради викрикував образливі слова на адресу священика і погрожував вкинути в його квартиру гранату [390, С. 181].

Не зважаючи ні на що, релігійність населення Волині та Поділля залишалась високою. Весільні та інші обряди, вінчання, хрещення, поховання становили досить значний сегмент повсякденного життя. Так, у 1946 р. на Волині за офіційними даними православними священиками було охрещено 70,7 % новонароджених дітей, здійснено 52 % вінчань від загальної кількості зареєстрованих шлюбів і поховано за релігійним обрядом 78 % померлих [367, С. 146].

Відкрито й потайки разом з усім населенням молились Богу й репатріанти.

Як бачимо, колишні примусові робітники Райху далеко не повною мірою мали можливість реалізувати свої конституційні права й свободи. Особливо наполегливо держава забезпечувала лише право на працю, фактично ігноруючи право на відпочинок. Нарівні з усім населенням вони забезпечувались безкоштовним медичним обслуговуванням, їм не були закриті двері навчальних закладів, культурно-освітніх установ. Проте через вкрай незадовільний стан останніх, особливо в сільській місцевості, репатріанти не могли одержати повноцінне медичне обслуговування та освіти. Мали місце штучні перешкоди на шляху реалізації виборчого права. В умовах здійснення державою активної атеїстичної політики вони фактично позбавлялися права на свободу совісті.

5.2. Колишні примусові робітники Райху в період “хрущовської відлиги”

Ситуація змінилась після смерті Й. Сталіна (5 березня 1953 р.). Політична система, що ґрунтувалася на диктатурі державної партії і абсолютному безправ'ї народу, потребувала модернізації, а суспільство – десталінізації. Це розуміли обраний у вересні 1953 р. першим секретарем ЦК КПРС М. Хрущов, який наважився на певні демократичні кроки, найбільш наближені до нього члени «колективного керівництва» – Президії Центрального Комітету партії. І хоча політичний режим нового радянського лідера принципово не відрізнявся від сталінського, «...він уже не міг використовувати масові репресії як засіб, що регулював і контролював суспільно-політичне життя. Природа режиму не змінилася., але змінилися обставини, в яких змушені були діяти нові правителі Кремля. Влада повинна була налагодити діалог з суспільством, щоб пропоновані цінності радянського способу життя не розходилися аж надто виразно з реальною дійсністю. Інакше кажучи, в людей треба було вселити соціальний оптимізм. Кожен член суспільства мав відчувати, що держава робить для нього максимум можливостей, що сьогодні йому живеться краще, ніж учора, а завтра буде краще, ніж сьогодні. Насамперед треба було позбавитися законсервованих в роки пізньої сталінщини нестатків та злигоднів воєнного і довоєнного часу» [548, С. 150], домогтися, щоб пересічні громадяни менше боялися існуючого репресивного монстра – власної держави.

27 березня 1953 року було опубліковано Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про амністію». На волю вийшли майже 1,2 млн. в'язнів ГУТАБу. Серед них й окремі колишні примусові робітники Райху, котрі в силу різноманітних обставин опинилися в таборах Вітчизни. Так, уродженець с. Михайлівки Вороновицького району Вінницької області О. Миколинський у квітні 1948 року був позбавлений волі за висловлене невдоволення колгоспними порядками. Оскільки йому інкримінувалась антирадянська агітація, покарання відбував за межами України. Проте, потрапивши під амністію, не мав права повертатися додому і змушений був проживати в Ростовській області РРФСР [109].

Амністовано значну частину засуджених, позбавлених волі на підставі післявоєнних указів, які відбували суворі покарання за крадіжки державного, колгоспного та особистого майна, самовільне відлучення з роботи тощо.

Восени 1953 р. були ліквідовані головні інструменти масового терору – військові трибунали МВС і Особлива нарада МВС СРСР. Ці надзвичайні органи мали право застосовувати в адміністративному порядку висилку, заслання та ув'язнення громадян. Влітку 1954 р. опубліковано Указ Президії Верховної Ради СРСР, який запроваджував умовно-дострокове звільнення від подальшого відбуття покарання чи заміну його пом'якшеним покаранням. Тоді ж створено комісію Президії ЦК КПРС з розслідування репресій періоду великої «чистки» 1937 – 1939 років.

Навесні 1953 р. було ухвалене нове положення про прокурорський нагляд. Разом з Указом Верховної Ради СРСР про умовно-дострокове звільнення воно відіграло велику роль у подальшому розпуску ГУТАБу. Нарешті, на початку 1956 р. були скасовані постанова ЦВК СРСР від 1 грудня 1934 р. «Про порядок ведення справ щодо підготовки і здійснення терористичних актів», а також постанови від 1 грудня 1934 р. і 14 вересня 1937 р. «Про зміни в карально-процесуальних кодексах, за якими не дозволялися касаційні скарги у справах про шкідництво, терор та диверсії». Табірний режим істотно пом'якшувався [547, С. 605].

Восени 1957 р. М. Хрущов оголосив ще ширшу амністію, приурочену до 40-ї річниці Жовтневої революції. «...До листопада 1959 р. КДБ при Раді Міністрів УРСР і Прокуратура УРСР переглянули 4263 тис. справ «діючого та архівного оперативного обліку», заведених на 5481 тис. осіб. Було знято з обліку, тобто фактично реабілітовано 2684 тис. осіб, тобто 58,2 відсотки тих, на кого заводилися справи» [548, С. 52 - 53].

В той же час на порядку денному постало ще одне гостре питання – репресовані, яким пощастило дожити до реабілітації, залишилися без житла, власного майна, грошових заощаджень та інших життєво необхідних матеріальних цінностей. Одним із перших документів, у якому визначалися шляхи реалізації назрілих соціальних проблем реабілітованих, стала постанова Ради Міністрів СРСР від 8 вересня 1955 р. за № 1655 «Про трудовий стаж, працевлаштування та пенсійне забезпечення громадян,

необґрунтовано притягнутих до кримінальної відповідальності та згодом реабілітованих» [269, С. 169]. Нею, зокрема, передбачалася виплата двомісячної заробітної плати за колишнім місцем роботи необґрунтовано репресованим громадянам, виходячи з існуючої на день реабілітації місячної ставки займаної посади або ставки іншої аналогічної посади. У разі відсутності підприємства чи установи, в якій працював реабілітований, двомісячну заробітну плату виплачували правонаступник або відповідне міністерство. За посмертної реабілітації двомісячна заробітна плата виплачувалася сім'ї незаконно засудженого, котрий пішов з життя. Хоча документ був обов'язковим до виконання, проте на місцях випадки байдужості до реабілітованих, їхніх сімей з боку партійно-державних органів були звичайним явищем [563, С. 76].

Певну зміну у ставленні до себе відчули й колишні оstarбайтери, хоч, як і раніше, вони продовжували залишатися соціальною категорією, за якою закріпилась негативна репутація.

«У сталінські роки особливо погано до нас ставилися партійці. Особисто не раз доводилося чути від них образи типу «німецька служанка», «німецька ганчірка» чи ще гірше... А вже як помер Сталін, одного разу на зборах в числі передовиків називають й моє прізвище. Та ще й як: «Товариш Муравська!» Від несподіванки я аж сторопіла. Прийшла додому і довго плакала. Сама не розуміла чому. Мабуть, від отого почутого слова «товариш», від якого на душі посвітліло...» (Зі слів М. Муравської, с. Селище Літинського району) [307].

Для декого із колишніх «східних робітників» привідкрилася навіть дорога для вступу в партію. «...В 1957 р. я поступив кандидатом у члени КПРС. Прийняли мене одним голосом у перевагу «за», так як в моїй автобіографії вважалось негативними два показники: перший – це те, що в мене в 1938 р. був репресований батько, другий – це те, що я був у Німеччині, але все ж мене прийняли, оскільки багато-хто знав мого батька і вважав, що він потерпів безневинно...» [254, С. 137]. (Зі спогадів С. Кригіна).

«...Коли мене приймали в партію, посилали запити. Відповідь була така: «Схоплена німцями і вивезена невідомо куди». І тільки враховуючи те, що насильно вивезена малолітньою, мене прийняли в КПРС.

Я молюсь за людину, яка підняла голос на захист страждальців, жертв нацизму. Це найважливіше наше завоювання, що нас переставали називати зрадниками Батьківщини...» [254, С. 334]. (Зі спогадів О. Пилипенко).

Проте щастило далеко не всім. Для абсолютної більшості колишніх підневільних робітників Райху вступ до лав партії так і залишався нездійсненою мрією, як і преференції, пов'язані з цим статусом.

«...Після Німеччини мене направили служити в армію. Був у ній до 1947 року. Потім повернувся в своє село і весь час працював на фермі доглядачем худоби... Коли мене за роботу нагородили другою похвальною грамотою, думаю, давай напишу заяву в партію, може хоч колись зав. фермою стану. Але заяви не прийняли. Пояснили, що партії, що веде людей в комунізм, потрібні люди грамотні. А ти, тобто я, не грамотний. Так я до 1984 року, до пенсії, працював на фермі тим же доглядачем...» (Зі слів С. Бондаря, с. Городок Дашівського району Вінницької області) [287].

Значно ширше колишнім примусовим робітникам були відкриті двері в комсомол. Причому ще задовго до «хрущовської відлиги».

«Кращі репатріанти вступають у комсомол. Це ті, які на своїй роботі показали свої кращі ділові якості. За даними обкому комсомолу за весь період прийнято 5 чол.» [182, арк. 43], – читаємо у звіті відділу репатріації при Кам'янець-Подільському облвиконкомі за травень 1946 р. В аналогічному звіті за липень того ж року повідомляється, що ряди комсомольців Кам'янець-Подільщини помітно зросли: «...За даними обкому комсомолу лише по семи районах прийнято в комсомол 38 чол.: по Антонінському району прийнято 7 чол., всі вони по-стахановськи працювали на будівництві залізниці... По Базалійському району прийнято 4 чол. із числа стахановців сільського господарства. По Волочиському району – 2 чол. із числа стахановців-колгоспників і 5 чол., котрі працюють на виробництві слюсарями... По Віньковецькому району прийнято 2 чол. репатріантів-колгоспників, які винятково добре працювали під час весняної сівби. По Ізяславському району в комсомол прийнято 3 чол. – стахановців заводу і 2 чол. колгоспників. По Остропільському району – 6 чол. із числа колгоспників-ударників і один стахановець – слюсар бумкомбінату, який щоденно виконує свою норму на 250 %. У додаток до сказаного ми отримали відомості від

Проскурівського райвиконкому про прийняття в комсомол 8 чол. репатріантів і по Теофіпольському району 20 чоловік...» [182, арк. 58].

Схожі зрушення спостерігалися й на Волині.

«Характеристика Валяєвої О. І., яка народилася 1925 року., у жовтні 1943 року разом із сім'єю вивезена в Німеччину. Після звільнення з фашистської неволі працювала в таборі репатрійованих громадян до вересня 1945 року. Після перевірки переїхала з сім'єю в Житомир і вступила в Житомирський сільськогосподарський інститут. В інституті громадянка Валяєва О. І. є відмінницею, бере активну участь у роботі науково-технічного гуртка. Культурна і політично грамотна студентка у даний час працює агітатором на виборах до місцевих Рад... Пропонуємо рекомендувати до вступу в комсомол...» [12, арк. 8].

Доленосне значення для радянських людей мав XX з'їзд КПРС, на якому було розвінчано і засуджено культ особи Сталіна. «Наше важке становище після повернення з Німеччини заставляло думати, що в країні діється щось не те. Ми розуміли, що ворог завдав нам дуже значної шкоди, тому життя не стане кращим за місяць чи два, що злидні і нестатки – це ціна перемоги над фашистською Німеччиною, яку здобув народ під керівництвом Сталіна. Ми готові були потерпіти ті труднощі, до них не звикати. Але час йшов, а жити краще не ставало. Люди ходили голодні й обірвані. Усі, хто був у Німеччині, продовжували вважатися ворогами народу, їх, як у 37-у, могли арештувати. Я думав, що про це не знає товариш Сталін, який, як батько, турбується про всіх, що він накінець організує ще одну перемогу – над тою несправедливістю, яка проявляється до людей... Аж тут двадцятий з'їзд. Сталіна вже нема. Та про нього всі говорять... Перша думка від почутого: не може бути! Нас хочуть обманути... Але в нас радіо завжди правду каже... Чого чекати далі? А далі людям справді жити стало краще...» (Зі слів Ф. Смикалюка, с. Сосни Літинського району) [321].

Відразу ж після XX з'їзду КПРС в країні була реалізована ціла низка заходів, схвально сприйнятих населенням. У березні 1956 р. уряд скоротив тривалість робочого дня на дві години у передвихідні та передсвяткові дні. Було збільшено тривалість відпусток по вагітності і пологах – з 77 до 112 календарних днів. У квітні ска-

совано закон 1940 р., за яким робітники не мали права змінювати місце роботи без згоди адміністрації підприємства. Тепер вони могли залишати підприємство після попередження адміністрації про свій намір за два тижні. У травні було встановлено шестигодинний робочий день для підлітків від 16 до 18 років. Тоді ж скасовано плату за навчання у старших класах середніх шкіл та у вищих навчальних закладах.

У вересні 1956 р. вийшла постанова про підвищення заробітної плати низькооплачуваним робітникам і службовцям, у середньому на 33 відсотки. Мінімум заробітної плати був визначений в 300 крб. на місяць у містах і робітничих селищах і в 270 крб. – у сільській місцевості.

Відповідно до постанови ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР та ВЦРПС (вересень 1959 р.) підприємства, організації та установи почали переходити на п'ятиденний робочий тиждень з двома вихідними днями при восьмигодинному робочому дні.

Порівняно з 1953 роком, у 1963 році грошова оплата трудодня зросла в 3,6 раза, в той час як натуральна частина оплати зменшилася: зерном – на 39 відсотків, овочами і картоплею – на 38 відсотків.

«...За оті трудодні вперше я могла щось купити при Хрущові. До того все життя мріяла про резинові чоботи, і купила їх, бо як осінь у селі – з болота ніг не вийняти... Навіть сусідам давала взувати їх... Вони теж потім купили такі» [82]. (Зі спогадів В. Михальчук, с. Іваньки Погребищенського району Вінницької області).

Вагомим елементом соціальної політики М. Хрущова стала пенсійна реформа. Новий закон про державні пенсії був ухвалений 14 липня 1956 р. Верховною Радою СРСР і введений в дію у жовтні 1956 р. Середній розмір пенсій підвищувався майже на 80 відсотків при скороченні розриву між пенсійним забезпеченням різних категорій громадян. Встановлювався однаковий вік для чоловіків – 60 років, для жінок – 55 років. Уперше закон передбачав одержання пенсій за відсутності повного стажу роботи за віком (звичайно, у менших розмірах). 15 липня 1964 р. Верховна Рада СРСР встановила систему пенсійного забезпечення колгоспників. Право на пенсію одержували чоловіки у віці 65 років, якщо вони мали стаж роботи не менше 25 років, і жінки від 60 років при стажі роботи не менше 20 років.

Лібералізація доби М. Хрущова торкнулася й паспортного режиму. Керівник радянської держави не наважився поширити паспортну систему на все населення сільської місцевості, але істотно послабив паспортний режим. У містах це стало помітним відразу після XX з'їзду КПРС. Припинилися, зокрема, постійні міліцейські рейди з метою виявлення непаспортизованих нелегалів. З лютого 1958 р. почалася поступова паспортизація жителів сіл, передусім приміських населених пунктів. Запроваджувалися тимчасові паспорти: їх одержували колгоспники, які виїжджали за оргнабором робочої сили в інші області республіки, а також ті, хто виїжджав у місто на постійну роботу або навчання.

Послаблення паспортного режиму в містах слід віднести на карб загальної лібералізації політичного режиму. Часткове охоплення сільського населення паспортизацією пояснювалося вже іншим: потребами промисловості в робочій силі. В усі часи радянська промисловість зростала переважно за рахунок екстенсивних чинників. У другій половині 50-х рр. почалося реальне прискорення економічного розвитку, котре вимагало додаткового залучення робочої сили. У середині 60-х років міські жителі вперше перевищили за чисельністю сільське населення УРСР.

Саме через те, що місто потребувало додаткових трудових ресурсів, селяни, які потрапили до нього не через оргнабір, прийом на навчання або інші легальні форми, також одержували тимчасові паспорти. Уперше їм було надане юридичне право вільного вибору місця проживання і роботи.

«Паспорт мені дали, коли мені було уже під сорок, як став робити у Вінниці. Це коли Гагарін у космос полетів... Але якось приріс до свого Зозова. Тому й зараз живу в Зозові. А дехто з молодших таки залишився у Вінниці...» [314]. (Зі слів колишнього примусового робітника В. Олійника, с. Зозів Липовецького району Вінницької області).

У липні 1957 р. ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР ухвалили постанову «Про розвиток житлового будівництва в СРСР». У ній ставилося завдання в найближчі 10 – 12 років повністю розв'язати житлову проблему. В житлове будівництво держава спрямувала великі кошти. За короткий час Радянський Союз вийшов на перше місце в світі за темпами житлового будівництва.

За рахунок відселення або вселення в нові квартири в Україні поліпшили свої житлові умови за 1956 – 1960 рр. 8,8 млн. осіб, а в 1961 – 1965 рр. – 9,1 млн. осіб. Плата за житло була майже символічною: 1 крб. 32 коп. за квадратний метр у 1957 р. (відповідно – 13 коп. після грошової реформи 1961 р.) [548, С. 151– 152, 158 – 161, 165, 167].

Ці зміни торкнулися й подільських та волинських міст. Так, в адміністративному центрі Вінниччини лише протягом 1956 – 1957 рр. за рахунок державних коштів було споруджено більше житла, ніж у перші повоєнні роки. На кінець 1956 р. житловий фонд Вінниці складався з 8,8 тис. будинків, але потреба в житлі залишалася ще гострою. В 1958 р. за рахунок державних коштів в експлуатацію було введено 19 тис. квадратних метрів житла, тобто втричі більше, ніж у 1956 р. Цим було покладено початок масового житлового будівництва у Вінниці. В цей час виникає низка житлових масивів: на вул. Свердлова, в районі заводу залізобетонних конструкцій. Забудовано багатопверховими будинками вул. ім. Пирогова, значно розширилося робітниче селище хімкомбінату. Відбудова зруйнованих і напівзруйнованих будинків, а також приміщень для адміністративних і культурних установ змінили вигляд центральної частини міста [410, С. 235].

За словами колишнього остарбайтера І. Білоусова (м. Вінниця) [46, арк. 11 - 12], «...нас почали витягувати з того світу – із землянок, підвалів, халуп...» [439, С. 643].

Житлове будівництво стало однією з найбільш вдалих сторінок реформаторської діяльності М. Хрущова. За короткий час мільйони людей, в т. ч. й чимало колишніх репатріантів, переїхали з напівпідвалів, підвалів, комуналок і бараків у будинки з усіма комунальними зручностями. Незважаючи на економію коштів при спорудженні нового житла, контраст з попередніми житловими умовами, в яких міське населення перебувало десятки років, був надто великим [548, С. 167].

У жовтні 1961 р. XXII з'їзд державної партії урочисто схвалив нову, третю програму КПРС. Широко пропагований вислів лідера партії і держави про те, що «сучасне покоління радянських людей житиме при комунізмі» знайшов своє відображення у цьому документі: «У найближче десятиліття (1961 – 1970 рр.) Радянський Союз, створюючи матеріально-технічну базу комунізму, перевищить за виробницт-

вом продукції на душу населення найбільш потужну і багату країну капіталізму – США... Усім буде забезпечений матеріальний достаток; всі колгоспи і радгоспи перетворяться на високопродуктивні і високодохідні господарства; в основному будуть задоволені потреби радянських людей у впорядкованому житті...

У підсумку другого десятиліття буде створена матеріально-технічна база комунізму, що забезпечує надлишок матеріальних і культурних благ для всього населення; радянське суспільство впритул підійде до здійснення принципу розподілу за потребами; відбудеться поступовий перехід до єдиної загально-народної власності. Таким чином, в СРСР буде в основному побудоване комуністичне суспільство...» [548, С. 62].

І хоч побудувати комунізм, наздогнати США по основних соціально-економічних показниках, як і успішно завершити низку інших реформ, зокрема економічних, котрі торкнулися лише управлінської сфери, а не самої суті виробництва – методів господарювання, які залишалися непорушними з часів сталінської модернізації 30-х років, не вдалося, однак «хрущовська відлига» позитивно позначилася на соціальній реабілітації колишніх примусових робітників Райху. Із них було знято ганебне тавро «ворогів народу», вони чи не вперше відчули зміну ставлення до себе – як до повноправних громадян суспільства.

5.3. Забутий соціум

Однак, оstarбайтери не стали в СРСР особливою категорією населення, що користувалася б певними соціальними пільгами та суспільною повагою на зразок, скажімо, героїв-фронтовиків. Віднесені ще в дні війни сталінським партійно-державним керівництвом до розряду неблагополучних, вірогідних ворогів народу, примусові робітники Райху не вписувалися в широко пропаговану ідеологічно-пропагандистську доктрину масового героїзму радянського народу, його високого патріотизму, синівської відданості Батьківщині. У критичний час вони, мовляв, не стали «всі, як один» на захист рідної Вітчизни, не проливали рясно кров у боях за її звільнення від загарбників. Більше того, працювали на зміцнення ворожої мілітаристсь-

кої економіки, а багато хто власними руками виробляв компоненти зброї та боеприпасів, що використовувалися на фронті проти Червоної армії, для знищення беззахисного населення, руйнування важливих військових та цивільних об'єктів. За що ж їх любити чи поважати?..

Для тих, хто визначав внутрішній і зовнішній політичний курс в повоєнній країні, було байдуже, що все те робилося проти власної волі каторжан, в умовах крайнього примусу невольників, свого часу залишених тією ж державою на поталу ворогові.

Негативно на післявоєнній політиці партійно-державного керівництва СРСР позначалася міжнародна обстановка. Майже вся друга половина ХХ ст. пройшла під зловісним знаком «холодної війни», протистояння геополітичних і воєнно-стратегічних амбіцій західних держав з одного боку, й Радянського Союзу – з другого, що вилось у жорстке ідеологічне протиборство, нескінченну гонку озброєнь, у котру вкладалися колосальні кошти. Не заперечуючи певної соціальної спрямованості й досягнень політики радянської влади щодо поліпшення життя та добробуту людей, першочерговим для неї все ж було вдосконалення всіх видів озброєння, насамперед, нарощування ракетно-ядерного потенціалу. Вже на початку 50-х років стало відчутним непропорційне розбухання військової сфери, що супроводжувалося виснаженням природних ресурсів, автаркією важкої та оборонної промисловості [202, С. 583].

У повсякденному намаганні вистояти перед потужним натиском противника, здобути нову всесвітньо-історичну перемогу, керівництву СРСР було не до бід власного народу, невлаштованості якихось там «другосортних» репатріантів-остарбайтерів. Перед ним, як всім бачилось, стояла значно серйозніша проблема – Вітчизна знову в небезпеці!.. Потрібно мобілізуватись, тугіше затягувати пояси.

Як наголошував М. Коваль, «треба визнати, що у політичному дезорієнтуванні, навіть у певному розумінні, деморалізації радянського народу були зацікавлені не тільки вороги СРСР, але і, як це не парадоксально, керівники Союзу. Їм потрібен був перманентний стан конфронтації з Заходом, аби дедалі «закручувати гайки» в Радянському Союзі.

Довірливий, безвідмовний, невибагливий у матеріально-побутовому відношенні, але працьовитий народ своєю самовідданістю повинен був компенсувати вади системи і прорахунки керівництва. Все більше з'являлося ознак, що система пробуксовує економічно, що відстає вирішення соціальних проблем. Ці вади правляча верхівка намагалася компенсувати якщо не прямими репресіями, то залякуванням, моральним терором. Система функціонувала завдяки дедалі більшим її підстьобуванням. Робилося все, аби не йти на радикальні реформи суспільства, на ризик втрати влади вищими ешелонами партії, держави.

Відбудова міст контрастувала з дальшим занепадом сіл, а відносно благополуччя основної маси ветеранів війни, що стали рушійною силою повоєнного суспільства, з нещасливими долями тих, хто не знайшов з владою «спільної мови» або пішов проти її крайнощів...» [202, С. 584].

Безумовно, всі причетні до відсічі ворогові, особливо ті, хто здобував Перемогу на полі бою, заслуговували на велику подяку й гідне відзначення їхніх ратних заслуг. Але кращого ставлення до себе з боку держави потребували й остарбайтери – як жертви війни. У взаєминах же з ними держава зайняла позицію: якщо не карати, то не помічати їх, не особливо турбуючись про поліпшення їхнього життєвого рівня, створення умов для реалізації ними основних конституційних прав і свобод. Тому такими важкими і затяжними виявилися їхня адаптація, а також соціальна реабілітація в радянському суспільстві.

Як показує аналіз життя «східних робітників» у післявоєнний та наступні періоди, до всіх поневірянь цих людей додалася ще одна несправедливість: їх необгрунтовано було позбавлено грошової компенсації за моральну та фізичну шкоду, яку, згідно з рішенням Міжнародного трибуналу антигітлерівської коаліції в Нюрнбергу, виплачувала Німеччина силоміць вивезеним з окупаційних територій і котра так згодилася б для облаштування їхнього побуту та життя. Не зважаючи на законні права мільйонів людей, СРСР з великодержавною зарозумілістю не приєднався до Люксембурзьких угод 1952 р. [491, С. 124].

Підписанням цих угод канцлером ФРН К. Аденауером, міністром закордонних справ Ізраїлю М. Шаретом та головою постійно діючої Конференції з питань єврей-

ських матеріальних претензій до Німеччини Н. Гольдманом завершилися тривалі переговори між Ізраїлем і Федеративною Республікою Німеччиною про грошову компенсацію Західною Німеччиною державі Ізраїль, єврейським організаціям і окремим особам за вартість нерухомого майна та інших матеріальних цінностей, експропрійованих в 1933 – 1945 рр. у євреїв Німеччини й окупованих нею країн. Згідно з угодою від 10 вересня 1952 року, що офіційно називалась «Договір про відшкодування збитків», ФРН мала виплатити протягом 12 – 14 років 3,45 млрд. доларів [474, С. 121].

Відмову Радянського Союзу від аналогічних претензій до Німеччини мабуть можна пояснити тим, що у післявоєнний період СРСР для відбудови власної економіки скористався репараційними виплатами німецької сторони, примусово використовував працю «вестарбайтерів», які офіційно називалися «мобілізованими та інтернованими громадянами німецької національності» (відповідно до постанови № 7161 ат від 16.12.1944 р. депортації в СРСР підлягали всі працездатні німці віком від 17 до 45 років (чоловіки) і від 18 до 30 років (жінки), котрі перебували на звільненій Червоною армією території Румунії, Югославії, Угорщини, Болгарії, Чехословаччини; аналогічні постанови були прийняті й стосовно цивільного німецького населення Східної Пруссії та Верхньої Сілезії), а також тим, що єврейська сторона поставила вимогу, яка, до речі, так і залишилася без відповіді, щоб 500 млн. доларів у свою чергу виплатила ще й Східна Німеччина – Німецька Демократична Республіка – своєрідне дітище СРСР. Саме турбота про благополуччя НДР було офіційною причиною відмови Радянського Союзу від фінансових претензій – 22 серпня 1953 року В. Молотов та О. Гротеволь підписали «Протокол про звільнення Німеччини від репараційних виплат та інших заходів для полегшення фінансових і економічних зобов'язань, пов'язаних з війною» [474, С. 125].

Оберігаючи НДР від розорення, СРСР сам не отримав значних, конче потрібних, фінансових надходжень, що могли б піти на соціальні витрати в облаштуванні життя остарбайтерів, задоволення ними існуючих потреб, врешті, сприяли б торжеству справедливості.

Взагалі, не дбати про свій народ було характерним для сталінсько-більшовицького керівництва. Так, волюнтаризм «вождя народів» Й. Сталіна та його оточення у поєднанні з несприятливими кліматичними умовами (небувала тривала засуха) призвели в 1946 – 1947 рр. до нового після жахливого голодомору 1932 – 1933 рр. масштабного голоду, котрий знову чи не найбільше вразив житницю СРСР – Україну.

Щоб не допустити його, треба було добитися зменшення завдань з обов'язкових поставок від центру, однак центр не пішов на це. Щоб виконати обов'язкові поставки хліба, компартійно-радянське керівництво республіки почало тиснути на місцеві органи влади. У колгоспів стали примусово забирати жалюгідні запаси хліба і сільське населення опинялося перед загрозою загибелі.

Безкомпромісність Кремля у питанні про хлібозаготівлі пояснювалася бажанням Й. Сталіна одержати політичні дивіденди від поставок зерна в країни Європи. Ще в лютому 1946 р. в Москві була підписана угода про поставку в Польщу 200 тис. т зерна для весняної сівби. У квітні СРСР зобов'язався поставити Франції 500 тис. т зерна за цінами, нижчими від світових, і переважно в кредит. Радянське зерно в голодному 1946 р. надходило також у Болгарію, Румунію, Чехословаччину. Рятуючи громадян інших країн, Кремль губив своїх. В українському селі, з якого викачали весь урожай зернових, розпочався голод.

Неймовірно тяжкою виявилася зима 1946 – 1947 рр., люди почали гинути від дистрофії, голодного тифу та інших епідемічних хвороб. У 1946 році середньомісячний рівень смертності в сільській місцевості України становив 20 тис. осіб, а в січні 1947 р. він підвищився до 30 тис., у лютому – до 38,5 тис., у березні – до 51,4 тис. осіб [547, С. 606].

Не обминула біда й хлібосольне Поділля. У таємній доповідній на ім'я секретаря ЦК КП(б)У секретар Кам'янець-Подільського обкому КП(б)У А. Устенко, характеризуючи продовольче становище населення області, писав, що воно є «крайне тяжким». Колгоспники абсолютної більшості районів терплять великі продовольчі труднощі. Далі повідомлялося, що перевіркою встановлено: до 400 тис. чол. дуже потребують продуктів харчування, а 14863 чол., в т. ч. 9659 дітей, перебувають у стані гострої дистрофії, з яких 2685 чол. направлені в лікарні. На той час від голоду по-

мерло 165 чол. і випадки дистрофії та смертності зростають з кожною декадою [186, арк. 35].

У вищезгаданій доповідній секретаря обкому партії зазначається, що найзагрозливіше становище склалося в південних районах. Так, в Новоушицькому районі 10917 чол. не мали ніяких продуктів харчування, 553 перебували в стані гострої дистрофії, 20 чол. померли. В Кам'янець-Подільському районі 21654 чол. терміново потребували допомоги харчами, 1965 чол. були вражені дистрофією, 36 чол. – померли.

Повідомлялось також, що у зв'язку з продовольчими труднощами почастишали випадки пограбувань, крадіжок худоби, продуктів, що в окремих селах вони набули масового характеру. Дійшло до того, що окремі громадяни навмисно здійснювали крадіжки, щоб їх заарештували, оскільки в'язням видавалось по 300 грамів хліба, а на місцях не було й цього [392, С. 140].

Влада ж замість того, щоб надати необхідну допомогу, в черговий раз «взялася за кийок»: до закону «про колоски» від 7 серпня 1932 р., яким передбачалося покарання 10-річним терміном ув'язнення того, хто самовільно зрізав чи зібрав на полі десяток колосків, взяв кілограм зерна, додавалися Укази Президії Верховної Ради СРСР від 4 червня 1947 р. «Про кримінальну відповідальність за розкрадання державного і суспільного майна» та «Про посилення охорони особистої власності громадян».

Про критичне становище подолян йдеться також у багатьох інших архівних документах, зокрема, в листах мешканців краю до своїх близьких та рідних, які служили в армії. Так, в одному з таких листів колгоспник с. Жибюнци Плужнянського району І. Костюк писав 24 вересня 1946 р.: «Із колгоспу на трудовень нам видали хліба по 300 гр. Отримали всього 20 кг, а в заготовку за город треба віддати 24 кг. Так, що з дому доводиться віддати 4 кг, а їсти будемо землю. Для худоби корму також не дають, так як не вистачає для колгоспної ферми. За що ми працювали ціле літо... Поганий час приходить бідному народу» [186, арк. 196]. В іншому листі, автором якого є колгоспник Манзюк із с. Гатна Деражнянського району, читаємо: «Переживаємо велике горе, так як хліба видали тільки по 100 грамів на трудовень. Ми отримали 3 пуди і вже з'їли. Картоплі немає, поросята здохли, є одна корова, а кормів немає.

Наклали великі податки, а платити нічим. Як подумаєш, то з розуму можна зійти...» [186, арк. 197].

Не кращою була ситуація й на Волині, про що свідчить хоч би те, що вже в кінці 1946 року з Житомирської області надійшло 4676 листів до владних інстанцій зі скаргами на посуху, несплату за працю й голод [621, С. 9]. Суд Коростишівського району засудив колгоспника П. Голуба на 8 років позбавлення волі, 5 років обмеження в правах із конфіскацією майна за те, що той украв з колгоспного поля 3 снопи необмолоченого жита [621, С. 41].

Прохання ж Хрущова надати продовольчу допомогу Україні розлютили Сталіна. На початку березня 1947 р. вождь усунув його з посади першого секретаря ЦК КП(б)У і залишив за ним тільки обов'язки голови Ради Міністрів УРСР. Республіканську партійну організацію вдруге (перший раз у 1925 – 1928 рр.) очолив Л. Каганович. Водночас Й. Сталін задовольнив прохання керівників УРСР надати позичку для весняної сівби у розмірі 90 тис. т насіння зернових культур. Була надана й продовольча позичка (60 тис. т) для підгодовування 3,4 млн. селян, які брали участь у весняних польових роботах. Усі інші Сталіна не цікавили [547, С. 606].

Зрозуміло, його не цікавили й репатріанти, які повернулися на Батьківщину та шукали своє місце в суспільній ніші, разом з усіма співвітчизниками ділили труднощі й нестатки.

Проте прихований інтерес з боку держави до колишніх оstarбайтерів не призупинявся навіть після обнародування 29 грудня 1952 р. постанови Ради Міністрів СРСР про ліквідацію репатріаційних відділів та продубльованої 22 січня 1953 р. Радою Міністрів Української РСР постанови «Про скасування відділів репатріації при Раді Міністрів УРСР і виконкомах обласних Рад депутатів трудящих». Як уже згадувалося, після повернення додому в недавніх «східних робітників», на всяк випадок, було знято відтиски пальців. Вони, особливо ті, хто звільнявся англо-американськими військами, теж «на всяк випадок», постійно перебували на спеціальному обліку, за ними здійснювався прихований нагляд. Вони не могли влаштуватися на роботу на підприємствах та установах, де передбачався допуск до таємних відомостей, їм була закрита дорога у відділи віз і реєстрацій для отримання закордонних паспортів. Ні-

хто з них практично не мав можливості здійснити поїздку за кордон навіть з туристичною метою. Більше того, це стосувалося й їхніх дітей. Так, син колишнього остарбайтера І. Мартинюка (Жмеринський район) Анатолій через «невиїздність» батька аж до «горбачовської» перебудови не міг поїхати на роботу в Монгольську Народну Республіку, де працювали його друзі [439, С. 653].

Остарбайтери практично не мали перспективи вступу в КПРС. Із особисто опитаних нами 300 колишніх «східних робітників», котрі мешкають на Вінниччині, лише 4 виявились комуністами. Дев'яти особам було відмовлено у вступі в партію. Решта, тверезо зваживши можливості, взагалі не подавала ніяких заяв.

Дуже багатьом остарбайтерам доводилося долати додаткові труднощі при вступі у вузи, в кар'єрному зростанні, навіть при створенні сім'ї тощо.

За такого ставлення колишні примусові робітники, особливо міські жителі, намагалися не афішувати своє минуле. Виставляти напоказ свої біди та проблеми. Дійсність, з якою вони зіткнулися у повоєнний час, примусила їх замкнутися в собі, «не висуватись», приховувати своє гірке минуле, соромитись його, немовби вони й справді були «ворогами народу».

«...У 9 років [оскільки повернулася з Німеччини дитиною-інвалідом] я пішла у перший клас, вчилася добре... Одного разу вчителька... за те, що я давала дітям списувати уроки, дуже боляче вдарила мене указкою по плечу. Вона ж з криком (коли я плакала) висловила: «Замовкни, щеня німецької вівчарки». Я ж в дома про все розповіла мамі, а вона сказала: «Доченька, нікому не говори про це, діти забудуть, а то почнуть копатися, і відправлять у Сибір». Довго ми з мамою плакали. В 1957 р. я закінчила 7 класів, далі ходити в школу не було можливості – одна школа – за 15 км, а друга – 25 км. От і залишилась я вдома. А в 1960 р. поступила в Ровенське медучилище і закінчила в 1964 році за спеціальністю фельдшер. Отримала направлення в дільничну лікарню, де і працювала. Після 2-х років роботи подала документи у Львів у медінститут. Але в автобіографії написала, що під час війни була в Німеччині. І ось дівчині, з якою ми збирались їхати разом поступати, прийшов виклик на екзамени, а мені ні. Та я поїхала з нею. Заходимо ми в приймальну комісію, дівчині дали екзаменаційний аркуш (вона подала виклик), а я запитала чому немає

виклику, голова екзамнаційної комісії сказав: «А тобі і не буде, їдь туди, де була у війну». Я не витримала і заплакала, а він сказав: «Замовкни, дівка, а то зараз викличу міліцію і відправлять на Соловки». Документи мені кинув в обличчя, як собаці кістку... Після цього я більше не рішалась поступати в будь-який ВУЗ...» [254, С. 443] (Зі спогадів В. Царук, с. Сенчинці Зарічанського району Ровенської області).

«...Повсюдно за мною тягнулось це тавро. У чому виражалось? Заміж було вийти важко... Усі в тій чи іншій мірі кар'єристи. Прагнуть певної кар'єри. Такої любові, яка б долала все це, не було. Ось чому вийти заміж тим, хто був у Німеччині, було складно. Були в мене такі конкретні випадки, які ось так закінчувались, нічим. Я сказала чому.

Потім стосовно просування по роботі... Як мені потім сказали, була негласна вказівка. Не давати ходу тим... Не просувати їх по службі... Того висувають, а мене притримують; тому зарплату підвищують, а про мене забувають...

Я бачила, що навіть мої спроби розповісти про Німеччину люди зустрічали насторожено. Чому? Ну, щоб я не вмішувала їх у цю справу. Між собою ми, оstarбайтери, ніколи не говорили про Німеччину. Деякі люди в анкетах ніколи не писали, що були в Німеччині...» [242, С. 205]. (Зі спогадів З. Башлей).

Дехто прагнув приховати цей факт зміною місця проживання, де про нього нічого не відали. Так, примусово вивезений у 1942 р. до Німеччини уродженець с. Сальник Калинівського району В. Михальчук, після повернення в липні 1945 р. в рідне село, намагаючись не «плямувати анкетні дані», невдовзі виїхав на Далеку Північ, де став працювати на ст. Кочмас Печорської залізниці. Проте у березні 1953 р. все ж потрапив у поле зору контролюючих органів. У заведеній на нього обліковій картці було зроблено лаконічний запис: «Своє перебування в Німеччині ретельно приховує...» [101].

Десятиліттями не наважувався повідати про своє підневільне минуле мешканець сусідньої з Поділлям Черкащини Микола Х. (у джерелі прізвище не вказується). Проте, що перебував у неволі розповів лише синові. «...Та й то не вдаючись у деталі. А деталі ці просто вражаючі. Кілька років разом з іншими невольниками-смертниками жив у підземному кам'яному місті. Без сонця і свіжого повітря. А під кінець війни

фашисти, приховуючи сліди злочинів, підірвали те місце. Миколі пощастило вижити. Коли ж дізнався, що опинився в зоні американського впливу, вдався до відчайдушного вчинку: через гірський перевал пробрався до своїх. Важив менше сорока кілограмів і був такий слабкий, що голова ледве на м'язах трималася. А свої, рідні, замість того, щоб відправити до «шпиталю», кілька тижнів «з'ясовували», хто він та звідки... Ціле життя цей чоловік був наодинці зі своєю таємницею. Жив тихо і непомітно, аби про його «нечисту» анкету менше хто знав. Усе життя дуже хворів і не наважувався йти до лікарів. Бо ж треба було б розповідати, звідки оті велетенські гуглі на руках та ногах, страшні шрами по всьому тілу. Навіть дружина, з якою душа в душу прожив багато літ, пішла з життя, так і не дізнавшись усієї правди про минуле чоловіка [348].

Про прагнення не згадувати минуле йдеться у численних спогадах невільників Райху: «...[Про перебування в Німеччині] тоді навіть ніхто не розказував, що ти був там. При Союзі це ж було дуже строго. Всі стали знати про це, як Україна стала незалежною» [265, С. 138] (Зі спогадів М. Пилипенка, с. Голубне Березнівського району Ровенської області).

«...Раніше була така політика, якщо ти був в Германії, навіть якщо тебе примусово вивезли на роботу, і повернувся додому – ти був ворогом народу. Треба було мовчати, щоб жити, щоб за тобою не було гоніння, щоб не переслідували ні тебе, ні твоїх дітей, щоб діти твої потім спокійно могли навчатися у вузах, жити на своїй Батьківщині. З таким тягарем я прожила все своє життя...» [111]. (Зі спогадів Т. Семенюк, с. Білопілля Козятинського району).

І не лише вона. Сотні тисяч таких же змучених випробуваннями долі колишніх примусових «східних робітників» завдяки своєму мовчанню розчинились серед народу, залишилися на десятки років забутим, хоч і численним соціумом.

Прагнула не згадувати про них й рідна держава, на десятиліття позбавивши їх «з ідеологічних міркувань власної історії» [638, С. 62], бо ж тоді їй довелося б переглядати ставлення до них як до повноцінних громадян, а не дармової робочої сили, турбуватись про їхнє належне соціальне забезпечення і значно менше коштів надавати на підтримку країн соціалістичного табору.

Висновки до п'ятого розділу

Процес соціальної реабілітації колишніх примусових робітників Райху у радянському суспільстві, як і їхньої адаптації в перші післявоєнні та наступні роки, виявився тривалим і непростим. Визначальною мірою все залежало від зацікавленості та волі держави. Ставлення до репатріантів вищого партійно-державного керівництва СРСР та УРСР було неоднозначним, нерідко суперечливим, характеризувалось як позитивними, так і негативними рисами. В юридичному сенсі воно виявлялось у директивних документах, а також у реалізації внутрішньої політики стосовно цієї категорії людей. Визначальною була роль союзного керівництва, в руках якого зосереджувалась реальна влада в країні і рішення якого були обов'язковими для виконання всіма союзними суб'єктами.

Нормативно-правова база, створена вищим партійно-державним керівництвом СРСР, визначала правове поле, котре регламентувало порядок життя репатріантів у післявоєнному радянському суспільстві. Декларативно репатріанти були зрівняні в правах з рештою радянських громадян, вони користувалися певними соціальними пільгами та захистом. Серед основних прав, які держава надала тим, хто повернувся додому з нацистської каторги, було виборче. Вони брали участь у виборах до Верховної Ради СРСР, Верховної Ради Української РСР, до місцевих Рад депутатів трудящих, залучались до проведення виборів як агітатори та члени дільничних виборчих комісій. Проте всі репатріанти мали можливість лише обирати, демонструючи тим самим «непорушність блоку членів ВКП(б) та безпартійних». Тільки незначна їх кількість стала депутатами місцевих Рад.

Іншим важливим, найбільш повно забезпеченим державою, було право на працю. Репатріанти розглядалися в СРСР як суттєвий резерв та потужне джерело робочої сили. Тому держава була зацікавленою у використанні їх робочих рук, максимально подбала про працевлаштування буквально кожного, хто повернувся на батьківщину, при цьому фактично забуваючи про право на відпочинок.

Репатріанти мали й інші конституційні права. Нарівні з усім населенням вони забезпечувались безкоштовним медичним обслуговуванням, їм формально не були

закриті двері в школи та вузи, будинки культури, клуби, бібліотеки, кінотеатри. Проте через вкрай незадовільний стан медичних, культурно-освітніх закладів, а нерідко – відсутність останніх у багатьох населених пунктах, особливо в сільській місцевості, приховану дискримінацію репатріанти могли реалізовувати конституційні права лише частково. В умовах здійснення державою активної атеїстичної політики вони фактично позбавлялися права на свободу совісті.

Крім дешевої робочої сили, партійно-державне керівництво СРСР, а заодно й партійно-державне керівництво УРСР, розглядали репатріантів як потенційно ненадійну категорію населення, вірогідних ворогів народу. Тому за всіма, хто повернувся з нацистської каторги, здійснювався відкритий та прихований нагляд. Мали місце й інші утиски громадянських прав та свобод колишніх оstarбайтерів з боку держави: колишні примусові «східні робітники», особливо ті, котрі опинилися в сільській місцевості, не мали можливості отримати паспорти громадян країни, вступити в КПРС, здійснити поїздку за кордон (навіть з туристичною метою), відчували перешкоди у здобутті вищої освіти, кар'єрному зростанні тощо.

Держава не стала реальною захисницею їхніх інтересів та прав, що особливо стосується сталінського періоду. Його згубна політика стосовно власного народу призвела, зокрема, до голоду 1946 – 1947 рр.

Становище колишніх примусових робітників Третього райху помітно поліпшилося в період десталінізації радянського суспільства – так званої «хрущовської відлиги», коли було випущено на волю та реабілітовано значну кількість незаконно засуджених в'язнів, послаблено паспортний режим, реалізовано низку соціальних програм, найважливіші з яких – пенсійна та житлова. Змінилося на краще ставлення до колишніх «східних робітників»: багато з них поліпшили житлові умови, на них все менше стали дивитися з підозрою.

Однак багато гострих проблем, що стосувалися становища колишніх каторжан Райху, так і залишилися невирішеними: з них не було остаточно знято клеймо «ворогів народу», СРСР не приєднався до Люксембурзьких угод, щоб домогтися від ФРН грошової компенсації «східним робітникам» за моральну та фізичну шкоду, вони не були виділені в окрему категорію жертв війни, яка користувалася б соціальни-

ми пільгами, передбаченими для інших аналогічних категорій населення. Втягнувшись у непосильну гонку озброєнь, прагнучи здобути перемогу у зтяжній «холодній війні», держава й пізніше не бажала, та й не могла в силу своєї специфічної політики, займатись їх вирішенням. Остарбайтери так і не відчули себе «повноправними членами славної великої сім'ї будівників соціалізму», рівними з усіма громадянами країни.

Зіткнувшись із не досить привітною до них повсякденною дійсністю, вони, щоб не наражатись на зайві неприємності, додаткові труднощі, а то й пряму небезпеку, намагалися не афішувати власне минуле. Завдяки такому мовчанню стали «забути» на десятиліття соціумом.

Розділ 6

ПРОБЛЕМА ОСТАРБАЙТЕРІВ В УМОВАХ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

6.1. Відновлення історичної справедливості

Радянське керівництво після «епохи» М. Хрущова декларативно зосереджувалось на реалізації завдань, визначених пануючою в державі ідеологією: побудові «розвинутого соціалізму», формуванні «нової історичної єдності – радянського народу», утвердженні «радянського способу життя», розширенні світової соціалістичної системи. Тому владі було не до проблем маргінальних груп чи інших категорій населення, які перебували на нижніх щаблях ієрархії соціуму.

Про остарбайтерів, як жертв свавілля нацизму, в СРСР мимоволі згадали хіба що в дні святкування 20-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні. Згодом знову забули. До чергового ювілею.

Певні зміни в суспільній свідомості окреслилися лише в так званій період «політики розрядки» (середина 70-х рр.). Триваюча гонка озброєнь призвела до того, що нагромаджений для знищення противника потенціал багатократно перевищував реально необхідний. Можливість для обох сторін десятикратного знищення всього живого на планеті перетворювала в абсурд саму ідею війни між США та СРСР, НАТО і Варшавським договором. Тому назріла необхідність нормалізації стосунків СРСР з країнами Північно-Атлантичного військово-політичного блоку.

Піком політики «розрядки» стало підписання у серпні 1975 року керівниками європейських країн, США і Канади в Гельсінкі Заключного акту Конференції з безпеки і співробітництва в Європі. Радянський Союз визнав територіальний і політичний порядок, встановлений у Східній Європі. В обмін на це країни Заходу добилися згоди радянського керівництва на введення в Заключний акт Конференції з безпеки та співробітництва в Європі статей про захист прав людини, свободи інформації та пересування. Конкретні форми реалізації цих свобод не встановлювалися. Але прин-

ципове визнання свобод тоталітарною державою не могло не позначитися на її суспільно-політичному житті [547, С. 643].

Щоправда, очікувані зміни відбувалися повільно – держава сповідувала консервативні методи, обмежуючи обумовлені права людини. Так, коли брати-кияни, колишні малолітні в'язні нацистських таборів, Анатолій та Віталій Савченки, посилаючись на положення Заключного акту Конференції з безпеки і співробітництва в Європі, виступили з ініціативою створення в СРСР товариства невільників фашизму та видання ним газети, обидва були засуджені за «антирадянську діяльність» [254, С. 25].

За аналогічні спроби, надмірну увагу до «сумнівної й слизької», на думку властей, проблеми (адже гітлерівські табори неодмінно асоціювались у свідомості сотень тисяч людей зі сталінськими), зазнали утисків й інші ентузіасти. Одним довелося «розплачуватися професійною репутацією, іншим – престижною роботою» [254, С. 25].

Однак процес повернення суспільству історичної правди, особливо в останні роки існування СРСР, ставав незворотним. Цьому суттєво сприяла оголошена новим керівником країни, М. Горбачовим, «перебудова», задумана як «революція згори», спрямована на реформування суспільства.

Перебудовний процес пройшов три етапи. Перший характеризувався як період порівняно оптимістичного бачення «революції згори». Реформатори вважали тоді, що вони отримають потрібні результати «малою кров'ю», не змінюючи корінних засад і принципів суспільства. Цей стан охоплював два роки (1985 – 1986) і проходив під гаслом «Більше соціалізму!». Другий етап мав уже інший лейтмотив – «Більше демократії!». Він характеризувався провалом започаткованих Кремлем економічних реформ і пробудженням суспільства від політичної летаргії під впливом політики гласності (1987 – 1988). Другий етап теж контролювався ініціаторами реформ. Керування державою і контроль над суспільством цілком перебували в руках центру, тоталітарна природа якого не зазнала істотних змін. Третій етап «перебудови» (1989 – 1991) можна назвати етапом політики реформ. «Ініціатива верхів» не зімкнулася, як сподівався на це М. Горбачов, з масовим рухом «знизу». Неконтрольовані компартійним апаратом вибори в органи державного управління змінили обличчя політичного режиму. Внаслідок розщеплення компартійно-радянської влади на владу ком-

партійних комітетів і владу радянських органів диктатура почала руйнуватися. Це викликало суверенізацію суспільства. Тоталітарна влада стала переростати в демократичну [547, С. 661].

22 червня 1988 року в сумний день роковин початку Великої Вітчизняної війни за ініціативою письменника-гуманіста, нині заслуженого журналіста України В. Литвинова, за участі та підтримки Радянського дитячого фонду імені В. І. Леніна, який очолював академік, письменник А. Ліханов, невеличка група ентузіастів зібралася на свою першу Всесоюзну зустріч колишніх в'язнів фашистських концтаборів, яка відбулась у Києві. Тоді ж, зважаючи на важливість порушених проблем, було створено громадську організацію, що структурно увійшла до Міжнародного руху колишніх малолітніх в'язнів фашизму, офіційно називаючись Всесоюзною Спілкою колишніх малолітніх в'язнів фашистських концтаборів при Радянському дитячому фонді імені В. І. Леніна. Біля її витоків були активісти, які ще в дитячому віці зазнали пекла гітлерівських таборів смерті, – М. Матухов, О. Вишневський, брат і сестра Райкови, Ю. Вольський та багато інших [254, С. 12].

Важливим етапом в русі колишніх малолітніх в'язнів було те, що Радянському дитячому фонду пощастило домогтися двох постанов уряду Радянського Союзу на користь цієї категорії осіб. Постановою Ради Містрів СРСР № 725 від 6 жовтня 1989 р. пільги, передбачені ветеранам Великої Вітчизняної війни, поширювались на колишніх в'язнів концтаборів, звільнених у віці до 16 років. Постанова Ради Міністрів СРСР № 814 від 12 серпня 1990 р. поширювала згадані пільги також на неповнолітніх в'язнів гетто та оstarбайтерів. Тоді ж було створено міжвідомчу комісію з встановлення факту перебування дітей в концтаборах, гетто, в'язницях гітлерівців [254, С. 12].

У серпні 1988 року в Москві виникло історико-просвітницьке товариство «Меморіал», що ставило за мету розібратися з «білими плямами» радянської історії. 4 березня 1989 року в Києві відбулася установча конференція Українського добровільного товариства «Меморіал» з аналогічними завданнями і функціями. 8 лютого 1991 року на іншій установчій конференції, що теж відбулася в столиці України, було ухвалено рішення про створення ще одного громадського об'єднання – Української

спілки колишніх малолітніх в'язнів фашистських концтаборів (перейменоване в 1993 році в Українську спілку колишніх малолітніх в'язнів фашизму, а в жовтні 1998 року – в Українську спілку в'язнів – жертв нацизму), головною метою якого став захист законних соціальних та інших інтересів його членів, надання посильної допомоги жертвам нацизму і сприяння їхній історичній, соціальній та моральній реабілітації як категорії повноправних громадян України.

Того ж року утворено низку відділень Спілки, в тому числі обласні: Волинське (голова Т. Щолокова, з грудня 1993 р. – В. Волошкін), Житомирське (голова М. Бондарчук), Ровенське (голова В. Царук), міські: Могилів-Подільське (голова А. Каплан), Тульчинське (голова Р. Швейбиш) та ін., які об'єднали більше 10 тисяч осіб. Членами Спілки стали колишні в'язні концтаборів, гетто, а також оstarбайтери, котрі вирішили поставити крапку на своєму мовчанні. У перше десятиліття після проголошення України незалежною державою її ряди зросли більш, ніж у 30 разів. Громадське об'єднання перетворилось у потужну силу, здатну відстоювати проголошені мету і завдання.

На початковому етапі української незалежності одним з найактуальніших питань, що постало перед Українською спілкою в'язнів – жертв нацизму (УСВЖН), було донесення до суспільства правди про потерпілих від націонал-соціалізму. Користуючись сприятливими умовами кампанії гласності, активісти спілки широко використовували засоби масової інформації, насамперед часопис Міжнародного руху колишніх малолітніх в'язнів фашизму «Судьба», республіканські та місцеві видання, які надавали свої шпальта спогадам невільників та примусових «східних робітників», розповідали про їхню нелегку долю. Зокрема, охоче розвивала запропоновану тему найтиражніша в Україні газета «Сільські вісті», запровадивши низку спеціальних рубрик: «Була війна...», «Люди і долі», «Остарбайтери розшукують», «До уваги оstarбайтерів» та ін.

Встановленню істини сприяла й участь керівників Спілки в міжнародних конференціях, «круглих столах» з проблем жертв нацистських переслідувань, що проводились у Києві, Москві, Мінську, Лондоні, інших містах.

Проведена робота позитивно позначилась на зміні ставлення суспільства до колишніх рабів Райху. Вони повертались із забуття, стаючи, за словами голови УСВЖН М. Демидова, «шанованими людьми, які заслуговують на співчуття та допомогу» [254, С. 15]. В той же час, як зазначалося у рішенні позачергової конференції Спілки, що відбулася 9 жовтня 1998 року, від початку свого утворення вона надавала необхідну «допомогу і захищала права всіх громадян – незалежно від віку, національності, виду неволі, які у період Другої світової війни особливо постраждали від націонал-соціалістських переслідувань, знаходилися за колючим дротом концтаборів.., були вивезені на примусові роботи...» [254, С. 38].

Розуміючи, що в новій державі відсутня необхідна нормативно-правова база, Спілка впродовж років докладала зусиль до законодавчого закріплення статусу жертв нацистських переслідувань, їхнього соціального захисту, тим більше, що у сусідній Російській Федерації ще 15 жовтня 1992 р. набув чинності Указ Президента Росії № 1235 «Про надання пільг колишнім неповнолітнім в'язням концтаборів, гетто та інших місць примусового утримання, створених фашистами та їхніми союзниками в період Другої світової війни». Спілкою було визначено та затверджено склад комісії з розробки проекту спеціального закону, що стосувався б цієї категорії людей.

Комісія активно співпрацювала з створюваною для цієї мети робочою групою з питань міжнародних відносин з захисту жертв нацизму та учасників бойових дій у зарубіжних країнах комітету Верховної Ради України у закордонних справах, очолюваною народним депутатом України І. Шаровим. Спільними зусиллями було підготовлено відповідний законопроект, на основі якого 23 березня 2000 року Верховна Рада України ухвалила Закон України «Про жертви нацистських переслідувань» (Див. додаток В) [264]. Він став ключовим нормативно-правовим актом у поверненні історичної справедливості стосовно мільйонів співвітчизників, свого часу упереджено сприйнятих власною державою.

В його преамбулі, зокрема, підкреслювалось, що «Закон визначає правові, економічні та організаційні засади державної політики щодо жертв нацистських переслідувань і спрямований на їх соціальний захист та збереження пам'яті про них».

У першому розділі («Загальні положення») уточнено термін «нацистські переслідування». Вказано, що це – «злочинне позбавлення Німеччиною в роки Великої Вітчизняної війни та Другої світової війни волі мирного населення на тимчасово окупованій території України або за її межами, а також насильне вивезення мирного населення на примусові роботи на територію Німеччини або її союзників, що перебували у стані війни з колишнім СРСР, або на території окупованих ними інших держав».

У статті 4-й визначено перелік осіб, які належать до числа жертв нацистських переслідувань. Ними вважаються: «...колишні в'язні концентраційних таборів, гетто та інших місць примусового тримання та місць примусових робіт у роки Великої Вітчизняної війни та Другої світової війни; особи, які були вивезені з території колишнього Союзу РСР на примусові роботи на територію Німеччини або її союзників, що перебували у стані війни з колишнім Союзом РСР, або на території окупованих ними інших держав; діти, які народилися в місцях примусового тримання їх батьків та в місцях відбування батьками примусових робіт; діти партизанів, підпільників, інших учасників боротьби з націонал-соціалістським режимом у тилу ворога, яких у зв'язку з патріотичною діяльністю їх батьків було піддано репресіям, фізичним розправам, гонінням.

До жертв нацистських переслідувань належать також особи, які у роки Великої Вітчизняної війни та Другої світової війни були насильно вивезені з території інших держав, що після 1944 року увійшли до складу колишнього Союзу РСР, а також особи, які після звільнення з концентраційних таборів, гетто, інших місць примусового тримання та місць примусових робіт були переселені на територію України».

В статті 6-й Закону йшлося про те, що «держава забезпечує соціальний захист жертв нацистських переслідувань та їх громадських організацій шляхом надання пільг», зокрема «особам, які були насильно вивезені на примусові роботи на територію Німеччини або її союзників, що перебували в стані війни з колишнім Союзом РСР, або на території окупованих Німеччиною інших держав... – відповідно до статті 14 Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту».

В документі також проголошувалось, що «жертви нацистських переслідувань користуються правами і свободами, передбаченими Конституцією України, цим Законом та іншими нормативно-правовими актами» (Стаття 3) [254, С. 526 - 529].

Закон України «Про жертви нацистських переслідувань» був схвально зустрінутий усіма категоріями невільників Райху, зокрема, остарбайтерами, додав їм почуття впевненості та оптимізму. «...Не буду приховувати, що на такий закон про остарбайтерів я не сподівалась. Накінець-то держава змилюстилася над нами. Спасибі їй! А скільки ж років людям довелося мучитись, щоб дочекатись цього! Пальців на руках не вистачить, щоб порахувати... Та є ще Бог на світі – не дав правді вмерти!.. Тепер і жити хочеться...» [311]. (Із інтерв'ю з В. Новак, с. Порубинці Хмельницького району Вінницької області)

Ухвалення Закону красномовно засвідчило, що з проголошенням незалежності України проблема соціальної реабілітації колишніх «східних робітників», як і інших потерпілих від нацизму категорій населення, набула державного значення.

Крім правового визначення юридичних, економічних та організаційних засад державної політики щодо осіб, які потерпіли у роки Другої світової війни, нормативно-правового закріплення статусу, конкретизації державних гарантій їхнього соціального захисту, Закон України «Про жертви нацистських переслідувань» надав визначеним категоріям колишніх невільників Райху, в тому числі остарбайтерам, право (особисто чи через своїх представників, зокрема через громадські організації) на отримання відповідних компенсацій від уряду Німеччини за заподіяну їм фізичну і моральну шкоду.

Відомо, що Нюрнберзький трибунал розцінив нацистську практику вигнання та примусової праці іноземних громадян окупованих країн як «злочин проти людства», грубе беззаконня, котре ігнорує міжнародні угоди 1890 і 1929 років про категоричну заборону рабства. На цій підставі чимало західних країн поставили вимогу перед Німеччиною про відповідну компенсацію. І домоглись її.

Найбільше коштів отримав Ізраїль – 3,45 мільярда марок (на основі двостороннього договору 1952 року). Пізніше – ще 48,5 млн. марок (відшкодування здійснили шість німецьких концернів: «Крупп» (10 млн. марок; 1959 р.), «АЄГ/Телефункен» (4

млн. марок; 1960 р.), «Райнметал» (2,5 млн. марок; 1966 р.); «Сіменс» (7 млн. марок; 1962, 1966 рр.), «Даймлер Бенц» (як правонаступник авіаконцерну «Мессершміт», 20 млн. марок; 1988 р.), «Фельдмюлле Нобель АГ» (як правонаступник «Динаміт Нобель АГ», 5 млн. марок; 1986 р.) [693, S. 42], [712, S. 51], [744, S. 107]).

Після того, як 18 вересня 1953 року з'явився закон ФРН «Про компенсацію збитків особам, які зазнали переслідувань за нацизму», до 1964 року аналогічні домовини з ФРН вели ще 11 західноєвропейських країн, що закінчилося ухваленням так званої Глобальної угоди 1959 – 1964 рр., а також здійсненням ФРН компенсаційних виплат: Люксембургу (18 млн. марок; 1959 р.), Норвегії (60 млн. марок; 1959 р.), Данії (16 млн. марок; 1959 р.), Греції (115 млн. марок; 1960 р.), Нідерландам (125 млн. марок; 1960 р.), Франції (400 млн. марок; 1960 р.), Бельгії (80 млн. марок; 1960 р.), Італії (40 млн. марок; 1961 р.), Швейцарії (10 млн. марок; 1961 р.), Австрії (101 млн. марок; 1961 р.), Великій Британії (11 млн. марок; 1964 р.), Швеції (1 млн. марок; 1964 р.) [746, S. 264].

Упродовж 1961 – 1972 рр. було укладено також відповідні угоди між ФРН та кількома східноєвропейськими країнами для компенсації псевдомедичних дослідів, що проводилися в концтаборах (на відміну від Глобальної угоди з західноєвропейськими країнами, тут примусову працю не було враховано навіть в окремих випадках): з Югославією (60 млн. марок), Чехословаччиною (7,5 млн. марок), Угорщиною (6,25 млн. марок), Польщею (100 млн. марок) [474, С. 139].

У 1975 році ФРН перерахувала Польщі ще 1,3 млрд. марок для виплати страхових пенсій тим, хто, за німецькими законами, мав на це право.

Крім того добровільні пожертвування здійснили деякі німецькі фірми, зокрема, «ІГ Фарбеніндустрі», «Крупп», «АЕГ», «Сіменс», «Райнметал» (загалом на суму 50,5 млн. марок), а в 1986 р. – фірми «Нобель АГ» (5 млн. марок) і «Даймлер Бенц АГ» (20 млн. марок) [607, С. 340 - 341].

Розуміли в Німеччині також те, що на черзі – порушення питання про необхідність компенсаційних виплат оstarбайтерам. Це було б виконанням морального обов'язку перед рабами ХХ століття, якими стали примусові робітники зі Сходу в період розгулу нацизму. Тим більше, що ця проблема достатньо давно користува-

лась увагою й підтримкою з боку низки громадських організацій та політичних сил ФРН, насамперед партії зелених й соціал-демократичної партії.

Так, за словами російського дослідника П. Поляна, «...з ініціативи зелених, а також соціал-демократів питання про компенсації оstarбайтерам неодноразово виносились на обговорення в Бундестазі. Наприклад, 14 січня 1986 р. – депутатами Шілі, Штробеле та фракцією зелених. Їхні пропозиції зводились до того, щоб зобов'язати підприємства, які використовували примусову працю оstarбайтерів, виплатити останнім грошову компенсацію.

20 травня 1987 р. на Комітеті з внутрішніх справ Бундестагу відбулись слухання на тему «Подолання і компенсації за несправедливості націонал-соціалістичного періоду». Фракція зелених, а восени 1989 року й фракція соціал-демократів, поставили вимогу заснувати фонд «Компенсація за примусову працю при нацизмі»...

Рішучою прихильницею невідкладного розгляду та вирішення питання про компенсації зарекомендувала себе заступник голови Бундестагу пані Ранате Шмідт. «Політичним скандалом назвала вона той факт, що це не зроблено до цього часу, через 46 років після перемоги над нацизмом...» [607, С. 343 - 344].

Крім того, у Штуттгарті існувало громадське «Об'єднання колишніх примусових робітників нацистського режиму» («Interessengemeinschaft ehemaliger Zwangsarbeiter unter der NS – Regime»), що тривалий час боролось за права тих, кого насильно примушували працювати в німецькій економіці в часи Третього райху, направляючи відповідні звернення в правління концернів та фірм, що нажились на такій дармовій праці.

Аналогічними питаннями займалась тркож «Федеральна спілка – інформаційно-консультативна служба осіб, які переслідувались під час нацизму» («Bundesverband Informations – und Beratungsstelle fur NS-Verfolgte») [607, С. 343]...

Однак на шляху реалізації добрих намірів існувало чимало перешкод. Найсуттєвіша – це та, що уряд СРСР в 1953 р. офіційно відмовився від репараційних претензій на користь оздоровлення економіки НДР, у результаті чого жертви нацистських переслідувань з України та інших його республік були позбавлені будь-яких відшкодувань; вони навіть не відали, що мають на них бодай моральне право:

«...Про те, що Німеччина може платити нам якісь гроші, повірте, нам ніхто ніколи цього не казав...» (Зі слів М. Вознюка, с. Стодульці Жмеринського району) [290].

За німецьким законодавством відмова від репараційних претензій автоматично поширювалась на всіх громадян держави, яка заявляла про таке рішення. Щоб на законній підставі знову поставити дане питання, потрібно було опиратись на нову міжурядову угоду. Такої, зрозуміло, не було.

Вимагалось також, щоб кожен потерпілий від нацизму мав на руках страховий поліс часів існування Райху. Необхідних страхових документів, як, практично, й будь-яких інших, котрі підтверджували б факт насильницької депортації та примусової праці в Німеччині, вони не мали. Як правило, усі німецькі документи відбирались в оstarбайтерів під час проходження фільтрації. Ті ж, які інколи залишались на руках, у багатьох випадках знищувались самими «східними робітниками» – вони були досить небезпечними на випадок несподіваного обшуку чи арешту – як доказ приналежності до «ворогів народу».

Та й далеко не всі в Німеччині переймались проблемами примусових робітників.

Але, не зважаючи на протиріччя думок, нерідко – їхню полярність, у німецькому суспільстві наростало почуття морального обов'язку перед жертвами нацистських переслідувань. Німецький уряд виявляв все більше готовності обговорити з СРСР назріле питання.

Цей еволюційний процес досить точно охарактеризував білоруський письменник О. Адамович, заявивши, що «німецьке диво» зовсім не зводиться до економіки, найголовніше диво – моральне. ФРН зробила крок до нього – мужньо і по-совісті взявши на себе всю правонаступність і всю відповідальність за страшне німецьке минуле – за німецький нацизм [607, С. 336]. Ці слова він, як член Ради проекту «Східні робітники», сказав під час першого (протокольного) раунду офіційних міжурядових переговорів між СРСР та ФРН, які почалися в Москві в березні 1991 року. В ході розмови виявилось, що Німеччина в принципі була готова піти на ті ж умови, котрі зафіксовані в аналогічних договорах з іншими країнами.

Наступний переговорний раунд – на рівні технічних радників – пройшов 23 – 24 червня 1991 року в Бонні. Його порядок денний передбачав визначення категорій

громадян, які могли б претендувати на компенсацію, загальну суму і порядок її виплати.

Намічені на вересень 1991 р. переговори між СРСР і ФРН через серпневий путч не відбулися [607, С. 345].

Поновилися вони лише 18 березня 1992 р. в Москві і були чотиристоронніми – через припинення існування Радянського Союзу крім делегації ФРН у них брали участь делегації Російської Федерації, України та Білорусі. В процесі перемовин досягнуто згоди про створення в Росії, Україні і Білорусі спеціальних фондів, на рахунки яких Німеччина могла б перерахувати кошти. Знову визначались категорії громадян, потерпілих в період існування Райху. Серед потенційних отримувачів допомоги розглядались наступні категорії жертв нацизму: в'язні концтаборів, жертви медичних експериментів, в'язні гетто, остарбайтери. Проте німецька сторона постійно висловлювала свої застереження. Вироблення позитивного рішення затягувалось.

Поштовхом до розв'язання проблеми став візит до Москви в жовтні того ж року міністра закордонних справ ФРН К. Кінкеля. Дієвою, зокрема, виявилась зроблена від імені Російської Федерації як правонаступниці СРСР пропозиція відмовитись від поділу жертв нацизму на категорії, а просто визначитись із загальною сумою компенсації для всіх жертв нацистських переслідувань – донедавна громадян колишнього Радянського Союзу. Пропонувалась і сума – від 5 до 6 мільярдів марок. Однак компенсувати більше, ніж мільярд марок, німці не погоджувались.

Згаданий мільярд – як остаточна сума – й фігурував у пункті 6 «Про гуманітарне врегулювання» «Спільної заяви», підписаної 16 грудня 1992 р. в Москві канцлером Німеччини Г. Кодем і президентом Росії Б. Єльциним. Компенсації передбачались жертвам нацистських злочинів, причому категорії жертв визначені не були. Обумовлено лише те, що право на компенсацію мають тільки ті, хто відпрацював примусово не менше 6 місяців.

Громадяни Литви і Латвії були «закріплені» за російським Фондом, громадяни Молдови – за українським і Естонії – за білоруським [607, С. 346].

У кінці січня 1993 р. у Бонні відбулися заключні переговори між зацікавленими сторонами. Тоді ж ними було заявлено про те, що ФРН надасть у розпорядження фондів «Взаєморозуміння і примирення», які функціонуватимуть у Мінську, Москві і Києві, загальну суму в 1 млрд. марок. Ця домовленість мала вступити в силу після схвалення погоджених документів урядами сторін, що брали участь у переговорах. Перші внески будуть перераховані фондам упродовж трьох місяців після їх створення.

Угода вступила в силу 30 березня 1993 року. У тому ж році були створені республіканські фонди «Взаєморозуміння і примирення». Як і передбачалося, на їхні рахунки невдовзі надійшли кошти: на рахунки українського і російського – по 400 млн. марок, білоруського – 200 млн.

Український національний Фонд «Взаєморозуміння і примирення» засновано відповідно до постанови Кабінету Міністрів України № 453 від 16 червня 1993 року. Тоді ж започатковано його діяльність – як спеціально уповноваженого органу з питань компенсаційних виплат жертвам нацистських переслідувань.

Як пізніше згадував голова правління УНФ І. Лушников, «справа ця була зовсім нова, ніхто до нас не займався нічим подібним ні в Україні, ні в країнах СНД. Ми були першопрохідцями і в плані організації процесу виплат, і в плані розробки усієї методичної документації, і в плані створення унікальної інформаційної бази даних стосовно громадян, які в роки Другої світової війни були вивезені на примусові роботи, знаходилися в концентраційних таборах, гетто, гестапівських тюрмах» [254, С. 19].

Наступним важливим організаційним кроком стало створення мережі обласних представництв фонду (Вінницьке почало функціонувати з 21 лютого 1994 р. [199], Хмельницьке – 18 квітня 1994 р. [191], Волинське – 21 лютого 1994 р. [135], Житомирське – 7 липня 1994 р. [158], Рівненське – 21 лютого 1994 р. [178]), тісна співпраця з громадськими організаціями, насамперед Українською спілкою в'язнів – жертв нацизму, з органами представницької та виконавчої влади. Представники всіх українських і міжнародних громадських об'єднань жертв нацизму, які діяли на території України, разом з представниками центральних органів виконавчої влади та на-

родними депутатами увійшли до складу вищого органу управління Українського національного фонду – Спостережної ради, склад якої затверджено Кабінетом Міністрів України. Крім Спостережної ради до органів управління фонду належали також його правління, котре здійснювало поточне керівництво, експертна комісія з питань призначення компенсаційних виплат та реалізації гуманітарних програм, апеляційна (касаційна) комісія, до компетенції якої входило вирішення спорів, що виникали у зв'язку з призначенням Фондом компенсаційних виплат.

Завдяки активістам громадського руху, які співпрацювали на місцях з працівниками обласних представництв УНФ, вдалося у найкоротші терміни не тільки проінформувати населення, але й налагодити оформлення претендентами документів на одержання разової допомоги, яка розпочалася вже в травні 1994 року [254, С. 19].

Перші виплати суттєво вплинули на суспільну свідомість як в Україні, так і в Німеччині. В обох країнах відкрито почали говорити про людей, котрі під час війни не з власної волі потрапили на чужу землю, в неволю, і котрих радянська держава після перемоги в кращому випадку не помічала. В гіршому – були приниження, допити, зневага оточуючих, табори.

Виплати тривали впродовж 1994 – 1998 років. У результаті проведеної роботи одноразову компенсаційну допомогу отримали близько 670 тисяч осіб [20, арк. 1], у тому числі 49 тисяч мешканців Хмельниччини [335], майже 30 тис. чол. – Вінниччини [439, С. 674], понад 22 тис. чол. – Житомирщини [329]. Отримали компенсаційну допомогу й колишні оstarбайтери з Волинської та Рівненської областей.

Проте не обійшлося й без прикroщів, – через неправомірні дії «Градoбанку», через який здійснювалися компенсаційні виплати, що знайшло відображення у місцевій пресі: «Ось уже четвертий місяць киплять-вирують пристрасті навколо 100 мільйонів німецьких марок, виділених Україні урядом ФРН. «Градoбанк», привласнивши чужі гроші, залишив без компенсації громадян України, які зазнали нацистських переслідувань у роки війни. У [Хмельницькій] області 9 тисяч оstarбайтерів не можуть отримати ці нараховані гроші... Невиплати тягнуться... ще з жовтня 1995 року... Градoбанківські комерсанти... стверджують, що ніхто не нагрів рук на грошах колишніх в'язнів і невільників. Мовляв, німецькі марки використано на благо-

родні цілі – підготовування кволої економіки. Були ніби надані кредити великим промисловим підприємствам України, які ті не спромоглися повернути. Після скандалу через зникнення компенсації ФРН розпорядженням Президента створена оперативно-слідча комісія з працівників Генеральної прокуратури, СБУ, Національного банку України, яка має проаналізувати, куди потекли 100 млн. німецьких марок...

Тим часом оstarбайтери живуть у постійній тривозі і намагаються протестувати проти несправедливості, цинізму, знущань банківських чиновників. Міцніші шкандибають у представництво Українського національного фонду, німічні телефонують, пишуть листи-скарги. Та лише 12 щасливчиків із Городоччини днями отримали компенсацію...» [334]. У згаданій публікації газети «Подільські вісті» порушено ще одну проблему: «...Уряд Німеччини виділив компенсацію. Це мізер за пролиті там ріки поту і крові» [334]. Так, благородний жест уряду ФРН був швидше гуманітарною допомогою, ніж справедливою фінансовою компенсацією, адже виділені Білорусі 200 млн. марок припадали на 150 тис. жертв нацизму, 400 млн. марок, що їх отримав Російський національний фонд «Взаєморозуміння і примирення», – на 250 тис. чол. В Україні ж 400 млн. марок розподілялись на 670 тис. чол. За всі страждання і приниження, за кількарічну каторжну працю жертви нацизму в Україні одержали в середньому по 600 німецьких марок [254, С. 19]. Для порівняння: щомісячна допомога для німецького безробітного в той час становила 800 марок [491, С. 125]. Ці виплати жодною мірою не могли компенсувати рабську працю й невимовні страждання, які випали на долю українських цивільних примусових робітників Райху. Попри це, уряд ФРН вважав свою місію виконаною.

Розуміючи, що виплати неадекватні, правління Українського національного фонду «Взаєморозуміння і примирення» взяло на себе моральну відповідальність перед потерпілими від нацизму, за підтримки уряду України, Верховної Ради, МЗС України зосередило зусилля на ініціюванні переговорного процесу з урядом ФРН і, перш за все, – формуванні світової громадської думки з питань справедливих виплат та поновлення історичної й людської справедливості стосовно жертв нацизму.

Тісно співпрацюючи з Українським національним фондом, братніми спілками та керівництвом Міжнародного руху колишніх малолітніх в'язнів фашизму, шукала

шляхи до початку переговорів з німецькою стороною з проблеми справедливих компенсаційних виплат й Українська спілка в'язнів – жертв нацизму. Вона неодноразово зверталась з відповідними листами до голови Бундестагу, канцлера та президента Німеччини, проводила мітинги, сприяла активізації вимог окремих громадян, обласних, міських та районних організацій Спілки до німецької сторони через засоби масової інформації, пікетування колишніми в'язнями німецького посольства. Спілка звернулася також за підтримкою до всіх гілок влади України. Поділяючи її стурбованість, на початку 1999 року у складі комітету Верховної Ради України у закордонних справах було створено робочу групу з питань міждержавних відносин з захисту жертв нацизму та учасників бойових дій у зарубіжних країнах.

Спільними зусиллями Українського національного фонду та громадських організацій проведено низку дискусій з парламентськими діячами ФРН, представниками політичних партій, Німецького союзу індустрії, представниками підприємств, адвокатами. Оскільки судова система США має прецедентний характер, тобто одне рішення суду може застосовуватися до інших подібних випадків, тоді ж в американських судах з'явилися позови до великих німецьких підприємств від колишніх невільників Райху. Вирішення їхніх законних прав зі встановлення історичної справедливості знаходило все більшу підтримку серед світової громадськості.

Зусилля української сторони, поєднані з заходами, що вживалися іншими зацікавленими державами, врешті, принесли позитивні результати: 17 грудня 1999 року ФРН устами президента Й. Рау вибачилася перед колишніми в'язнями нацизму; практично тоді ж розпочався давно очікуваний переговорний процес.

Переговори з Німеччиною, в яких брали участь делегації України, Росії, Білорусі, Польщі, Чехії, Ізраїлю, представники єврейських організацій, американські адвокати, тривали понад рік і були непростими, незрідка досить гострими. Засідання відбувались під співголовуванням заступника міністра фінансів США С. Айзенштата та представника канцлера ФРН О. Ламбдесдорфа. Метою переговорів було вироблення рішень про джерела, використання, розподіл коштів створюваного у Німеччині Федерального фонду «Пам'ять, відповідальність і майбутнє».

«Суть нашої позиції, як і позиції інших східноєвропейських держав, полягала в тому, щоб якомога більше коштів із зазначеного фонду було спрямовано на виплати безпосередньо жертвам нацизму» [338]. (Зі спогадів учасника переговорів народного депутата України І. Шарова).

Під час розгляду Бундестагом законопроекту щодо компенсацій жертвам нацизму депутатська група «Трудова Україна» ініціювала звернення до цього вищого законодавчого органу Німеччини, у якому наголосила на гостроті й за давності теми компенсаційних виплат, що стала однією з найболючіших проблем, породжених Другою світовою війною. Врешті, 12 серпня 2000 р. парламент ФРН ухвалив закон «Про створення фонду «Пам'ять, відповідальність і майбутнє», в якому наголошувалось:

«Усвідомлюючи, що націонал-соціалістська держава вчинила жорсткі протиправні діяння над робітниками рабської примусової праці шляхом їх депортації, ув'язнення, експлуатації на роботі аж до повного винищення, а також шляхом інших незчисленних порушень прав людини,

німецькі підприємства, що брали участь у протиправних діяннях націонал-соціалізму, несуть історичну відповідальність за це і мають діяти відповідно цього,

німецькі підприємства, що об'єдналися у межах ініціативи німецької економіки щодо створення фонду, визнають цю відповідальність...

Бундестаг Німеччини визнає політичну і моральну відповідальність перед жертвами націонал-соціалізму і хоче зберегти пам'ять про спричинене їм лихо також для прийдешніх поколінь...» [254, С. 532].

Законом передбачалось, що 5 мільярдів марок до фонду внесуть уряд ФРН і стільки ж – німецькі промислові підприємства, які у роки Другої світової війни використовували працю підневільних робітників.

Уряд ФРН чесно вніс свою частку. Що ж стосується багатьох німецьких фірм, то вони не квапилися з внесками і почали перераховувати гроші лише тоді, коли компенсації жертвам нацизму уже виплачувалися.

Виділені кошти розподілялися між сімома партнерськими організаціями, одним з яких був УНФ «Взаєморозуміння і примирення», що здійснював виплати в Україні

та Молдові, а також громадянам країн Закавказзя і Середньої Азії – колишніх республік Радянського Союзу, котрі в роки Другої світової війни постраждали від націонал-соціалістських переслідувань на тимчасово окупованій території України і Республіки Молдова [20, арк. 2]. Конкретно було виділено (згідно з § 9 Закону про створення фонду «Пам'ять, відповідальність і майбутнє»):

«...2. Для партнерської організації, компетентної щодо виплат в Україні, а також Республіці Молдова, – 1724 мільйони німецьких марок...» [254, С. 536].

За цим законом, якщо претендент на виплату помер після 16 лютого 1999 року, належні йому кошти могли отримати так звані «особливі правонаступники». До них належали: у першу чергу – чоловік (дружина) і діти; за їх відсутності – онуки; якщо й таких не виявлялось – брати та сестри жертви. За відсутності зазначених правонаступників право на подання заяви мали особи, визначені спадкоємцями за заповітом. Кошти розподілялись рівномірно між усіма правонаступниками.

Той же німецький закон вимагав: правонаступники протягом 6 місяців з дня смерті жертви нацизму повинні були звернутися до обласного представництва УНФ за місцем проживання померлого. Якщо вимога не дотримувалася, правонаступники однозначно і безповоротно втрачали право на одержання виплати.

Але виплати передбачались не всім категоріям невільників, а лише для в'язнів концентраційних таборів чи гетто, в'язнів інших таборів (згідно з офіційним переліком) та особам, які були депортовані зі своєї батьківщини на територію Німеччини і були зайняті на примусових роботах у промисловості або державному секторі.

Поза німецьким виплатним законом залишалося багато колишніх примусових працівників, зокрема, особи, які працювали в сільському чи приватному господарстві. А саме українців німецькі бауери найчастіше брали до себе на роботу. Нерідко праця в сільському господарстві була тяжчою, ніж у промисловості. Поза законом опинилися і діти, яких було вивезено разом з батьками, та діти, народжені в неволі [349].

Це викликало справедливий протест потерпілих. Від їх імені 16 жовтня 2000 року виступила із відповідною заявою Українська спілка в'язнів – жертв нацизму, в якій, зокрема, йшлося: «...Серед нас багато тих, кого насильно вивезли до Німеччини і

хто працював там у бауерів. У переважній більшості випадків їх становище було не кращим, ніж у трудових таборах або навіть концтаборах. Тисячі з них, молодих та енергійних, так і не повернулись на Батьківщину. Не витримавши знущань і тягаря непосильної праці, люди завчасно пішли з життя. А між тим Німецька сторона відмовилася від видачі цій категорії громадян навіть гуманітарної допомоги...

Або візьмемо дітей до 12 років, які разом з батьками знаходилися у трудових, обсерваційних та інших таборах. Не визнавати за ними законного права на одержання гуманітарної допомоги так само несправедливо, як і ганебно...

З огляду на стан здоров'я, вік, матеріальні труднощі жертв нацистських переслідувань гуманітарні виплати треба було б провести не в два, а в один етап. Цілком ймовірно, що остаточної суми багато наших товаришів так і не дочекаються. На жаль, Німецька сторона не зважила і на це...

Розглядаємо наступні грошові виплати [такими], що не є компенсацією за примусову працю і заподіяні за часів націонал-соціалістського панування...» [254, С. 547 - 548].

В Україні виплати почалися 6 серпня 2001 року і здійснювалися двома частинами (65 % і 35 % від призначеної суми). Оскільки німецька сторона ні на які поступки не пішла, вихід з ситуації, що склалася, довелося шукати Українському національному фонду «Взаєморозуміння і примирення». За словами його голови правління І. Лушнікова, було зроблено все можливе аби найбільша кількість потерпілих отримала кошти: «І водночас ми не могли порушити всі вимоги виплатного закону. Відповідно до передбаченого в законі розширеного застереження, ми пішли, може, й на не популярний крок. В рахунок зниження максимальних сум для людей, які працювали в промисловості, розширили перелік правомочних отримувачів і таким чином змогли виплатити людям, які працювали у сільському і приватному господарстві, та дітям. Це було наше спільне рішення разом з представниками громадських об'єднань жертв нацизму...» [349].

Початку виплат передувала напружена праця українських, в т. ч. подільських та волинських, архівістів, яка продовжувалася й в наступні роки. Адже, щоб претендувати на компенсацію, потерпілим від нацистських переслідувань необхідно було ма-

ти на руках архівні довідки про примусове вивезення до Німеччини, місце роботи на нацистській каторзі, перебування у концтаборі чи гетто. Для цього вітчизняним архівістам довелося неодноразово поаркушно переглянути десятки тисяч фільтраційних справ, матеріалів місцевих комісій сприяння Надзвичайній державній комісії з встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників і завданих ними збитків громадянам, колективним господарствам (колгоспам), громадським організаціям, державним підприємствам та установам СРСР, інші документи, найретельнішим чином виконати всі соціально-правові запити громадян даних категорій. Всього в 2000 – 2007 рр. Державним архівом Вінницької області видано 19869 таких довідок, Державним архівом Хмельницької області – 68027, Державним архівом Волинської області – 39644, Державним архівом Житомирської області – 4559, Державним архівом Рівненської області – 33139.

Крім архівних довідок претендентам на компенсаційні виплати необхідно було мати паспорт громадянина України, копію свідоцтва про шлюб (якщо жінка змінила прізвище), за наявності групи інвалідності – копію довідки комісії МСЕК (ВТЕК). Документи приймалися лише від живих осіб – жертв нацистських переслідувань (за померлих – не приймалися). Не приймалися німецькою стороною рішення суду та протоколи опиту свідків, які стосувалися підтвердження факту перебування тієї чи іншої особи на нацистській каторзі [335].

У разі виникнення непорозуміння зацікавлена особа не мала права на оскарження, оскільки за законом ФРН «Про створення фонду «Пам'ять, відповідальність і майбутнє» «норми національного законодавства, рішення державних органів і судів країни, на території яких проживають жертви рабської і примусової праці націонал-соціалізму, щодо здійснення їм виплат за рахунок коштів німецького федерального фонду «Пам'ять, відповідальність і майбутнє» не застосовуються» [20, арк. 1].

Для оформлення заяви претендентам на компенсаційні виплати необхідно було навідатися в районне управління соціального захисту за місцем проживання. Звіди заяви передавались у регіональні представництва УНФ. Встановлювався крайній термін подачі документів – до 11 квітня 2001 р. [336].

Водночас після ухвалення Закону України «Про жертви нацистських переслідувань» розширилися функції Українського національного фонду «Взаєморозуміння і примирення». Відповідно до ст. 7 згаданого закону, а також на підставі нового положення про фонд, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 11 вересня 2000 року за № 1410, УНФ визначався не лише як спеціальний орган з питань компенсаційних виплат, а й як орган з надання гуманітарної допомоги жертвам нацистських переслідувань [20, арк. 1].

Певні реорганізації відбувалися також на місцях. На підставі постанови Кабінету Міністрів України № 1410 «Питання Українського національного фонду «Взаєморозуміння і примирення» при Кабінеті Міністрів України та відповідного рішення УНФ у вересні 2000 року обласні представництва УНФ були ліквідовані. На їх базі утворено обласні відділення Українського національного фонду «Взаєморозуміння і примирення» при Кабінеті Міністрів України, в т. ч. Вінницьке, очолюване В. Чехівським, Хмельницьке (керівник В. Кухар), Волинське (керівник П. Якименко), Житомирське (керівник О. Шевчук), Рівненське (керівник Л. Барановська, з 2004 р. – Л. Суковата). Відділення стали правонаступниками усіх прав і обов'язків та майна представництв УНФ, уповноваженими органами на території областей з питань організації роботи з жертвами нацистських переслідувань, здійснення соціальних заходів в інтересах цих осіб та збереження пам'яті про них. Ліквідовані обласні відділення у жовтні – грудні 2006 року на основі відповідної постанови правління Українського національного фонду «Взаєморозуміння і примирення».

На Вінниччині виплата першої частини компенсації завершилась на початку 2004 року. Пройшла вона організовано, без будь-яких застережень. На цей час компенсаційні виплати отримали понад 28 тис. чоловік. З них близько 12 тис. чол. – колишні підневільні робітники німецької промисловості і державного сектору, майже 6 тис. чол. – ті, хто працював у сільському господарстві країни-загарбника, 1111 чол. – колишні в'язні концентраційних таборів, решта – в'язні інших місць примусового утримання, прирівнених гітлерівським режимом до концтаборів, підневільні робітники сфери послуг і т. д.

Сума допомоги залежала від категорії потерпілих від нацизму. В'язням концтаборів і гетто вона визначалась у розмірі 7 тисяч 670 євро, в'язням інших місць примусового утримання, прирівнених до концтаборів, – 3068, в'язням, яких переслідували органи гестапо та служби безпеки за політичними мотивами, підневільним робітникам промисловості і держсектору – по 2199, тим, хто працював у сфері послуг, – по 767 євро. Загалом було виплачено 24 мільйони 383 тисячі 867,78 євро.

Найбільше в'язнів виявилось у Гайсинському, Хмельницькому, Іллінецькому районах – до 5 тис. чол., у м. Вінниці – близько 6 тис. чол. У більшості ж районів області – по 600 – 700 чоловік [350].

Близько 50 тис. чол. потерпілих аналогічних категорій отримали компенсаційні кошти у Хмельницькій області.

У Волинській області цей показник був порівняно меншим – 7452 чол. Крім того, 795 чол. отримали компенсаційні виплати з австрійського фонду «Примирення, мир та співробітництво» [328].

Решта виплат потерпілим від нацистських переслідувань, у т. ч. незадіяних до цього категорій, розпочалася в лютому 2004 року і тривала до 31 грудня 2006 року.

Всього в Україні (станом на 1 листопада 2007 р.) під час виплати 1-ої частини компенсаційних виплат (65 %) їх отримали 468643 жертви нацизму на суму 564985678,5 євро, другої частини (35 %) – 466546 жертв нацизму на суму 301590349,7 євро [20, арк. 2]. Із них 262 тис. – це особи, які працювали у промисловості, та 166 тисяч осіб, які були зайняті у сільському господарстві Райху [349].

Проте деякі категорії невольників Райху таки залишилися без виплат. Це, зокрема, особи, які примусово працювали на підприємствах нацистської Німеччини, що на той час діяли на окупованій території Радянського Союзу, та особи, які перебували на примусових роботах на території Фінляндії, Угорщини, Румунії, тобто країн-сателітів Німеччини.

Суми, внесені урядом ФРН у фонд «Пам'ять, відповідальність і майбутнє» до початку виплат були покладені на депозитні рахунки німецьких банків і на них нараховувалися відсотки. Отримані таким чином кошти лягли в основу діяльності нового

німецького гуманітарного фонду «Пам'ять і майбутнє». Частка України у тих відсотках – близько мільйона євро.

Тісно співпрацюючи з новим німецьким фондом, Український національний фонд «Взаєморозуміння і примирення» у межах гуманітарної програми провів опитування жертв нацизму, зокрема, з метою з'ясування якої медичної допомоги ті потребують? Спільно з громадськими організаціями жертв нацизму було вирішено, що кошти підуть на оперативне лікування опорно-рухового апарату та очей. Вже в першій половині 2007 року проведено понад 60 ортопедичних операцій та близько 1400 операцій на очах [349].

У зв'язку з тим, що кошти, які Україна могла використати на ці гуманітарні проекти, були обмеженими, правлінням УНФ «Взаєморозуміння і примирення» вирішило розпочати оперативне лікування у найтяжчих випадках. Головне завдання цих операцій – якісне покращення життя колишніх невільників.

«Процедура відбору постраждалих для надання допомоги, – за словами одного з керівників німецького фонду Г. Заатхофа, – є відкритою і прозорою. Для того, щоб кожному невільнику було зрозуміло, яким чином це вирішується... Розпочиналася діяльність нашого фонду тільки задля проведення виплат. Але під час роботи ми зрозуміли, що йдеться не лише про гроші. У кожному конкретному випадку – це доля людей, які 60 років чекали, що їх страждання визнають. І моральна сторона нашої роботи для нас не менш важлива, ніж фінансова» [349].

Відчули благодійність фонду й подоляни та волиняни. Серед тих, хто скористався його послугами, понад сто мешканців Вінницької та Хмельницької областей, потерпілих під час Другої світової війни від нацизму, близько двохсот осіб – з області Волинського регіону.

Крім Німеччини, «темні сторінки» своєї історії прагнула назавжди закрити Австрія. Ще у 2000 році австрійський уряд добровільно зобов'язався здійснити компенсаційні виплати. Переговори у Відні між делегаціями Австрії та країн СНД пройшли досить оперативно, фактично в один раунд, із досягненням вагомих результатів з основних питань. Тоді було створено Австрійський фонд «Примирення, мир і співробітництво» (на основі прийнятого 27 листопада 2000 року закону «Про фонд доб-

ровільних виплат Австрійської Республіки колишнім рабським та примусовим робітникам нацистського режиму»). Австрія зобов'язалась здійснити такі виплати: особам, які перебували на рабських роботах, – 105 тис. австрійських шилінгів (15 тисяч ДМ – німецьких марок); особам, які залучалися до примусової праці у промисловості, – 35 тис. австрійських шилінгів (5 тис. ДМ); особам, які залучалися до примусової праці в сільському господарстві, – 20 тис. австрійських шилінгів (2800 ДМ). Діти, які були депортовані разом з батьками у віці до 12 років, могли розраховувати на ту ж суму, що й їхні батьки, особи жіночої статі, які народили дітей під час підневільної праці в Австрії, – додатково до зазначених виплат по 5 тис. австрійських шилінгів (550 ДМ) [338].

Україні від австрійського уряду надійшло 85,4 мільйона євро [20, арк. 2]. Документи на виплату приймалися включно до 31 грудня 2003 року [350]. Виділені кошти з серпня 2001 року по 2006 рік отримали близько 43 тис. осіб, у тому числі понад тисячу вінничан та волинян.

Крім того, впродовж багатьох років австрійський фонд фінансував програму ендопротезування, оплачував усі витрати на придбання штучних суглобів, діагностику і лікування у фахівців, реабілітацію.

«...Не могла і мріяти про те, що мені безкоштовно установлять протез тазостегнового суглоба... У графі мого паспорта «місце народження» записано: «Зальцбург, Австрія». Батька, висланого в Австрію на примусові роботи, гестапівці розстріляли до мого народження. Від потрясіння в мамі, що працювала в Зальцбурзі на хазяїв, почалися передчасні пологи. Так я виявилася «корінною зальцбуржанкою». Це стало підставою для того, щоб австрійський уряд допоміг мені в житті. [За його кошти] у київській лікарні № 12 професор Микола Терновий зробив мені операцію по ендопротезуванню. Почуваю себе відмінно, ходжу вільно. Адже раніше біль у зруйнованому суглобі був такий, що не могла рухатися. Якби не операція, повернутися до нормального життя було нереально...» [337]. (Зі слів Л. Дяк, м. Вінниця).

Починаючи з 2001 року, операції остарбайтерам робили у клініках Австрії й Німеччини.

У тій же Німеччині філантропічна діяльність проявлялась не лише на державному рівні. Так, міська влада міста Франкфурт-на-Майні вирішила додатково виплатити тим, хто працював тут під час війни, по 1022 євро [350].

По 5 тис. марок отримали 120 громадян України, Польщі та Росії, які працювали на церковних об'єктах католицької церкви в Баварії [355]. У 1999 році єпископська конференція вирішила організувати службу для розшуку всіх «приписаних» до католицьких громад. Церковний фонд відшкодування оstarбайтерам сягнув 5 млн. марок [637, С. 446].

У землі Баден-Вюнтерберг Фрайбург став другим після Тюбінга містом, яке долучилося до компенсаційних виплат [356]. Усі гроші (200 тис. марок) виділено з міського бюджету, оскільки приватні фірми було увільнено від внесків. За компенсацією звернулися далеко не всі, тому магістрат Фрайбурга спробував самостійно відшукати їх. За архівними даними, по 5 тис. марок. повинні були отримати 37 осіб.

Благодійна організація «Місцева історія» м. Фердена виділила 58 українським оstarбайтерам по 260 марок. Деякі сім'ї, в яких працювали українці, взяли над ними шефство, допомагаючи грошми і запрошуючи до себе в гості [357]. Для літніх людей вчасно протягнута рука допомоги виявилася дуже важливою.

Користуючись благородними почуттями, гуманітарну адресну допомогу жертвам нацистських переслідувань надали окремі громадяни ФРН: Елізабет Штокнер, Інга і Карл Хейнц, Іоакім та Сюзана Вок, Маргарет Руфф, Марина Шуберт, Бернхільд Фогель, представники фонду імені Максиміліана Кольбе Ірма та Еміль Аннен, Елізабет Ерб, члени фонду Німеллера пастор Мюллер, Мартін Штер, Клаудія Сіверс та чимало інших [254, С. 17].

Надав одноразову грошову допомогу в'язням концтаборів Швейцарський фонд жертв Холокосту [335].

Засудження нацизму, виплата грошових компенсацій, гуманітарний рух виявились своєрідним підведенням ризику під цілою епохою протистояння, відчуження між державами і народами, яке породила війна, а демократичний поступ України – вирішальним фактором початку реального повернення історичної справедливості стосовно колишніх вітчизняних примусових робітників Райху.

6.2. Моральна реабілітація

Зміна ставлення до остарбайтерів у Німеччині, на пострадянському просторі сприяла процесу подальшого примирення. В Україні не рідкістю стали візити німецьких істориків, котрі досліджували тему примусової праці під час Другої світової війни, нащадків колишніх власників підприємств, делегацій з міст ФРН, які приїздили, щоб допомогти колишнім «своїм» невільникам, підтримати їх. Такою ж була мета приїзду й відданих ідеалам гуманізму окремих ентузіастів, що, загалом, стало свідченням зростаючого громадського інтересу до нелегкої долі колишніх «східних робітників». Правда про них все більше утверджувалася в суспільній свідомості, знаходила нові форми вираження.

У 2002 р. «в Берліні з'явився незвичайний, документальний, театр – «ОСТ-Арбайтер». У його складі – молодь п'ятнадцяти національностей. Усі вони, а поміж них є і професійні актори, й аматори, працюють на добровільних засадах. В основі їхніх постановок – не [художні] п'єси, а розповіді про реальні долі колишніх примусових працівників зі Сходу, про які довгий час мовчав весь світ. Про долі, покручені неволею і війною. [В 2005 р.] театр «ОСТ-Арбайтер» побував у Києві. Презентував виставу «Балерина за колючим дротом».

...Змалку Аллочка дуже любила танцювати. Навчалася в балетній школі. Мріяла про велику сцену. Їй пропонували блискучу кар'єру. Але розпочалася війна. Шістнадцятирічна дівчина потрапила в полон. Її направили на будівельні роботи. Вродлива тендітна юнка самою природою створена для мистецтва, була слабка для цієї фізично важкої роботи. Хтозна, скільки б часу вона протрималася в неволі. Та доля зглянулася над нею. Про її непересічні таланти дізналися і... Аллі дозволили танцювати. Танцювала перед невільниками всієї Європи. А коли повернулася додому – її схопили органи НКВС. Дівчина отримала 25 років таборів за «зраду Батьківщини».

Під час поїздки по Україні Марина Шуберт, яка багато років допомагає остарбайтерам, познайомила з колишньою примусовою працівницею Аллою Рокитнянською. Тоді ж дізналася про її драматичну долю і була вражена до глибини душі. З'явилось бажання розповісти про цю трагедію іншим. Спільно з професійним режи-

сером Наталією Бондар та акторами театру «ОСТ-Арбайтер» було створено «Балерину за колючим дротом» [348].

Виставу схвально сприйняли як німецькі, так й українські глядачі...

Влітку 2000 року тією ж Марією Шуберт у Німеччині організовано документальну виставку «Цванцарбайтери в Берліні», що започаткувала спільну діяльність німецької громадської організації «Kontakte» («Контакти») і Української спілки в'язнів – жертв нацизму, зорієнтовану на повернення історичної справедливості стосовно примусових робітників Райху [254, С. 125].

А за два роки до цього у Києві в Меморіальному комплексі «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років» розгорнуто тематичну виставку, присвячену долі українських «остарбайтерів», – «Про них ще не все сказано...», яка стала важливим кроком до всебічного розуміння проблеми та достовірного її відтворення музейними засобами. Вона дозволила досить повно порушити також питання про трагічну долю неповнолітніх невільників Райху та дітей, народжених у нацистській Німеччині українськими робітницями. Уперше на виставці були представлені експонати, в яких йшлося про співчуття громадян Німеччини, котрі в скрутний час допомагали нашим співвітчизникам. Раніше про подібні факти неможливо було навіть згадувати.

«Виставка перетворилася на культурну й політичну акцію... Її пересувний варіант «Німецький окупаційний режим в Україні. Доля українських остарбайтерів», розрахований спеціально на іноземного глядача, у 2001 – 2002 роках експонувався в чотирьох музеях ФРН. Метою виставки було ознайомити німецький загал з поглядом українського суспільства на цю проблему й показати не лише трагедію наших співвітчизників у роки війни, а й прагнення до порозуміння та співпраці для вшанування пам'яті всіх жертв Другої світової. Експозиція виставки, розповідаючи про життя конкретних людей, стверджувала, що тоталітарний режим жорстоко порушує права людини, руйнує долі мільйонів громадян. Актуальний соціальний зріз теми використання українських примусових робітників у нацистській Німеччині, загальнолюдське гуманне звучання виставки викликали значний інтерес у німецьких глядачів... З її експозицією ознайомилися близько 20 тисяч громадян ФРН» [543, С. 26].

Та особливо важливим фактором у налагодженні мостів порозуміння стала реалізація давньої мрії багатьох колишніх оstarбайтерів – побувати у сучасній Німеччині, що перед усім світом здійснила акт каяття, у свою чергу, подякувати тим, хто у лихий час проявляв турботу і милосердя, покласти квіти на могили товаришів по неволі, котрі передчасно пішли з життя на чужині, не витримавши жорстоких тортур, внаслідок інших трагічних обставин.

«...Під кінець війни нас стали відпускати в місто один раз у місяць. Мешканці міста дуже добре ставились до нас, дарували подарунки, підгодовували, жаліли, співчували. А охорона табору і поліцаї, на відміну від місцевих мешканців, били нас дубинками і знущались. Тоді ми зрозуміли, що вони були фашистами, а не простими німецькими мешканцями.

Тому я зараз кланяюсь у ноги добрим людям, мешканцям міста, і бажаю їм міцного здоров'я та довгих років життя.

У даний час мені 72 роки... Хотілося б на старості літ побувати у місті Бохум і подякувати тим людям, які в такий важкий час відривали від себе шматок хліба і давали його нам...» [254, С. 219]. (Зі спогадів колишнього «східного робітника» І. Ігнатенка).

Що стосується власне І. Ігнатенка, то його намірам, на жаль, не судилося здійснитися (через важку хворобу він осліп), але те, що за радянських часів було нездійсненною мрією мільйонів оstarбайтерів, не стало проблемою у незалежній суверенній Україні – поїздки колишніх невольників Райху до Німеччини, у ті місця, де вони працювали у молоді роки, організовувалися Українським національним фондом «Взаєморозуміння і примирення», Українською спілкою в'язнів – жертв нацизму. Крім того, кожен «східний робітник» на запрошення німецької сторони міг вільно здійснити індивідуальну поїздку чи зі своїми близькими та рідними, як, скажімо, це зробила колишня подільська оstarбайтерка Л. Драчук, запросивши в дорогу дочку: «Через багато років не забула фрау Гільдікард українську дівчину Любу. З допомогою Червоного Хреста розшукала її в Осолінці [Літинського району] і у 1993 році зробила виклик до Німеччини. Вдруге поїхала Любов Семенівна до Баден-Ельстера, але цього разу вже в гості. Гільдікард тоді було 93, Любі – 68.

«Ми коли їхали, – розповідає донька Любові Семенівни Катерина Іванівна, – я дуже переживала, як ми порозуміємося, як подолаємо мовний бар'єр? Але щойно зійшли на німецьку землю, як мама так «зашпрехала»... Я аж здивувалася. До речі, фрау Гільдікард подбала про перекладача, але її послуги нам не знадобилися... Зустріч була дуже теплою і трепетною. Гільдікард вийшла вся в білому, маленька, худенька. «Любо, хіба це ти? – запитала. – Майне Люба?»

А в мами від хвилювання та нервового збудження одразу губи «згоріли». Ще б пак, адже вона поверталася у свою обпалену війною юність.

Дуже вразив рівень життя німців – справжній рай. Аж досада взяла при порівнянні, як живуть переможені і як ми – переможці. Щоправда, ми розраховували, що прийматимуть нас хлібосольніше. Адже приїхали зі своїм коньяком, домашньою ковбасою, запеченою качкою, тортом... Але все те навіть не виставили на стіл. Побідали... стоячи. Якби це такі гості їхали до нас, то ми б уже кабана кололи, а там – досить скромно. Гостювали ми два тижні. І щоразу мене просили співати українських пісень. Я співаю, а вони плачуть...

Як і у 45-у, Гільдікард хотіла щиро обдарувати Любов Семенівну з донькою подарунками. Спершу вмовляла їх залишитися у Німеччині, пропонуючи дім. Потім – дорогий одяг, гроші, навіть машину.

- Ми відмовились, – каже Любов Семенівна. – Хоч не такі заможні, зате горді. І хочемо жити на своїй землі...» [333].

Теперішній мешканець м. Миколаєва О. Балутін, насильно вивезений на нацистську каторгу, працював на соляній шахті в с. Ментерода неподалік м. Мюльхаузена (Тюрінгія). У січні 1945 р. під час нальоту союзницької авіації від осколків бомб тут загинули п'ятеро його близьких друзів. Довгі роки вважав своїм моральним обов'язком встановити на місці їхнього захоронення пам'ятний знак, активно листувався з цього питання з представниками тамтешньої влади. І ось нарешті мрії стали реальністю. «...Я безмежно вдячний бургомістру цього населеного пункту, де вони загинули. Це пан Крафт, який і викликав мене на відкриття пам'ятника, – читаємо у спогадах українського примусового робітника. – У мене з ним до цього часу підтримується зв'язок...» [254, С. 81].

Уродженець м. Гайсина І. Головань [292] побував у концтаборі «Дахау». Як і колись, одягнув смугасту табірну робу, сфотографувався на пам'ять, згадав минуле. Осад на серці залишився важкий. За його словами, хотілось мерщій вибратись з-за колючого дроту, хоч той тепер був лише музейним атрибутом, а залишки табору – меморіальним комплексом. Хотілося звернутися до всього світу: люди повинні народжуватись для життя, а не для «фабрик смерті»! Жахи нацизму ніколи не повинні повторитись!.. [439, С. 696].

Зустрічі з минулим, як і спогади про них, завжди емоційні, позначені надмірним хвилюванням. «У травні [2002 року] я отримав запрошення приїхати в Німеччину... на прохання обербургомистра Ганновера Імаль Штіга, – повідується у спогадах подолянина М. Дейнеко (с. Кормільче Орининського району). – Мені був висланий детальний план поїздки, оплата і організована зустріч в Ганновері. Зустріч на вокзалі була дуже сердечна. Розмістили нас у найдорожчому готелі, де я повинен був дати інтерв'ю директору інституту [історії]. Під час дачі інтерв'ю я все згадав, що було зі мною, і дуже сильно розхвилювався і в мене серце стало працювати із перебоями. Викликали швидку і поклали мене в лікарню. За три дні мене поставили на ноги. Але я багато чого не побачив із запланованого. Коли мене привезли в готель, була вечеря, і коли мене привели в їдальню, то мене зустріли бурхливими оплесками, всі делегати встали. Всього було запрошено 30 чоловік від 10 країн. Проводи теж були сердечні... Народ той, що ми бачили, коли були рабами, і сьогоднішній – як небо і земля» [254, С. 205].

Особливо плідними були прості й невимушені зустрічі, що відбувалися не на офіційному рівні, без зайвої помпезності. Безпосереднє спілкування, розповіді очевидців, слова пробачення та прощення давали можливість зняти напругу, що певною мірою передувала діалогу, дозволяли співрозмовникам відчувати себе новими людьми, котрі через довгі роки, подолавши всі перепони, стали на стежку справедливості й морального очищення, все більше довіряючи одне одному.

6.3. Невирішені проблеми

Відчути себе нарівні з усіма членами суспільства остарбайтери змогли лише після здобуття Україною незалежності. Ніхто їх більше не вважає «ворогами народу», «потенційно небезпечними носіями буржуазної ідеології», «зрадниками Батьківщини». Усі підозри стосовно лояльності до Вітчизни відійшли в минуле, як і зникла упередженість, що проявлялась до них з боку держави впродовж не одного десятиліття років. Вони вільно, без страху, згадують і розповідають про своє минуле, гіркоту й біль пережитого, нарівні з усіма членами суспільства, в числі решти категорій жертв нацистських переслідувань, користуються всією повнотою прав та свобод, передбачених Конституцією, іншими нормативно-правовими актами України. Колишні невільники на ділі відчули реальну підтримку держави в питанні про грошові відшкодування за їхню рабську працю у Третньому райху, в організації компенсаційних виплат урядами ФРН, Австрії, німецькими промисловими підприємствами, реалізації ними спільно з партнерською організацією – Українським національним фондом «Взаєморозуміння і примирення» – низки гуманітарних проектів, позитивну зміну у ставленні до своєї долі зарубіжної спільноти, вітчизняної громадськості.

Але чимало невіршених проблем залишилося. Лунають нарікання з боку самих потерпілих від нацизму, їхніх опікунів, небайдужих до їхньої долі громадян, в тому числі на Волині та Поділлі.

«...З точки зору свободи і прав, що нам дали тепер, що не кажіть, жити стало краще. Нас ніхто не переслідує, ми не боїмося, що за вивезення в Німеччину нас чи наших дітей, онуків може хтось арештувати, відправити на Соловки... Та й ті Соловки вже не наші... Але й із зникненням Союзу, не все зникло. Запитували колись: «Що в Радянському Союзі вічне»? «Тимчасові труднощі». Так от, ті тимчасові труднощі не зникли й у вільній Україні. Шкода...» [297]. (Зі слів М. Літинського, с. Тернівка Бершадського району).

Насамперед, залишились нерозв'язаними чимало соціальних проблем. Українське суспільство, яке у своєму розвитку переживає нині так званий період «дикого капіталізму», не позбавлене багатьох вад. У майновому плані воно дуже неоднорідне:

з'явилися олігархи-мільярдери, є менш багаті, є бідні люди. Колишні оstarбайтери належать до численної категорії громадян, котрі проживають за межею бідності.

«...Живу одна... Тільки на пенсію. Її вистачає хіба що на комунальні платежі... Поламався холодильник, кілька років так і стоїть невідремнтованим... Зайдеш у магазин, а там тільки ціни ростуть, нічого купити не можу. Хоч плач...» [295]. (Зі слів В. Кульбацької, м. Вінниця). «... Тепер – на пенсії... Живу одна, сама в хаті... Грошей хіба що на хліб маю...» [278, С. 132]. (Зі слів Г. Грищенко, с. Мелені Чоповицького району Житомирської області). «Все життя жила бідно, а зараз ще бідніше...» (Зі слів Т. Вигрівач, с-ще Браїлів Жмеринського району) [289]. «...Пенсія у мене дуже мізерна. Живу з городу, але його обробляти не здужаю...» (Зі слів А. Захожої, с. Широка Гребля Хмельницького району) [293]. Інша болюча проблема – критичний вік та погане здоров'я колишніх «східних робітників». «Мама все життя працювала в колгоспі за копійки. Зараз отримує мізерну пенсію, дуже хворіє» [254, С. 376]. (З розповіді З. Синицької, с. Лучин Попільнянського району Житомирської області). «...Літа все забрали – нема нічого. Око слава Богу, що на одне око хоть бачу. І встаю, і лягаю, і вночі сплю дуже погано, лежу і все молюся Господу Богу. Дякую Господу Богу за прожите життя, за те, що живу, прошу в Господа Бога хоч би не лежати довго в постелі, не мучитись. Здоров'я не маю. Дуже в мене хвора печінка, підшлункова. О, і серце теже хворе. Але ж то якось не вмираю...» [265, С. 72]. (Зі слів О. Мішкевич, м. Костопіль Рівненської області).

За інформацією УНФ [станом на 2004 р.] 97 % з жертв нацизму – непрацюючі пенсіонери, 92 % віком до 70 років і старше, 30 % – інваліди, 80 % – страждають невиліковними важкими хворобами... Смертність серед них у 2 – 3 рази вища, ніж в аналогічних вікових групах населення, з кожних 5 відправлених у неволю сьогодні живим залишився лише один, половина із кожних 10 жертв назавжди залишилися самотніми [484, С. 6].

Нерідко ця самотність досить страшна. Ось що повідала українська оstarбайтерка О. Пелехата: «[2002] рік видався мені дуже нещасливим. Зразу після Нового року я тяжко захворіла і чуть не замерзла у своїй хатинці. У мене пічне опалення, а так як я не вставала з ліжка, затопити в хаті не було кому, бо сусіди навколо мене були

такі ж старі люди і вимерли всі, а деякі не виходять взимку з кімнати, то допомогти було нікому. Та на щастя, з Харкова приїхав племінник, побачив в якому я стані, відвіз мене до своєї матері (моєї сестри), а хатину мою продав першому покупцю, що трапився, дуже дешево. Я виздоровіла, тепер живу з сестрою у її приватизованій квартирі. Обидві старі і немічні (їй 83-й рік, мені 80-й). Обидві сліпі на одне око, друге опероване у неї і у мене, городу не маємо, все купуємо на базарі. Добре, що хоч одяг і взуття у нас ще тримаються...» [593, С. 77].

Чи не всі колишні остарбайтери скаржаться на недоступність належного лікування. «...Мені за вісімдесят. Не старість, а мука. Доконує цукровий діабет, мучить артрит, погано бачу... Останні копійки трачу на ліки, та того, що треба, купити не можу, бо дуже дорого. Не живу, а доживаю...» (Зі слів Ф. Миронюка, с. Вишенька Літинського району) [305]. «Маю букет хвороб. Все витрачаю на лікування, але здоров'я все гірше, бо на мої статки ніколи не вилікуєшся...» (Зі слів Г. Мазур, с. Малий Митник Хмельницького району) [298]. «Щоб тебе гарно лікували, треба жирно на лапу давати, не думайте, що в нас медицина безплатна... Тому більше лежимо, чим ходимо, одужавши...» (Зі слів М. Павлюк, с. Саражинці Погребищенського району) [317].

Ще одна біда – безпомічні, беззахисні, колишні примусові робітники нерідко стають жертвами спритних аферистів та шахраїв, котрі без зазріння совісті посягають на їхнє майно, гідність та здоров'я.

«...Про зникнення вінничанки, 1923 року народження, дали [знати] її найближчі сусіди... Бо раптом її будинок почали ремонтувати незнайомі люди, а баба Стефанія на вулиці та в магазині не з'являлась кілька місяців... Перевірка показала, що за господарювання у бабусиній хаті взяли один із сусідів по вулиці та його друг. А ще, згідно з документами, будинок вже вважався проданим за 75 тисяч доларів...

Спершу вищезгаданий сусід запропонував Стефанії як самотній підселити в її хату свого друга в обмін на фінансову та іншу допомогу по господарству... Вже тепер стало відомо, що замість спонсорювання довірливої Стефанії квартирант витрачав бабусину пенсію на свій розсуд, а не клав її на вигаданий банківський рахунок. Так само на свої потреби він спустив 760 євро, отримані 84-річною вінничанкою як компенсацію за примусові роботи під час війни у Німеччині. Як і з ким гуляв на її гроші

квартирант, бабуся при повному розумі розповіла міліції вже у палаті Жмеринської «психушки», куди її запроторив гість. А перед цим стареньку чекало не менш суворе випробування долі – переселення у підвал власної хати, де вона прокинулася після підписання у нотаріуса дарчої на будинок!

- Заснула у своєму ліжку, а прокинулася – під землею. І пожалітися не було ко-му.., – розповіла міліціонерам старенька . – Я думала, що підписую папери на оформлення опіки, а це вони так мою хату забирали...

Черговим своєрідним «подарунком» від опікунів на 8 Березня стала «депортація» Стефанії у так званий санаторій, а насправді – Жмеринський психоневрологічний диспансер...

Єдине, що радувало у цій непростій ситуації, це, власне, збереження життя бабусі. Бо за 75 тисяч доларів можна й вбити та прикопати десь у лісосмузі. А тим часом будинок бабусі, яка на старості вимушено опинилася на вулиці у статусі «бомжихи», вже вдруге після ремонту перепродали... За 140 тисяч «зелених» [352]...

Ні чим інакшим, як падінням моралі, можна пояснити неблаговидні вчинки й деяких близьких родичів стосовно німецьких жертв нацистських переслідувань.

«На долю хмільничанки Явдокії Яценко не випала щаслива старість. Віку дожити довелось у самоті. Її єдиний син пішов з цього світу раніше за свою матір, залишивши останню на милість родичів...

Поневіряння її почались з того часу, як вона мала необачність переписати свою хату на... невістку. Масними словами жінка зуміла обійти стареньку, наобіцяла, що розрадить її самоту старість. Бабуся й повірила. Власне, невістчина опіка почалася дуже добре. Невістка й справді допомагала старенькій, доглядала за нею... Це вже згодом баба Дуся збагнула, у чому ховався секрет невістчиної приязні. Явдокія Яценко за часів війни тяжко працювала у Німеччині. Повернути компенсацію за ті горезвісні заробітки бабусі уперто допомагала невістка. Хоча насправді лукава жінка дбала про свій добробут, бо стара тих грошей і не бачила.

Минув деякий час, і невістка збагнула, що колишня свекруха є для неї тільки зайвою морокою, отож і мріяла, аби та якнайшвидше «розв'язала їй руки». Крім того, нещасна старенька зазнала травми тазостегнового суглоба, відтак стала прику-

тою до ліжка і геть нестерпною для невістки. Отоді невістка й показала своє справжнє чорне нутро. До старої навідувалася усе рідше, не дбала про належне харчування, а то й зовсім на хвіртку бабусиного двору замка почепила...

Коли ж приходила, то тільки те й робила, що виливала на неї свою нестримну лють, вигукуючи при цьому страшні прокльони: «Коли ж ти, нарешті, стара, здохнеш!»! А одного разу наважилась навіть ухопити стару жінку за шию з наміром задушити... Окрім того, Явдокія Ященко і так однією ногою стояла уже в могилі. І, мабуть, померла б таки, якби не втрутилися сусіди та інші родичі... Потроху Явдокія Ященко, вага якої після виснаження становила лише 27 кілограмів, відходить від пережитого лиха...» [351].

Дошкуляє колишнім остарбайтерам так і не викорінена з минулих часів бюрократія, а то й просто елементарна нетактовність окремих посадових осіб.

«...Зараз я не можу себе захистити, бо новому поколінню тяжко зрозуміти нас, старих, хворих і немічних. Коли моя донька звернулась до відповідального працівника відділу соціального захисту людей, показала їй довідку, яку видав архів для отримання компенсаційної виплати (одноразової допомоги) за примусову працю, у цій довідці було указано, що я працювала в Німеччині, у хазяїна. Так вона на це дочці відповіла (працівник по захисту людини), дослівно: «Якщо ваша мама працювала у хазяїна, то у неї ще було райське життя». Я так не думаю. Я плачу від безсилля того, що не можу цього довести людям, які цього не бачили і на собі цього тягара не перенесли, і нікому цього не бажаю. Я загубила своє здоров'я, понесла велику моральну і фізичну втрату в молоді роки. За три роки примусової тяжкої, каторжної праці в Німеччині, де я загубила свою молодість.., лишилася середнього пальця лівої руки. Ми там завжди були під прицілом. Я лягала спати і вставала з думкою, коли заберуть мене за непокору, за те, що тікала додому, коли заберуть за колючу проволоку концтабору і потім спалять у крематорії... На душі неспокійно, там буревій, бо знову приниження, знову почуваю себе знищеною... Зараз думаю, чи я була полоненою, чи мене примусово вивезли в Германію по «райське життя», як теперішня демократія... це розцінює? Германія – це кожен день морального і фізичного знищення. Мені уже нічого губити, лишилось жити дуже мало, але гроші, які

мені повинні платити, я їх не отримую...» [111]. (З листа Т. Чернявської (Семенюк), с. Білопілья Козятинського району).

Мали місце й інші прояви неухаги до нагальних запитів та потреб колишніх «східних робітників». «Все більше бачу, що владі знову не до нас, що ми їй просто не вигідні. Бо коли говорити про те, як ми тяжко працювали в Німеччині, як над нами знущалися фашисти, то їй треба говорити і про теперішніх оstarбайтерів. Говорити про отих людей, які на свій страх і ризик самі поїхали на заробітки за кордон, щоб тяжкою працею заробити якусь копійчину на життя, говорити чому вона, влада, не забезпечила їх роботою вдома і вони змушені скитатися по чужині, як колись ми...» [318]. (Зі слів П. Петрика, с. Сосни Літинського району).

Складається враження, що знову маємо справу з проявами горезвісної політики ідеологічної привабливості (чи непривабливості) соціуму.

Ці та інші приклади й висловлювання свідчать про наявність у суспільстві ще достатньої кількості гострих проблем у забезпеченні добробуту жертв нацистських переслідувань.

Тому стає очевидною необхідність запровадження державою адресної матеріальної допомоги потерпілим, щоб, скажімо, ті ж оstarбайтери не обмежували себе в харчуванні, могли купити життєво потрібні ліки, найнеобхідніші речі домашнього вжитку тощо.

Не зайвою виявиться й меценатська допомога з боку тих, хто уже встиг обзавестися мільйонними статками (це, крім усього, стане також своєрідним проявом справедливості, адже «прихватовані» олігархами заводи та фабрики, сільськогосподарські підприємства, інші виробничі, соціально-культурні об'єкти будувались у післявоєнний період й руками колишніх «східних» примусових робітників)...

Актуальною бачиться активізація патронажної діяльності як з боку служб охорони здоров'я, соціального забезпечення, так і органів правопорядку, особливо в сільській місцевості, зокрема, в зникаючих селах, де садиноким, німичним пенсіонерам просто нікому надати найелементарнішу допомогу, захистити їх від посягань осіб з нечистою совістю. Дуже доречним було б відкриття для цієї категорії громадян спеціалізованих пансіонатів на зразок будинків для престарілих, реалізація держа-

вою та органами місцевого самоврядування дієвих гуманітарних проектів і програм. Не завадило б справі також відродження призабутого шкільного «тимуровського» руху, що, крім безпосередньої користі, сприяло б вихованню підростаючого покоління на принципах гуманізму. Важливо тільки, щоб турбота про остарбайтерів не набувала кампанійського характеру, а була постійною, цілеспрямованою, реальною.

Ще одна проблема: низький рівень життя переважної більшості населення породив нову хвилю свого роду «остарбайтерів», які у пошуках реалізації трудових можливостей, а також щоб прогодувати сім'ю, заробити певні кошти на подолання існуючих матеріально-побутових труднощів подалися за рубіж на заробітки. Серед них й діти та внуки колишніх примусових робітників Райху. Байдужість українського уряду до проблеми своїх заробітчач підтримує негативний імідж країни у світі й породжує нові проблеми та конфлікти в середині суспільства.

Не слід забувати також, що кількість співвітчизників, які в роки Другої світової та Великої Вітчизняної війни втратили свою юність і здоров'я на нацистській каторзі, стає все меншою. З метою збереження пам'яті про тих, хто відійшов у Вічність, їхню нелегку долю, доцільно було б встановити на одному із велелюдних майданів Вінниці, Луцька, Житомира, Рівного, Хмельницького пам'ятники подільським та волинським остарбайтерам чи, бодай, відкрити меморіальні дошки на залізничних вокзалах цих міст, звідки для тисяч уродженців регіонів у криваве лихоліття пролягала дорога в неволю.

Реалізація цих та інших заходів у поєднанні з уже зробленим допоможе колишнім «східним робітникам» більше не відчувати себе на узбіччі суспільства.

Висновки до шостого розділу

Отже, зміни на краще у долі колишніх остарбайтерів стали помітними під кінець існування СРСР. Цьому сприяли підписання в період «політики розрядки» Радянським Союзом Заключного акта Конференції з безпеки і співробітництва в Європі, що містив ряд статей про захист прав людини, свободи інформації та пересування, здійснювана вищим керівництвом країни на чолі з М. Горбачовим широкомасштаб-

на кампанія «перебудови», задумана ним як «революція згори», а також реалізована в її рамках політика «гласності». Саме в цей період широкі кола громадськості почали дізнаватись правду про нелегку долю примусових робітників, виникла низка громадських об'єднань та організацій, діяльність яких позитивно позначилася на зменшенні кількості наявних «білих плям» радянської історії, в тому числі Українська спілка в'язнів – жертв нацизму, яка з роками стала реальною виразницею й захисницею інтересів колишніх примусових робітників Райху.

Певна еволюція громадської думки щодо жертв нацистських переслідувань відбулася й у ФРН – у німецькому суспільстві все більше визрівало розуміння необхідності виплати потерпілим від нацизму громадянам СРСР, зокрема, оstarбайтерам, грошових компенсацій, унеможливлених до того через відмову в 1953 році радянським урядом від репараційних претензій до Німеччини.

Прагнення у 80-х роках ФРН та СРСР поліпшити свій імідж в очах світової спільноти сприяло започаткуванню міждержавних переговорів про компенсаційні виплати німецькою стороною жертвам нацистських переслідувань, в тому числі примусовим «східним робітникам». Однак потерпілі радянські громадяни так і не дочекалися справедливого вирішення задавленої проблеми – через розпад у 1991 році Радянського Союзу. Вона вирішувалася вже в нових історичних умовах, коли на пострадянському просторі виникли нові незалежні держави, серед них – Україна.

Компенсаційні виплати в Україні відбувались у два етапи: в 1994 – 1998 та 2001 – 2006 роках. Під час першого етапу виплачувались кошти, виділені урядом ФРН, під час другого – 50 відсотків коштів, виділених урядом ФРН і 50 відсотків коштів, наданих німецькими промисловими підприємствами, на яких під час війни працювали невольники. В обох випадках виплати мали характер одноразової гуманітарної допомоги, далекої від справедливого розрахунку за рабську працю, виконану оstarбайтерами в Третньому райху. Крім того, поза дією німецького виплатного закону залишалося багато примусових робітників, зокрема, особи, які працювали в сільському господарстві та приватному секторі, а також діти, вивезені разом з батьками до нацистської Німеччини та народжені в неволі.

Через зловживання «Градобанку» (Україна) перераховані урядом ФРН кошти дійшли до адресатів зі значним запізненням, а чимало потерпілих від нацизму взагалі не дочекалися їх.

Спеціально уповноваженим органом з питань компенсаційних виплат жертвам нацистських переслідувань виступав Український національний фонд «Взаєморозуміння і примирення», заснований у 1993 р. відповідно до постанови Кабінету Міністрів України. На місцях цю місію виконували обласні представництва фонду.

Компенсаційні виплати оstarбайтерам та окремі гуманітарні проекти здійснив уряд Австрійської Республіки.

Філантропічною діяльністю займалися також деякі громадські організації та громадяни ФРН.

Виплати відіграли велику роль у суспільній свідомості, як в Україні, так і в Німеччині. Вони ще більше сприяли зміні ставлення до оstarбайтерів, як до людей не легкої долі, які потребують глибокого співчуття, розуміння й підтримки.

Компенсаційні виплати, у реалізацію яких значних зусиль доклала Українська держава, стали також одним із виявів повернення історичної справедливості стосовно даної категорії жертв війни.

Своє повернення із небуття тоталітаризму колишні оstarбайтери відчули саме в незалежній суверенній Україні: ніхто їх більше не вважає «ворогами народу», «потенційно небезпечними носіями буржуазної ідеології», «зрадниками Батьківщини», вони, порушивши обітницю мовчання та не боячись накликати на себе неминучі ранише неприємності, на повен голос заговорили про страждання, котрі випали на їхню долю, на відміну від радянських часів, мають можливість безперешкодно здійснювати закордонні поїздки, в тому числі у місця, де в роки юності працювали на нацистській каторзі.

Виплати німецькою стороною грошових компенсацій, налагодження безпосереднього діалогу між колишніми жертвами нацистських переслідувань та широкою громадськістю ФРН сприяли нівелюванню породженого війною протистояння і відчуження між обома європейськими народами, утвердженню між ними порозуміння, зміцненню добросусідства.

Державною справою у незалежній Україні стало вирішення проблеми остаточної соціальної реабілітації колишніх примусових «східних робітників». Цьому сприяє ухвалений Верховною Радою України Закон «Про жертви нацистських переслідувань», який визначає правові, економічні та організаційні засади державної політики щодо жертв нацистських переслідувань, спрямований на їх соціальний захист, збереження пам'яті про них. Він став надійним фундаментом відновлення історичної справедливості, додав жертвам нацизму почуття оптимізму та впевненості. Колишні оstarбайтери мають можливість бути повноправними членами суспільства, нарівні з усіма громадянами держави користуватися всією повнотою прав і свобод, передбачених Конституцією, іншими нормативно-правовими актами України.

В той же час чимало соціальних проблем, ускладнених похилим віком та підірваним здоров'ям жертв нацистських переслідувань, залишаються в Україні невирішеними або ж подоланими далеко не повною мірою. Це перешкоджає колишнім «східним робітникам» остаточно позбутись дискомфортного відчуття перебування на узбіччі суспільства.

ВИСНОВКИ

Поява у світовому співтоваристві України як незалежної держави викликала об'єктивну необхідність відродження національної історії, повернення із забуття багатьох учасників війни, перегляду свідомо замовчуваних або ж трактованих за радянських часів крізь призму ідеологічних штампів історичних процесів, формування історичної пам'яті про життя та долі непопулярних в СРСР з точки зору офіційної влади соціальних груп суспільства, серед яких одне з чільних місць посідають колишні цивільні примусові робітники Райху.

Сімдесят років на теренах України як тимчасовий соціум існує ця потерпіла від нацистських переслідувань категорія населення, породжена Другою світовою війною, зокрема, агресією гітлерівської Німеччини стосовно СРСР, насильницьким використанням праці цивільного населення загарбаних територій в мілітаристській економіці Третього Райху. Під нею в наш час розуміються всі депортовані на нацистську каторгу з окупованої гітлерівцями частини СРСР цивільні мешканці, які станом на 22 червня 1941 року мали радянське громадянство.

Реалізуючи поставлені мету та завдання дисертаційного дослідження на основі методологічних засад соціальної історії, історії повсякденності, україноцентризму, загальнонаукових міждисциплінарних, а також спеціальних дослідницьких методик, дисертант дійшов наступних висновків.

- Тема примусових «східних робітників» – недостатньо розкрита сторінка історії України, яка потребує ґрунтовного осмислення всіх аспектів життя та життєвих стратегій представників цього соціуму. Вона не знайшла належного висвітлення у радянській, вітчизняній та зарубіжній історіографії. Опубліковані ж різні за змістом, спрямуванням, науковою цінністю аналітично-теоретичні напрацювання, результати наукового пошуку та аналізу документальних джерел у сукупності відобразили концепційні та структурні компоненти теми лише в певній мірі. Порушені дослідниками проблеми здебільшого мають фрагментарний, локальний або ж загальний характер. Однак незаперечним є те, що на даному етапі у вітчизняній історичній науці

триває процес накопичення емпіричної інформації та освоєння нових методичних прийомів дослідження, які дозволяють об'єктивно і всебічно показати явище примусової праці мільйонів співвітчизників у роки Другої світової війни, їхнього соціального становища після повернення в СРСР, суверенній Україні. Реальним проявом уваги до проблематики, пов'язаної з використанням праці українських робітників Райху як жертв нацистських переслідувань та потерпілих від сталінського режиму, можна вважати зростаючу кількість публікацій (у т. ч. виконання кількох дисертаційних проектів), що перетворило цей вектор дослідницького інтересу в повноцінний напрям сучасної історіографії.

Після розпаду Союзу РСР цьому сприяє доступ до розсекречених архівних джерел. Саме аналіз такої документальної бази, матеріалів біографічних інтерв'ю, спогадів остарбайтерів покладено в основу дисертації. Результати дослідження розкривають не лише маловідомі сторінки історії часів націонал-соціалізму й сталінізму, але й сприяють збереженню пам'яті про жертви злочинних режимів.

- Особливим брутальним ставленням до «східних робітників» відзначався нацистський режим, а тому їхнє становище на заключному етапі Другої світової війни було критичним. Врятувало від фізичної розправи над ними лише нестримне просування Західного та Східного фронтів.

- Перебування за межами країн громадянства величезних людських мас, політичні та економічні чинники зумовлювали необхідність масової репатріації переміщених осіб. Їй передували міждержавні переговори, домовленості на найвищому рівні. У керівництва Радянського Союзу та країн західної демократії було різне бачення права людини на свободу вибору громадянства. Якщо в США та Великобританії воно беззастережно визнавалося, то за законами СРСР виявлення емігрантських настрів входило до переліку політичних злочинів (ст. 58 Кримінального кодексу РРФСР). Через непослідовну та нетверду позицію союзників СРСР фактично домогся зняття всіх обмежень на здійснення примусового повернення своїх громадян з-за кордону. Вирішальними для долі репатріантів стали ухвала Кримської конференції (4 – 11 лютого 1945 року), а також інші аналогічні міждержавні угоди.

- Репатріацію остарбайтерів умовно можна поділити на три періоди: військовий, післявоєнний, епохи «холодної війни». Перший період (1944 – травень 1945 р.) характеризувався поверненням на батьківщину радянських громадян, визволених Червоною армією на заключних етапах війни; другий (травень 1945 р. – лютий 1946 р.) – масовим поверненням колишніх «східних робітників» з усіх окупаційних зон Німеччини та інших країн; третій (березень 1946 р. – 50-і роки) – різкою зміною колишніми союзниками СРСР по антигітлерівській коаліції власної позиції щодо здійснення репатріації, її блокуванням.

Обов'язковими елементами репатріаційного процесу були фільтрація (перевірка на політичну лояльність) репатріантів, надміру підозріле ставлення до них як імовірних «ворогів народу», хоч абсолютна більшість їх справедливо такими себе не вважала, цілковитий контроль за їхнім поверненням на батьківщину; такими ж невід'ємними складовими – безправ'я, приниження людської гідності на всіх етапах повернення додому, відомчий диктат, незахищеність від проявів криміналітету, побутова невлаштованість, що слід розцінювати як започатковану державою політику маргіналізації даної категорії соціуму.

- У період «холодної війни» потік тих, хто повертався на батьківщину, скоротився до мінімуму. Причиною цього стала конфронтація між недавніми союзниками по антигітлерівській коаліції. У гострому ідеологічному протистоянні за повернення своїх громадян радянська сторона робила наголос на активний пропагандистський вплив на тих, хто ще перебував за кордоном. Її наполегливість принесла свої результати.

Що стосується Поділля, то в край повернулася основна маса колишніх примусових робітників Райху. Мінусова різниця між насильно вивезеною гітлерівцями кількістю населення з Вінниччини та Кам'янець-Подільщини і тими, хто повернувся додому, сталася через безповоротні втрати, службу в армії, використання праці поляян в трудових батальйонах, у місцях спецпоселення, на підприємствах за межами регіону. Крім того, через особисті образи на радянську владу, страх перед ймовірними репресіями після повернення на батьківщину, укладені шлюби з іноземними громадянами частина колишніх «східних робітників» не побажала повернутися в СРСР. З цих же причин, але в першу чергу через відвертий страх перед репресивною

політикою тоталітарного сталінського режиму, не повернулася додому значна частина колишніх остарбайтерів-волинян.

- Нова хвиля української еміграції стала наслідком репресивної політики як німецьких окупантів, так і радянських карних органів, що унеможлиблювала проживання тисяч людей на своїй батьківщині. По завершенні війни «неповерненці» зіткнулися із низкою болючих проблем: непевним правовим становищем, побутовою невлаштованістю, невизначеністю власного майбутнього, болючим відчуттям відірваності від рідної землі. Однак, мужньо подолавши труднощі, вони зуміли вижити у непростих умовах, інтегрувались у західне суспільство, де продовжили відстоювати сповідувані власні цінності та переконання.

- Вкрай нелегкою видалася для потерпілих від нацистських переслідувань їхня адаптація в радянському суспільстві. Повернувшись додому, репатріанти-остарбайтери не відчули себе повноцінними членами «великої сім'ї будівників соціалізму». Пануюча в країні командно-адміністративна система поставилася до них з підозрою і недовірою, негласно зарахувавши їх до соціально-підозрілої групи населення, заздалегідь визначивши їхню нішу у суспільстві. Цим тоталітарний режим вирішував декілька стратегічних завдань: боротьбою з «ворогами» він відволікав увагу суспільства від назрілих проблем; демонстрував свою міць (крім перемоги над нацистськими загарбниками у нього вистачає сил, щоб перемогти й на внутрішньому фронті, що діяло залякуюче на потенційних противників режиму); усіх «ворогів народу» можна використати як потужну дармову робочу силу на будовах країни, особливо тих, хто був репресованим; не потрібно турбуватися про задоволення їхніх громадянських прав та соціальних потреб (вороги цього не заслуговують). Ось чому каральні заходи проти вигаданих «ворогів народу» слід розцінювати, передусім, як грубе порушення норм цивілізованого суспільства. Радянська влада демонструвала відвертий правовий нігілізм, ігноруючи й ту, дуже далеку від класичних постулатів права, елементарну законність, що була закріплена у Конституції СРСР. У результаті, як і в нацистському Райху, всім категоріям колишніх примусових робітників, які розглядалися як важливе джерело трудових ресурсів і в основному направлені в сільськогосподарську та промислово-виробничу сферу, де від них вимагалася лише

ударна праця й де вони сповна відчули себе заручниками функціонуючої в СРСР системи державного кріпосництва, довелося пережити численні труднощі, що поглиблювалися післявоєнною руїною та голодом 1946 – 1947 років.

Через упередженість держави адаптація репатріантів як частина постійного процесу соціалізації відбувалася в Радянській країні з великими труднощами й затягнулася на багато років. У цих умовах їхніми життєвими стратегіями та моделями поведінки стали намагання якомога менше конфліктувати з державою, виконувати усі рішення та вказівки влади, задовольнятися мінімумом соціальних потреб.

- Формування нової лояльності колишніх примусових робітників Райху до радянського режиму відбувалося на суперечливому фоні взаємостосунків між ними та державою, що характеризувалося, з одного боку, необґрунтованими утисками влади, з іншого, – прихильністю оstarбайтерів до своєї батьківщини, готовністю на самопожертву в ім'я неї.

- Помітно спала напруга в цих взаєминах у період «хрущовської відлиги», коли колишні «східні робітники» нарешті відчули деякі реальні зміни у ставленні до себе, було започатковано процес їхньої соціальної реабілітації, що стало наслідком десталінізації радянського суспільства.

- Після відсторонення М. Хрущова від влади багато гострих проблем, що стосувалися долі оstarбайтерів, залишалися невирішеними.

Втім політика радянського керівництва стосовно цієї категорії громадян не була статичною, що підтверджується змістом ухвалених ним постанов, розпоряджень, законів, таємних інструкцій, рішень, еволюцією самого законодавства. Ілюстрацією цього твердження жожуть слугувати, зокрема, такі документи: під час перебування оstarбайтерів у Райху – таємна постанова ДКО СРСР від 24 червня 1942 р. «Про членів сімей зрадників батьківщини», що фактично визначала як злочинців сотні тисяч невільників, які працювали в економіці Німеччини; під час репатріаційних заходів – постанова РНК СРСР від 6 січня 1945 р. «Про організацію прийому громадян, звільнених Червоною Армією і військами союзних держав», що передбачала обов'язкове повернення репатріантів до своїх попередніх місць проживання, Указ Президії Верховної Ради СРСР від 7 липня 1945 р. «Про амністію в зв'язку з перемо-

гою над гітлерівською Німеччиною» та указ від 15 лютого 1947 р. про заборону шлюбів між громадянами СРСР та іноземцями; у період соціальної адаптації репатріантів у радянському суспільстві – постанова Президії Верховної Ради СРСР від 1 грудня 1945 р. «Про внесення у списки виборців репатрійованих громадян», директива Народного комісара внутрішніх справ СРСР від 13 березня 1946 р. «Про активізацію агентурно-оперативної роботи органів НКВС по репатрійованим радянським громадянам» та ін.

Офіційне проголошення 23 жовтня 1946 р. (більш, ніж через рік після закінчення війни) радянським урядом про зрівняння репатріантів у правах з рештою громадян здебільшого мало декларативний характер. Реально вчорашні остарбайтери користувались лише конституційним правом на працю, періодично – виборчим правом (при цьому рідко хто із них ставав народним обранцем), частково – деякими іншими правами та свободами.

Дійсність, з якою вони зіткнулися, змусила їх відчувати свою «другосорність», тривалий час існувати як периферійний соціум.

- Частково реалізоване у період «хрущовської відлиги», відновлення справедливості стосовно жертв нацистських переслідувань відбувалося на завершальному етапі існування СРСР, коли в державі розпочалися якісно нові соціально-політичні зміни, а також трансформації в німецькому суспільстві, де все більше визрівало розуміння необхідності компенсаційних виплат потерпілим від нацизму громадянам СРСР, зокрема, остарбайтерам.

- Реальне повернення із небуття колишні примусові робітники Райху відчували в незалежній суверенній Україні, де вирішення проблеми їхньої остаточної реабілітації стало державною справою. Вони нарівні з усіма громадянами користуються всією повнотою прав і свобод, передбачених Конституцією, іншими нормативно-правовими актами держави. Вирішальною мірою цьому сприяє ухвалений Верховною Радою України Закон «Про жертви нацистських переслідувань» (23 березня 2000 р.), який визначає правові, економічні та організаційні засади державної політики щодо жертв нацистських переслідувань, спрямований на їх соціальний захист, збереження пам'яті про них.

Однак низка соціальних проблем, що стосуються долі вже зовсім нечисленних жертв нацистських переслідувань, ще залишається в Україні невирішеною: абсолютна більшість колишніх примусових робітників проживає за межею бідності, у них недостатні пенсії, практично відсутні можливості для ефективного лікування. Становище ускладнюється їхнім критичним похилим віком та незадовільним станом здоров'я. Особливо важко доводиться самотнім літнім людям. Крім усіх негараздів вони нерідко стають жертвами аферистів, шахраїв, інших недоброзичливців, як і решта колишніх невольників Райху, потерпають від проявів бюрократизму, байдужості, нетактовності окремих посадових осіб тощо. Це психологічно перешкоджає колишнім «східним робітникам» остаточно позбутися відчуття свого колишнього статусу.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА

Державний архів Російської Федерації (ДАРФ)

1. Ф. 9526: Управление уполномоченного Совета Министров СССР по делам репатриации.

Оп. 6.

Д. 20: Переписка с СНК союзных республик, Военными советами фронтов и округами по репатриации советских граждан. 23.10.1944 г. – 30.12.1944 г. 65 л.

2. Ф. 9526: Управление уполномоченного Совета Министров СССР по делам репатриации.

Оп. 6.

Дел. 932: Отчет о работе по репатриации. 1944 – 1951. 01.12.1952 г. 182 л.

3. Ф. 9526: Управление уполномоченного Совета Министров СССР по делам репатриации.

Оп. 6.

Дел. 933: Проект отчета о выполнении решений правительства СССР по репатриации граждан СССР и иностранных государств. 31.12.1952 г. 211 л.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України)

4. Ф. Р – 2: Рада Міністрів УРСР.

Оп. 7: Управління справами Ради Міністрів УРСР.

Спр. 1730: Матеріали з питань обліку репатрійованого населення після звільнення території України від німецької окупації. 25.09 – 28.12.1944 р. 81 арк.

5. Ф. Р – 2: Рада Міністрів УРСР.

Оп. 7: Управління справами Ради Міністрів УРСР.

Спр. 2738: Матеріали про діяльність АН УРСР та її інститутів після звільнення території України від німецької окупації (проекти постанов уряду, доповідні записки, інформації, довідки тощо). 03.01 – 07.09.1945 р. 130 арк.

6. Ф. Р – 2: Рада Міністрів УРСР.

Оп. 7: Управління справами Ради Міністрів УРСР.

Спр. 3025: Матеріали про роботу перевірко-фільтраційних пунктів НКВС СРСР по прийому та влаштуванню репатрійованих громадян після звільнення території України від тимчасової німецької окупації (довідні записки, довідки, листи тощо). 05.01 – 32.12.1945 р. 151 арк.

7. Ф. Р – 2: Рада Міністрів УРСР.

Оп. 7. Управління справами Ради Міністрів УРСР.

Спр. 4231: Листування з виконавчими міністерствами обласних Рад депутатів трудящих та іншими установами УРСР про роботу обласних відділів репатріації. 1946 р. 124 арк.

8. Ф. Р – 2: Рада Міністрів УРСР.

Оп. 7: Управління справами Ради Міністрів УРСР.

Спр. 4242: Матеріали з питань трудового та побутового влаштування репатрійованих (довідні, записки, листи тощо). 1946 р. 186 арк.

9. Ф. Р – 2: Рада Міністрів УРСР.

Оп. 7: Управління справами Ради Міністрів УРСР.

Спр. 4258: Листування з центральними та обласними установами УРСР з фінансових питань репатріації. 1946 р. 204 арк.

10. Ф. Р – 2: Рада Міністрів УРСР.

Оп. 7: Управління справами Ради Міністрів УРСР.

Спр. 5785: Листування з Радою Міністрів, міністерствами і центральними організаціями Союзу РСР з питань репатріації. 1947 р. 232 арк.

11. Ф. Р – 2: Рада Міністрів УРСР.

Оп. 7: Управління справами Ради Міністрів УРСР. (1947 р.).

Спр. 5832: Матеріали про роботу збірно-пересильних пунктів у справах репатріації в областях Української РСР. 01.08 – 29.09.1947 р. 92 арк.

12. Ф. Р – 2: Рада Міністрів УРСР.

Оп. 7: Управління справами Ради Міністрів УРСР.

Спр. 5838: Листи і статті репатрійованих громадян про їх життя в Радянській Україні. 26 – 29.12.1947. 148 арк.

13. Ф. 166: Наркомат освіти України.

Оп. 15: 1942 – 1952.

Спр. 18: Річні звіти відділів педагогічних вузів за 1944 – 1945 н/р., форма 79 к. 1944 – 1945 рр. 55 арк.

14. Ф. 166: Наркомат освіти України.

Оп. 15: 1942 – 1952.

Спр. 133: Накази Міністерства освіти УРСР з питань основної діяльності. Т. 22. № 2984 – 4181. 01.06 – 30.08.1946 р. 232 арк.

15. Ф. 166: Наркомат освіти України.

Оп. 15: 1942 – 1952.

Спр. 572: Стенограма наради керівних працівників наркомату освіти УРСР. 09.03.1049 р. 513 арк.

16. Ф. 342: Наркомат охорони здоров'я України (Міністерство охорони здоров'я УРСР).

Оп. 15.

Спр. 1578: Показатели работы лечебно-профилактических учреждений УССР за 1953 год. 1953 г. 53 арк.

17. Ф. 4620: Колекція документів з історії Великої Вітчизняної війни.

Оп. 3: 1941 – 1945.

Спр. 241: Масове знищення німецькими палачами радянського мирного населення та військовополонених на тимчасово окупованій території України. Дослідження Халепо Т. І. 1948 р. 213 арк.

18. Ф. 5116: Міністерство культури УРСР.

Оп. 1: 1953 – 1971.

Спр. 12: Стенограма наради начальників обласних управлінь культури за 1953 р. 19.06.1953. 247 арк.

19. Ф. 5116: Міністерство культури УРСР.

Оп. 8: 1953 – 1971 рр.

Спр. 123: Статистичні звіти про будівництво, мережу, кадри, обладнання та устаткування культурно-освітніх установ за 1957 р. 1957 р. 130 арк.

20. Ф. 5250: Український національний фонд «Взаєморозуміння і примирення» при Кабінеті Міністрів України.

Оп. 3.

Спр. 1: Історична довідка. 1994 – 2006 рр. 7 арк.

Центральний державний архів громадських об'єднань України
(ЦДАГО України)

21. Ф. 1: Центральний Комітет Комуністичної партії України.

Оп. 1: Матеріали з'їздів, конференцій і пленумів ЦК Компартії України. 1917 – 1971 рр.

Спр. 1109: Стенограма пленума ЦК КП України (правлений екз., часть I). 27.02.1953 – 28.02.1953. 233 арк.

22. Ф. 1: Центральний Комітет Комуністичної партії України.

Оп. 6, ч.1: Особливий сектор (протокольна частина). Протоколи засідань Політбюро ЦК Компартії України. 1919 – 1955 рр.

Спр. 1104: Стенограммы засіданий Политбюро ЦК КП(б)У (протоколы №№ 127, 128, 132, 134, 135, 147, 150). 13.05.1947 – 03.11.1947. 183 арк.

23. Ф. 1: Центральний Комітет Комуністичної партії України.

Оп. 23, ч. 1: Особливий сектор ЦК Компартії України (таємна частина). 1941 – 1946 рр.

Спр. 1062: Переписка ЦК КП(б)У с обкомами КП(б)У. Докладные записки, информации, акты об установлении злодеяний немецко-фашистских захватчиков, утченных в период оккупации районов Украины. 12.01.1944 – 13.11.1944. 221 арк.

24. Ф. 1: Центральний Комітет Комуністичної партії України.

Оп. 23, ч. 1: Особливий сектор ЦК Компартії України (таємна частина). 1941 – 1946 рр.

Спр. 1385: Справки и другие материалы о злоупотреблениях в распределении жилищной площади и мебели в гор. Виннице. 21.10.1944. 10 арк.

25. Ф. 1: Центральний Комітет Комуністичної партії України.

Оп. 23, ч. 1: Особливий сектор ЦК Компартії України (таємна частина). 1941 – 1946 рр.

Спр. 1391: Специальные сообщения. О жалобах молодежи, мобилизированной на строительство промышленных объектов Артемовского р-на Сталинской области. 24.11.1944. 2 арк.

26. Ф. 1: Центральний Комітет Комуністичної партії України.

Оп. 23, ч. 1: Особливий сектор ЦК Компартії України (таємна частина). 1941 – 1946 рр.

Спр. 1480: Информации, справки и переписка по вопросам трудоустройства репатриированных и проведения массово-политической работы среди репатриированных. 05.06.1945 – 29.12.1945. 262 арк.

27. Ф. 1: Центральний Комітет Комуністичної партії України.

Оп. 23, ч. 1: Особливий сектор ЦК Компартії України (таємна частина). 1941 – 1946 рр.

Спр. 1628: Информация о реагировании населения Львовской области на выпуск 4-го военного государственного займа. 15.05.1945. 4 арк.

28. Ф. 1: Центральний Комітет Комуністичної партії України.

Оп. 23, ч. 1: Особливий сектор ЦК Компартії України (таємна частина). 1941 – 1946 рр.

Спр. 1635: Информационные бюллетени по вопросу состояния областей после освобождения от немецко-фашистских захватчиков. 01.06.1945 – 24.11.1945. 153 арк.

29. Ф. 1: Центральний Комітет Комуністичної партії України.

Оп. 23, ч. 1: Особливий сектор ЦК Компартії України (таємна частина). 1941 – 1946 рр.

Спр. 1638: Переписка уполномоченного совета по делам православной церкви с ЦК КП(б)У и СНК УССР по вопросу объединения православной и греко-католической церкви. 06.02.1945 – 03.08.1945. 151 арк.

30. Ф. 1: Центральний Комітет Комуністичної партії України.

Оп. 23, ч. 1: Особливий сектор ЦК Компартії України (таємна частина). 1941 – 1946 рр.

Спр. 2141: Справки, телеграммы и переписка о восстановлении Юго-Западной железной дороги. 31.07.1945 – 30.12.1945. 200 арк.

31. Ф. 1: Центральний Комітет Комуністичної партії України.

Оп. 23, ч. 1: Особливий сектор ЦК Компартії України (таємна частина). 1941 – 1946 рр.

Справа 2614: Справки о приеме и трудоустройстве репатриированных советских граждан. 04.01.1946 – 27.12.1946. 124 арк.

32. Ф. 1: Центральний Комітет Комуністичної партії України.

Оп. 23, ч. II: Особливий сектор ЦК Компартії України (таємна частина). 1941 – 1949 рр.

Спр. 5176: Сообщения по Указу президиума Верховного Совета от 21 февраля 1948 г. о злостно уклоняющихся от трудовой деятельности в сельском хозяйстве. 07.01.1948 – 26.04.1948. 264 арк.

33. Ф. 1: Центральний Комітет Комуністичної партії України.

Оп. 23, ч. II: Особливий сектор ЦК Компартії України (таємна частина). 1941 – 1949 рр.

Спр. 5462: Вопросы репатриации граждан СССР. 25.03.1949 – 18.12.1949. 116 арк.

34. Ф. 1: Центральний Комітет Комуністичної партії України.

Оп. 23, ч. II: Особливий сектор ЦК Компартії України (таємна частина). 1941 – 1949 рр.

Спр. 5716: О выселении из сел паразитических элементов. 23.02.1949 – 22.08.1949. 30 арк.

35. Ф. 1: Центральний Комітет Комуністичної партії України.

Оп. 24, т. IV: Особливий сектор ЦК Компартії України (таємна частина). 1950 – 1953 рр.

Спр. 848: Матеріали о недостатках о работе по колхозному строительству в Украинской ССР. III – IV.1951. 113 арк.

36. Ф. 1: Центральний Комітет Комуністичної партії України.

Оп. 24, т. II: Особливий сектор ЦК Компартії України (таємна частина). 1950 – 1953 рр.

Спр. 1104: Вопросы вероисповедания. Церкви и молитвенные дома. 06.09.1951. 5 арк.

37. Ф. 1: Центральний Комітет Комуністичної партії України.

Оп. 24, т. I: Особливий сектор ЦК Компартії України (таємна частина). 1950 – 1953 рр.

Спр.: 1164: Укрупнение колхозов, колхозное строительство, организационное и хозяйственное укрепление колхозов. 12.02.1951 – 29.12.1951. 343 арк.

38. Ф. 1. Центральний Комітет Комуністичної партії України.

Оп. 30: Документи загального відділу (особливий сектор). ЦК Компартії України (секретна частина). 1941 – 1949.

Спр. 2777: Доповідні записки відділу художньої літератури і мистецтва, ЦК, обкомів КП(б) України і Міністерства кіноматографії УРСР – про кінообслуговування населення, про роботу кіностудій, кінотеатрів та ін. 1949. 205 арк.

39. Ф. 1: Центральний Комітет Комуністичної партії України.

Оп. 41: Документи загального відділу ЦК Компартії України (листи і заяви громадян, надіслані до ЦК Компартії України). 1944 – 1991 рр.

Спр. 29: Письма и заявления трудящихся и материалы без подписи. Январь – декабрь 1947. 157 арк.

40. Ф.1: Центральний Комітет Комуністичної партії України.

Оп. 70: Документи загального відділу (особливий сектор). ЦК Компартії України (секретна частина). 1941 – 1949.

Спр. 238: Документи про стан партійної пропаганди і роботи культурно-освітніх закладів Ровенської області. 1945 – 1947. 14 арк.

Державний архів Вінницької області
(ДАВО)

41. Ф. П – 136: Вінницький обласний комітет Компартії України.

Оп. 13.

Спр. 6: Інформації обкому КП(б)У і ЦК партії з питань відновлення партійних, радянських, комсомольських і господарських органів у визволених від німецьких окупантів районах області, листування про внутріпартійну роботу. 27 лютого – 22 грудня 1944 р. 40 арк.

42. Ф. П – 136: Вінницький обласний Комітет Компартії України.

Оп. 13.

Спр. 62: Інформації райкомів КП(б)У з питань нанесених збитків населенню Вінницької області німецько-фашистськими окупантами. 2 лютого – 6 серпня 1945 р. 7 арк.

43. Ф. П – 136: Вінницький обласний Комітет Компартії України.

Оп. 13.

Спр. 67: Листування обкому КП(б)У з міськкомами і райкомами партії з питань працевлаштування репатрійованих громадян. 4 травня – 8 жовтня 1945 р. 5 арк.

44. Ф. П – 136: Вінницький обласний комітет Комуністичної партії України.

Оп. 13.

Спр. 152: Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про виселення з Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві і ведуть антисупільний, паразитичний спосіб життя». 2 березня – 15 липня 1948 р. 158 арк.

45. Ф. П – 136: Вінницький обласний комітет Компартії України.

Оп. 13.

Спр. 184: Заяви і скарги трудящих і відповіді на них з букви «Б» по букву «Ш» і групі за 1944 р. 121 арк.

46. Ф. П – 136: Вінницький обласний комітет Компартії України.

Оп. 13.

Спр. 189: Опитувальні листи на осіб, які повернулись із фашистської неволі по Кіровському району м. Вінниці. 30 серпня 1945 р. 30 арк.

47. Ф. П – 136: Винницький обласний комітет Компартии України.

Оп. 16.

Дел. 1052: Представления Управления КГБ по Винницкой области и справки отдела о фактах совершения религиозных обрядов коммунистами. 24 – 25 июля 1948 г. 18 л.

48. Ф. Р – 1683: Вінницька обласна комісія сприяння роботі Надзвичайній державній комісії по встановленню і розслідуванню злочинів німецько-фашистських загарбників і їх спільників і заподіяних ними збитків громадянам, колгоспам, громадським організаціям, держпідприємствам і установам СРСР.

Оп. 1.

Спр. 5: Акт Вінницької міської комісії і узагальнені відомості про встановлення злочинів, заподіяні над громадянами СРСР німецько-фашистськими злочинцями по Вінницькій області від 18 травня 1944 р. 9 арк.

49. Ф. Р – 1683: Вінницька обласна комісія сприяння роботі Надзвичайній державній комісії по встановленню і розслідуванню злочинів німецько-фашистських загарбників і їх спільників і заподіяних ними збитків громадянам, колгоспам, громадським організаціям, держпідприємствам і установам СРСР.

Оп. 1.

Спр. 13: Протоколи, акти районних комісій і узагальнені відомості про встановлення злочинів, заподіяні над громадянами по районах. Список громадян, замучених та вигнаних в німецьке рабство. Березень – 25 листопада 1944 р. 476 арк.

50. Ф. Р – 1998: Виконавчий комітет Літинської районної Ради депутатів трудящих.

Оп. 2.

Спр. 52: Листування про репатріацію громадян. 1 травня – 20 грудня 1946 р. 247 арк.

51. Ф. Р - 1998: Виконавчий комітет Літинської районної Ради депутатів трудящих.

Оп. 2.

Спр. 270: Листування і відомості про репатріацію громадян. 30 січня – 20 вересня 1945 р. 54 арк.

52. Ф. Р – 2700: Виконавчий комітет Вінницької обласної Ради депутатів трудящих.
Оп. 5.
Спр. 124: Рішення виконкому Вінницької облради депутатів трудящих з № 1201 по № 1300. 12 – 26 липня 1947 р. 371 арк.
53. Ф. Р – 2700: Виконавчий комітет Вінницької обласної Ради депутатів трудящих.
Оп. 5.
Спр. 174: Протокол XIV сесії виконкому Вінницької облради депутатів трудящих від 9 грудня 1947 р. 143 арк.
54. Ф. Р – 2700: Виконавчий комітет Вінницької обласної Ради депутатів трудящих.
Оп. 5.
Спр. 341: Опитувальні листи на радянських громадян, які повернулись з неволі по Хмільницькому району Вінницької області (книга 1-а). 15 травня – 30 липня 1944 р. 331 арк.
55. Ф. Р – 2700: Виконавчий комітет Вінницької обласної Ради депутатів трудящих.
Оп. 5.
Спр. 366: Відгуки репатріантів про Жмеринський приймально-розподільчий пункт (1946 р.). 5 арк.
56. Ф. Р – 2700: Виконавчий комітет Вінницької обласної Ради депутатів трудящих.
Оп. 5.
Спр. 380: Листування Ради Народних Комісарів УРСР з відділом репатріації про приймання репатрійованих громадян з-за кордону: 6 січня – 21 грудня 1946 р. 163 арк.
57. Ф. Р – 2700: Виконавчий комітет Вінницької обласної Ради депутатів трудящих.
Оп. 5.
Спр. 381: Листування з райвиконкома про прийом репатріантів. 12 січня – 18 грудня 1946 р. 109 арк.
58. Ф. Р – 2700: Виконавчий комітет Вінницької обласної Ради депутатів трудящих.
Оп. 5.
Спр. 382: Інформаційні матеріали відділу у справах репатріації при Вінницькому облвиконкомі. 8 червня 1945 р. – 31 грудня 1946 р. 193 арк.

59. Ф. Р – 2700: Виконавчий комітет Вінницької обласної Ради депутатів трудящих.
Опис 5.
Спр. 386: Відомості про хід відправлення репатрійованих по області. 1 лютого 1945 р. – 15 лютого 1946 р. 536 арк.
60. Ф. Р – 2700: Виконавчий комітет Вінницької обласної Ради депутатів трудящих.
Опис 5.
Спр. 387: Листування і відомості приймально-розподільчих пунктів станцій Вінниця, Жмеринка, Козятин. 16 березня 1945 р. – травень 1946 р. 311 арк.
61. Ф. Р – 2700: Виконавчий комітет Вінницької обласної Ради депутатів трудящих.
Оп. 5.
Спр. 389: Листування РНК з питань організації приймання репатрійованих громадян з-за кордону, працевлаштування та ін. питання. 4 лютого – 28 грудня 1946 р. 139 арк.
62. Ф. Р – 2700: Виконавчий комітет Вінницької обласної Ради депутатів трудящих.
Оп. 5.
Спр. 390: Інформаційні матеріали про роботу відділу репатріації за 1947 р. 110 арк.
63. Ф. Р – 2700: Виконавчий комітет Вінницької обласної Ради депутатів трудящих.
Оп. 5.
Спр. 391: Листування Рад УРСР з відділом у справах репатріації. 15 січня – 30 грудня 1948 р. 216 арк.
64. Ф. Р – 2700: Виконавчий комітет Вінницької обласної Ради депутатів трудящих.
Оп. 5.
Спр. 393: Розпорядження відділу у справах репатріації при Раді Міністрів УРСР. 16 січня – 30 листопада 1948 р. 77 арк.
65. Ф. Р – 2700: Виконавчий комітет Вінницької обласної Ради депутатів трудящих.
Оп. 5.
Спр. 394: Розпорядження відділу у справах репатріації при Раді Міністрів УРСР про роботу серед репатріантів. Січень 1947 р. – березень 1948 р. 124 арк.
66. Ф. Р – 2700: Виконавчий комітет Вінницької обласної Ради депутатів трудящих.
Оп. 5.

Спр. 395: Листування про приймання переселенців із Франції, Болгарії, Румунії. Лютий 1947 р. – грудень 1948 р. 129 арк.

67. Ф. Р – 2700: Виконавчий комітет Вінницької обласної Ради депутатів трудящих.
Оп. 5.

Спр. 397: Відомості за формою № 4. Березень 1947 р. – жовтень 1948 р. 71 арк.

68. Ф. Р – 2700: Виконавчий комітет Вінницької обласної Ради депутатів трудящих.
Оп. 6.

Спр. 648: Протокол № 11 засідання виконкому Вінницької обласної Ради депутатів трудящих від 14 квітня 1953 р. 147 арк.

69. Ф. Р – 3666: Фінансове управління Вінницької обласної державної адміністрації.
Оп. 2.

Спр. 648: Штатні розписи, кошториси відділів облвиконкому на 1947 р. 538 арк.

70. Ф. Р – 4277: Листи радянських громадян з німецько-фашистської каторги (колекція).

Оп. 1.

Спр. 21: Мосьонз К. І., арк. 24.

71. Ф. Р – 4277: Листи радянських громадян з німецько-фашистської каторги (колекція).

Оп. 1.

Од. збер. № 267: Романенко С.

72. Ф. Р – 4277: Листи радянських громадян з німецько-фашистської каторги (колекція).

Оп. 1.

Од. збер. № 303: Коцюруба Ганна.

73. Ф. Р – 4897: Обласний відділ народної освіти виконавчого комітету Вінницької обласної Ради депутатів трудящих.

Оп. 1.

Спр. 148: Доповідні записки, акти, обстеження шкіл і районних відділів народної освіти. 8 лютого – 15 березня 1946 р. 243 арк.

74. Ф. Р – 4897: Обласний відділ народної освіти виконавчого комітету Вінницької обласної Ради депутатів трудящих.

Оп. 1.

Спр. 238: Листування з Міністерством освіти УРСР про фінансування шкіл області. 9 січня – 31 грудня 1947 р. 118 арк.

75. Ф. Р – 4971: Вінницьке обласне управління культури виконавчого комітету Вінницької обласної Ради депутатів трудящих і місцевий комітет (о.а.ф.).

Оп. 8.

Спр. 20: Матеріали про стан культурно-просвітницької роботи в області (довідки, інформації, доповідні записки та ін.). 10 березня – 29 листопада 1965 р. 69 арк.

76. Ф. Р – 4971: Вінницьке обласне управління культури виконавчого комітету Вінницької обласної Ради депутатів трудящих і місцевий комітет (о.а.ф.).

Оп. 8.

Спр. 21: Довідки та інформації районних відділів культури про підбір, розстановку та виховання кадрів. 10 квітня – 23 листопада 1965 р. 37 арк.

77. Ф. Р – 5333: Учасники Великої Вітчизняної війни (колекція).

Оп. 1.

Спр. 23: Спогади учасників Великої Вітчизняної війни – жителів Гайсинського району. 39 арк.

78. Ф. 6117: Колекція спогадів колишніх в'язнів концтаборів та остарбайтерів області.

Оп.1.

Спр. 5. Блажчук Ганна Савівна. 2000 р. – Арк. 13.

79. Ф. 6117: Колекція спогадів колишніх в'язнів концтаборів та остарбайтерів області.

Оп. 1.

Спр. 5: Олефір Параска Лук'янівна. 2000 р. – Арк. 12.

80. Ф. 6117: Колекція спогадів колишніх в'язнів концтаборів та остарбайтерів області.

Оп. 1.

Спр. 6: Кириленко Василь Миколайович. 2000 р. – Арк. 50.

81. Ф. 6117: Колекція спогадів колишніх в'язнів концтаборів та оstarбайтерів області.

Оп. 1.

Спр. 9: Гуменчук Віра Йосипівна. 2000 р. – Арк. 24.

82. Ф. 6117: Колекція спогадів колишніх в'язнів концтаборів та оstarбайтерів області.

Оп. 1.

Спр. 20: Михальчук Варвара Порфирівна. 2000 р. – Арк. 47.

83. Ф. Р – 6023: Колекція фільтраційних, слідчих та наглядових справ, переданих СБУ у Вінницькій області.

Оп. 1: Фільтраційні справи на громадян, примусово вигнаних у Німеччину в роки німецько-фашистської окупації.

Спр. 910: Симчук Марія Іванівна.

84. Ф. Р – 6023: Колекція фільтраційних, слідчих та наглядових справ, переданих СБУ у Вінницькій області.

Оп. 1: Фільтраційні справи на громадян, примусово вигнаних у Німеччину в роки німецько-фашистської окупації.

Спр. 1006: Волос Ніна Степанівна.

85. Ф. Р – 6023: Колекція фільтраційних, слідчих та наглядових справ, переданих СБУ у Вінницькій області.

Оп. 1: Фільтраційні справи на громадян, примусово вигнаних у Німеччину в роки німецько-фашистської окупації.

Спр. 1046: Єременко Ніна Архипівна.

86. Ф. Р – 6023: Колекція фільтраційних, слідчих та наглядових справ, переданих СБУ у Вінницькій області.

Оп. 1: Фільтраційні справи на громадян, примусово вигнаних у Німеччину в роки німецько-фашистської окупації.

Спр. 1398: Степко Надія Іванівна.

87. Ф. Р – 6023: Колекція фільтраційних, слідчих та наглядових справ, переданих СБУ у Вінницькій області.

Оп. 1: Фільтраційні справи на громадян, примусово вигнаних у Німеччину в роки німецько-фашистської окупації.

Спр. 1458: Лискіна Ганна Терентіївна.

88. Ф. Р – 6023: Колекція фільтраційних, слідчих та наглядових справ, переданих СБУ у Вінницькій області.

Оп. 1: Фільтраційні справи на громадян, примусово вигнаних у Німеччину в роки німецько-фашистської окупації.

Спр. 1695: Нечипорук Ніна Григорівна.

89. Ф. Р – 6023: Колекція фільтраційних, слідчих та наглядових справ, переданих СБУ у Вінницькій області.

Оп. 1: Фільтраційні справи на громадян, примусово вигнаних у Німеччину в роки німецько-фашистської окупації.

Спр. 2168: Мусієць М. М.

90. Ф. Р – 6023: Колекція фільтраційних, слідчих та наглядових справ, переданих СБУ у Вінницькій області.

Оп. 1: Фільтраційні справи на громадян, примусово вигнаних у Німеччину в роки німецько-фашистської окупації.

Спр. 6604: Ільчук І. Й.

91. Ф. Р – 6023: Колекція фільтраційних, слідчих та наглядових справ, переданих СБУ у Вінницькій області.

Оп.1: Фільтраційні справи на громадян, примусово вивезених у Німеччину в роки німецько-фашистської окупації.

Спр. 8267: Медвідь Григорій.

92. Ф. Р – 6023: Колекція фільтраційних, слідчих та наглядових справ, переданих СБУ у Вінницькій області.

Оп. 1: Фільтраційні справи на громадян, примусово вигнаних у Німеччину в роки німецько-фашистської окупації.

Спр. 11436: Менчинська Зоя.

93. Ф. Р – 6023: Колекція фільтраційних, слідчих та наглядових справ, переданих СБУ у Вінницькій області.

Оп. 1: Фільтраційні справи на громадян, примусово вигнаних у Німеччину в роки німецько-фашистської окупації.

Спр. 15977: Муравська Софія Гнатівна.

94. Ф. Р – 6023: Колекція фільтраційних, слідчих та наглядових справ, переданих СБУ у Вінницькій області.

Оп. 1: Фільтраційні справи на громадян, примусово вигнаних у Німеччину в роки німецько-фашистської окупації.

Спр. 16112: Огородник І. С.

95. Ф. Р – 6023: Колекція фільтраційних, слідчих та наглядових справ, переданих СБУ у Вінницькій області.

Оп. 1: Фільтраційні справи на громадян, примусово вигнаних у Німеччину в роки німецько-фашистської окупації.

Спр. 17338: Мовчан І. М.

96. Ф. Р – 6023: Колекція фільтраційних, слідчих та наглядових справ, переданих СБУ у Вінницькій області.

Оп. 1: Фільтраційні справи на громадян, примусово вигнаних у Німеччину в роки німецько-фашистської окупації.

Спр. 21007: Носур Ксенія Федорівна.

97. Ф. Р – 6023: Колекція фільтраційних, слідчих та наглядових справ, переданих СБУ у Вінницькій області.

Оп. 1: Фільтраційні справи на громадян, примусово вигнаних у Німеччину в роки німецько-фашистської окупації.

Спр. 22114: Антонюк В. І.

98. Ф. Р – 6023: Колекція фільтраційних, слідчих та наглядових справ, переданих СБУ у Вінницькій області.

Оп. 1: Фільтраційні справи на громадян, примусово вигнаних у Німеччину в роки німецько-фашистської окупації.

Спр. 24492: Кушнір Раїса.

99. Ф. Р – 6023: Колекція фільтраційних, слідчих та наглядових справ, переданих СБУ у Вінницькій області.

Оп. 1: Фільтраційні справи на громадян, примусово вигнаних у Німеччину в роки німецько-фашистської окупації.

Спр. 28048: Міхеєв В. П.

100. Ф. Р – 6023: Колекція фільтраційних, слідчих та наглядових справ, переданих СБУ у Вінницькій області.

Оп. 1: Фільтраційні справи на громадян, примусово вигнаних у Німеччину в роки німецько-фашистської окупації.

Спр. 32642: Дзьобак Василь.

101. Ф. Р – 6023: Колекція фільтраційних, слідчих та наглядових справ, переданих СБУ у Вінницькій області.

Оп. 1: Фільтраційні справи на громадян, примусово вигнаних у Німеччину в роки німецько-фашистської окупації.

Спр. 44599: Михальчук Володимир Васильович.

102. Ф. Р – 6023: Колекція фільтраційних, слідчих та наглядових справ, переданих СБУ у Вінницькій області.

Оп. 1: Фільтраційні справи на громадян, примусово вигнаних у Німеччину в роки німецько-фашистської окупації.

Спр. 52174: Ніколашена Надія.

103. Ф. Р – 6023: Колекція фільтраційних, слідчих та наглядових справ, переданих СБУ у Вінницькій області.

Оп. 1: Фільтраційні справи на громадян, примусово вигнаних у Німеччину в роки німецько-фашистської окупації.

Спр. 53948: Надибський С. Й. – Арк. 2.

104. Ф. Р – 6023: Колекція фільтраційних, слідчих та наглядових справ, переданих СБУ у Вінницькій області.

Оп. 1: Фільтраційні справи на громадян, примусово вигнаних у Німеччину в роки німецько-фашистської окупації.

Спр. 54934: Янівець П. М. – Арк. 2.

105. Ф. Р – 6023: Колекція фільтраційних, слідчих та наглядових справ, переданих СБУ у Вінницькій області.

Оп. 1: Фільтраційні справи на громадян, примусово вигнаних у Німеччину в роки німецько-фашистської окупації.

Спр. 54937: Яворський Б. В. – Арк. 1 – 3.

106. Ф. Р – 6023: Колекція фільтраційних, слідчих та наглядових справ, переданих СБУ у Вінницькій області.

Оп. 1: Фільтраційні справи на громадян, примусово вигнаних у Німеччину в роки німецько-фашистської окупації.

Спр. 54940: Яворський М. Ф. – Арк. 1.

107. Ф. Р – 6023: Колекція фільтраційних, слідчих та наглядових справ, переданих СБУ у Вінницькій області.

Оп. 1: Фільтраційні справи на громадян, примусово вигнаних у Німеччину в роки німецько-фашистської окупації.

Спр. 58587: Шморгун Марта. – Арк. 1 – 4.

108. Ф. Р – 6023: Колекція фільтраційних, слідчих та наглядових справ, переданих СБУ у Вінницькій області.

Оп. 1: Фільтраційні справи на громадян, примусово вигнаних у Німеччину в роки німецько-фашистської окупації.

Спр. 63707: Омельчук А. К.

109. Ф. Р – 6023: Колекція фільтраційних, слідчих та наглядових справ, переданих СБУ у Вінницькій області.

Оп. 1: Фільтраційні справи на громадян, примусово вигнаних у Німеччину в роки німецько-фашистської окупації.

Спр. 64988: Миколинський О. І.

110. Ф. Р – 6023: Колекція фільтраційних, слідчих та наглядових справ, переданих СБУ у Вінницькій області.

Оп. 1: Фільтраційні справи на громадян, примусово вигнаних у Німеччину в роки німецько-фашистської окупації.

Спр. 67727: Шмідт Єва Вільгельмівна. – Арк. 3.

111. Лист Т. С. Чернявської (Семенюк) на адресу ДАВО (Вх. № 18/1 від 22.02.2007 р.).

Державний архів Волинської області
(ДАВЛО)

112. Ф. 1: Комуністична партія Радянського Союзу. Волинський обласний комітет КП України.

Оп. 2: Особливий сектор (1947 р.)

Спр. 78: Листування з ЦК КП(б)У, партійними комітетами про роботу закладів культури, освіти, забезпечення дитбудинків. Січень 1947 р. – грудень 1947 р. 48 арк.

113. Ф. 1: Комуністична партія Радянського Союзу. Волинський обласний комітет КП України.

Оп. 2: Особливий сектор (1948).

Спр. 127: Заяви та скарги трудящих, довідки про результати перевірки по заявах і відповіді на них (на літери А – Ш) за 1948 рік. 311 арк.

114. Ф. Р – 6: Виконавчий комітет Волинської обласної Ради депутатів трудящих, м. Луцьк.

Оп. 3: Відділ у справах репатріації Волинського облвиконкому (1944 – 1945 рр).

Спр. 100: Постанови і вказівки облвиконкому по репатріації. 5 квітня – 15 грудня 1945 р. 9 арк.

115. Ф. Р – 6: Исполнительный комитет Волынского областного Совета депутатов трудящихся, г. Луцк.

Оп. 3 (1944 – 1945). Отдел по делам репатриации Волынского облисполкома.

Спр. 101. Приказы зав. отделом репатриации облисполкома. 4 февраля 1945 – 1 декабря 1945 г. 27 л.

116. Ф. Р – 6: Виконавчий комітет Волинської обласної Ради депутатів трудящих, м. Луцьк.

Оп. 3: Відділ у справах репатріації Волинського облвиконкому (1944 – 1945 рр).

Спр. 102: Дані про кількість громадян УРСР, інтернованих, насильно вивезених фашистами в період тимчасової окупації і які повернулись на Батьківщину станом на 1 грудня 1945 р. 7 арк.

117. Ф. Р – 6: Виконавчий комітет Волинської обласної Ради депутатів трудящих, м. Луцьк.

Оп. 3: Відділ у справах репатріації Волинського облвиконкому (1944 – 1945 рр.).

Спр. 107: Дані про влаштування репатрійованих громадян. 26 червня 1945 – 29 грудня 1945 р. 117 арк.

118. Ф. Р – 6: Исполнительный комитет Волынского областного Совета депутатов трудящихся, г. Луцк.

Оп. 4: Отдел по делам репатриации Волынского облисполкома (1946 г.)

Д. 62: Директивные указания отдела репатриации при Совете Министров УССР. 4 февраля 1946 – 31 декабря 1946 г. 133 л.

119. Ф. Р – 6: Виконавчий комітет Волинської обласної Ради депутатів трудящих, м. Луцьк.

Оп. 4: Відділ у справах репатріації Волинського облвиконкому (1946 р.).

Спр. 67: Опитувальні аркуші осіб, котрі повернулись із німецької неволі. 1946 р. 57 арк.

120. Ф. Р – 6: Виконавчий комітет Волинської обласної Ради депутатів трудящих, м. Луцьк.

Оп. 4: Відділ у справах репатріації Волинського облвиконкому (1946).

Спр. 68. Дані про трудовлаштування репатріантів. 1 січня 1946 – 10 липня 1946 р. 57 арк.

121. Ф. Р – 6: Виконавчий комітет Волинської обласної Ради депутатів трудящих, м. Луцьк.

Оп.5: Канцелярія (1946 – 1947 рр.)

Спр.: 75: Інформація про роботу шкіл Волинської області за 1946 – 1947 рр. 21 арк.

122. Ф. Р – 6: Виконавчий комітет Волинської обласної Ради депутатів трудящих, м. Луцьк.

Оп. 5: Канцелярія (1947 р.)

- Спр. 77: Довідка про роботу культурно-просвітніх установ області в 1947 році. 13 арк.
123. Ф. Р – 6: Виконавчий комітет Волинської обласної Ради депутатів трудящих, м. Луцьк.
- Оп. 5: Інструкторська група (1947).
- Спр. 80: Відомість про кількість затверджених куркульських господарств у розрізі по районах. 15 серпня 1947 р. 2 арк.
124. Ф. Р – 6: Исполнительный комитет Волынского областного Совета депутатов трудящихся, г. Луцк.
- Оп. 6: Канцелярия (1948).
- Д. 104: Отчет о состоянии детских домов Волынской области за 1948 год. 46 л.
125. Ф. Р – 6: Исполнительный комитет Волынского областного Совета депутатов трудящихся, г. Луцк.
- Оп. 11: Спецчасть (1947).
- Спр. 52: Переписка по делам репатриации. 01.01.1947 – 28.05.1947. 41 л.
126. Ф. Р – 6: Виконавчий комітет Волинської обласної Ради депутатів трудящих.
- Оп. 11: Спецчастина (1949 р.).
- Спр. 81: Листування в справах репатріації. 01.01.1949 – 01.12.1949 р. 74 арк.
127. Ф. Р – 6: Виконавчий комітет Волинської обласної Ради депутатів трудящих.
- Оп. 11: Спецчастина (1950).
- Спр. 98: Листування в справах репатріації радянських громадян. 02.03.1950 – 28.12.1950. 56 арк.
128. Ф. Р – 6: Виконавчий комітет Волинської обласної Ради депутатів трудящих.
- Оп. 11: Спецчастина (1952 р.).
- Спр. 143: Листування з відділом репатріації Ради Міністрів УРСР. 03.01.1952 – 19.12.1952. 47 арк.
129. Ф. Р – 6: Виконавчий комітет Волинської обласної Ради депутатів трудящих.
- Оп. 11: Спецчастина (1953 р.).
- Спр. 167: Доповідь про злодіяння німецько-фашистських загарбників та інших пидтань. 21.01.1953 – 22.05.1953. 29 арк.

130. Ф. Р – 6: Виконавчий комітет Волинської обласної Ради депутатів трудящих.
Оп. 11: Спецчастина (1953 р.)
Спр. 168: Листування у справах репатріації. 05.01.1953 р. – 07.02.1953 р. 18 арк.
131. Ф. Р – 6: Виконавчий комітет Волинської обласної Ради депутатів трудящих.
Оп. 11. Спецчастина (1955)
Спр. 208: Інформації УМВС про трудовлаштування реемігрантів. Список загиблих працівників УМВС. 11.04.1955 – 31.12.1955. 37 арк.
132. Ф. Р – 6: Виконавчий комітет Волинської обласної Ради депутатів трудящих.
Оп. 11: Спецчастина (1959).
Спр. 641: Матеріали клопотання спецпоселенців про надання дозволу на проживання в області. 1959. 359 арк.
133. Ф. Р – 6: Виконавчий комітет Волинської обласної Ради депутатів трудящих, м. Луцьк.
Оп. 12: Канцелярів (1953 р.).
Спр. 153: Матеріали по виборах у місцеві Ради депутатів трудящих по Волинській області. 6 січня 1953 – 5 листопада 1953 р. 160 арк.
134. Ф. Р – 32: Волинський обласний земельний відділ, м. Луцьк.
Оп. 1.
Спр. 3: Відомості про націоналізацію земель та їх розподіл. 31 серпня – 24 вересня 1940 р. 48 арк.
135. Ф. Р – 3524: Волинське обласне представництво Українського національного фонду «Взаєморозуміння і примирення», м. Луцьк Волинської області (з 27.09.2000 р. Волинське обласне відділення Українського національного фонду «Взаєморозуміння і примирення», м. Луцьк Волинської області).
Оп. 2.
Спр. 1: Справа по особовому складу за 1994 – 2003, 2004 – 2006 рр. 1994 – 2006. 7 арк.
136. Ф. 4666: Управління НКДБ, з 10.09.1954 р. КДБ при Раді Міністрів УРСР, з 25.03.1992 р. служби безпеки України по Волинській області.

Оп. 1: Фільтраційні справи постійного зберігання на громадян, вивезених за межі України у роки Другої світової війни 1941 – 1950 рр.

Фільтраційна картка № 27138: Левчук Михайло Денисович.

137. Ф. 4666: Управління НКДБ, з 10.09.1954 р. КДБ при Раді Міністрів УРСР, з 25.03.1992 р. служби безпеки України по Волинській області.

Оп. 1. Фільтраційні справи постійного зберігання на громадян, вивезених за межі України в роки Другої світової війни 1941 – 1950 рр.

Фільтраційна картка № 5263: Лемещук Гнат Романович.

138. Ф. 4666: Управління НКДБ, з 10.09.1954 р. КДБ при Раді Міністрів УРСР, з 25.03.1992 р. служби безпеки України по Волинській області.

Оп. 1: Фільтраційні справи постійного зберігання на громадян, вивезених за межі України у роки Другої світової війни 1941 – 1950 рр.

Фільтраційна картка № 5263 (т. 18, с. 367): Лейман Цехана Яківна.

139. Ф. 4666: Управління НКДБ, з 10.09.1954 р. КДБ при Раді Міністрів УРСР, з 25.03.1992 р. служби безпеки України по Волинській області.

Оп. 1: Фільтраційні справи постійного зберігання на громадян, вивезених за межі України у роки Другої світової війни 1941 – 1950 рр.

Фільтраційна картка № 5263 (т. 18, с. 401): Лемке Лідія Густафівна.

140. Ф. 4666: Управління НКДБ, з 10.09.1954 р. КДБ при Раді Міністрів УРСР, з 25.03.1992 р. служби безпеки України по Волинській області.

Оп. 1: Фільтраційні справи постійного зберігання на громадян, вивезених за межі України у роки Другої світової війни 1941 – 1950 рр.

Фільтраційна картка № 7163: Левчук Петро Афанасійович.

141. Ф. 4666: Управління НКДБ, з 10.09.1954 р. КДБ при Раді Міністрів УРСР, з 25.03.1992 р. служби безпеки України по Волинській області.

Оп. 1: Фільтраційні справи постійного зберігання на громадян, вивезених за межі України у роки Другої світової війни 1941 – 1950 рр.

Фільтраційна картка № 7189: Лемещук Іван Петрович.

142. Ф. 4666: Управління НКДБ, з 10.09.1954 р. КДБ при Раді Міністрів УРСР, з 25.03.1992 р. служби безпеки України по Волинській області.

Оп. 1: Фільтраційні справи постійного зберігання на громадян, вивезених за межі України у роки Другої світової війни 1941 – 1950 рр.

Фільтраційна картка № 7246: Лигерко Іван Іванович.

Державний архів Житомирської області

(ДАЖО)

143. Ф. Р – 1150: Исполнительный комитет Житомирского областного Совета депутатов трудящихся.

Оп. 8: (1944 – 1964 гг.).

Д. 516: Книга учета лиц, выселенных за пределы УССР по Указу Президиума Верховного Совета СССР от 21 февраля 1948 г. 49 л.

144. Ф. Р – 1150: Исполнительный комитет Житомирского областного Совета депутатов трудящихся.

Оп. 8: (1944 – 1964 гг.).

Д. 517: Книга регистрации репатриированных граждан, прибывших из зон оккупации Германии, Австрии и других государств в 1948 – 1952 гг. 45 л.

145. Ф. Р – 1150: Исполнительный комитет Житомирского областного Совета депутатов трудящихся.

Оп. 8: (1944 – 1964 гг.).

Д. 521: Списки граждан, угнанных в немецкое рабство во время Великой Отечественной войны. 1945 г. 165 л.

146. Ф. Р – 1150: Исполнительный комитет Житомирского областного Совета депутатов трудящихся.

Оп. 8: (1944 – 1964 гг.).

Д. 525: Алфавитный список лиц, прибывших из Германии. 1946 г. 31 л.

147. Ф. Р – 1150: Исполнительный комитет Житомирского областного Совета депутатов трудящихся.

Оп. 8: (1944 – 1964 гг.).

Д. 526: Журнал по учету репатриированных советских граждан, возвратившихся на место жительства в 1945 – 1947 гг. 46 л.

148. Ф. Р – 1150: Исполнительный комитет Житомирского областного Совета депутатов трудящихся.

Оп. 1: (1943 – 1973 гг.).

Д. 588: Отчеты Облсполкома о рассмотрении жалоб и заявлений за 1950 год. 17 л.

149. Ф. Р – 2636: Комиссия по учету ущерба, нанесенного немецкими захватчиками в период Великой Отечественной войны.

Оп. 1: (1944 – 1946 гг.).

Д. 21: Справка об ущербе, причиненном немецко-фашистскими захватчиками гражданам, колхозам, общественным организациям, государственным предприятиям и учреждениям Житомирской области. 1944 г. 48 л.

150. Ф. Р – 2643: Отдел по делам репатриации при Житомирском исполнительном комитете областного Совета депутатов трудящихся.

Оп. 1: (1945 – 1948 гг.).

Д. 1: Переписка с совнаркомом УССР по делам репатриации. 13 мая 1945 г. – 18 декабря 1946 г. 94 л.

151. Ф. Р – 2636: Комиссия по учету ущерба, нанесенного немецкими захватчиками в период Великой Отечественной войны.

Оп. 1: (1944 – 1946 гг.).

Д. 4: Доклад об итогах работы Житомирской областной комиссии по учету ущерба и расследованию злодеяний, совершенных немецко-фашистскими захватчиками и их сообщниками на территории Житомирской области. 1944 г. 73 л.

152. Ф. Р – 2643: Отдел по делам репатриации при Житомирском исполнительном комитете областного Совета депутатов трудящихся.

Оп. 1: (1945 – 1948 гг.).

Д. 10 (Т. 1): Регистрация репатриированных советских граждан, прибывших на Бердывчевский приемно-распределительный пункт. 1945 г. 85 л.

153. Ф. Р – 2643: Отдел по делам репатриации при Житомирском исполнительном комитете областного Совета депутатов трудящихся.

Оп. 1: (1945 – 1948 гг.).

Д. 13: Разные документы Коростенского областного приемно-распределительного пункта. 1945 г. 179 л.

154. Ф. Р – 2643: Отдел по делам репатриации при Житомирском исполнительном комитете областного Совета депутатов трудящихся.

Оп. 1: (1945 – 1948 гг.).

Д. 17: Переписка с центральными организациями по вопросам репатриации. 2 августа 1946г. – 28 ноября 1946 г. 42 л.

155. Ф. Р – 2643: Отдел по делам репатриации при Житомирском исполнительном комитете областного Совета депутатов трудящихся.

Оп. 1: (1945 – 1948 гг.).

Д. 64: Материалы к итоговому отчету о работе отдела переписки с гражданами, репатрированными из Франции, переписка о соревновании репатриантов. 13 февраля 1947 г. – 26 ноября 1947 г. 207 л.

156. Ф. Р – 2643: Отдел по репатриации при Житомирском исполнительном комитете областного Совета депутатов трудящихся.

Оп. 1: (1945 – 1948 гг.).

Д. 69: Жалобы и заявления репатрированных граждан. 8 января 1949 г. – 28 декабря 1949 г. 92 л.

157. Ф. Р – 2770: Житомирская областная плановая комиссия.

Оп. 1: (1944 – 1974 гг.).

Д. 62: Материалы о выполнении первой послевоенной пятилетки по развитию народного хозяйства области. 1950. 69 л.

158. Ф. Р – 6547: Житомирське обласне відділення Українського національного фонду «Взаєморозуміння і примирення» при Кабінеті Міністрів України.

Оп. 1.

Спр. 1: Справи по особовому складу за 1994 – 2003, 2004 – 2006 рр. 1994 – 2006. 6 арк.

Державний архів Рівненської області
(ДАРО)

159. Ф. Р – 1: Фінансовий відділ виконавчого комітету Рівненської обласної Ради депутатів трудящих.

Оп. 3.

Спр. 6: Статистичні відомості про урожай 1938 року, розміри селянських господарств, об'єктивні характеристики селянських господарств – платників сільськогосподарського податку. 15.09.1939 – 01.01.1940 рр. 20 арк.

160. Ф. Р – 204: Виконавчий комітет Рівненської обласної Ради депутатів трудящих.

Оп. 2.

Спр. 219: Листування з РНК УРСР з питань репатріації громадян. 2 серпня 1945 р. – 4 вересня 1945 р. 66 арк.

161. Ф. Р - 204: Виконавчий комітет Рівненської обласної Ради депутатів трудящих.

Оп. 2.

Спр. 159: Постанови облвиконкому і бюро обкому КП(б)У. 14 червня – 3 грудня 1945 р. 254 арк.

162. Ф. Р – 204: Виконавчий комітет Рівненської обласної Ради депутатів трудящих.

Оп. 2.

Спр. 331: Листування з райвиконкомом і обласними відділами по капітальному будівництву про розгортання шкільної мережі. Дані відділу у справах репатріації про розходи по прийому і влаштуванню репатрійованих громадян Рівненської області. 2 січня 1946 р. – 18 серпня 1946 р. 539 арк.

163. Ф. Р – 204: Виконавчий комітет Рівненської обласної Ради депутатів трудящих.

Оп. 2.

Спр. 345: Листування з Наркоматами УРСР про проведення оргнабору робочої сили. 14 лютого 1946 р. – 10 вересня 1946 р. 81 арк.

164. Ф. Р – 204: Виконавчий комітет Рівненської обласної Ради депутатів трудящих.

Оп. 3.

- Спр. 122: Довідка про господарське облаштування переселенців, які прибули із Польщі, Чехословаччини та Болгарії в Ровенську область. 25 жовтня 1947 р. 3 арк.
165. Ф. Р – 204: Виконавчий комітет Ровенської обласної Ради депутатів трудящих.
Оп. 3.
- Спр. 195: Листування про розподіл американських подарунків. 10 січня 1945 р. – 31 травня 1945 р. 235 арк.
166. Ф. Р – 204: Виконавчий комітет Ровенської обласної Ради депутатів трудящих.
Оп. 3.
- Спр. 199: Листування з обласними відділами про розподіл американських подарунків. 6 березня 1945 р. – 5 квітня 1945 р. 316 арк.
167. Ф. Р – 204: Виконавчий комітет Ровенської обласної Ради депутатів трудящих.
Оп. 3.
- Спр. 204: Листування з райвиконкомами про видачу американських подарунків та з інших питань. 14 травня 1945 р. – 30 травня 1945. 212 арк.
168. Ф. Р – 204: Виконавчий комітет Ровенської обласної Ради депутатів трудящих.
Оп. 3.
- Спр. 232: Матеріали по виборах до Верховної Ради СРСР. 28 грудня – 29 грудня 1945 р. 227 арк.
169. Ф. Р – 204: Виконавчий комітет Ровенської обласної Ради депутатів трудящих.
Оп. 6: 1946 – 1960 рр.
- Спр. 1: Книга скарг, які надійшли від громадян Олександрійського району, Березівського району, Володимирецького району, Думбровицького району і Клеванського району до виконкому облради по 1.1.1947 р. 1 липня 1946 – 21 березня 1947 р. 379 арк.
170. Ф. Р – 204: Исполнительный комитет Ровенского областного Совета депутатов трудящихся, гор. Ровно.
Оп. 9. Областной отдел по делам репатриации.
- Д. 11. Опросные листы на Вербский район возвратившихся из немецкой неволи. 1945. 296 л.

171. Ф. Р – 204: Исполнительный комитет Ровенского областного Совета депутатов трудящихся, гор. Ровно.

Оп. 9: Областной отдел по делам репатриации.

Д. 16: Опросные листы на возвратившихся на Родину из немецкой неволи. 1945. 417 л.

172. Ф. 375: Исполнительный комитет Клеванского районного Совета депутатов трудящихся Ровенской области.

Оп. 1.

Д. 5: Опросные листы лиц, возвратившихся с германской неволи за 1945 г. 74 л.

173. Ф. Р – 559: Виконком Зарічанської районної Ради депутатів трудящих Ровенської області.

Оп. 1: Загальний відділ.

Спр. 2: Список громадян, вивезених окупантами в Німеччину. 23 грудня 1949 р. 58 арк.

174. Ф. Р – 658: Ровенська обласна надзвичайна комісія для встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників.

Оп. 1: 1944 р.

Спр. 24: Акт про руйнування, грабунки і масові вбивства німецько-фашистськими загарбниками радянських громадян м. Ровно і Ровенської області. 11.3.1944 р. 27 арк.

175. Ф. Р – 1492: Вербский районный исполнительный комитет Совета депутатов трудящихся, с. Верба Ровенской области.

Оп. 3.

Д. 2: Списки жителей с/Совета Берег, Будераш, Буды, Буца, Верба, Грядки, Комаровка, Великая Мильча, Малая Мильча, Марцелика, Миньковичы, Новая Носовица, Старая Носовица, Плоска, Подбрусень, Долгое Поле, Семидубы, Софиевка, Столбец, Студиянка, Судобичи Вербского района, угнанных в Германию, возвратившихся и не возвратившихся, возвратившихся, но не проживающих на тер. указанных с/Советов. 1946. 63 л.

176. Ф. Р – 2771: Управління комітету державної безпеки України по Рівненській області.

Оп. 1: Фільтраційні справи.

Фільтраційна картка № 5634: Грицук Євгеній Васильович. 1946. 2 арк.

177. Ф. 2771: Управління комітету державної безпеки України по Рівненській області.

Оп. 1: Фільтраційні справи.

Спр. 9113: Калінський Василь Іванович. 1946. 8 арк.

178. Ф. 2897: Рівненське обласне відділення Українського національного фонду «Взаєморозуміння і примирення» при Кабінеті Міністрів України.

Оп. 1.

Спр. 1: Положення про регіональне обласне відділення УНФ «Взаєморозуміння і примирення». 21 лютого 1994 р. 6 арк.

Державний архів Хмельницької області

(ДАХО)

179. Ф. Р – 338: Исполнительный комитет Хмельницкого областного Совета депутатов трудящихся.

Оп. 6: 1945 – 1955 гг.

Д. 3: Отчеты, сведения отдела репатриации и переписка с Советом Министров УССР о количестве угнанных, возвратившихся репатриантов и их трудоустройстве.

15 января – 11 октября 1947 гг. 41 л.

180. Ф. Р – 338: Исполнительный комитет Хмельницкого областного Совета депутатов трудящихся.

Оп. 6: 1945 – 1955 гг.

Спр. 6: Переписка по репатриации. 7 января – 7 декабря 1950 гг. 159 л.

181. Ф. Р – 338: Исполнительный комитет Хмельницкого областного Совета депутатов трудящихся.

Оп. 6: 1945 – 1955 гг.

Д. 8: Переписка по репатриации. 5 января – 31 декабря 1952 г. 78 л.

182. Ф. Р – 338: Исполнительный комитет Хмельницкого областного Совета депутатов трудящихся.

Оп. 14: 1945 – 1955 гг.

Д. 2: Переписка по отделу репатриации. 1 января – 9 декабря 1946 г. 108 л.

183. Ф. Р – 338: Исполнительный комитет Хмельницкого областного Совета депутатов трудящихся.

Оп. 14: 1945 – 1955 гг.

Д. 3: Отчеты, сведения отдела репатриации и переписка с Советом Министров УССР о количестве угнанных, возвратившихся репатриантов и их трудоустройстве. 15 января – 11 октября 1947 г. 41 л.

184. Ф. Р – 338: Исполнительный комитет Хмельницкого областного Совета депутатов трудящихся.

Оп. 14: 1945 – 1955 гг.

Д. 6: Переписка по репатриации. 7 января – 7 декабря 1950 г. 159 л.

185. Ф. Р – 338: Исполнительный комитет Хмельницкого областного Совета депутатов трудящихся.

Оп. 14: 1945 – 1955 гг.

Д. 8: Переписка по репатриации. 5 января – 31 декабря 1952 г. 78 л.

186. Ф. П – 487: Хмельницкий обком Компартии Украины.

Оп. 4: 1944 – 1950 гг.

Д. 633: Справки, письма обкома партии, направленные в ЦК КП(б)У по вопросам организационно-партийной, идеологической, хозяйственной работы. 08 – 30.12. 1944 г. 205 л.

187. Ф. Р – 863: Каменец-Подольская областная комиссия содействия Чрезвычайной государственной комиссии по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков и их сообщников и причиненного ими ущерба гражданам, колхозам, общественным организациям, государственным предприятиям и учреждениям СССР.

Оп. 2: 1943 – 1944 гг.

Д. 30: Сводные ведомости о совершенных злодеяниях немецко-фашистскими захватчиками и их сообщниками на территории Каменец-Подольской области. Докладные записки, сводки и переписка с районными учреждениями по данному вопросу. 10 мая 1944 г. – 21 июня 1944 г. 77 л.

188. Ф. Р – 863: Каменец-Подольская областная комиссия содействия Чрезвычайной государственной комиссии по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков и их сообщников и причиненного ими ущерба гражданам, колхозам, общественным организациям, государственным предприятиям и учреждениям СССР.

Оп. 2: 1943 – 1944 гг.

Д. 39: Материалы по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков и их сообщников на территории Каменец-Подольской области. 3 мая 1944 г. – 28 июня 1944 г. 127 л.

189. Ф. Р – 6193: Управління СБУ у Хмельницькій області.

Оп. 6: 1945 – 1947 рр.

Спр. 6604: Ільчук І. Й.

190. Ф. Р – 6193: Управління СБУ у Хмельницькій області.

Оп. 6: 1945 – 1947 рр.

Спр. 6802: Солоніна Ю. К.

191. Ф. Р – 6454: Хмельницьке обласне відділення Українського національного фонду «Взаєморозуміння і примирення».

Оп. 1: 1994 – 2007 рр.

Спр. 48: Річний статистичний звіт за 2007 р. 4 арк.

Державний архів Чернівецької області

(ДАЧО)

192. Ф. П – 1: Чернівецький обласний комітет Комуністичної партії України.

Оп. 2.

Спр. 20 – 24 [23]: Протоколи № 11 – 15 засідань бюро обкому КП(б)У. 4 серпня 1944 р. – 23 вересня 1944 р. 129 арк.

193. Ф. П – 1: Чернівецький обласний комітет Комуністичної партії України.

Оп. 2.

Спр. 123: Протоколи № 49 – 51 засідань бюро обкому КП(б)У. 23 серпня 1945 р. – 14 жовтня 1945 р. 127 арк.

194. Ф. П – 1: Чернівецький обласний комітет Комуністичної партії України.

Оп. 2.

Спр. 251 – 257 [252]: Протоколи № 94 – 98 засідань бюро обкому КП(б)У. 5 вересня 1946 р. – 5 жовтня 1946 р. 121 арк.

195. Ф. Р – 2482: Відділ у справах репатріації виконавчого комітету Чернівецької обласної Ради депутатів трудящих.

Оп. 1.

Спр. 2: Листування з відділом у справах репатріації при Раді Міністрів УРСР по питанням прийому, розміщення та працевлаштування репатрійованих; забезпечення їх продовольчими товарами, одягом, медично-санітарним та культурним обслуговуванням; обліку та звітності; правил перевезення, відомостей про осіб, що повернулися та репатрійованих та ін. 12 січня 1945 р. – 26 жовтня 1945 р. 153 арк.

196. Ф. Р – 2482: Відділ у справах репатріації виконавчого комітету Чернівецької обласної Ради депутатів трудящих.

Оп. 1.

Спр. 18: Інструкції, розпорядження відділу у справах репатріації при Раді Міністрів УРСР. 2 січня 1947 р. – 27 грудня 1947 р. 53 арк.

Галузевий архів УСБУ у Вінницькій області

197. Архів УСБУ у Вінницькій області. – Спр. 20 / 4: Записки по «ВЧ». Серпень – грудень 1945 р. 32 арк.

Галузевий архів УСБУ у Хмельницькій області

198. Архів УСБУ в Хмельницькій області. – Справа П – 28198: Персональні справи. 1954 р. 236 арк.

Архівний відділ Вінницької міської ради

199. Ф. 499: Вінницьке обласне відділення Українського національного фонду «Взаєморозуміння і примирення» при Кабінеті Міністрів України.

Оп. 1.

Спр. 1: Історична довідка на фонд Вінницького обласного відділення Українського національного фонду «Взаєморозуміння і примирення» при Кабінеті Міністрів України. 1994 – 2006. 4 арк.

ЗБІРНИКИ ДОКУМЕНТІВ І МАТЕРІАЛІВ, ІСТОРИКО-МЕМОРІАЛЬНІ
ВИДАННЯ, ЕПІСТОЛЯРІЙ, СПОГАДИ, ДОВІДКОВА ЛІТЕРАТУРА

200. Анатомия войны: Новые документы о роли германского монополистического капитала в подготовке и ведении второй мировой войны / под ред. М. Ю. Рогинского, Г. Н. Александрова; пер. с нем. А. Л. Ларионова, Г. И. Владимирова. – М.: Прогресс, 1971. – 527 с.

201. Архіви окупації. 1941 – 1944 / Держкомархівів України; упоряд. Н. Маковська. – К.: Видавн. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – Т. 1. – 872 с.

202. Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941 – 1945 / [гол. редколегія: голова І. О. Герасимов, заст. голови І. Т. Муковський, П. П. Панченко, відп. секретар Р. Г. Вишневецький]. – К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», 2000. – 944 с.

203. Белорусские оstarбайтеры. Угон населения Беларуси на принудительные работы в Германию (1941 – 1944): документы и материалы: в 2 кн. / [сост. Г. Д. Кнатько, В. И. Адамушко и др.] – Минск: НАРБ.

Кн. 1 (1941 – 1942). – 1996. – 304 с.

204. Белорусские оstarбайтеры. Угон населения Беларуси на принудительные работы в Германию (1941 – 1944): документы и материалы: в 2 кн. / [сост. Г. Д. Кнатько, В. И. Адамушко и др.] – Минск: НАРБ.

Кн. 2 (1943 – 1944). – 1997. – 472 с.

205. Белорусские оstarбайтеры. Репатриация (1944 – 1951): Документы и материалы. Кн. 3: в 2 ч. / [сост. Г. Д. Кнатько, В. И. Адамушко и др.] – Минск: НАРБ, 1998. – Ч. 1. – 368 с.

206. Белорусские оstarбайтеры. Репатриация (1944 – 1951): Документы и материалы. Кн. 3: в 2 ч. / [сост. Г. Д. Кнатько, В. И. Адамушко и др.] – Минск: НАРБ, 1998. – Ч. 2. – 310 с.

207. В боротьбі за Українську державу / М. Маруняк. – Львів: Меморіал, 1992. – 1303 с.

208. Великая Отечественная война 1941 – 1945: энциклопедия / Гл. ред. М. М. Козлов. Ред. коллегия: Ю. Я. Барабаш, П. А. Жилин, В. И. Канатов и др. – М.: Сов. энциклопедия, 1985. – 832 с.

209. Вінниччина в роки Великої Вітчизняної війни (1941 – 1945 рр.): Зб. док. і матеріалів / Редкол.: А. Ф. Олійник, М. Л. Бабій, С. С. Байда та ін. – Одеса: Маяк, 1971. – 308 с.

210. Вінок безсмертя. Книга-меморіал. – К.: Видавництво політичної літератури України. – 1988. – С. 505.

211. Волинська область за роки радянської влади (1940 – 1966 рр.): Статистичний збірник. – Львів: Каменяр, 1969. – 314 с.

212. Волинь Радянська (1939 – 1965): Зб. документів і матеріалів / Упоряд.: В. О. Замлинський, І. В. Колесник та ін. – Львів: Каменяр, 1971. – Част. 3. – 332 с.

213. В родные края. Рассказы и очерки о советских людях, освобожденных Красной Армией из немецкой неволи. – М.: Военное издательство НКО, 1945. – 55 с.

214. В фашистском аду: Рассказы советских людей, побывавших в гитлеровской неволе. – М.: ОГИЗ: Госполитиздат, 1943. – 47 с.

215. Документы обвиняют: сборник документов о чудовищных преступлениях немецко-фашистских захватчиков на советской территории. – Вып. 2 / [ред. О. Сеникина]. – М.: ОГИЗ, 1945. – 392 с.
216. Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941 – 1944) / [упоряд. М. Г. Дубик]. – К., 2000. – 304 с.
217. Женщины Равенсбрюка / Изд. комитета антифашистских борцов сопротивления (ГДР). Обработ. материала и подготовка к печати Э. Бухман. Пер. с нем. Г. В. Кочановой. – М., 1960. – 177 с.
218. Жизнь в оккупации. Винницкая область. 1941 – 1944 гг. / Сост.: В. Ю. Васильев, Р. Ю. Подкур, С. Д. Гальчак, Д. Байрау, А. Вайнер. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2010. – 856 с. – (Документы советской истории). [Об «остарбайтерах»: С. 242; 347 – 348; 383 – 385; 421 – 425; 477 – 478; 606, 715 – 716; 728].
219. Житомирщина в період тимчасової окупації німецько-фашистськими загарбниками, 1941 – 1944 рр.: зб. док. / [ред. кол. П. М. Степанов (відп. ред.) та ін.]. – Житомир: Радянська Житомирщина, 1948. – 219 с.
220. Житомирщина у Великій Вітчизняній війні 1941 – 1945: Збірник документів і матеріалів. – К.: Наукова думка, 1969. – 291 с.
221. Життя, сповнене тривоги. Жінки Житомирщини у роки Великої Вітчизняної війни / Укладачі: М. М. Жайворон, О. П. Ремезов. – Житомир, 2002. – 255 с.
222. Зажгите свечи памяти. Материалы и документы о херсонцах-остарбайтерах и бывших узников фашизма / Сост. Л. Н. Чиркова. – Херсон, 2002. – 140 с.
223. Збірник постанов і розпоряджень УРСР. – 1940. – № 11 – 14. – 320 с.
224. З-над Божої ріки. Літературний біобібліографічний словник Вінниччини / Упорядкування і загальна редакція А. М. Подолинного. – Вінниця: Континент-ПРИМ, 1998. – 480 с.
225. Історія застерігає: Трофейні документи про злочини німецько-фашистських загарбників та їхніх пособників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни / [кер. кол., упоряд. В. М. Немятий]. – К.: Політвидав України, 1986. – 264 с.

226. Київський процес: Документи та матеріали / [упоряд. Л. М. Абраменко]. – К.: Либідь, 1995. – 208 с.
227. Книга Пам'яті України. Вінницька область. – У 9-и т. / Гол. редколегії Ільчук М. М. (1; 2; 7 тт); Ткаченко А. Д. (3 – 6; 8; 9 тт), відп. секретар Конверський В. І., Азаров С. Г., Александров Д. Д., Гальчак С. Д. та ін. – К.: Наукова редколегія головної редакційної колегії Книги Пам'яті України при видавництві «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1994 – 1997.
228. Книга Пам'яті України. Волинська область. – У 3-х т. / Ред. кол.: Наконечний В. А. (гол.) та ін. – Львів: Каменяр, 1995 (т. 1. – 567 с.; т. 2. – 647 с.; т. 3. – 487 с.).
229. Книга Пам'яті України. Житомирська область. – У 12-и т. / Ред. кол.: Петронговський Р. Р. (гол.), Рудич Р. О., Хірний І. В. та ін. – Житомир: Ред.-видавниче підприємство «Льонок», 1993 – 1998.
230. Книга Пам'яті України. Рівненська область. – У 4 т. / Ред. кол.: Харчук Г. Т. (гол.), Бобер Б. В., Бикова Т. В. та ін. Львів: Каменяр. – 1994 – 1998.
231. Книга Пам'яті України. Хмельницька область. – У 10-и т. / Ред. кол.: Дарманський М. М. (кер.), Олійник В. Т. (заст. гол.), Урсол М. О. (заст. гол.), Шиманський І. Х. (відп. секр.) та ін. – Хмельницький: Поділля, 1995 – 2004.
232. Книга Скорботи України. Вінницька область. – У 3-х т. / Ред. кол.: Шестопалюк О. В. (гол.) (т. 1); Татусяк С. П. (т. 2; 3), Дісяк П. П. (заст. гол.), Конверський В. І. (відп. секретар) та ін. – Вінниця: Обласна редакційна колегія Книги Пам'яті України, 2001 – 2004.
233. Книга Скорботи України. Житомирська область. – У 3-х т. (2 і 3 т. у 2-х кн.) / Ред. кол.: Петронговський Р. Р. (гол.), Барало Р. В., Головецький В. М. та ін. – Житомир: ПП «Рута»; Житомир: Комунальне книжково-газетне вид-во «Полісся», 2005 – 2009.
234. Книга Скорботи України. Рівненська область. – У 6-и т. / Ред. кол.: Кічатий Ю. С. (гол.), Несвм'ямович В. М., Григоруку М. І. та ін. – Рівне: Волинські обереги. – 2003 – 2007.

235. Книга Скорботи України. Хмельницька область. – У 4-х т. / Ред кол.: Роздобутько А. Г. (гол.), Бондар І. М. (заст. гол.), Циц В. П. (заст. гол.), Шиманський І. Х. та ін. – Хмельницький: Поділля, 2002 – 2004.
236. Літопис УПА: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: директивні документи ЦК Компартії України 1943 – 1959. Документи і матеріали. – Т. 3. – К.; Торонто, 2001. – С. 40.
237. Листи з фашистської каторги: Зб. листів радянських громадян, які були вигнані на каторжні роботи до фашистської Німеччини / ред. Ф. Шевченко. – К.: Укрполітвидав, 1947. – 159 с.
238. Люди Радянської Житомирщини про німецьку каторгу: Збірник листів та спогадів / Житомирський обласний історичний архів; Житомирська обласна комісія по історії Вітчизняної війни в Україні. – Житомир: Радянська Житомирщина, 1948. – 60 с.
239. Молотов В. М. Нота народного комісара закордонних справ про масове насильне виведення в німецько-фашистське рабство мирних радянських громадян та про відповідальність за цей злочин німецьких властей і приватних осіб, які експлуатують підневільну працю радянських громадян в Німеччині / В. М. Молотов. – [Б. м.]: Укрвидав, 1943. – 19 с.
240. На фашистской каторге: Рассказы репатриированных жителей Дона. – Ростов н / Д: Кн. изд-во, 1946. – 87 с.
241. На фашистській каторзі: Розповідь колгоспниці Валентини Качури. – [Б. м.]: Укрвидав ЦК КП(б)У, 1943. – 7 с.
242. Невигадане: Усні історії оstarбайтерів / авт.-упоряд., ред., вступ. ст. Г. Г. Грінченко. – Харків: Райдер, 2004. – 236 с.
243. Німецько-фашистський режим на Україні: зб. док. і матеріалів / [за ред. П. М. Костриби та ін.; передм. Ф. П. Шевченка]. – К.: Держполітвидав УРСР, 1963. – 488 с.
244. Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками: сб. материалов: в 7 т. / [под общей ред. Р. А. Руденко]. – М.: Госюриздат, 1957 – 1961. – Т. 1 – 7.

245. Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками: сб. материалов: в 3 т. / [под ред. Р. А. Руденко]. – М.: Юрид. лит., 1965 – 1966. – Т. 1 – 3.
246. Нюрнбергский процесс над главными военными преступниками: сб. материалов: в 3 т. / [под общей ред. Р. А. Руденко]. – М.: Гос. изд-во юридической литературы. – М., 1965 – 1966. – Т. 3. Преступления против человечности – 1966. – 798 с.
247. Нюрнбергский процесс: сб. материалов в 8 т / [отв. ред. А. Я. Сухарев]. – Т. 4: Военные преступления. – М.: Юриздат, 1990. – 672 с.
248. Нюрнбергский процесс: сб. материалов: в 2 т. / [под ред. К. П. Горешина (гл. ред.) и др.]. – М.: Госюриздат, 1954 – 1955. – Т. 1 – 2.
249. Они вернулись на Родину! / Альбом. – М.: Управление Уполномоченного СМ СССР по делам репатриации советских граждан, 1948. – 98 с.
250. Остарбайтери: спогади жителів Рівненщини, вивезених гітлерівцями на каторжні роботи до Німеччини / [упоряд. О. Г. Царик, ред. В. Ящук]. – Рівне: Азалія, 1996. – 113 с.
251. Остарбайтери: спогади, статті. – Севастополь: СТ «Просвіта», 2002. – 43 с.
252. ОСТ – тавро неволі: Збірник матеріалів і документів / [за ред. В. В. Бондаря]. – Кіровоград: Мавік, 2000. – 196 с.
253. “Ostarbeiter” – “Остарбайтеры”. Weißrussische Zwangsarbeiter in Österreich. Dokumente und Materialien. Принудительный труд белорусского населения в Австрии. Документы и материалы / Г. Кнатько, Х. Кнолль, П. Руггенталер, Б. Штельцль-Маркс, А. Вониш. – Graz; Minsk: Veröffentlichungen des Ludwig Boltzmann – Instituts für Kriegsfolgen. – Forschung, 2003. – 331 с.
254. Пам’ять заради майбутнього: Спогади / [ред.-упоряд. О. Гаца, Т. Корнійчук, Н. Слесарева]; Вид. 2-е, доп. – К., 2003. – 568 с.
255. Пам’ять заради майбутнього: Спогади / [ред.-упоряд. О. Гаца, Н. Слесарева, Т. Корнійчук.]; Кн. 2-а. – К.: Фенікс, 2006. – 768 с.
256. Песни невольниц: Песни, сложенные девушками, угнанными в Германию // Блокнот агитатора Красной Армии. – 1944. - № 5. – С. 30.
257. Письма из немецкого рабства. – М.: [Б. м.], 1943. – 16 с.

258. Повесть об остарбайтере Осаулко Иване Павловиче / [упорядочитель Г. Гурина]. – Харьков, 2006. – 64 с.
259. Поділля у Великій Вітчизняній війні (1941 – 1945 рр.): Зб. док. і матеріалів / Під ред. М. І. Мехеди; упоряд. В. Г. Абрамова, Г. В. Вітряна та ін. – Львів: Каменяр, 1969. – 416 с.
260. Помним: Материалы и документы о херсонцах – бывших узниках фашизма / Сост. Л. Н. Чиркова. – Херсон, 1998. – 150 с.
261. Половодов А. Г. Заробітна плата працівників установ народної освіти: Збірник законодавчих та інструктивних матеріалів / А. Г. Половодов. – Львів, 1956. – С. 6 – 7.
262. Преступные цели – преступные средства: документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941 – 1944) / [сост. Г. Ф. Заставенко, Т. А. Иллерицкая, А. М. Козочкина и др.]. – М.: Госполитиздат, 1963. – 324 с.
263. Преступные цели – преступные средства: документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941 – 1944 гг.) / [сост.: Заставенко Г. Ф. (рук.) и др.: под общей ред. Е. А. Болтина и Г. А. Белова]. – 3-е изд. – М.: Экономика, 1985. – 328 с.
264. Про жертви нацистських переслідувань: Закон України від 23 березня 2000 р., № 1584-III // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 24.
265. «Прошу вас мене не забувати»: усні історії українських остарбайтерів / Г. Грінченко (гол. ред.), І. Ястреб, О. Стасюк та ін. – Харків: Право, 2009. – 208 с.
266. Репатриация советских граждан: Сборник официальных материалов. – Москва, 1945. – С. 231 – 365.
267. Ровенщина в роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941 – 1945. Документи і матеріали / [упоряд.: Т. М. Павлова, Г. В. Сербіна, Р. В. Засс та ін.]. – Львів: Каменяр, 1989. – 224 с.
268. Сборник городских и сельских цен. Стат. сборник. – М., 1947. – С. 166; 167; 528.

269. Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий. – М.: Республика: Верховный Совет Российской Федерации, 1993. – С. 169.
270. Сборник сообщений Чрезвычайной Государственной Комиссии о злодеяниях немецко-фашистских захватчиков. – М.: Госполитиздат, 1946. – 460 с.
271. Слідами фашистських звірів: Збірник статтів про німецький розбій у Харкові. – Київ; Харків: Укрдержвидав, 1944. – 77 с.
272. Советские люди на немецкой каторге. Сборник. – М.: Гослитиздат, 1943. – 52 с.
273. Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. – Т. IV. Крымская конференция руководителей трех союзных держав – СССР, США и Великобритании (4 – 11 февраля 1945 г.): Сборник документов и материалов / МИД СССР. Гл. ред. комис.: А. А. Громыко (гл. ред.), И. Н. Земсков и др. – М.: Политиздат, 1984. – 302 с.
274. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945: Документы и материалы. – В 3-х т. – К.: Наукова думка, 1980.
275. Спогади-терни: Про моє життя німецьке...: Спогади про перебування на примусових роботах у нацистській Німеччині / голов. ред., вступ. ст. Г. Г. Грінченко; упоряд., коментар І. Є. Реброва. – Харків: Право, 2008. – 448 с.
276. СС в действии: документы о преступлениях СС / [предисл. д-ра Г. Теплица]; пер. с нем. А. Ларионова, Р. Володина; под ред. и предисл. М. Ю. Рагинского. – М.: Прогресс, 1969. – 624 с.
277. Судьба военнопленных и депортированных граждан СССР. Материалы комиссии по реабилитации жертв политических репрессий // Новая и новейшая история, 1996. – № 2. – С. 92 – 102.
278. «...То була неволя»: Спогади та листи остарбайтерів / Гол. ред. В. А. Смолій. Ред. кол.: О. С. Артемов, С. В. Кульчицький, О. Є. Лисенко та ін.; НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2006. – 544 с.
279. Україна сниться...: Неотримані листи подолян, відправлені з Німеччини у 1942 – 1943 рр. / упоряд. О. Алтухова, Н. Ільїна, М. Слободян. – Хмельницький, 1995. – 142 с.

280. Україна у Другій світовій війні у документах: Збірник німецьких архівних матеріалів (1941 – 1942) / [упоряд. В. Косик]. – Т. 2. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Львівський державний університет ім. І. Франка; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Горького НАН України, 1998. – 384 с.
281. Україна у Другій світовій війні у документах: Збірник німецьких архівних матеріалів (1942 – 1943) / [упоряд. В. Косик]. – Т. 3. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Львівський державний університет ім. І. Франка; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Горького НАН України, 1999. – 386 с.
282. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол: Ю. С. Шемчушенко (гол. редкол.) та ін. – К.: «Українська енциклопедія». – 1999. – Т. 2. – С. 357.
283. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол: Ю. С. Шемчушенко (гол. редкол.) та ін. – К.: «Українська енциклопедія». – 2003. – Т. 5. – С. 293.
284. Ясир: Листи, оповідання і народна творчість у німецькій неволі / Зібрав і впорядкував О. Воропай. – Лондон: Укр. вид. спілка, 1966. – 66 с.
285. International Military Tribunal. – Der Prozess gegen die Hauptkriegsverbrecher von dem Internationalen Militärgerichtshof, Nürnberg. 14. November 1945 bis 1. Oktober, 1946. – Dokument 381 – USSR. – Nürnberg, 1948.
286. The Refugees Experience Ukrainian displaced Persons after world war II. – Edmonton, 1992. – 348 p. – P. 44 – 51.

НАРАТИВНІ ДЖЕРЕЛА

(Біографічні інтерв'ю)

287. Інтерв'ю з Бондарем Сергієм Микитовичем, 1924 р. н., с. Городок Дашівського (тепер: Іллінецького) району Вінницької області. Запис 21.02.2005, м. Вінниця // Особистий архів Гальчака С. Д.

288. Інтерв'ю з Бондаренко Надією Олександрівною, 1926 р. н., с. Уладівка Хмельницького (тепер: Літинського) району Вінницької області. Запис 11.10.2004, м. Вінниця // Особистий архів Гальчака С. Д.
289. Інтерв'ю з Вигрівач Тетяною Іванівною, 1922 р. н., с. Браїлів (тепер: с-ще Браїлів) Жмеринського району Вінницької області. Запис 27.05.1999, м. Вінниця // Особистий архів Гальчака С. Д.
290. Інтерв'ю з Вознюком Миколою Антоновичем., 1926 р. н., с. Стодутьці Жмеринського району Вінницької області. Запис 19.01.2004, м. Вінниця // Особистий архів Гальчака С. Д.
291. Інтерв'ю з Галушинським Михайлом Йосиповичем, 1925 р. н., м. Кам'янець-Подільський Кам'янець-Подільської (тепер: Хмельницької) області. Запис 10.90.2001, м. Кам'янець-Подільський // Особистий архів Гальчака С. Д.
292. Інтерв'ю з Голованем Іваном Яковичем, 1925 р. н., м. Гайсин Вінницької області. Запис 03.03.2005, м. Вінниця // Особистий архів Гальчака С. Д.
293. Інтерв'ю із Захожою Антоніною Никифорівною, 1924 р. н., с. Широка Гребля Хмельницького району Вінницької області. Запис 21.04.2002, м. Вінниця // Особистий архів Гальчака С. Д.
294. Інтерв'ю з Крицькою Ольгою Михайлівною, 1926 р. н., с. Дашів Дашівського (тепер: с-ще Дашів Іллінецького) району Вінницької області. Запис 25.02.2000, м. Вінниця // Особистий архів Гальчака С. Д.
295. Інтерв'ю з Кульбацькою Валентиною Федорівною, 1926 р. н., м. Вінниця. Запис 18.03.2002, м. Вінниця // Особистий архів Гальчака С. Д.
296. Інтерв'ю з Левчишиним Денисом Мироновичем, 1924 р. н., с. Слободище Дашівського (тепер: с. Іллінецького) району Вінницької області. Запис 12.01.1986, м. Вінниця // Особистий архів Гальчака С. Д.
297. Інтерв'ю з Літинським Миколою Кузьмичем, 1926 р. н., с. Тернівка Бершадського району Вінницької області. Запис 09.08.2005, м. Вінниця // Особистий архів Гальчака С. Д.

298. Інтерв'ю з Мазур Галиною Миколаївною, 1927 р. н., с. Малий Митник Хмільницького району Вінницької області. Запис 21.10.2005, м. Вінниця // Особистий архів Гальчака С. Д.
299. Інтерв'ю з Мельник Марією Василівною, 1925 р. н., с. Браїлів (тепер: с-ще Браїлів) Жмеринського району Вінницької області. Запис 03.02.2001, м. Вінниця // Особистий архів Гальчака С. Д.
300. Інтерв'ю з Мельник Марією Гаврилівною, 1923 р. н., с. Северинівка Тростянецького району Вінницької області. Запис 25.05.1999, м. Вінниця // Особистий архів Гальчака С. Д.
301. Інтерв'ю з Менчинською Надією Олександрівною, 1919 р. н., с. Дашківці Літинського району Вінницької області. Запис 04.04.1997, м. Вінниця // Особистий архів Гальчака С. Д.
302. Інтерв'ю з Меренюком Василем Васильовичем, 1924 р. н., с. Осична Оратівського району Вінницької області. Запис 27.03.2001, м. Вінниця // Особистий архів Гальчака С. Д.
303. Інтерв'ю з Миронюк Галиною Хомівною, 1926 р. н., с. Рахни Гайсинського району Вінницької області. Запис 09.11.2004, м. Вінниця // Особистий архів Гальчака С. Д.
304. Інтерв'ю з Миронюк Любов'ю Олексіївною, 1924 р. н., с. Майдан-Борківський (тепер: с. Українка) Літинського району Вінницької області. Запис 14.03.2001, м. Вінниця // Особистий архів Гальчака С. Д.
305. Інтерв'ю з Миронюком Феодосієм Онисимовичем., 1922 р. н., с. Майдан-Грузький (тепер: с. Вишенька) Літинського району Вінницької області. Запис 19.03.2003, м. Вінниця // Особистий архів Гальчака С. Д.
306. Інтерв'ю з Мосьондзом Семеном Трохимовичем, 1900 р. н., с. Іваньки Липовецького району Вінницької області. Запис 25.02.2002, м. Вінниця // Особистий архів Гальчака С. Д.
307. Інтерв'ю з Муравською Марією Миколаївною, 1922 р. н., с. Селище Літинського району Вінницької області. Запис 11.06.1999, м. Вінниця // Особистий архів Гальчака С. Д.

308. Інтерв'ю з Найком Дмитром Федоровичем, 1925 р. н., с. Синявка Старосинявського району Кам'янець-Подільської (тепер: Хмельницької) області. Запис 14.07.2005, м. Хмельницький // Особистий архів Гальчака С. Д.
309. Інтерв'ю з Небелюк Оленою Андріївною, 1925 р. н., с. Теофілівка Джулинського (тепер: Бершадського) району Вінницької області. Запис 12.03.2001, м. Вінниця // Особистий архів Гальчака С. Д.
310. Інтерв'ю з Небожак Катериною Сергіївною, 1924 р. н., с. Романо-Хутір (тепер: с. Романів Хутір) Іллінецького району Вінницької області. Запис 20.04.2002, м. Вінниця // Особистий архів Гальчака С. Д.
311. Інтерв'ю з Новак Вірою Василівною, 1927 р. н., с. Порубинці Хмельницького району Вінницької області. Запис 14.11.2004, м. Вінниця // Особистий архів Гальчака С. Д.
312. Інтерв'ю з Общакон Сергієм Йосиповичем, 1927 р. н., с. Татарське Селище Козятинського району. Запис 01.02.2005, м. Вінниця // Особистий архів Гальчака С. Д.
313. Інтерв'ю з Овчинниковим Степаном Євдокимовичем, 1923 р. н., с. Спичинці Плисківського (тепер: с. Спичинці Погребищенського) району Вінницької області. Запис 23.05.1999, с. Спичинці Погребищенського району Вінницької області // Особистий архів Гальчака С. Д.
314. Інтерв'ю з Олійником Василем Семеновичем, 1924 р. н., с. Зозів Липовецького району Вінницької області. Запис 10.12.2003, м. Вінниця // Особистий архів Гальчака С. Д.
315. Інтерв'ю з Олійник Любов'ю Григорівною, 1922 р. н., с. Горбівці Літинського району Вінницької області. Запис 14.05.2000, м. Вінниця // Особистий архів Гальчака С. Д.
316. Інтерв'ю з Оляничем Іваном Михайловичем, 1924 р. н., с. Малинки Погребищенського району Вінницької області. Запис 25.05.1999, с. Малинки Погребищенського району // Особистий архів Гальчака С. Д.
317. Інтерв'ю з Павлюк Марією Кирилівною, 1923 р. н., с. Саражинці Погребищенського району Вінницької області. Запис 23.07.1995, с. Саражинці Погребищенського району Вінницької області // Особистий архів Гальчака С. Д.

318. Інтерв'ю з Петриком Павлом Аркадійовичем, 1926 р. н., с. Сосни Літинського району Вінницької області. Запис 04.06.2005, м. Вінниця // Особистий архів Гальчака С. Д.
319. Інтерв'ю з Рашківським Петром Федоровичем, 1926 р. н., с. Джупинівка Іллінецького району Вінницької області. Запис 18.06.2002, м. Вінниця // Особистий архів Гальчака С. Д.
320. Інтерв'ю з Сивопляс Оленою Федорівною, 1926 р. н., с. Ступник Уланівського (тепер: Хмільницького) району Вінницької області. Запис 17.07.2005, м. Вінниця // Особистий архів Гальчака С. Д.
321. Інтерв'ю з Смикалюком Федором Петровичем, 1903 р. н., с. Сосни Літинського району Вінницької області. Запис 09.05.1975, с. Сосни Літинського району Вінницької області // Особистий архів Гальчака С. Д.
322. Інтерв'ю з Стасюком Андрієм Іллічем., 1924 р. н., с. Шендерівка Турбівського (тепер: Липовецького) району Вінницької області. Запис 11.12.2000, м. Вінниця // Особистий архів Гальчака С. Д.
323. Інтерв'ю з Шевчук Петром Павловичем, 1927 р. н., с. Курилівка Хмільницького району Вінницької області. Запис 10.02.1999, м. Вінниця // Особистий архів Гальчака С. Д.

ПЕРІОДИЧНІ ВИДАННЯ

324. Вінницька правда. – 1944. – 24 серпня.
325. Вінницька правда. – 1944. – 1 жовтня.
326. Вінницька правда. – 1944. – 4 жовтня.
327. Вінницька правда. – 1945. – 17 січня.
328. Волинь (м. Луцьк). – 2004. – 18 березня.
329. Житомирщина. – 1998. – 24 лютого.
330. Известия. – 1945. – 14 лютого.
331. Известия. – 1946. – 23 лютого.
332. Новий шлях. – 1946. – 10 лютого.
333. Подільська порадиця (м. Вінниця). – 2007. – 28 лютого.

334. Подільські вісті (м. Хмельницький). – 1997. – 21 березня.
335. Подільські вісті. – 1999. – 28 травня.
336. Подільські вісті. – 2000. – 20 жовтня.
337. Подолія (м. Вінниця). – 2005. – 31 жовтня.
338. Порадниця (м. Київ). – 2000. – 22 червня.
339. Правда. – 1944. – 11 ноября.
340. Правда України. – 1948. – 17 марта.
341. Радянська Житомирщина. – 1945. – 1 січня.
342. Радянська правда (м. Проскурів). – 1944. – 9 травня.
343. Радянська Україна. – 1945. – 26 серпня.
344. Радянська Україна. – 1945. – 1 вересня.
345. Радянська Україна. – 1945. – 2 вересня.
346. Радянська Україна. – 1946. – 11 листопада.
347. Радянське Поділля (м. Кам'янець-Подільський). – 1945. – 11 березня.
348. Сільські вісті. – 2005. – 16 серпня.
349. Сільські вісті. – 2007. – 1 лютого.
350. Сільські вісті Вінниччини. – 2004. – 6 березня.
351. Сільські вісті Вінниччини. – 2004. – 7 травня.
352. 33-й канал (м. Вінниця). – 2007. – 6 червня.
353. Червоний прапор (м. Ровно). – 1944. – 1 травня.
354. Шлях Жовтня (м. Шепетівка). – 1944. – 14 червня.
355. Die Welt. – 2001. – 28 Maj.
356. Südwest Presse. – 2001. – 18 Maj.
357. Wesser Kurier. – 2001. – 20 April.

АВТОРЕФЕРАТИ ДИСЕРТАЦІЙ ТА ДИСЕРТАЦІЇ

358. Андріїв Е. П. Мобілізація трудового населення Галичини нацистською Німеччиною (1941 – 1944): автореф. дис. ...канд. іст. наук: спец.: 07.00.01 / Емілія Пилипівна Андріїв. – Львів, 2010. – 19 с.

359. Вісин В. В. Радянський режим у Волинській області (вересень 1939 – червень 1941 року): дис. ...канд. іст. наук: спец.: 07.00.01 / Валентин Васильович Вісин. – Львів, 1997. – 178 с.
360. Вронська Т. В. Репресії проти родин «ворогів народу» в Україні: ідеологія та практика (1917 – 1953 рр.): автореф. дис. ...док. іст. наук, спец.: 07.00.01 / Тамара Василівна Вронська. – К., 2009. – 40 с.
361. Гальчак С. Д. «Остарбайтери» з Поділля (1942 – 1947 рр.): дис. ...канд. іст. наук: спец.: 07.00.01 / Сергій Дмитрович Гальчак. – Харків, 2003. – 211 с.
362. Грінченко Г. Г. Українські остарбайтери в системі примусової праці Третього райху: проблеми історичної пам'яті: дис. ...док. істор. наук, спец.: 07.00.06 / Геліна Геннадіївна Грінченко. – Харків, 2010. – 449 с.
363. Куницький М. П. Примусова репатріація радянських громадян до СРСР після Другої світової війни (український вимір): дис. ...канд. іст. наук, спец.: 07.00.01 / Михайло Петрович Куницький. – Луцьк, 2008. – 241 с.
364. Лапан Т. Д. Вербування і депортація населення України до Німеччини та умови його праці і побуту у неволі: дис. ...канд. іст. наук, спец.: 07.00.01 / Тетяна Дмитрівна Лапан. – Львів, 2001. – 325 с.
365. Максимчук Є. С. Діяльність державних комісій з розслідування злочинів нацистів на території України (1941 – 1945 рр.): типово-видовий склад та інформаційний потенціал джерельного комплексу: автореф. дис. ...канд. іст. наук: спец.: 07.00.06 / Євгеній Спиридонович Максимчук. – К., 2007. – 20 с.
366. Меляков А. В. Масові джерела з історії депортації цивільного населення Харківщини до Німеччини в період 1941 – 1942 рр.: дис. ...канд. іст. наук: спец.: 07.00.06 / Антон Володимирович Меляков. – Харків, 2002. – 205 с.
367. Милусь В. І. Державна влада і православна церква на Волині в другій половині 40-х – 50-і роки ХХ ст.: дис. ...канд. іст. наук, спец.: 07.00.01 / Василь Іванович Милусь. – Луцьк, 2002. – 248 с.
368. Мічуда В.В. Побут і дозвілля сільського населення України в повоєнний період (1945 – 1953 рр.): автореф. дис. ...канд. іст. наук, спец.: 07.00.01 / Валерія Валеріївна Мічуда. – Переяслав-Хмельницький, 2009. – 20 с.

369. Олійник Ю. В. Нацистський окупаційний режим в Україні у 1941 – 1944 рр. (на матеріалах генеральної округи «Волинь – Поділля»): автореф. дис. ...канд. іст. наук, спец.: 07.00.01 / Юрій Васильович Олійник. – Кам'янець-Подільський, 2010. – 19 с.
370. Пастушенко Т. В. Остарбайтери з України: вербування, примусова праця, репатріація (історико-соціальний аналіз на матеріалах Київської області): дис. ...канд. іст. наук, спец.: 07.00.01 / Тетяна Вікторівна Пастушенко. – К., 2007. – 241 с.
371. Потильчак О. В. Експлуатація трудових ресурсів України гітлерівською Німеччиною у роки окупації: дис. ...канд. іст. наук, спец.: 07.00.01 / Олександр Валентинович Потильчак. – К., 1999. – 205 с.
372. Стрільчук Л. В. Українські біженці та переміщені особи після Другої світової війни: дис. ...канд. іст. наук, спец.: 07.00.02 / Людмила Василівна Стрільчук. – Луцьк, 1999. – 175 с.
373. Щуплецов В. М. Насильственный угон мирного населения с оккупированных территорий СССР для принудительного труда в фашистской Германии (1941 – 1945 гг.): автореф. дис. ...канд. ист. наук / В. М. Щуплецов. Пермь, 1983. – 19 с.

МОНОГРАФІЇ, НАУКОВІ, НАВЧАЛЬНІ, НАУКОВО-ПУБЛІЦИСТИЧНІ
ПРАЦІ, СТАТТІ

374. Авраменко Ю., Каплюк В. Вони були остарбайтерами... Sie waren Ostarbeiter... Розповіді колишніх бранців нацистської Німеччини з Переяславщини про їхнє перебування у Третньому рейху / Юрій Авраменко, Віра Каплюк. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – 254 с.
375. Андріїв Е. Вплив суспільно-політичної, військової ситуації на політику трудових депортацій в роки німецької окупації (1941 – 1944) / Емілія Андріїв // Питання історії України. Збірник наукових праць. – Чернівці, 2008. – Т. 11. – С. 239 – 343.
376. Андріїв Е. Методи мобілізації робочої сили у дистрикті Галичина під час Другої світової війни (1941 – 1944 рр.) / Емілія Андріїв // Вісник Львівської комерційної академії. Серія: Гуманітарні науки. – Львів, 2009. – Вип. 7. – С. 59 – 67.

377. Андріїв Е. Протидія ОУН (М) політиці трудових депортацій із Галичини під час німецької окупації / Емілія Андріїв // Галичина. – 2008. – № 14. – С. 227 – 233.
378. Андріїв Е. Протидія ОУН-УПА окупаційній політиці трудових депортацій з території Галичини під час радянсько-німецької війни / Емілія Андріїв // Галичина. – 2006 – 2007. – № 12 – 13. – С. 394 – 401.
379. Андріїв Е. Протидія Української Греко-Католицької Церкви трудовим депортаціям з Галичини в роки Другої світової війни / Емілія Андріїв // Вісник Прикарпатського національного університету. Історія. – 2008. – Вип. XIV. – С. 150 – 156.
380. Багрянний І. Чому я не хочу повертатись до СРСР? / Іван Багрянний // Під знаком скорпіона: З творчої спадщини письменника: Поезія, проза, публіцистика / Упоряд. О. Шугай. – К.: Либідь, 1994. – С. 73 – 90.
381. Баженов Л. В., Логвіна В. Л. Володимир Січинський (1894 – 1962 рр.). Життя, діяльність, творчість в ім'я України: Монографія / Л. В. Баженов, В. Л. Логвіна. – Кам'янець-Подільський національний університет ім. Івана Огієнка, 2009. – 236 с.
382. Бака М. Полтавські «остарбайтери» у фашистській Німеччині / М. Бака // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей. – К., Донецьк: Рідний край, 2001. – Вип. 15. – С. 185 – 190.
383. Безсмертний подвиг народу [передмова] // Волинь у другій світовій війні: Зб. наук. та публіцист. ст. / Гол. ред. та упоряд. М. М. Кучерепа. – Луцьк: «Волинська обласна друкарня», 2005. – 252 с.
384. Белорусские остарбайтеры: историко-аналитическое исследование / Г. Д. Кнатько, В. И. Адамушко, Н. А. Бондаренко, В. Д. Семенов; под ред. Г. Д. Кнатько. – Минск: НАРБ, 2001. – 336 с.
385. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917 – 1953 / І. Білас. – К.: Либідь, 1994. – Кн. 1. – 420 с.
386. Бондаренко Г. В. Волинь періоду Другої світової війни в радянській та сучасній літературі / Г. В. Бондаренко // Волинь у Другій світовій війні: Зб. наук. та публіцист. ст. / Гол. ред. та упоряд. М. М. Кучерепа. – Луцьк: «Волинська обласна друкарня», 2005. – С. 180 – 201.

387. Бондаренко Г. В. Проблеми Другої світової війни в історії Волині / Г. В. Бондаренко // Волинь у Другій світовій війні та перші повоєнні роки: Матеріали наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченій 50-й річниці перемоги над фашизмом. – Луцьк, 1995. – С. 3 – 4.
388. Бондарчук И. А. Непокоренные. – Винница, 2011. – 67 с.
389. Борко М. С. Мені не зламали крила. Автобіографічний твір / М. С. Борко. – Переяслав-Хмельницький, 2009. – 140 с.
390. Борщевич В. Українське церковне відродження на Волині (20 – 40-ві рр. ХХ ст.) / В. Борщевич. – Луцьк, 2000. – С. 181
391. Боряк Г., Дубик М., Маковська Н. «Нацистське золото» з України: у пошуках архівних свідчень / Геннадій Боряк, Марина Дубик, Наталія Маковська. – К., 1998. – 133 с.
392. Брицький П. П., Місінкевич Л. Л. Голод на Хмельниччині 1946 – 1947 / П. П. Брицький, Л. Л. Місінкевич // Матеріали XII Подільської історико-краєзнавчої конференції / Ред. кол.: Завальнюк О. М. (співголова), Войтенко В. І., Баженов Л. В. (відп. ред.) та ін. – Кам'янець-Подільський: ОЮМ, 2007. – Т. 2. – С. 140.
393. Брицький П. Україна у Другій світовій війні / П. Брицький. – Чернівці: Прут, 1995. – 311 с.
394. Брычев Н. Домой на Родину! / Н. Брычев. – М.: Воениздат, 1945. – 216 с.
395. Бродский Е. А. Коммунисты во главе освободительной борьбы советских военнопленных в гитлеровской Германии / Е. А. Бродский // Вопросы истории КПСС. – № 3. – С. 79 – 93.
396. Бродский Е. А. Об антифашистской борьбе в Германии в годы Второй мировой войны / Е. А. Бродский // Вопросы истории. – 1959. – № 7. – С. 49 – 68.
397. Брюханов А. И. Вот как это было: О работе миссии по репатриации советских граждан / А. И. Брюханов; лит. обработка М. Виленского. – М.: Госполитиздат, 1958. – 208 с.
398. Букалов Д. Остарбайтеры Донбасса / Д. Букалов // Корни травы: Сб. молодых историков. – М.: Мемориал, 1996. – С. 155 – 159.

399. Буцько О. В. В неоплаченном долгу: к вопросу о компенсации труда рабов третьего рейха / О. В. Буцько // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – Вип. 4. – К., 2000. – С. 90 – 95.
400. Буцько О. В. Репатріація радянських громадян (1944 – 1946 рр.) / О. В. Буцько // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – Вип. 1. – К., 1997. – С. 143 – 148.
401. Буцько О. В. «С возвращеньцем»: Судьба украинских граждан, репатриированных на Родину / О. В. Буцько // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – Вип. 2. – К., 1998. – С. 148 – 162.
402. Буцько О. В. Створення і діяльність радянських органів репатріації 1944 – 1946 / О. В. Буцько // Сторінки воєнної історії України: Зб. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2005. – Вип. 9. – Част. 3. – С. 206 – 212.
403. Варецький В. Л. Соціалістичні перетворення в західних областях УРСР (в довоєнний період) / В. Л. Варецький. – К.: Видавництво АН УРСР, 1960. – 272 с.
404. Вербицкая О. М. Российское крестьянство: от Сталина к Хрущеву. Середина 40-х – начало 60-х годов / О. М. Вербицкая. – М.: Наука, 1992. – С. 25.
405. Вербицкий Г. Г. Остарбайтеры. История россиян, насильственно вывезенных на работы в Германию (Вторая мировая война). Документы и воспоминания / Г. Г. Вербицкий. – 2000. – 296 с.
406. Веселова О.М., Панченко П. П. Голод в Україні 1946 – 1947 / О. М. Веселова, П. П. Панченко // Український історичний журнал. – 1996. – № 2. – С. 116 – 132.
407. Винокурова Ф. А. Протистояння особистості політиці нацистського геноциду в Україні: документальні свідчення, інтерпретації, роздуми / Ф. А. Винокурова // Архіви України. – 2006. – № 4 – 5. – С. 120; – № 6. – С. 54 – 63.
408. Вистинецкий М. А. Родина знает о твоих муках / М. А. Вистинецкий. – М.: Воениздат, 1945. – 196 с.
409. Віднянський В. С. Заснування та діяльність Українського вільного університету – першої української високої школи за кордоном (1921 – 1945) / С. В. Віднянський // Український історичний журнал. – 1994. – № 5. – С. 48 – 61.

410. Вінниця: Історичний нарис / Гол. редактор проф. Подолинний А. М. – Вінниця: Книга-Вега, 2007. – 304 с.
411. Вінниччина журналістська / Автор-упорядник Володимир Лисенко. – Вінниця, 2009. – 418 с.
412. Воєнне лихоліття на Поділлі (1941 – 1945 рр.): Моногр. / Слободянюк П. Я., Вавринчук М. П., Олійник Ю. В., Смоленюк П. С., Телячий Ю. В. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2007. – 312 с.
413. Войтенко О. В. В пазурах рабовласників ХХ віку / О. Войченко // Сучасне і майбутнє. – 1948. – № 5. – С. 25 – 29.
414. Волович О. І. Спомин про «світле минуле» / О. І. Волович / Ред. В. Бондарь. – Кіровоград: Мавік, 2003. – 78 с.
415. Волошин Ю. Дві «пам'яті» про українських остарбайтерів / Юрій Волошин // Краєзнавство. – 2010. – № 1 – 2. – С. 278.
416. Вронська Т. В. «Зайві люди» радянської влади: депортації членів родин учасників повстанського руху в Західній Україні / Т. В. Вронська // Історичний календар 2009: Науково-популярний альманах. – Вип. 14. – К.: Інформаційно-видавничий центр «Планета», 2009. – С. 503 – 507.
417. Вронська Т., Кульчицький С. Радянська паспортна система / Т. Вронська, С. Кульчицький // Український історичний журнал. – 1999. – № 3. – С. 38.
418. Вронська Т. В. Позасудові репресії членів сімей учасників національно-визвольного руху в західних областях України (1944 – 1952): Монографія / Т. В. Вронська. – Харків: Право, 2008. – 264 с.
419. Вронська Т. В. Заручники тоталітарного режиму: репресії проти родин «ворогів народу» в Україні (1917 – 1953): Монографія / Т. В. Вронська. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – 486 с.
420. Вронська Т. В. Політичні репресії за сімейною ознакою у каральній практиці радянської влади: ідеологія і право / Т. В. Вронська // Державна безпека України. – 2008. – № 9 / 10. – С. 103 – 112.
421. Вронська Т. В. Режимно-обмежувальні заходи органів влади на визволеній території України під час Великої Вітчизняної війни та в перші повоєнні роки / Т. В.

Вронська // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 1997. – Вип. 1. – С. 125 – 142.

422. Гальчак С. Д. Антигітлерівська коаліція і питання репатріації «східних робітників» / С. Д. Гальчак // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. наук. праць. – К., 2005. – Вип. 29. – С. 157 – 166.

423. Гальчак С. Д. «Білі плями» скорботи (причини голодомору 1932 – 1933 та голоду 1946 – 1947 років на Поділлі) / С. Д. Гальчак. – Вінниця: Логос, 1999. – С. 33 – 34.

424. Гальчак С. Д. Боротьба радянських партизанів і підпільників проти масової депортації населення Поділля в нацистську Німеччину / С. Д. Гальчак / Матеріали XI Подільської історико-краєзнавчої конференції / Ред. кол.: Завальнюк О. М. (відп. редактор), Баженов Л. В., Винокур І. С. та ін. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. – С. 56 – 65.

425. Гальчак С. Д. Визволення Вінниччини від нацистських загарбників (20 грудня 1943 р. – 28 березня 1944 р.): Монографія / С. Д. Гальчак. – 2-е вид.: доповн., переробл. – Вінниця: «Книга-Вега» ВАТ «Віноблдрукарня», 2005. – 416 с. [Про примусових робітників: С. 81 – 88; 106; 145; 147 – 148; 152; 158; 188].

426. Гальчак С. Д. Визволення Вінниччини від нацистських загарбників (20 грудня 1943 р. – 28 березня 1944 р.) / С. Д. Гальчак. – 2-е вид.: доповн., перероб. – Вінниця: «Книга-Вега» ВАТ «Віноблдрукарня», 2005. – 416 с.

427. Гальчак С. Д. Використання румунською окупаційною адміністрацією трудових ресурсів Поділля / С. Д. Гальчак // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. наук. статей. – К.: Рідний край, 2000. – Вип. 11. – С. 195 – 204.

428. Гальчак С. Д. Депортації населення Поділля до Німеччини в роки другої світової війни / С. Д. Гальчак // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. наук. статей. – К., 2001. – Вип. 12. – С. 23 – 34.

429. Гальчак С. Д. Джерела до вивчення історії остарбайтерів / С. Д. Гальчак // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідомчий науковий збірник. – Вип. 4: Студії на пошану Руслана Пирога. – К., 2001. – С. 393 – 400.

430. Гальчак С. Д. Етапування «східних робітників» з Поділля в нацистське рабство / С. Д. Гальчак // «...То була неволя...»: Спогади і листи остарбайтерів / НАН Украї-

- ни. Інститут історії України. Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років». – К., 2006. – С. 50 – 62.
431. Гальчак С. Д. Закордонне життя українських «неповерненців» / С. Д. Гальчак // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки / Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького. – Черкаси, 2011. – Випуск 202. – Част. II. – С. 107 – 113.
432. Гальчак С. Д. Ідеологічні аспекти репатріації «остарбайтерів»-подолян в умовах «холодної війни» / С. Д. Гальчак // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. – К., 2004. – Вип. 25. – С. 412 – 420.
433. Гальчак С. Д. Культурно-духовні обмеження як форма дискримінації «остарбайтерів»-подолян у нацистському рейху / С. Д. Гальчак // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 2003. – Т. 9. – С. 148 – 150.
434. Гальчак С. Д. Колишні примусові робітники Райху в незалежній Україні: проблеми їхньої остаточної соціальної реабілітації / С. Д. Гальчак // Волинські історичні записки: Зб. наук. праць. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2011. – Т. 6. – С. 53 – 58.
435. Гальчак С. Д. Контрпропагандистські заходи радянської сторони щодо нівелювання агітаційно-пропагандистських зусиль суперників у «холодній війні» / С. Д. Гальчак // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. – Серія: Історичні науки / Ред. колегія: С. В. Гаврилюк (гол. ред.), В. К. Баран, В. П. Колесник та ін. – Луцьк, 2009. – № 13. – С. 298 – 304.
436. Гальчак С. Д. Листи «остарбайтерів» як документальне джерело про їхнє життя в нацистському рейху / С. Д. Гальчак // Історичне краєзнавство в системі освіти України: здобутки, проблеми, перспективи: Науковий збірник. – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2002. – С. 271 – 285.
437. Гальчак С. Д. Листи «остарбайтерів» з Поділля як джерело про життя в нацистському рейху / С. Д. Гальчак // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. наук. статей. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – Вип. 30. – С. 225 – 248.

438. Гальчак С. Д. «Набуття батьківщини» остарбайтерами з Поділля / С. Д. Гальчак // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових статей. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці: Рута, 2008. – Вип. 378 – 379. – С. 67 – 72.
439. Гальчак С. Д. На узбіччі суспільства: Доля українських «остарбайтерів» (Поділля, 1942 – 2007 рр.): Монографія / С. Д. Гальчак. – Вінниця: Меркьюрі-Поділля, 2009. – 768 с.; іл. 16 с.
440. Гальчак С. Д. Нацистський геноцид на Вінниччині / С. Д. Гальчак // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2002. – Вип. 6. – С. 209 – 214.
441. Гальчак С. Д. Німецько-фашистський окупаційний режим на Вінниччині: цивільне населення – жертва терору і насильства / С. Д. Гальчак // Книга Скорботи України. Вінницька область: Історико-меморіальне видання. – У 3-х т. / Ред. кол.: Шестопалюк О. В. (гол.) та ін. – Вінниця: Обласна редакційна колегія Книги Пам'яті України, 2001. – Т. 1. – С. 5 – 23.
442. Гальчак С. Д. Облік як форма контролю та стеження за репатріантами у повоєнному СРСР / С. Д. Гальчак // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей. Випуск 36. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – С. 316 – 327.
443. Гальчак С. Д. Опір націоналістичного підпілля на Вінниччині в роки Другої світової війни / С. Д. Гальчак // III Міжнародний конгрес українських істориків «Українська історична наука на шляху творчого поступу». Луцьк, 17 – 19 травня 2006 р.: Доповіді та повідомлення: В 3-х т. / Укр. іст. т-во, Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки / Гол. ред.: Л. Винар, І Коцан; відп. ред.: С. Гаврилюк, О. Гаврилюк, В. Пришляк, Л. Шваб. – Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки. – Т. 3. – С. 39 – 48.
444. Гальчак С. Д. Опір та боротьба «остарбайтерів»-подолян у фашистській неволі / С. Д. Гальчак // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. статей. – К.: Рідний край, 1999. – Вип. 8. – С. 477 – 482.

445. Гальчак С. Д. Організаційні заходи Радянського Союзу з підготовки до репатріації переміщених осіб / С. Д. Гальчак // Безсмертя подвигу: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції / Київський національний університет внутрішніх справ. – К.: ВПЦ МВС України, 2006. – С. 188 – 200.
446. Гальчак С. Д. Особлива категорія репатріантів (1945 – 1948 рр.) / С. Д. Гальчак // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського: Збірник наукових праць. Серія: Історія / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука. – Вінниця, 2008. – Вип. XIII. – С. 126 – 130.
447. Гальчак С. Д. Особливості депортації цивільного населення з території Трансністрії на роботи до Німеччини / С. Д. Гальчак // Архів. Документ. Історія, Сучасність. – Одеса: Друк, 2001. – Т. 4. – С. 102 – 105.
448. Гальчак С. Д. «Остарбайтери» Поділля: поліційно-адміністративні заходи нацистів у проведенні депортації населення до Німеччини / С. Д. Гальчак // Студії Кам'янець-Подільського Центру дослідження історії Поділля / Відп. ред. проф. Л. В. Баженов. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. – Т. 1: Десятиріччю Центру дослідження історії Поділля присвячується. – С. 420 – 464.
449. Гальчак С. Д. Подільські «остарбайтери» у нацистському рейху: умови праці та побуту / С. Д. Гальчак // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. наук. статей. – К., 2002. – Вип. 20 – 21. – С. 142 – 156.
450. Гальчак С. Д. Політика німецької окупаційної влади стосовно використання робочої сили із загарбаних східних територій у початковий період війни / С. Д. Гальчак // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. – Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред проф. П. С. Григорчука. – Вінниця, 2009. – Вип. 15. – С. 102 – 109.
451. Гальчак С. Д. Політика румунської окупаційної влади на території Північної Трансністрії / С. Д. Гальчак // Архіви окупації. 1941 – 1944 / Держ. ком. архівів України. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – С. 840 – 848.
452. Гальчак С. Д. Причини неповернення на рідну землю подільських «остарбайтерів» / С. Д. Гальчак // Наукові записки Вінницького державного університету

- імені Михайла Коцюбинського. – Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука. – Вінниця, 2010. – Вип. XVIII. – С. 241 – 247.
453. Гальчак С. Д. Протидія подолян заходам нацистської окупаційної влади по депортації в Німеччину (1942 – 1944 рр.) / С. Д. Гальчак // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. наукових статей. – К., Донецьк, 2001. – Вип. 19. – С. 126 – 136.
454. Гальчак С. Д. Протидія сил національно-визвольного спрямування заходам німецької окупаційної влади на теренах Вінниччини / С. Д. Гальчак // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2006. – Вип. 10. – Част. 1. – С. 322 – 339.
455. Гальчак С. Д. Процес етапування робочої сили з Поділля під час Великої Вітчизняної війни / С. Д. Гальчак // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. статей. – К., 2000. – Вип. 2000. – С. 151 – 161.
456. Гальчак С. Д. Соціально-економічне становище сільського населення генеральних округів «Житомир» та «Волинь-Поділля» / С. Д. Гальчак // Архіви – скарбниця людської пам'яті: Науковий збірник «Велика Волинь»: Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. – Т. 26 / Голов. ред. М. Ю. Костиця. – Житомир: Волинь, 2002. – С. 88 – 94.
457. Гальчак С. Д. Ставлення державно-партійної влади СРСР та УРСР до «остарбайтерів»-репатріантів / С. Д. Гальчак // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. – Серія: Історія: Зб. наук. праць / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука. – Вінниця, 2003. – Вип. 5. – С. 208 – 214.
458. Гальчак С. Д. Становище «східних робітників» на завершальному етапі Другої світової війни / С. Д. Гальчак // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. – Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука. – Вінниця, 2009. – Вип. 16. – С. 78 – 83.

459. Гальчак С. Д. «Східні робітники» з Поділля у Третньому рейху: депортація, нацистська каторга, опір поневолювачам: Монографія / С. Д. Гальчак. – Вінниця: «Книга-Вега» ВАТ «Віноблдрукарня», 2004. – 344 с.
460. Гальчак С. Д. Украинские оstarбайтеры Подольского региона (Вторая мировая война, послевоенный период): Монография / С. Д. Гальчак. – Винница: Меркьюри-Подолье, 2009. – 544 с.
461. Гальчак С. Д. Умови життя і праці подільських репатріантів – представників міської і сільської інтелігенції в повоєнному радянському суспільстві / С. Д. Гальчак // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2008. – Т. 11: Матеріали сьомого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі. Присвячено 90-річчю Кам'янець-Подільського національного університету. – С. 297 – 307.
462. Гальчак С. Д. Фільтрація як обов'язковий елемент репатріації «східних робітників» / С. Д. Гальчак // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. наук. статей. – К., 2004. – Вип. 25. – С. 412 – 420.
463. Гальченко С. І. Забезпечення населення України продовольчими товарами в роки Великої Вітчизняної війни / С. І. Гальченко // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2005. – Вип. 9. – Част. 3. – С. 102.
464. Геббельс И. Дневники 1945 года. Последние записи: Пер. с нем. / И. Геббельс. – Вступ. слово и общ. ред. А. Галкина. – Смоленск: Русич, 1998. – 416 с.
465. Гембік О. З. З Німеччини повертався пішки / О. З. Гембік // Сім'я і дім. – 2003. – 3 квітня.
466. Герасимова М. Повсякденне життя репатрійованих радянських громадян у Сталінській області в перші повоєнні роки (1945 – 1953) / М. Герасимова // Історичні і політологічні дослідження. – 2005. – № 1. – С. 234 – 243.
467. Гика В. Історія Великої Вітчизняної війни в документах Державного архіву області / В. Гика // Волинь у Другій світовій війні: Зб. наук. та публіцист. ст. / Гол. ред. та упоряд. М. М. Кучерепа. – Луцьк: «Волинська обласна друкарня», 2005. – С. 202 – 208.

468. Глід С. Фрагменти життя і мук. Спогади з часів німецької окупації України / С. Глід. – Лондон, 1955. – 92 с.
469. Гоголь О. Спогади про моє перебування в таборі «остарбайтерів» / Олександр Гоголь // Визвольний шлях. – Лондон, 1985. – Кн. 12. – С. 1508 – 1512; – 1986. – Кн. 1. – С. 109 – 118.
470. Головка М. Л. Проблема «переміщених осіб» та українські громадські об'єднання зарубіжжя після Кримської конференції / М. Л. Головка // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2002. – Вип. 6. – С. 303 – 306.
471. Гончар О. Т. Щоденники: У 3-х т. / Упоряд., підгот. текстів, ілюстр. матеріалу та передм. В. Д. Гончар. – К.: Веселка, 2002. – Т. 1 (1943 – 1967). – С. 81.
472. Гриневич В. Історія Другої світової війни у сучасній історіографії та політичній боротьбі / В. Гриневич // Український гуманітарний огляд. – К., 2005. – Вип. 11. – С. 9 – 29.
473. Грінченко Г. Автобіографічні конструкції та стратегії самопрезентацій в інтерв'ю-спогадах колишніх українських остарбайтерів (попередні результати дослідження) / Г. Грінченко // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / Ін-т історії України НАН України. – К., 2009. – Вип. 12. – С. 65 – 72.
474. Грінченко Г. Г. Між визволенням і визнанням: примусова праця в нацистській Німеччині в політиці пам'яті СРСР і ФРН часів «холодної війни»: Монографія / Г. Г. Грінченко. – Харків: НТМТ, 2010. – 336 с.
475. Грінченко Г. Остарбайтери нацистської Німеччини: від поневолення до визнання // Спогади-терни. Про моє життя німецьке...: Спогади про перебування на примусових роботах у нацистській Німеччині / голов. ред., вступ. ст. Г. Г. Грінченко; упоряд., коментар І. Є. Реброва. – Харків: Право, 2008. – С. 7 – 20.
476. Грінченко Г. Г. «Остарбайтеры» Третьего рейха – стратегии выживания / Г. Г. Грінченко // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2003. – Вип. 7. – Част. 1. – С. 219 – 227.
477. Грінченко Г. Пам'ять про війну як об'єкт історичного дослідження: інверсія традиційної перспективи / Г. Грінченко // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук.

статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2006. – Вип. 10. – Част. 1. – С. 14 – 20.

478. Грінченко Г. Примусова праця в нацистській Німеччині: міжнародний проект збору документальних свідчень і проблем аналізу біографічних інтерв'ю / Г. Грінченко // Вісник Черкаського університету. – 2009. – Вип. 160 – 161. Серія: Історичні науки. – С. 27 – 44.

479. Гринченко Г. Принудительный труд в нацистской Германии: историческая память и проблемы анализа биографических интервью / Г. Гринченко // Вторая мировая война в памяти поколений: Сб. науч. ст. / Под ред. И. Е. Ребровой, Н. А. Чугунцовой. – Краснодар, 2009. – С. 9 – 41.

480. Грінченко Г. «Східний робітник» у нацистській Німеччині – усна історія примусового досвіду / Г. Грінченко // Вісник Харківського національного університету. – 2006. – № 715. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. – Вип. 8. – С. 98 – 107.

481. Груба М. Е. Оккупационный режим в годы Великой Отечественной войны. Угон в Германию / М. Е. Груба // Летопись Донбасса. Краеведческий сборник. Вып. 2, юбилейный. – Донецк, 1994. – С. 162 – 166.

482. Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття: нариси політичної історії / Т. Гунчак. – К.: Либідь, 1993. – 228 с.

483. Демчина Л. Зі Сходу на Захід / Л. Демчина. – К.: Юніверс, 2000. – 296 с.

484. Дімітрова І. З. Час почути правду / І. З. Дімітрова // Невигадане. Усні історії оstarбайтерів / Автор-упоряд., ред., вступ. ст. Г. Г. Грінченко. – Харків: Видавничий Дім «Райдер», 2004. – 398 с.

485. Довгополий Я. Українці на примусових роботах в Третньому рейху / Я. Довгополий // Всесвіт. – 2002. – № 3 – 4.

486. Друга світова війна і доля народів України: матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – К.: Сфера, 2005. – 220 с.

487. Друга світова війна і Україна: матеріали наукової конференції. 1995 р. / М. В. Коваль (відп. ред.); НАН України. Інститут історії України. – К., 1996. – 253 с.

488. Дубик М. Використання праці примусових робітників з України: основні тенденції в сучасній зарубіжній історіографії / М. Дубик // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2003. – Вип. 8. – С. 47 – 52.
489. Дубик М. Прибутки, одержані іноземним промисловим капіталом за рахунок використання примусової праці українців / М. Дубик // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2003. – Вип. 7. – С. 215 – 219.
490. Дубик М. Проблема примусової праці робітників з України під час Другої світової війни у сучасних німецькомовних наукових виданнях / М. Дубик // “...То була неволя”: Спогади та листи остарбайтерів / Гол. ред. В. А. Смолій. Ред. кол.: О. С. Артемов, С. В. Кульчицький, О. Є. Лисенко та ін. Упоряд. : Т. В. Пастушенко, М. Ю. Шевченко. – К., 2006. – С. 46.
491. Забронець О. В. Волинські остарбайтери (1941 – 1945) / О. В. Забронець // Волинь у Другій світовій війні: Зб. наук. та публіцист. статей / Гол. ред. та упорядник М. М. Кучерепа. – Луцьк: «Волинська обласна друкарня», 2005. – С. 107 – 127.
492. Завальнюк О., Комарніцький О. Кам’янець-Подільський державний педагогічний університет: історико-популярний нарис / О. Завальнюк, О. Комарніцький. – Кам’янець-Подільський, 2001. – С. 33.
493. Завальнюк О. М. Новітня аграрна історія України / О. М. Завальнюк, І. В. Рибак. – Кам’янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2004. – С. 178.
494. Загорулько М., Юденков А. Крах плана «Ольденбург»: О срыве экономических планов фашистской Германии на оккупированной территории СССР / М. Загорулько, А. Юденков. – Изд. 2-е, перераб. и доп. – М.: Экономика, 1974. – 383 с.
495. Заславский Д. Смерть и муки советских людей, побывавших в гитлеровской неволе / Д. Заславский. – М., 1943. – 47 с.
496. Зелинський Л. Табори переміщених – ринки рабів і школи шпигунства / Л. Зелинський // Сучасне і майбутнє. – 1950. – № 5. – С. 31 – 34.
497. Земсков В. Н. К вопросу о репатриации советских граждан 1944 – 1951 гг. / В. Н. Земсков // История СССР. – 1990. – № 4. – С. 26 – 41.

498. Земсков В. Некоторые проблемы репатриации советских перемещенных лиц / В. Н. Земсков // Россия XXI. – 1995. – № 5 – 6. – С. 183 – 192.
499. Земсков В. Репатриация перемещенных советских граждан / В. Н. Земсков // Война и общество, 1941 – 1945: В 2-х кн. / Отв. ред. Г. Н. Севастьянов; Ин-т российской истории. – Кн. 2-я. – Москва, 2004. – С. 331 – 358.
500. Земсков В. Репатриация советских граждан в 1945 – 1946 годах: Опираясь на документы / В. Н. Земсков // Россия XXI. – 1993. – № 5. – С. 74 – 81.
501. Земсков В. Репатриация советских граждан и их дальнейшая судьба (1944 – 1956) / В. Н. Земсков // СИ. – 1995. – С. 3 – 13.
502. Земсков В. Н. «Спецпоселенцы» (по документам НКВД – МВД СССР) / В. Н. Земсков // Социологические исследования. – 1990. – № 11. – С. 3 – 17.
503. Зубкова Е. Общественная атмосфера после войны (1945 – 1946) / Е. Зубкова // Свободная мысль. – 1992. – № 6. – С. 6.
504. История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941 – 1945 гг. – В 6-и т. / Ред. комиссия: Поспелов П. Н. (пред.) и др. – М.: Воениздат, 1960 – 1965.
505. История второй мировой войны, 1939 – 1945. – В 12-и т. / Гл. ред. комиссия: А. А. Гречко (пред.), П. А. Жилин (зам. пред.), Е. М. Жуков (зам. пред.), Г. А. Арбатов и др. – М.: Воениздат, 1973 – 1982.
506. История Коммунистической партии Советского Союза. – В 6-и т. / Главн. редакция: П. Н. Поспелов (пред.) и др. – Т. 5. – Кн. 1: Коммунистическая партия накануне и в годы Великой Отечественной войны, в период упрочения и развития социалистического общества (1938 – 1958 гг.). Книга первая (1938 – 1945 гг.) / Ред. тома: Ю. П. Петров, В. С. Зайцев (рук.), Б. С. Тельпуховский и др. – М.: Политиздат, 1970. – 723 с.
507. Історія міст і сіл Української РСР: Волинська область / Голова Головної редколегії Тронько П. Т.; Редколегія тому: Клімаш І. С. та ін. – К.: Головна ред. Укр. Рад. Енциклопедії. (Інститут історії АН УРСР), 1970. – 648 с.
508. Історія міст і сіл Української РСР: Житомирська область / Голова Головної редколегії Тронько П. Т.; Редколегія тому: Чорнобривцева О. С. та ін. – К.: Головна ред. Укр. Рад. Енциклопедії. (Інститут історії АН УРСР), 1973. – 728 с.

509. Історія міст і сіл Української РСР: Ровенська область / Голова Головної редколегії Тронько П. Т.; Редколегія тому: Мяловицький А. В. та ін. – К.: Головна ред. Укр. Рад. Енциклопедії. (Інститут історії АН УРСР), 1973. – 656 с.
510. Історія міст і сіл УРСР. Хмельницька область / Голова Головної редколегії Тронько П. Т.; Редколегія тому: Мехеда М. І. (гол. редколегії), Главак Т. В. (заст. гол.), Галай Д. М. (відп. секретар редколегії), Гаврик Ю. О. та ін. – К. Головна ред. Укр. Рад. Енциклопедії. (Інститут історії АН УРСР), 1971. – 708 с.
511. Історія народного господарства Української РСР: У 3-х т., 4-х кн. – К., 1985. – Т. 3, кн. 1. – С. 295 – 296.
512. Історія робітничого класу Української РСР: У 2-х т. – Т. 2. – К., 1967. – С. 321.
513. История СССР с древнейших времен до наших дней. – В 12-и т. / Ред. коллегия: А. М. Самсонов (отв. ред.) и др. – Т. 10: Советский Союз в годы Великой Отечественной войны 1942 – 1945 / П. С. Болдырев, М. Г. Брагин, В. Н. Евстигнеев и др. – М.: Наука, 1976. – 727 с.
514. Історія Української РСР. – У 8-и т. / Голов. редколегія: Ю. Ю. Кондуфор (гол. ред.) та ін. – Т. 7: Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941 – 1945) / Редколегія тому: В. І. Клоков (відп. ред.), М. М. Дятленко, В. С. Коваль, П. Т. Тронько та ін. – К.: Наукова думка, 1977. – 535 с.
515. Кейданський К. Табори для переміщених осіб у Німеччині та Австрії: погляд на структуру і діяльність / К. Кейдонський // Українська діаспора. – К.; Чикаго, 1994. – Рік вид. 3. – Число 6. – С. 108 – 123.
516. Князев В. А. Условия жизни и здоровья лиц, преследовавшихся при фашизме / В. А. Князев // СИ. – 1996. – № 3. – С. 134 – 140.
517. Коваль М. В. Борьба населения Украины против фашистского рабства / М. В. Коваль. – К.: Наук. думка, 1979. – 134 с.
518. Коваль М. В. Гірка доля українських остарбайтерів / М. В. Коваль // Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941 – 1945 / Гол. редколегія: голова І. О. Герасимов, заст. голови І. Т. Муковський, П. П. Панченко, відп. секретар Р. Г. Вишневський. – К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», 2000. – 944 с.

519. Коваль М. В. Історія пам'ятає: кривавий шлях фашистів на Україні / М. В. Коваль. – К.: Політвидав України, 1965. – 112 с.
520. Коваль М. В. «Остарбайтери» України – раби Гітлера, ізгої Сталіна / М. В. Коваль // Політика і час. – 1998. – № 9, 10.
521. Коваль М. В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939 – 1945 рр.) / М. В. Коваль. – К.: Альтернативи, 1999. – 336 с.
522. Коваль М. В. Український народ у Великій Вітчизняній війні (1941 – 1945) / М. В. Коваль // Український історичний журнал. – 1990. – № 3. – С. 88 – 95.
523. Ковальський М. П., Ченцов В. В. «Фільтраційні справи» – невідоме джерело державних архівів / М. П. Ковальський, В. В. Ченцов // Архіви України. – 1993. – № 1 – 3. – С. 35 – 44.
524. Колесник В. Ще раз про мужніх захисників кордону / В. Колесник // Волинь у Другій світовій війні: Зб. наук. та публіцист. ст. / Гол. ред. та упоряд. М. М. Кучерепа. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2005. – С. 23 – 35.
525. Кононенко Е. В. Отомсти немцу / Е. В. Кононенко. – М.: Политиздат, 1943. – 30 с.
526. Котляр В. Ф., Сидоренко О. В. Книга життя українських «остарбайтерів» / В. Ф. Котляр, О. В. Сидоренко. – Полтава, 2005. – 154 с.
527. Кравченко А, Батурин С. Українські невільники Третього рейху (минуле і сучасність). Публіцистична хроніка / Алла Кравченко, Сергій Батурин. – Львів: Кальварія, 2005. – 268 с.
528. Крупина В. Партійно-державна номенклатура повоєнної України / Віктор Крупина // Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.): Колективна монографія / Відп. ред. В. М. Даниленко: У 3-х частинах. – Ч. 1, 2. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – С. 139 – 176.
529. Кубійович В. З демографічних проблем української еміграції / Володимир Кубійович // Сучасне і минуле. – Ч. 1 – 2. – Мюнхен – Нью-Йорк, 1949. – С. 14 – 26.
530. Куницький М. Національна політика СРСР на західноукраїнських землях напередодні Великої Вітчизняної війни (1939 – 1941 рр.) / Михайло Куницький // Друга світова війна і доля народів України. 2-а Всеукраїнська наукова конференція. 30 –

31 жовтня 2006 року. – Київ. Тези доповідей. – Київ: Зовнішторгвидав України, 2006. – С. 65 – 66.

531. Куницький М. П. Особливості перебігу репатріаційних процесів радянських громадян після Другої світової війни (український вектор) / М. П. Куницький // Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. Ювілейний випуск. – Луцьк: РВВ «Вежа» Волинського національного університету імені Лесі українки, 2007. – № 1. – С. 292 – 302.

532. Куницький М. П. Примусова репатріація радянських громадян після Другої світової війни / М. П. Куницький // Історико-політичні системи сучасного світу: Зб. наук. статей. – Чернівці: Рута, 2006. – Т. 12 – 13. – С. 206 – 210.

533. Куницький М. П. Створення та функціонування таборів для переміщених осіб в західних окупаційних зонах / М. П. Куницький // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету: Зб. наук. праць. – Рівне: РДГУ, 2006. – № 6. – С. 76 – 88.

534. Куницький М. П. Українська еміграція після Другої світової війни: причини, характер та наслідки / М. П. Куницький // III Міжнародний науковий конгрес українських істориків: «Українська історична наука на шляху творчого поступу. Луцьк, 17 – 19 травня 2006 р.: доповіді та повідомлення: в 3-х т. / С. Гаврилюк, О. Гаврилюк, Л. Шваб. – Луцьк: РВВ «Вежа» Волинського національного університету імені Лесі Українки, 2008. – Т. 3. – С. 181 – 186.

534 а. Курилишин К. Українське життя в умовах німецької окупації (1939 – 1944 рр.): за матеріалами української дегальної преси: Монографія / Костянтин Курилишин // НАН України. ЛННБ України ім. В. Стефаніка. Львівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – Львів, 2010. – 238 с.

535. Кучер В. І. Рух опору на окупованій території України / В. І. Кучер // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2004. – Вип. 8. – Част. 2. – С. 3 – 16.

536. Лаас Н. Соціальна історія повоєнної України: досвід української та англомовної історіографії / Наталія Лаас // Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга по-

ловина 1940-х – середина 1950-х рр.): Колективна монографія / Відп. ред. В. М. Даниленко: У 3-х част. – Ч. 1, 2. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – С. 73 – 138.

537. Лапан Т. Порівняльний аналіз становища українців дистрикту Галичина і райхскомісаріату Україна на роботах в Німеччині під час Другої світової війни / Т. Лапан // Ефективність державного управління: Зб. наук. праць Львівського регіонального ін-ту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України / За заг. ред. А. О. Чемериса. – Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2004. – Вип. 6. – С. 176 – 181.

538. Лапан Т. Українські жінки на примусових роботах у Третньому Райху / Т. Лапан // Україна модерна. – 2007. – № 11. – С. 127 – 138.

539. Лапан Т. Усні історії галичан-остарбайтерів: специфіка примусового досвіду / Т. Лапан // Схід / Захід: Іст.-культ. зб. / Схід. ін-т. українознавства ім. Ковальських та ін.; Вип. 11 – 12. Спеціальне видання: Усна історія в сучасних соціально-гуманітарних студіях: теорія і практика досліджень / За ред. В. Кравченко, Г. Грінченко. – Харків, 2008. – С. 198 – 235.

540. Ларін А. Ф. Відновлення постачання продовольчими товарами міського населення УРСР після визволення від гітлерівських окупантів / А. Ф. Ларін // УІЖ. – 1974. – № 7. – С. 54.

541. Левикін В. В. Деякі аспекти працевикористання іноземних військовополонених у Радянському Союзі (1944 – 1950 роки) / В. В. Левикін // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2005. – Вип. 9. – Част. 3. – С. 110 – 113.

542. Левикін В. В. Про процес репатріації німецьких військовополонених з СРСР у 1945 – 1956 роках / В. В. Левикін // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2003. – Вип. 7. – Ч. 2. – С. 190 – 198.

543. Легасова Л., Шевченко М. Колекція документів Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років» з проблем дослідження історії українських «остарбайтерів» / Любов Легасова, Марина

- Шевченко // «...То була неволя»: Спогади та листи остарбайтерів / Гол. ред. В. А. Смолій. Ред. кол.: О. С. Артемов, С. В. Кульчицький, О. Є. Лисенко та ін. Упоряд.: Т. В. Пастушенко, М. Ю. Шевченко; НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2006. – С. 15 – 28.
544. Лисенко О. Друга світова війна як предмет наукових досліджень та феномен історичної пам'яті / О. Лисенко // Український історичний журнал. – 2004. – № 4. – С. 3 – 16.
545. Лисенко О. Є. Проблема «остарбайтерів» як предмет соціальної історії / О. Є. Лисенко // «...То була неволя»: Спогади та листи остарбайтерів / Гол. ред. В. А. Смолій. Ред. кол.: О. С. Артемов, С. В. Кульчицький, О. Є. Лисенко та ін. Упоряд.: Т. В. Пастушенко, М. Ю. Шевченко; НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2006. – 7 – 14.
546. Лисенко О. Є. Українська історіографія Другої світової війни: між закономірністю і парадоксом / О. Є. Лисенко // Україна – Росія: діалог історіографій: матеріали міжнар. наук. конф. (2007; Чернігів) / редкол.: В. Ф. Верстюк (відп. ред.) та ін. – Київ – Чернігів: РВК Деснянська правда, 2007. – С. 143 – 157.
547. Литвин В. Історія України: Підручник / Володимир Литвин. – К.: Наукова думка, 2006. – С. 609 – 610.
548. Литвин В. М. Україна у другому повоєнному десятилітті (1956 – 1965) / В. М. Литвин. – К.: Видавничий дім «Лі-Терра», 2004. – С. 150.
549. Лушин И. А. Полглотка свободы / И. А. Лушин // Всерос. мемуарная библиотека. Сер.: Наше недавнее. – Париж: YMCA-Press, 1987. – С. 238 – 247.
550. Ляшенко С. Щоденник 1943 – 1957 / С. Ляшенко. – Ноттіггайм; Англія, 1975. – 100 с.
551. Мазурик Ю. Спогади остарбайтера. Дорога додому через три країни / Ю. Мазурик // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Старовижівщина з глибини століть: Наук. зб.: Вип. 28: Матеріали ХХVIII Волинської обласної історико-краєзнавчої наукової конференції, 20 – 21 червня 2008 року / Упоряд.: Геннадій Бондаренко, В'ячеслав Недзельський, Анатолій Силук. – Луцьк, 2008. – 404 с.

552. Макар Ю. І., Рудик С. Я. Проблеми видачі українських втікачів і переміщених осіб Радянському Союзові після Другої світової війни / Ю. І. Макар, С. Я. Рудик // Питання нової та новітньої історії країн Європи і Північної Америки. Випуск четвертий. Частина II. – Чернівці: Прут, 1995. – С. 141 – 146.
553. Макар В. Ю. Соціально-політична інтеграція українців у політичне суспільство Канади: Монографія / В. Ю. Макар. – Чернівці: Прут, 2006. – 284 с. (Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича).
554. Маковська Н. Передмова / Н. Маковська // Архіви окупації. 1941 – 1944 / Держкомархівів України; Упоряд. Н. Маковська. – К.: Видавн. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – Т. 1. – С. 10.
555. Марунчак М. Г. Система німецьких концтаборів і політика винищування в Україні / М. Г. Марунчак. – Вінніпег – Канада: Світова ліга українських політичних в'язнів, 1963. – 165 с.
556. Марунчак М. Г. Українські політичні в'язні в нацистських концентраційних таборах / М. Г. Марунчак. – Вінніпег – Канада: Світова ліга українських політичних в'язнів, 1996. – 364 с.
557. Маруняк В. Українська еміграція в Німеччині і в Австрії по другій світовій війні / Володимир Маруняк. Том 1. Роки 1945 – 1951. – Мюнхен: Академічне видавництво д-ра Петра Белея, 1985. – 429 с.
558. Меляков А. В. Листи українців-остарбайтерів: різновиди, зміст, класифікації / А. В. Меляков // Історичні і політологічні дослідження. – Донецьк, 2000. – № 1. – С. 230 – 233.
559. Меляков А. В. Матеріали фільтраційних справ як історичне джерело: спроба класифікації / А. В. Меляков // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна: Серія: Історія. – 2000. – Вип. 32. – С. 232 – 239.
560. Меляков А. В. Мобилизационные акции в оккупированном Харькове: Взгляд потенциальных «остарбайтеров» / А. В. Меляков // Эпоха. Культура. Люди (история повседневности и культурная история Германии и Советского Союза. 1920 – 1950-е годы: Материалы международной научной конференции (Харьков, сентябрь 2003

- г.): Сб. докладов. – Харьков: Восточно-региональный центр гуманитарно-образовательных инициатив, 2004. – С. 182 – 192.
561. Меляков А. В., Посохов С. І. Депортації цивільного населення України до Німеччини під час Другої світової війни (1941 – 1944 рр.): до історіографії питання / А. В. Меляков, С. І. Посохов // Історичне краєзнавство в системі освіти України: здобутки, проблеми, перспективи. – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2002. – С. 265 – 267.
562. Меляков А. В. Про можливості застосування табличного методу обробки листів українських «остарбайтерів» (За матеріалами ДАХО) / А. В. Меляков // Вісник СНУ. – 2001. – № 10 (44). – С. 135 – 141.
563. Місінкевич Л. Л. Реабілітація освітян Поділля в 1950-х роках / Л. Л. Місінкевич // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський: ОЮМ, 2006. – Т. 7: Матеріали третього круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі у XVIII – на початку XXI ст.». – С. 73.
564. Могильний В. Великодні листівки для «остарбайтерів» / В. Могильний // Український філателістичний вісник. – 1997. – № 2 (42). – С. 25 – 27.
565. Могильний В. Дещо нового за позначки на посилках «остарбайтерів» / В. Могильний // Український філателістичний вісник. – 2000. – № 1 (56). – С. 8 – 17.
566. Могильний В. Листування «остарбайтерів»: заадресування / В. Могильний // Український філателістичний вісник. – 1997. – № 3 (43). – С. 43 – 50.
567. Могильний В. Листування «остарбайтерів» по втраті німцями України / В. Могильний // Український філателістичний вісник. – 1999. – № 5 (55). – С. 87 – 91.
568. Могильний В. Пошта «остарбайтерів» (робітників зі Сходу) / В. Могильний // Український філателістичний вісник. – 1994. – № 2 (29). – С. 17 – 20.
569. Могильний В. Українська кореспонденція на тлі Берлінської перевіряльні чужинських листів / В. Могильний // Український філателістичний вісник. – 1998. – № 5 (50). – С. 89 – 98.
570. Мороз В. Червоне – гордість моя / Володимир Мороз. – Вінниця, 2010. – 136 с.
571. Мудрий В. Нова українська еміграція та організація таборового життя / В. Мудрий // Сьогодні і минуле. – Ч. 1 – 2. – Мюнхен – Нью Йорк, 1949. – С. 9 – 13.

572. Нариси історії Вінницької партійної організації / [Ю. В. Бабко, М. Л. Бабій, В. Д. Бовкун та ін.; Ред. колегія: В. М. Таратута / відп. ред. та ін.]. – Одеса: Маяк, 1980. – С. 227.
573. Нелипович С. Г. Репрессии против подданных центральных держав / С. Г. Нелипович // ВИЖ. – 1966. – № 6. – С. 32 – 42.
574. Немецко-фашистский оккупационный режим (1941 – 1944 гг.) / Ред. С. Бубенщиков; Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС; Отд. истории Великой Отечественной войны. – М., 1965. – 388 с.
575. Олійник Ю. В. Політика окупаційної влади щодо використання трудових ресурсів міст Хмельниччини у 1941 – 1944 роках / Ю. В. Олійник // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. – Т. 16. – С. 281 – 291.
576. Панченко П. П., Шмарчук В. А. Аграрна історія України / П. П. Панченко, В. А. Шмарчук. – 2-е вид., випр. і доп. – К.: Т-во «Знання» КОО, 2000. – С. 232.
577. Пастушенко Т. Будні нацистської окупації України в спогадах колишніх остарбайтерів / Т. В. Пастушенко // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / Ін-т історії України НАН України. – К., 2008. – Вип. 11. – С. 166 – 175.
578. Пастушенко Т. В. Використання праці українських примусових робітників у Третьюму рейху / Т. В. Пастушенко // Архіви окупації. 1941 – 1944 / Держ. ком. архівів України; Упоряд. Н. Маковська. – К., 2006. – С. 854 – 859.
579. Пастушенко Т. В. Депортація киян до нацистської Німеччини / Т. В. Пастушенко // Університет: історико-філософський журнал. – 2005. – № 5 (7). – С. 68 – 77.
580. Пастушенко Т. В. До питання про взаємовідносини у середовищі українських примусових робітників нацистської Німеччини / Т. В. Пастушенко // Друга світова війна і доля народів України: матеріали всеукраїнської наукової конференції. – К., 2005. – С. 84 – 92.
581. Пастушенко Т., Лисенко О. Огляд писемних джерел по проблемі українських «остарбайтерів» періоду Другої світової війни / Т. Пастушенко, О. Лисенко // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2003. – Число 10. – У 2-х ч. – Ч. 2. – С. 6 – 31.

582. Пастушенко Т. Листи як джерело вивчення проблеми українських «остарбайтерів» періоду Другої світової війни / Т. Пастушенко // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – Вип. 6. – К., 2002. – С. 70 – 76.
583. Пастушенко Т. В. Основні етапи депортації цивільних робітників з Києва та Київської області до Німеччини у 1942 – 1944 рр.» / Т. В. Пастушенко // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2006. – Вип. 10. – Ч. 2. – С. 310 – 342.
584. Пастушенко Т. В. Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942 – 1953): Монографія / Т. В. Пастушенко; Ін-т історії України НАН України. – К., 2009. – 282 с.
585. Пастушенко Т. Остарбайтери Київщини: історико-статистичний та джерелознавчий аналіз / Т. Пастушенко // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. – К. – Хмельницький – Кам'янець-Подільський, 2004. – Вип. 28. – С. 99 – 120.
586. Пастушенко Т. В. «Остарбайтери» – українські примусові робітники нацистської Німеччини / Т. В. Пастушенко // Історія в школах України. – 2004. – № 9 – 10. – С. 55 – 58.
587. Пастушенко Т. В. Примусове вивезення робочої сили з Броварського району до нацистської Німеччини / Т. В. Пастушенко // Літописна скарбниця: нариси історії Броварського краю (радянський період та доба незалежності України) / Укл. І. Доцин. – Бровари: Водограй, 2003. – /Броварська минувшина; кн. 2/. – С. 147 – 159.
588. Пастушенко Т. Про що листувалися між собою українські примусові робітники в Німеччині в роки Другої світової війни / Т. Пастушенко // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2003. – Вип. 7. – У 2-х ч. Ч. 1. – С. 227 – 233.
589. Пастушенко Т. В. Репатріація українських «остарбайтерів» на Батьківщину: 1944 – 1947 / Т. В. Пастушенко // Сторінки воєнної історії України: Зб. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2005. – Вип. 9. – Ч. 3. – С. 123.
590. Пастушенко Т. В. Соціальна адаптація репатріантів у повоєнному радянському суспільстві / Т. В. Пастушенко // Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга

половина 1940-х – середина 1950-х рр.): Колективна монографія / Відп. ред. В. М. Даниленко: У 3-х част. – Ч. 1, 2. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – С. 252 – 271.

591. Пастушенко Т. В. Спадок війни: політико-правове становище репатріантів у повоєнному радянському суспільстві / Т. В. Пастушенко // Український історичний журнал. – 2010. – № 3 (492). – С. 110 – 127.

592. Пастушенко Т. В. Способи виживання українських оstarбайтерів у Райху: спогади очевидців / Т. В. Пастушенко // Схід – Захід: Іст.-культ. зб. / Схід. ін-т українознавства ім. Ковальських та ін.; Вип. 11 – 12. Спеціальне видання: Усна історія в сучасних соціально-гуманітарних студіях: теорія і практика досліджень / За ред. В. Кравченко, Г. Грінченко. – Харків, 2008. – С. 161 – 179.

593. Пастушенко Т. В. Спогади «остарбайтерів» – інший погляд на війну / Т. В. Пастушенко // «...То була неволя»: Спогади та листи оstarбайтерів / Гол. ред. В. А. Смолій. Ред. кол.: О. С. Артемов, С. В. Кульчицький, О. Є. Лисенко та ін. Упоряд. : Т. В. Пастушенко, М. Ю. Шевченко. – К., 2006. – С. 66.

594. Пастушенко Т. В. Сучасна історіографія українських «остарбайтерів»: політичний контекст і методологічні новації / Т. В. Пастушенко // Історія та історіографія в Європі: Зб. наук. праць / Редактори: С. Стельмах, Г. Хаусман. – Вип. 1 – 2. – К.: УНІСЕРВ, 2003. – С. 215 – 220.

595. Пастушенко Т. В. Ульріх Герберт про політику та практику «використання іноземців» у військовій економіці Третього райху / Т. В. Пастушенко // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2004. – Вип. 8. – У 2-х ч. – Ч. 1. – С. 59 – 74.

596. Пентер Т. «Робота на ворога» чи «примусова праця» у вугільній промисловості Донбасу під час окупації 1941 – 1943 рр. / Т. Пентер // Український історичний журнал. – 2005. – № 1. – С. 34 – 41.

597. Перехрест О. П. Заходи нацистських окупантів з вивезення сільського населення України до Німеччини та протидія їм / О. П. Перехрест // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2006. – Вип. 10. – У 2-х ч. – Ч.1. – С. 441 – 450.

598. Першина Т. С. Фашистский геноцид на Украине 1941 – 1944 / Т. С. Першина. – К.: Наукова думка, 1985. – 163 с.
599. Півоварчук В. Податкова політика радянського режиму у західноукраїнському селі (вересень 1939 – червень 1941 рр.) / В. Півоварчук // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету. Випуск 3. – Луцьк: Волинський державний університет ім. Лесі Українки, 1998. – С. 15 – 17.
600. Плато А. Міжнародний проект біографічної документації рабської та примусової праці / А. Плато // Схід – Захід: Іст.-культ. зб. / Схід. ін-т. українознавства ім. Ковальських та ін.; Вип. 11 – 12. Спеціальне видання: Усна історія в сучасних соціально-гуманітарних студіях: теорія і практика досліджень / За ред. В. Кравченко, Г. Грінченко. – Харків, 2008. – С. 345 – 349.
601. Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.): Колективна монографія / Відп. ред. В. М. Даниленко: У 3-х частинах. – Ч. 1, 2. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – 351 с.
602. Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.): Колективна монографія / відп. ред. В. М. Даниленко; Інститут історії України НАН України. – У 3-х частинах. – 2010. – Ч. 1, 2. – 351 с.; – 2010. – Ч. 3. – 336 с.
603. Полетун Н. Фільтраційні справи з фондів держархіву Чернігівської області: документальний начерк / Н. Полетун // Архіви України. – 2005. – № 1 – 3. – С. 438.
604. Полян П. «Вестарбайтеры»: интернированные немцы в СССР (предистория, история, география): Учебное пособие для спецкурса / П. М. Полян. – Ставрополь; Москва: Из-во СГУ, 1999. – 48 с.
605. Полян П. М. Вестарбайтеры. Интернированные немцы на советских стройках / П. М. Полян // Родина. – 1999 (а). – № 9. – С. 21 – 25.
606. Полян П. Жертвы двух диктатур. Жизнь, труд, унижение и смерть советских военнопленных и остарбайтеров на чужбине и на родине / П. М. Полян. – 2-е изд., переаб. и доп. – М.: РОССПЭН, 2002. – 896 с.
607. Полян П. Жертвы двух диктатур. Остарбайтеры и военнопленные в Третьем Рейхе и их репатриация / П. М. Полян. – М.: Ваш выбор ЦИРЗ, 1996. – 442 с.

608. Полян П. М. «Репарации трудом»: мотивы и предистория послевоенного трудоустройства «интернированных и мобилизованных» – немецких гражданских лиц в СССР // Проблемы военного плена: история и современность / Материалы международной научно-практической конференции 23 – 25 октября 1997 г. – Ч. 2. – Вологда, 1997. – С. 59 – 67.
609. Поль К. А. Иностранцы рабочие в немецко-фашистском рабстве / К. А. Поль. – М.: ОГИЗ, Госполитиздат, 1943. – 52 с.
610. Попов В. П. Паспортная система в СССР (1932 – 1976 гг.) / В. П. Попов // Социс. – 1995. – № 8. – С. 8.
611. Портнов А. «Велика Вітчизняна війна» в політиках пам'яті Білорусі, Молдови та України: кілька порівняльних спостережень / А. Портнов // Україна Модерна. – 2009. – № 4 (15). – С. 206 – 218.
612. Потильчак О. В. Смертність німецьких військовополонених в СРСР: історико-демографічний аналіз проблеми // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2004. – Вип. 8. – Част. 2. – С. 128 – 137.
613. Потильчак О. В. Табори для військовополонених в Україні та репатріаційні заходи радянського уряду (1953 – 1954 рр.) / О. В. Потильчак // Безсмертя подвигу: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, Київ, 22 квітня 2005 р. / Київський нац. ун-т внутрішніх справ. – К.: ВПЦ МВС України, 2006. – С. 138 – 146.
614. Потильчак О., Терентьев М. Перевірочно-фільтраційні пункти НКВС СРСР для «переміщених осіб» на Волині у 1944 році / Олександр Потильчак, Михайло Терентьев // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки воєнної історії краю: Наук. зб. – Вип. 30: Матеріали XXX Всеукраїнської науково-практичної конференції, 24 – 25 березня 2009. / Редколегія: Геннадій Бондаренко, Віктор Карпов, Анатолій Силунок. – Луцьк, 2009. – С. 292 – 297.
615. Потильчак О., Терентьев М.. Перевірочно-фільтраційні пункти НКВС СРСР для «переміщених осіб» на Волині у 1944 році / Олександр Потильчак, Михайло Терентьев // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки воєнної історії краю: Наук. зб.: Вип. 30: Матеріали XXX Всеукраїнської науково-практичної конференції, 24 –

- 25 березня 2009 р. / Редколегія: Геннадій Бондаренко, Віктор Карпов, Анатолій Силук. – Луцьк, 2009. – 456 с.; іл. – С. 292 – 297.
616. Потильчак О. В. Трудові ресурси радянських військовополонених та «остарбайтерів» з України у нацистській військовій економіці в роки Другої світової війни / О. В. Потильчак. – К.: ТОВ «Міжнародна фінансова агенція», 1998. – 49 с.
617. Прокопчук В. С. Відродження науково-краєзнавчих досліджень у педагогічних вузах Правобережної України в 50-х – на початку 60-х років ХХ ст. / В. С. Прокопчук // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. – Вінниця, 2005. – Вип. ІХ. – С. 275.
618. Прокопчук В. С. Інституціоналізація краєзнавчого руху Правобережної України 20-х років ХХ – початку ХХІ ст. / В. С. Прокопчук. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. – 600 с. – С. 354 – 355.
619. Прохоренко О. Науково-педагогічна інтелігенція як соціально-професійний прошарок в 1945 – 1955 рр. / Оксана Прохоренко // Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.): Колективна монографія / Відп. ред. В. М. Даниленко: У 3-х частинах. – Ч. 1, 2. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – С. 177 – 208.
620. Пьянкевич В. Л. Репатриации и труд военнопленных как источник восстановления экономики СССР после Второй мировой войны / В. Л. Пьянкевич. – СПб., 1999. – 320 с.
621. Рабенчук О. Соціальна свідомість та поведінка населення України / Олег Рабенчук // Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.): Колективна монографія / Відп. ред. В. М. Даниленко: У 3-х частинах. – Ч. 3. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – 336 с.
622. Разняволеная памяць. Прымусовая праца беларускіх грамадзян на акупаванай тэрыторыі Беларусі (1941 – 1944 гг.): зборнік навуковых артыкулаў / пад. рэд. А. М. Літвіна. – Мінск: Медысонт, 2010. – 216 с.
623. Реброва І. Є. Примусова праця оstarбайтерів у публіцистичному радянському дискурсі під час Другої світової війни та в перші повоєнні роки (1942 – 1949) / І. Є.

- Реброва // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2009. – Вип. 12. – С. 45 – 64.
624. Рибак І. В. Кам'янець-Подільська область у часи воєнного лихоліття / І. В. Рибак // Хмельниччина: Дивокрай. – 2005. – № 1 – 2. – С. 5.
625. Романець Л. М. Соціально-побутові умови освітян Вінниччини в 1941 – 1958 рр. / Л. М. Романець // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. – Вип. XI. – Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. проф. П. С. Григорчука. – Вінниця, 2006. – С. 260.
626. Романюк І. М. Українське село в 50-ті – першій половині 60-х рр. ХХ століття / І. М. Романюк. – Вінниця: Книга-Вега, 2005. – 256 с.
627. Рудик С. До питання про причини, джерела та характер третього етапу української еміграції до країн Північної Америки / С. Рудик // Питання історії нового та новітнього часу. – Чернівці, 1994. – Випуск третій. – С. 79 – 92.
628. Сайц Н. На перехрестях долі / Н. Сайц. – Львів: [Б. в.], 1996. – 152 с.
629. Самчук У. Плянета Ді-Пі: Нотатки і листи / Улас Самчук. – Вінніпег, 1997. – 355 с.
630. Самчук У. П'ять по дванадцятій: Записки на бігу / Улас Самчук // Дзвін. – 1995. – № 4. – С. 100.
631. Самчук У. П'ять по дванадцятій: Записки на бігу / Улас Самчук // Дзвін. – 1995. – № 6. – С. 121.
632. Самчук У. П'ять по дванадцятій: Записки на бігу / Улас Самчук // Дзвін. – 1995. – № 7. – С. 78.
633. Саржан А. Репатріація: повернення жителів Донбасу з німецької неволі (друга половина 40-х – початок 50-х років) / А. Саржан // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Зб. ст. – Вип. 1. – К., 2001. – С. 121 – 126.
634. Сворац С. Освіта на західноукраїнських землях у повоєнний період / С. Сворац // Український історичний журнал. – 1997. – № 2. – С. 28 – 42.
635. Семенов І. В. Использование принудительного труда монополиями фашистской Германии / И. В. Семенов // Некоторые вопросы всеобщей истории. – Челябинск: Челябинск. гос. пед. ин-т, 1972. – Вып. 7. – С. 118 – 138.

636. Семиряга М. Приказы, о которых мы не знали: Сталин хотел вывезти из Германии в СССР всех трудоспособных немцев / М. Семиряга // Новое время. – 1994. – № 15. – С. 56 – 57.
637. Сіцінський Р., Задорожний В. Виплата компенсацій українцям-остарбайтерам: короткий огляд матеріалів ряду зарубіжних ЗМІ / Р. Сіцінський, В. Задорожний // Архіви України. – 2 – 5. – № 1 – 3. – С. 446.
638. Скоробогатов А. А. Проблеми німецько-фашистської окупації України 1941 – 1944 рр. у західній історіографії / А. А. Скоробогатов // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. статей. – Вип. 26. – К., 2004. – С. 62.
639. Слинко И. И. Угон населения Украины в фашистское рабство / И. И. Слинко // Немецко-фашистский оккупационный режим (1941 – 1944 гг.) / ред. С. Бубенчиков; Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС; Отд. истории Великой Отечественной войны. – М., 1965. – 388 с.
640. Слободян М. Крик знедаленої душі: Листи з неволі / М. Слободян // Дзвін. – 1994. – № 2 / 3. – С. 6 – 108.
641. Слободянюк М. А. Пасивний супротив населення України німецько-фашистським окупантам у 1941 – 1944 рр. (на матеріалах південних областей) / М. А. Слободянюк // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2004. – Вип. 8. – Част. 1. – С. 298 – 306.
642. Слободянюк П. Я. Культура Хмельниччини / П. Я. Слободянюк. – Хмельницький: Поділля, 1995. – 336 с.
643. Слободянюк П. Я. Місцеве самоврядування Хмельниччини: історико-етнографічні витоки, сторінки минулого і сьогодення місцевих громад / П. Я. Слободянюк. – Хмельницький, 2004. – С. 137 – 140.
644. Смерека В. В німецькій неволі: Спомин-щоденник. 1942 – 1944 рр. / В. Смерека. – Ужгород: Патент, 1998. – 276 с.
645. Сталин И. О Великой Отечественной войне Советского Союза / И. В. Сталин. – 5-е изд., М., 1952. – 372 с.
646. Стецкевич В. В. Україна в роки навали 1941 – 1945 рр.: спроба аналізу сучасного історіописання окупаційної доби та актуалізації проблеми / В. В. Стецкевич //

Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2005. – Вип. 9. – Част. 1. – С. 172 – 194.

647. Стецкевич В. В. Україна в 1941 – 1945 рр. у вимірах історичної антропології / В. В. Стецкевич // Безсмертя подвигу: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, Київ, 22 квітня 2005 р. / Київський національний університет внутрішніх справ. – К., ВПЦ МВС України, 2006. – С. 27 – 28.

648. Стрільчук Л. Доля військовополонених і депортованих громадян СРСР у роки Другої світової війни та після її закінчення / Л. Стрільчук // Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки, 1998. – № 1. – С. 94 – 98.

649. Стрільчук Л., Колесник В. Геноцид проти населення Західної України в роки Другої світової війни (1939 – 1945 рр.) / Л. Стрільчук, В. Колесник // Матеріали наукової конференції професорсько-викладацького складу ВДУ. – Луцьк: Надстир'я, 1995. – С. 18 – 23.

650. Стрільчук Л., Куницький М. Громадсько-політична та освітня діяльність українських емігрантів третьої хвилі у США та Канаді / Л. Стрільчук, М. Куницький // Український вимір: Міжнародний збірник інформаційних, освітніх, наукових, методичних статей і матеріалів з України та діаспори. – Ніжин – Київ: Вид-во Ніжинського державного університету ім. М. Гоголя, 2006. – Вип. п'ятий. – С. 63 – 66.

651. Стрільчук Л., Куницький М. Перевірчо-фільтраційні табори для репатріантів після Другої світової війни на території Волинської області / Людмила Стрільчук, Михайло Куницький // Минуле і сучасне Волині та Полісся і Рух опору тоталітарним і окупаційним режимам на теренах Волинської області. Горохівщина в історії України та Волині: Матеріали XXXI Всеукраїнської науково-практичної історико-краєзнавчої конференції / Ред. кол.: Бондаренко Г. В., Силюк А. М., Кузьмич М. С. – Луцьк – Горохів, 14 – 15 травня 2009. – Вип. 31. – Луцьк, 2009. – С. 389 – 393.

652. Стрільчук Л. Примусова репатріація радянських громадян та створення таборів у перші повоєнні роки / Л. Стрільчук // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету. – Вип. 3. – Луцьк: Волинський державний університет імені Лесі Українки, 1998. – С. 129 – 134.

653. Стрільчук Л. Причини третьої хвилі української еміграції / Людмила Стрільчук // Студії з архівної справи та документознавства. – К.: Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства, 1998. – Том третій. – С. 77 – 80.
654. Стрільчук Л. В. Українські політичні біженці та переміщені особи після Другої світової війни / Л. В. Стрільчук // Літопис Волині. – Число 3. – Луцьк РВВ «Вежа», 2004. – С. 139 – 167.
655. Субтельний О. Україна: Історія / О. Субтельний. – К., 1991. – С. 394 – 395.
656. Супруненко Н. И. Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941 – 1945 гг.) / Н. И. Супруненко. – К.: Госполитиздат УССР, 1956. – 433 с.
657. Тарнавський І. С. Депортація місцевого населення Донбасу до Німеччини у 1941 – 1943 рр. / І. С. Тарнавський // Придніпровський науковий вісник. – 1998. – № 111.
658. Терентьев М. Становлення системи репатріації в Українській РСР у 1944 р. / М. Терентьев // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія № 6: Історичні науки: Зб. наук. праць. – К.: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2005. – Вип. 4. – С. 213 – 219.
659. Титаренко Д. М. Спогади остарбайтерів Донбасу як історичне джерело (за матеріалами Вестфальського музею промисловості) / Д. М. Титаренко // Новітні сторінки історії Донбасу: Збірник статей. – Кн. 13 / 14 / Заст. голов. ред. О. В. Сметаніна. – Донецьк: ДонНУ, 2007. – С. 52 – 61.
660. Ткачук В. Зловживання владою як специфічна риса сталінського режиму в Західній Україні (1944 – 1957) / В. Ткачук // Наук. вісник ВДУ: істор. науки. – Луцьк: Вежа, 1998. – Вип. 1. – С. 19 – 22.
661. Толстой Н. Жертвы Ялты / Н. Толстой / Пер. с англ. Е. С. Гессен // Исследования новейшей русской истории. – Париж: YMCA-Press, 1988. – Т. 7. – 530 с.
662. Томпсон П. Голос прошлого. Устная история / П. Томпсон / Пер. с англ. – М., 2003. – 410 с.
663. Удод О. Історія повсякденності: питання методології та історіографії / Олександр Удод // Пovoєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.): Колективна монографія / Відп. ред. В. М. Даниленко: У 3-х частинах. – Ч. 1, 2. – К.: Інститут історії України, 2010. – С. 17 – 39.

664. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941 – 1945 рр. – В 3-х т. / Ред. колегія: Назаренко І. Д. (кер.) та ін. – К., 1967 – 1969.
665. Феденко С. Розлука. Спогади із Другої світової війни / С. Феденко. – К., 1996. – 536 с.
666. Фурсенко В. Г. Ди-пи: дни и годы / В. Г. Фурсенко // В поисках истины. Пути и судьбы второй эмиграции: Сб. статей и документов. – М.: РГГУ. – 1997. – С. 96 – 135.
667. Хелемендик-Кокот А. Колгоспне дитинство й німецька неволя: Спогади / А. Хелемендик-Кокот. – Торонто, 1989. – 360 с.
668. Хойнацька Л. М. Мобілізація сільського населення на відбудову важкої промисловості України (1943 – 1950 рр.) / Л. М. Хойнацька // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2004. – Вип. 8. – Част. 2. – С. 259.
669. Хойнацька Л. М. Соціальне становище працівників важкої промисловості у воєнні та перші повоєнні роки / Л. М. Хойнацька // Сторінки воєнної історії: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2005. – Вип. 9. – Част. 3. – С. 193.
670. Холодницький В., Житарюк Н. Репатріація радянських громадян (1944 – 1952 роки) / В. Холодницький, Н. Житарюк // Питання історії, історіографії, джерелознавства та архівознавства Центральної та Східної Європи. Збірник наукових праць. Випуск І. – Київ – Чернівці: Рута, 1997. – С. 161 – 170.
671. Холодницький В. Репатріаційна політика радянської влади на території Чернівецької області у 1944 – 1945 рр. / В. Холодницький // Вісник центру Буковинознавства. Випуск 1. – Чернівці: Рута, 1993. – С. 172 – 183.
672. Чернега П. М. Вклад робітників України у зміцнення воєнно-економічної могутності СРСР в роки Другої світової війни (1939 – 1945) / П. М. Чернега. – К., 2004. – 320 с.
673. Чиркова В. Листи остарбайтерів як приклад документів особового походження / В. Чиркова // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідомчий збірник наукових праць. – Вип. 1: Архів і особа. – К., 1999. – С. 153 – 158.

674. Шевченко А. Є. Співробітники органів внутрішніх справ Києва у боротьбі зі злочинністю на транспортних комунікаціях у 1943 – 1945 роках / А. Є. Шевченко // Сторінки воєнної історії України: Зб. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2005. – Вип. 9. – Част. 3. – С. 315.
675. Шевяков А. А. Гитлеровский геноцид на территории СССР / А. А. Шевяков // СИ. – 1991. – № 12. – С. 3 – 11.
676. Шевяков А. Репатриация советского мирного населения и военнопленных, оказавшихся в оккупационных зонах государств антигитлеровской коалиции // А. А. Шевяков // Население России в 1920 – 1950-е годы: численность, потери, миграции: Сб. науч. трудов. – Москва, 1994. – С. 195 – 222.
677. Шевяков А. «Тайны» послевоенной репатриации / А. А. Шевяков // Социс. – 1993. – № 8. – С. 3 – 12.
678. Шпеер А. Воспоминания / Пер. с нем. / А. Шпеер. – Смоленск; Москва, 1998. – 720 с.
679. Шульга І. Г. Голод на Поділлі / І. Г. Шульга. – Вінниця, 1993. – С. 151.
680. Шульга З. Українське селянство не буде у фашистській неволі / З. Шульга. – Уфа: АН УРСР, 1942. – 36 с.
681. Якушевский А. С. Внутренний кризис в Германии в 1944 – 1945 гг. / А. С. Якушевский // ННИ. – 1995. – № 2. – С. 101.
682. Янковська О. В. До питання про долю українських репатріантів Великої Вітчизняної війни / О. В. Янковська // Сторінки воєнної історії України: Зб. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2005. – Вип. 9. – Част. 3. – С. 206 – 212.
683. Янковська О. Соціальна політика держави очима робітників і селян / Оксана Янковська // Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.): Колективна монографія / Відп. ред. В. М. Даниленко: У 3-х частинах. – Ч. 1, 2. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – С. 293 – 351. – С. 294 – 295.
684. Ярош Б. О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях. 30 – 50-ті роки ХХ століття (історико-політологічний аспект) / Богдан Олексійович Ярош. – Луцьк: Надстир'я. – 1995. – 171 с.

685. Arning M. Spaete Abrechnung. Uber Zwangsarbeiter, Schlusstriche und Berliner Verstaendigungen / M. Arning. – Frankfurt / Main, 2001.
686. Berichte der Arbeitsgruppe zur Aufarbeitung der Geschichte Allendorf. 1933 - 1945 / Bearbeitet von E. Bracht, F. Brinkman-Frisch, W. Form, K. May, I. Roth. – Magistrat der Stadt Stadtallendorf (Hg.), 1989. – 388 s.
687. Bethell N. The last secret: Forsible Repatriation to Russa 1944 – 1947 / N. Bethell. – London, 1974.
688. Bilanz des zweiten Weltkrieges und Verpflichtungen für die Zukunft. – Hamburg, 1953; Типпельскирх К., Кесельринг А., Гудериан Г. и др. Итоги Второй мировой войны: выводы побежденных / К. Типпельскирх, А. Кесельринг, Г. Гудериан и др. – Санкт-Петербург; Москва: Полигон-АСТ, 1998. – 634 с.
689. Billstein A. Fremdarbeiter in unserer Stadt 1939 – 1945: Kriegsgefangene und deportierte “fremdvölkische Arbetskräfte” am Beispiel Krefelds / A. Billstein. – Frankfurt a. M.: Röderberg-Verl., 1980. – 195 s.
690. Boll B. "Das wird man nie mehr los..." Ausländische Zwangsarbeit in Offenburg 1939 bis 1945 / B. Boll. – Pfaffenweiler: Centarius-Verlagsgesellschaft, 1994. – 384 s. – (Reihe Geschichtswissenschaft; Bd. 34).
691. Boll B. Zwangsarbeiter waehrend des Zweiten Weltkrieges in Baden / B. Boll // Zeitschrift des Breisgau – Geschichtsvereins “Schau-ins-Land”. – Freiburg, 1992. – III Jahref. – S. 179 – 203.
692. Borgsen W., Volland K. Stalag XB Sandbostel. Zur Geschichte eines Kriegsgefangenen und KZ - Auffanglager in Norddeutschland, 1939 – 1945 / W. Borgsen, K. Volland. – Bremen: Editica Temmen, 1991. – 303 s.
693. Brozik K. Die Entschädigung von nationalsozialistischer Zwangsarbeit durch deutsche Firmen / K. Brozik // Entschädigung für NS-Zwangsarbeit: Rechtliche, historsche und politische Aspekte / Hrsg. Klaus Barwig. – 1 Aufe. – Baden-Baden: Nomos Verl. – Ges, 1988. – S. 33 – 47.
694. Bruechert H. Zwangsarbeiter in Wiesbaden. Der Einsatz von Zwangsarbeitskraeften in der Wiesbader Kriegswirtschaft 1939 bis 1945, mit einem Beitrag von Kerstin Kersandt / H. Bruehrt. – Wiesbaden, 2003.

695. Bruening M. u. a. Entschädigung fuer Zwangsarbeiter. Modell fuer die Loesung einer offenen Historischen Aufgabe / M. Bruening u. a. – Bonn, 1999.
696. Dallin A. J. German rule in Russia, 1941 – 1945: a study of occupation policies / A. J. Dallin. – New York: St. Martins Press, 1957. – 659 p.
697. Didier F. Europa arbeit in Deutschland / F. Didier: Zentralverlag der NSDAP. Franz Eher Nachf. G.M.B.H, 1943. – 128 s.
698. Dorn F., Heuer K. Ich war immer gut zu meiner Russin. Struktur und Praxis des Zwangsarbeitersystems im Zweiten Weltkrieg in der Region Suedhessen / F. Dorn, K. Heuer. – Pfaffenweiler, 1991.
699. Drobisch K. Die Ausbeutung ausländischer Arbeitskräfte im Flick-Konzern während des zweiten Weltkriegs, Phil. Diss / K. Drobisch. – Btrlin, 1964. – 384 s.
700. Eikel Markus. “Weil die Menchen fehlen”. Die deutschen Zwansarbeitsrekrutierungen und deportationen in den besetzten Gebieten der Ukraine 1941 – 1944 / Markus Eikel // Zeitschrift für Geschichtswissenschaft. – 2005. – № 5. – S. 405 – 434; Айкель Маркус. «Через брак людей...» Німецька політика набору робочої сили та примусової депортації робітників із окупованих областей України 1941 – 1944 рр. / Айкель Маркус // Український історичний журнал. – 2005. – № 6. – С. 139 – 160.
701. Elliot M. R. The Repatriation Issuem in Soviet-American Relations 1944 – 1947 / M. R. Elliot. – University of Kentucky, 1974. – 412 s.
702. Fremde Arbeiter in Tübingen 1939 – 1945 / A. Dietrich: – Tübingen: Tübinger Vereinigung für Volksunde, 1985. – 131 s.
703. Fried J. The Exploitation of Foreign Labour by Germany / J. Fried. – Montreal: Inernational Labour Office; London: Published in the United Kingdom for the International Labour Office by P. S. King & Staples, 1945. – 268 p.
704. Freitag G. Zwangsarbeiter im Lipper Land. Der Einsatz von Arbeitskraeften aus Osteuropa in der Landwirtschaft Lippes 1939 – 1945 / G. Freitag. – Bochum, 1996.
705. Frühholz K. Das System der Zwangsarbeit in den Betrieben der JG-Farben-Industrie Aktiengesellschaft unter den Bedingungen der staatsmonopolstischen Kapitalismus während der Vorbereitung und Durchführung des zweiten Weltkrieges. Diss. mach / K. Frühholz. – Berlin (DDR), 1964.

706. Gawenus F. Die Ausbeutung ausländischer Arbeitskräfte unter besonderer Berücksichtigung deportierter Sowjetbürger durch die deutschen Monopolisten. Vorwiegend dargestellt am Beispiel der Bajerischen Stickstoffwerke AG Werk Piesteritz und der Gummi-Werke "Elbe" AG Piesteritz von 1939 bis 1945: Diss., mach / F. Gawenus. – Halle; Wit-tenberg, 1973.
707. Gisevius G. B. Bis zum bitteren Ende. Fretz und Wasmuth Verlag AG / G. B. Gisevius. – Zürich, 1946; Гизевиус Ганс Бернд. До горького конца. Записки заговорщика / Сокр. пер. с нем. Г. Рудого. – Смоленск: Русич, 2002. – 688 с.
708. Gotz A. Hitlers Volksstaat. Raub, Rassenkrieg und nationaler Sozialismus / A. Gotz. – Frankfurt am Main, 2005. – 444 s.
709. Grossmann A. Fremd- und Zwangsarbeiter in Bayern 1939 – 1945 / A. Grossmann // Auswanderer – Gastarbeiter. Bevölkerung, Arbeitsmarkt und Wanderung in Deutschland seit der Mitte des 19. Jahrhunderts / K. Bade (Hrsg.). – Ostfildern, 1984. – S. 584 – 620.
710. Guderian Heinz. Erinnerungen eines Soldaten / Heinz Guderian. – Heidelberg, 1951. – 620 s.
711. Haas L. Auswahl und Einsatz der Ostarbeiter: Psychologische Betrachtungen, Leistung und Leistungssteigerung / L. Haas. – Saarbrücken: Haus d. Technik, Gau Westmark, 1944. – 89 s.
712. Hagen-Hennies J. Entschädigung für NS-Zwangsarbeit vor und unter der Geltung des Stiftungsgesetztes vom 2.8.2000 / J. Hagen-Hennies. – Baden-Baden: Njmjs, 2006. – 234 S.
713. Hamann M. Die Morde an polnischen und sowjetischen Zwangsarbeitern in deutschen Aualtalen / M. Hamann // Beiträge zur nationalsozialistischen Gesundheits- und Sozialpolitik. – 1985. – № 1. – S. 121 – 187.
714. Herbert U. Aparteid nebenan. Erinnerungen an die Fremdarbeiter im Ruhrgebiet / U. Herbert // Die Jahre weiß man nicht, wo man die heute hinsetzen soll. Faschismuserfahrungen im Ruhrgebiet. Lebensgeschichte und Sozialkultur im Ruhrgebiet 1930 – 1960 / hrsg. von L. Niethammer. – 1 Ausgabe. – Berlin, 1983. – S. 233 – 266.

715. Herbert U. (Hg.). Europa und der "Reichseinsatz": ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und KZ-Häftlinge in Deutschland 1938 – 1945 / U. Herbert Herbert. – Essen: Klartext-Verl, 1991. – 499 s.
716. Herbert U. Fremdarbeiter: Politik und Praxis des "Ausländer-Einsatzes" in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches / U. Herbert. – Berlin; Bonn: Verlag J. H. W. Dietz Nachf., 1985. – 496 s.
717. Herbert U. Geschichte der Ausländerpolitik in Deutschland: Saisonarbeiter, Zwangsarbeiter, Gastarbeiter, Flüchtlinge / U. Herbert. – München: Beck, 2001. – 422 s.
718. Herbert U. Zwangsarbeiter in Deutschland. Sowjetische Zivilarbeiter und Kriegsgefangene 1945 / U. Herbert // In: Erobern und Vernichten. Der Krieg gegen die Sowjetunion 1941 – 1945. Essays. – Berlin, 1991. – S. 106 – 130.
719. Heussler A. Doppelte Entrechtung. Ausländische ZwangsarbeiterInnen in der Münchener Kriegswirtschaft 1939 – 1945. In: Sybill Krafft (Hrsg), Zwischen den Fronten. Münchener Frauen in Krieg und Frieden 1900 – 1950 / A. Heussler. – München, 1995. – S. 308 – 323.
720. Homze E. Foreign Labor in Nazi Germany / E. Homze. – Princeton: Princeton Univ. Press, 1967. – 368 p.
721. Hopmann B., Spoerer M., Weitz B., Bruenighaus B. Zwangsarbeiter bei Daimler-Benz / B. Hopmann, M. Spoerer, B. Weitz, B. Bruenighaus // Zeitschrift fuer Unternehmensgeschichte. Beiheft 78. – Stuttgart, 1994.
722. Jacobeit S. OSRAM – ArbeiterInnen. Deutsche und ausländische Frauen in der Kriegsproduktion fuer den Berliner Gluehlampen-Konzern 1939 bis 1945 / S. Jacobeit. – In: Jahrbuch fuer Geschichte 35 (1987). – S. 369 – 388.
723. Jacobmeyer W. Von Zwangsarbeiter zum Heimatlosen Ausländer. Die Displaced Persons in Westdeutschland 1945 – 1951 / W. Jacobmeyer. – Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1985. – Bd. 65. – 324 s.
724. Jastrzebowski W. Gospodarka niemiecka w Polsce 1939 – 1944 / W. Jastrzebowski. – Warszawa: Czytelnik, 1946. – 410 s.
725. Keller M. "Das mit den Russenwiebern ist erledigt": Rüstungsproduktion, Zwangsarbeit, Massenmord und Bewältigung der Vergangenheit in Hirzenhain zwischen 1943

- und 1991 / M. Keller. – Verlag der Bindernagelschen Buchhandlung Freidberg, 1991. – 388 s.
726. Kersten K. Repatriacja ludności polskiej po II wojnie światowej / K. Kersten. – Wrocław: Ossolineum, 1974. – 247 s.
727. Kosyk w. L'Allemagne national-socialiste et l'Ukraine / W. Kosyk. – Paris: Publications de l'Est Europeen, 1986. – 659 s.; Косик В. Україна і Німеччина в другій світовій війні / В. Косик / Перекл. з француз. Р. Осадчука. – Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993. – 659 с.
728. Krichner K. Bayern und der Frieden. Kriegsflugblätter in Bayern / K. Krichner. – Erlangen, 1983. – S. 101.
729. Kuczynski T. Entschädigungsansprüche fuer Zwangsarbeit im “Dritten Reich” auf der Basis der damals erzielten zusaetzlichen Einnahmen und Gewinne / T. Kuczynski // Stiftung fuer Sozialgeschichte des 20. Jahrhunderts, Universitaet Bremen, 1999.
730. Kurt von Tippelskirch. Geschichte des zweiten Weltkrieges. 1939 – 1945 / Kurt von Tippelskirch. – Bonn, 1954; Курт фон Типпельскирх. История второй мировой войны. 1939 – 1945. – Санкт-Петербург; Москва: Полигон-АСТ, 1998. – 795 с.
731. Lindermann M. The sources of social history / M. Lindermann // Encyclopedia of European social history from 1350 to 2000 / Peter N. Stearns, editor-in-chief. – 2001. – Vol. 1. – P. 32.
732. Luczak C. “Kraj Warty” 1939 – 1945 / C. Luczak // Studium historyczno-gospodarsze okupacji hitlerowskiej. – Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1972. – 258 s.
733. Luczak C. Polscy robotnicy przymusowi w Trzeciej Rzeszy podczas II wojny światowej / C. Luzak. – Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1974. – 268 s.
734. Mazur G. Polityka władz sowieckich w stosunku do ludności Ukrainy Zachdnej w latach 1939 – 1941: istora i następstwa / G. Mazur // Polska – Ukraina: trudne pytania. – Warszawa: Karta, 1999. – S. 100.
735. Mosch K. Schäferberg: ein Henschel-Lager für ausländische Zwangsarbeiter / K. Mosch. – Kassel: Gesamthochschule Kassel, 1980. – 157 s.

736. Müller R.-D., Ueberschär G. Kriegsende 1945. Die Zerstörung des Deutschen Reiches / R.-D. Müller, G. Ueberschär. – Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag, 1994. – 259 s.
737. Neugebauer A. “Auslaendische Arbeinskraefte sind in Baraken unterzubringen!” Kriegsgefangene, Zivil- und Zwangsarbeiter Innen wachrend des Zweiten Weltkrieges in Ruesselheim / A. Neugtbauer. – Ruesselheim, 2001.
738. Pfahlman H. Fremdarbeiter und Kriegsgefangene in der deutschen Kriegswirtschaft 1939 – 1945 / H. Pfahlman // Beitrage zur Wehrforschung. – Dannstadt: Wehr und Wissen Verlaggesellschaft GMBH, [1968]. – Bd. XVI – XVII. – 238 s.
739. Reitlinger G. The Hause Built on Sand / G. Reitlinger. – London, 1960.
740. Ruff M. Um ihre Jugend betrogen. Ukrainische Zwangsarbeiter / innen in Vorarlberg 1942 – 1945 / M. Ruff. – Studien zur Geschichte und Gesellschft Vorarbergs. – Bd. 13. – Bregenz, 1997.
741. Schmelzer J. Das Hitlerfaschistische Zwangsarbeitssystem und der antifaschistische Widerstandskampf der ausländischen Kriigsgefangenen und Deportierten (1939 – 1945), dargestellt unter besonderer Beachtung der IG-Farben-Betrieben in Bereich Halle-Merseburg, Phil. Diss / J. Schmelzer. – Halle; Wittenberg, 1963. – 59 s.
742. Seeber E. Zwangsarbeiter in der faschistischen Kriegswirtschaft. Die Deportation und Ausbeutung polnischer Bürger unter besonderer Berücksichtigung der Lage der Arbeiter aus dem sogenannten Generalgouvernement (1939 – 1945) / E. Seeber. – Berlin: Deutscher Verlag der Wissenschaften, 1964. – 312 s.
743. Siegfried K.-J. Das Leben der Zwangsarbeiter im Volkswagenwerk 1939 – 1945. Campus Verlag / K.-J. Siegfried. – Frankfurt a. M.; New York: Campus, 1988. – 329 s.
744. Spiliotis S.-S. Zeit der Verantwortung. Zur Geschichte der Zwangsarbeiterentschädigung durch die deutsche Wirtschaft / S.-S. Spiliotis // Zwangsarbeit im Europa des. 20 Jahrhunderts. Bewältigung und vergleichende Aspekte / hrsg. von H.-C. Siedel, K. Tenfelde. – Essen, 2007. – S. 103 – 114.
745. Spoerer M. Zwangsarbeit im Dritten Reich. Verantwortung und Entschaedigung / M. Spoerer // Geschichte in Wissenschaft und Unterricht 51, 2000. – S. 508 – 527.

746. Spoerer M. Zwangsarbeit unter dem Hakenkreuz. Ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und Häftlinge im Deutsche Reich und im besetzten Europa 1939 – 1945 / M. Spoerer. – Stuttgart; München: Deutsche Verlagsanstalt, 2001. – 332 s.
747. Stelzl B. Lager in Graz. Zur Unterbringung auslaendischer Zivilarbeiter, Kriegsgefangener und KL – Haeftlinge 1938 – 1945 / B. Stelzl // Stefan Karner (Hrg.) Graz in der NS-Zeit 1938 – 1945. – Veroeffentlichungen des Ludwig Boltzmann – Instituts fuer Kriegsfolgen – Forschung, Sonderband 1. – Graz – Wien – Klagenfurt, 1999. – S. 353 – 369.
748. Szurgacz H. Przymusowe zatrudnienie Polaków przez hitlerowskiego okupanta w latach 1939 – 1945 / H. Szurgacz. – Wrocław; Warszawa; Krakow; Gdańsk: Ossolineum, 1971. – 250 s.
749. Vögel B. “Entbindungsheim für Ostarbeiterinnen”: Braunschweig, Broitzemer Straße 200 / B. Vögel. – Hamburg: Hamburger Stiftung für Sozialgeschte d. 20. Jh., 1989. – 197 s.

ДОДАТКИ

Додаток А

Репатріація громадян СРСР із зони дії радянських військ
(Станом на 1 березня 1946 року)

Країна	Всього чол.	В %
Радянські зони окупації		
Німеччини і Австрії	1447261	78,37
Румунія	133340	7,22
Фінляндія	101195	5,48
Польща	87850	4,75
Чехословаччина	40655	2,20
Югославія	25572	1,38
Болгарія	3682	0,20
Угорщина	3259	0,18
Швеція	3183	0,17
Албанія	805	0,05
В с ь о г о	1846802	100,00

Примітка. Цифрові показники Швеції включено в зону дії радянських військ умовно, оскільки союзники не мали ніякого відношення до репатріації радянських громадян із цієї країни.

(Земсков В. Н. К вопросу о репатриации советских граждан 1944 – 1951 гг. / В. Н. Земсков // История СССР. – 1990. – № 4. – С. 29).

Додаток Б

Репатріація громадян СРСР із зон дії військ союзників
(Станом на 1 березня 1946 року)

Країна	Всього чол.	В тому числі:	
		військовополонені	цивільні
Західні зони окупації			
Німеччини і Австрії	2031925	707369	1324556
Франція	121005	85436	35569
Норвегія	84775	75812	6963
Італія	53240	44205	9035
Англія	26329	21900	4429
Бельгія	12344	7352	4992
Швейцарія	9868	6145	3723
Данія	7614	4635	2979
США	3950	3823	127
Греція	1402	1288	114
Голландія	234	74	160
В с ь о г о	2352686	960039	1392647

Примітка. Репатріація радянських громадян із нейтральної Швейцарії йшла транзитом через територію, зайняту союзниками.

(Земсков В. Н. К вопросу о репатриации советских граждан 1944 – 1951 гг. / В. Н. Земсков // История СССР. – 1990. – № 4. – С. 33.)

Додаток В

ЗАКОН УКРАЇНИ

«Про жертви нацистських переслідувань»

Цей Закон визначає правові, економічні та організаційні засади державної політики щодо жертв нацистських переслідувань і спрямований на їх соціальний захист та збереження пам'яті про них.

Розділ I. Загальні положення.

Стаття 1. Поняття і терміни.

Для цілей цього Закону вживаються такі терміни і поняття:

жертви нацистських переслідувань – особи, які в роки Великої Вітчизняної війни та Другої світової війни постраждали від нацистських переслідувань з мотивів політичного, національного і релігійного характеру, ворожого ставлення до націонал-соціалізму;

нацистські переслідування – злочинне позбавлення Німеччиною в роки Великої Вітчизняної та Другої світової війни волі мирного населення на тимчасово окупованій території України або за її межами шляхом ув'язнення його у концентраційних таборах, гетто, інших місцях примусового тримання, а також насильне вивезення мирного населення на примусові роботи на територію Німеччини або її союзників, що перебували у стані війни з колишнім Союзом РСР, або на території окупованих ними інших держав;

концентраційний табір – місце превентивного ув'язнення людей з мотивів політичного, національного та релігійного характеру за рішенням державної поліції – гестапо, без слідства і суду, без встановлення терміну, з особливо жорстоким режимом тримання (ізоляції) і з метою поступового знищення в'язнів непосильною каторжною працею, голодом, екзекуціями, тортурами, вбивствами і стратами, під-

порядковане інспекції концентраційних таборів Третього Рейху з характерними ознаками:

- повна ізоляція в'язнів від зовнішнього світу, що забезпечується комплексом споруд, обнесених системою дротяних огорож під високою електричною напругою, встановленням вогневих точок на охоронних вежах і в наземних дзотах по периметру огорожі, а також системою зовнішніх постів, що виключає проникнення до табору іззовні;

- реєстрація ув'язнених та запровадження спеціального одягу і системи розпізнавальних знаків і номерів;

- охорона військами СС;

- використання праці ув'язнених головною службою господарського управління СС;

- незастосування превентивного ув'язнення, що здійснювалося державною таємною поліцією – гестапо як покарання або заміна тюремного ув'язнення;

гетто – частина території населеного пункту, виділена для примусового тримання осіб єврейської національності з метою їх ізоляції та подальшого знищення;

інші місця примусового тримання та місця примусових робіт:

- *виправно-трудоий табір* – місце ув'язнення громадян на визначений термін за ухилення від трудової повинності, з подальшим направленням на попереднє місце роботи або до концтабору, підпорядкований комендатурі СД та поліції безпеки, з особливо жорстоким режимом тримання;

- *табір примусової праці для осіб єврейської національності* – місце ув'язнення осіб єврейської національності з метою їх використання на важких роботах, створений із гетто або новостворений з вивезенням працездатних євреїв із гетто, підпорядкований керівництву поліції та СС;

- *табори знищення* – створені з метою проведення екзекуцій в стаціонарних приміщеннях та місця масових страт мирного населення;

- *гестапівські тюрми* – місця ув'язнення і тримання з політичних мотивів із застосуванням до ув'язнених насильницьких дій виняткової жорстокості, включаючи катування і вбивства;

- медичні та дитячі заклади, в яких насильно утримувалися особи-донори, особи, над якими проводилися злочинні медичні експерименти, та особи, відібрані для онімечення;
- створені в місцях активних антифашистських дій табори для заручників, які підлягали масовому фізичному знищенню;
- пересувні загони (команди) з числа мирного населення, які використовувались окупантами для власного захисту під час проведення військових операцій або робіт з розмінування;
- карантинні інфекційні табори, створені нацистами на передньому краї оборони для розповсюдження інфекційних хвороб серед мирного населення та військ Радянської Армії;
- табори для членів сімей офіцерів Радянської Армії.

Стаття 2. Законодавство України про жертви нацистських перслідувань.

Законодавство України про жертви нацистських перслідувань складається з цього Закону та інших нормативно-правових актів.

Якщо міжнародним договором України, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, встановлено інші правила, ніж ті, що передбачені законодавством України про жертви нацистських перслідувань, то застосовуються правила міжнародного договору.

Стаття 3. Права жертв нацистських перслідувань та їх громадських організацій.

Жертви нацистських перслідувань користуються правами і свободами, передбаченими Конституцією України, цим Законом та іншими нормативно-правовими актами.

Жертви нацистських перслідувань мають право (особисто або через своїх представників, у тому числі через громадські організації) на відшкодування у встановленому порядку завданої їм націонал-соціалістським режимом у роки Великої

Вітчизняної війни та Другої світової війни шкоди, у тому числі моральної (немайнової).

Громадські організації жертв нацистських переслідувань утворюються з метою реалізації ними прав і свобод та діють у межах повноважень, що передбачені законодавством України про об'єднання громадян та їх статутами, зареєстрованими в установленому порядку.

Представники всеукраїнських та міжнародних громадських організацій жертв нацистських переслідувань входять до складу спостережної ради Українського національного фонду «Взаєморозуміння і примирення» в порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України.

Розділ II. Статус жертв нацистських переслідувань та їх соціальний захист.

Стаття 4. Визначення осіб, які належать до числа жертв нацистських переслідувань.

Особами, які належать до числа жертв нацистських переслідувань, є:

колишні в'язні концентраційних таборів, гетто та інших місць примусового тримання та місць примусових робіт в роки Великої Вітчизняної війни та Другої світової війни;

особи, які були насильно вивезені з території колишнього Союзу РСР на примусові роботи на територію Німеччини або її союзників, що перебували у стані війни з колишнім Союзом РСР, або на території окупованих ними інших держав;

діти, які народилися в місцях примусового тримання їх батьків та в місцях відбування батьками примусових робіт;

діти партизанів, підпільників, інших учасників боротьби з націонал-соціалістським режимом у тилу ворога, яких у зв'язку з патріотичною діяльністю їх батьків було піддано репресіям, фізичним розправам, гонінням.

До жертв нацистських переслідувань належать також особи, які у роки Великої Вітчизняної війни та Другої світової війни були насильно вивезені з території інших

держав, що після 1944 року увійшли до складу колишнього Союзу РСР, а також особи, які після звільнення з концентраційних таборів, гетто, інших місць примусового тримання та місць примусових робіт були переселені на територію України.

Стаття 5. Посвідчення жертв нацистських переслідувань.

Жертвам нацистських переслідувань видаються відповідні посвідчення замість раніше виданого посвідчення ветерана війни. Зразок посвідчення, порядок виготовлення і видачі посвідчень встановлюються Кабінетом Міністрів.

Стаття 6. Державні гарантії жертвам нацистських переслідувань та їх громадським організаціям.

Держава забезпечує соціальний захист жертв нацистських переслідувань та їх громадських організацій шляхом надання пільг:

- колишнім неповнолітнім (яким на момент ув'язнення не виповнилося 16 років) в'язням концентраційних таборів, гетто, інших місць примусового тримання, створених фашистською Німеччиною та її союзниками в період Великої Вітчизняної війни та Другої світової війни, а також дітям, які народилися в зазначених місцях примусового тримання їхніх батьків, – відповідно до статті 12 Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту»;

- колишнім малолітнім (яким на момент ув'язнення не виповнилося 14 років) в'язням концентраційних таборів, гетто та інших місць примусового тримання, які визнані інвалідами від загального захворювання, трудового каліцтва та з інших причин, – відповідно до статті 13 Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту»;

- колишнім в'язням концентраційних таборів, гетто та інших місць примусового тримання в період Великої Вітчизняної війни та Другої світової війни; особам, які були насильно вивезені на примусові роботи на територію Німеччини або її союзників, що перебували у стані війни з колишнім Союзом РСР, або на території оку-

пованих Німеччиною інших держав; дітям партизанів, підпільників, інших учасників боротьби з націонал-соціалістським режимом у тилу ворога, яких у зв'язку з патріотичною діяльністю їх батьків було піддано репресіям, фізичним розправам, гонінням, – відповідно до статті 14 Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту»;

- дружинам (чоловікам) померлих жертв нацистських переслідувань, визнаних за життя інвалідами від загального захворювання, трудового каліцтва та з інших причин, які не одружилися вдруге, – відповідно до статті 15 Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту»;

- громадським організаціям жертв нацистських переслідувань, – відповідно до статті 20 Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту».

Передбачені законодавством пільги не надаються особам, які в роки Великої Вітчизняної війни та Другої світової війни під час перебування у концентраційних таборах, гетто, інших місцях примусового тримання та місцях примусових робіт вчинили злочин проти Батьківщини і людства, а також особам, які добровільно виїхали до Німеччини або їх союзників, що перебували у стані війни з колишнім Союзом РСР.

Фінансові надходження для компенсаційних виплат жертвам нацистських переслідувань та благодійна (гуманітарна) допомога, яка надається їм іноземними юридичними і фізичними особами, не підлягають обкладанню податками і зборами (обов'язковими платежами).

Якщо ці фінансові надходження і благодійна допомога використані не за цільовим призначенням, вони вважаються доходом і оподатковуються відповідно до законодавства України.

Стаття 7. Спеціально уповноважений орган з питань компенсаційних виплат та надання гуманітарної допомоги жертвам нацистських переслідувань.

Спеціально уповноваженим органом з питань компенсаційних виплат та надання гуманітарної допомоги жертвам нацистських переслідувань є Український національний фонд «Взаєморозуміння і примирення» при Кабінеті Міністрів України.

Положення про Український національний фонд «Взаєморозуміння і примирення» перебувають на спеціальному рахунку у банківській установі, визначеній Національним банком України та Кабінетом Міністрів України, і вилученню не підлягають.

Контроль за використанням компенсаційних виплат та інших коштів Українського національного фонду «Взаєморозуміння і примирення» здійснює спостережна рада цього Фонду. До її складу, крім осіб, визначених Кабінетом Міністрів України, входять, за їх згодою, народні депутати України.

Стаття 8. Відповідальність за порушення законодавства «Про жертви нацистських переслідувань».

Захист прав свобод і законних інтересів жертв нацистських переслідувань здійснюється у порядку, встановленому законодавством України.

Особи, винні в порушенні законодавства про жертви нацистських переслідувань, несуть відповідальність згідно із законом.

Розділ III. Прикінцеві положення.

1. Цей Закон набирає чинності з дня його опублікування.
2. Кабінету Міністрів України протягом трьох місяців з дня опублікування Закону України «Про жертви нацистських переслідувань»:
  - підготувати та подати на розгляд Верховної Ради України пропозиції про внесення змін до законів України, що впливають з цього Закону;
  - забезпечити прийняття відповідно до своєї компетенції нормативно-правових актів, що впливають з цього Закону;
  - провести свої нормативно-правові акти у відповідність із цим Законом;

- забезпечити перегляд і скасування центральними органами виконавчої влади їх нормативно-правових актів, що суперечать цьому Закону.

Президент України Л. Кучма.

м. Київ.

23 березня 2000 р.

№ 1584-III.

(Про жертви нацистських переслідувань: Закон від 23 березня 2000 р., № 1584-III // Відомості Верховної Ради України. — 2000. — № 24. — С. 181 – 183. — Див. також електрон. версію з подальшими змінами: Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1584-14&>. — Заголовок з екрану).

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

Арк. – аркуш (аркушів)

АРСР – Автономна Радянська Соціалістична Республіка

ат – абсолютно таємно

БМУ – будівельно-монтажне управління

БРСР – Білоруська Радянська Соціалістична Республіка

ВКП(б) – Всесоюзна Комуністична партія (більшовиків)

ВЛКСМ – Всесоюзна Ленінська Комуністична Спілка молоді

ВУЗ – вищий навчальний заклад

ВУЦВК – Всеукраїнський виконавчий центральний комітет

ВЦРПС – Всесоюзна Центральна рада професійних спілок

г – грам

ГУТАБ – Головне управління виправно-трудова таборів, трудових поселень і місць ув'язнення

Д – (рос.: дело) – справа

ДАВО – Державний архів Вінницької області

ДАВЛО – Державний архів Волинської області

ДАЖО – Державний архів Житомирської області

ДАРО – Державний архів Рівненської області

ДАРФ – Державний архів Російської Федерації

ДАХО – Державний архів Хмельницької області

ДАЧО – Державний архів Чернівецької області

Ді Пі (англ.: Displaced Person, DP) – “переміщена особа», яку під час Другої світової війни було вислано з країни свого громадянства або попереднього місця проживання з расових, релігійних чи політичних мотивів, вивезено з метою примусового працевикористання тощо

ДКО – Державний комітет оборони

ДМ (нім.: Deutsche Mark, DM) – грошова одиниця ФРН

ЗПП – збірно-пересильний пункт

IRO – (англ.: International Refugee Organisation) – Міжнародна організація у справах біженців та переміщених осіб

ДТСААФ – Добровільне товариство сприяння армії, авіації і флоту

КДБ – Комітет державної безпеки

КК – кримінальний кодекс

кг – кілограм

км – кілометр

КП(б)У – Комуністична партія України (більшовиків)

КПРС – Комуністична партія Радянського Союзу

КПУ – Комуністична партія України

крб. – карбованець

л – літр

л. – (рос.: лист) – аркуш

м. – місто

м² – квадратний метр

МВС – Міністерство внутрішніх справ

МДБ – Міністерство державної безпеки

Міськком (МК) – міський комітет

млн. – мільйон

млрд. – мільярд

МОПР – Міжнародне товариство допомоги революції

МСЕК – медично-санітарна експертна комісія

МТС – машино-тракторна станція

МУР – Мистецький український рух; літературно-мистецьке об'єднання – громадська організація українських письменників-емігрантів, що виникла в кінці 1945 р. в післявоєнній Німеччині

НАРБ – Національний архів Республіки Білорусь

Нарком – народний комісар

Наркомат – народний комісаріат

НБ – Національна бібліотека України ім. В. Вернадського

НДК – Надзвичайна Державна Комісія зі встановлення й розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх посібників і заподіяної ними шкоди громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам і установам СРСР

НДР – Німецька Демократична Республіка

НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ СРСР

НКДБ – Народний комісаріат державної безпеки

Обком (ОК) – обласний комітет

Облвиконком – обласний виконавчий комітет

Оп. – опис

ОРС – (рос.: отдел рабочего снабжения) – відділ робітничого постачання

ОУН – Організація українських націоналістів

ОУН (б) – Організація українських націоналістів (бандеровське крило)

ОУН (м) – Організація українських націоналістів (мельниківське крило)

УТКЗК – Українське товариство культурного зв'язку з закордоном

УЦК – Український Центральний Комітет

ПРП – Приймально-розподільчий (перевірко-розподільний) пункт

ПФП – Перевірко-фільтраційний пункт

ПФТ – Перевірко-фільтраційний табір

р. – рік

Раднарком (РНК) – Рада народних комісарів СРСР

Райком (РК) – районний комітет

Райкомунгосп – районне комунальне господарство

РВНО – районний відділ народної освіти

РДВА – Російський державний військовий архів

РМ – Рада Міністрів

РРФСР – Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка

РСГА (нім.: Reichssicherheits-Hauptamt – RSHA) – Головне управління безпеки Райху, з 1939 р. вищий керівний орган спецслужб Німеччини, включав розвідку та

контррозвідку СД, поліцію безпеки (гестапо і кріпо), з 1944 р. – військове управління

РФВ – районний фінансовий відділ

С. – сторінка

СМЕРШ (ГУКР/ СМЕРШ) – Головне управління військової контррозвідки (від «Смерть шпигунам!»)

СНД – Співдружність незалежних держав

спр. – справа

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік

США – Сполучені Штати Америки

т – таємно

т. – тонна

ТАРС – Телеграфне агентство Радянського Союзу

тис. – тисяча

ТСОАВІАХІМ – Товариство сприяння обороні, авіаційному і хімічному будівництву

УМВС – Управління Міністерства внутрішніх справ

УНФ – Український національний фонд «Взаєморозуміння і примирення» при Кабінеті Міністрів України.

УПА – Українська повстанська армія

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка

УСВЖН – Українська спілка в'язнів – жертв нацизму

ф. – фонд

ч. – частина

чол. – чоловік

ФЗН – фабрично-заводське навчання

ФЗО – фабрично-заводська освіта

ФРН – Федеративна Республіка Німеччини

ЦВК – Центральний виконавчий комітет

ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

ЦДАГО України – Центральний державний архів громадських об'єднань України

ЦДКФФА України – Центральний державний кінофотофоноархів України ім. Г. С. Пшеничного

ЦК – Центральний Комітет

ЮННРРА (англ.: United Nations Relief and Rehabilitation Administration, UNRA) – Адміністрація ООН з надання допомоги та відбудови